

ISSN 2664-5157 (print)
ISSN 2708-7360 (online)

Turkic Studies Journal

№1
Vol. 7
2025

ISSN (print)2664-5157
ISSN (online)2708-7360

Turkic Studies Journal
2025, Volume 7, Number 1

2019 жылдан бастап шығады
Founded in 2019
Издается с 2019 года

Жылына 4 рет шығады
Published 4 times a year
Выходит 4 раза в год

Астана, 2025
Astana, 2025
Астана, 2025

Editor-in-Chief

Sydykov, Yerlan Battashevich, Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of NAS RK, L.N. Gumilyov Eurasian National University (Astana, Kazakhstan)
Scopus Author ID: 57190531589
ORCID: 0000-0001-5276-772X

Deputy Editors-in-Chief

Shaimerdinova, Nurila Gabbasovna, Doctor of Philology, Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University (Astana, Kazakhstan)
Scopus Author ID: 57192978581
ORCID: 0000-0001-6088-2867

Nevskaya, Irina Anatolevna, Dr., Professor, Goethe University (Frankfurt, Germany)
Researcher ID: B-7170-2013
Scopus Author ID: 57189753273
ORCID: 0000-0003-0980-0090

Editorial board

Bavuu-Surun, Mira Viktorovna, Doctor of Philology, Professor, Tuvan State University (Kyzyl, Russian Federation)
Scopus Author ID: 57204011790

Bakhtikireeva, Uldanai Maksutovna, Doctor of Philology, Professor, Peoples' Friendship University of Russia (Moscow, Russian Federation)
ResearcherId: ABA-9665-2021
Scopus Author ID: 57188757248
ORCID: 0000-0001-5088-7568

Bolelov, Sergey Borisovich, Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, State Museum of Oriental Art, (Moscow, Russian Federation)
Scopus Author ID: 56976291900
ORCID: 0000-0003-1423-293X

Boroffka, Nikolaus, Doctor of Archaeology, Professor, German Archaeological Institute/DAI (Berlin, Germany)
Scopus ID:56624600600
ORCID: 0000-0002-3437-1569

Birsel, Karakoc, Ph.D., Professor of Turkic Languages, Department of Linguistics and Philology, Uppsala University (Uppsala, Sweden)
Scopus Author ID: 57200283603
ORCID: 0000-0001-7487-7620

Chimiza, Lamazhaa Kuder-oolovna, Doctor of Philosophy, New Research of Tuva (Liege, Belgium)
Scopus Author ID: 57202546919
ORCID: 0000-0003-1813-3605

Duisekova, Kuliyaş Kerimbekovna, Doctor of Philology, Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University (Astana, Kazakhstan)
Scopus Author ID: 57214896756
ORCID: 0000-0002-8641-0777

Dybo, Anna Vladimirovna, Doctor of Philology, Professor, Institute of Linguistics of the Russian Academy of Sciences (Moscow, Russian Federation)
Scopus Author ID: 53363351600
ORCID: 0000-0002-6077-7183

Ekici, Metin, Dr., Professor, Ege University Institute of Turkish World Studies (Izmir, Turkey)
Scopus Author ID: 38160955600
ORCID: 0000-0002-9400-8462

Galimullina, Alfiya Foatovna, Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Kazan (Volga region) Federal University (Kazan, Russian Federation)
ResearcherID: D-9437-2015
Scopus 56436627600
ORCID 0000-0002-0006-9193

Ivanics, Mária, Dr., Professor, University of Szeged (Szeged, Hungary)
Scopus Author ID: 23989082100
ORCID: 0000-0002-0959-3186

Károly, László, Ph.D., Professor of Turkic Languages, Department of Linguistics and Philology, Uppsala University (Uppsala, Sweden)
Scopus Author ID: 57213978449
ORCID: 0000-0001-7723-1171

Kydyr, Torali Edilbayuly, Candidate of Philology, Associate Professor, M.O. Auezov Institute of Literature and Art (Almaty, Kazakhstan)
Scopus Author ID: 57216896393
<https://orcid.org/0000-0001-9549-256X>

Khabdulina, Maral Kalymzhanovna, Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University (Astana, Kazakhstan)
Scopus Author ID: 57192665106
ORCID: 0000-0002-7195-5723

Lysenko, Yuliya Aleksandrovna, Doctor of Historical Sciences, Professor, Altai State University (Barnaul, Russian Federation)
Scopus Author ID: 56358251500

Máracz, László Károly, Ph.D., Professor, University of Amsterdam (Amsterdam, Netherlands)
Scopus Author ID: 55507802200
ORCID: 0000-0002-5998-0264

Omarov, Bauyrzhan Zhumakhanuly, Doctor of Philology, Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University (Astana, Kazakhstan)
Scopus Author ID: 57216859605
ORCID: 0000-0002-7750-2741

Sabitov, Zhaxylyk Muratovich, Ph.D, Research Institute for Jochi Ulus Studies (Astana, Kazakhstan)
Scopus Author ID: 57203312092
ORCID: 0000-0001-7186-156X

Samashev, Zainolla Samashevich, Doctor of Historical Sciences, Professor, A. Margulan Institute of Archaeology (Astana, Kazakhstan)
Scopus Author ID: 57110326000
ORCID: 0000-0002-7171-3003

Seregin, Nikolai Nikolaevich, Doctor of Historical Sciences, Professor, Altai State University (Barnaul, Russian Federation)
Scopus Author ID: 56103532200
ORCID: 0000-0002-8051-7127

Silantev, Igor Vitalievich, Doctor of Philology, Professor, Institute of Philology of the Siberian Branch of the RAS (Novosibirsk, Russian Federation)
Scopus Author ID: 57196703813
ORCID: 0000-0002-1399-8960

Sitdikov, Airat Gabitovich, Doctor of Historical Sciences, Academician of the Academy of Sciences of the Republic of Tatarstan, A.Kh. Khalikov Archaeology Institute of the Academy of Sciences of the Republic of Tatarstan; Kazan (Volga Region) Federal University (Kazan, Russian Federation)
Scopus Author ID: 56412887900.
ORCID: 0000-0002-2939-9292

Selyutina, Iraida Yakovlevna, Doctor of Philology, Professor, Institute of Philology of the Siberian Branch of the RAS (Novosibirsk, Russian Federation)
Scopus Author ID: 56610310100
ORCID: 0000-0001-9457-3237

Tabaldiev, Kubatbek Shakievich, Doctor of Historical Sciences, Professor, Kyrgyz-Turkish Manas University (Bishkek, Kyrgyzstan)
Scopus Author ID: 16069513600
ORCID: 0000-0002-6679-8030

Taimagambetov, Zhaken Kozhakhmetovich, Doctor of Historical Sciences, Professor, National Museum of the RK (Astana, Kazakhstan)
Scopus Author ID: 55497438700
ORCID: 0000-0003-3541-0600

Tazhibayeva, Saule Zhaksylykbaevna, Doctor of Philology, Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University (Astana, Kazakhstan)
Scopus Author ID: 56584418800
ORCID: 0000-0002-5655-8391

Temirgazina, Zifa Kakbaevna, Doctor of Philology, Professor, Alkey Margulan Pavlodar Pedagogical University (Pavlodar, Kazakhstan)
ResearcherID: AAC-7121-2020
Scopus Author ID: 55776658000
ORCID: 0000-0003-3399-7364

Tieshan, Zhang, Dr., Professor, Institute of Minority Languages and Literatures of Minzu University of China, (Beijing, China)
Scopus Author ID:39362511200

Tishkin, Alexey Alekseevich, Doctor of Historical Sciences, Professor, Altai State University (Barnaul, Russian Federation)
Scopus Author ID: 56103532200
ORCID: 0000-0002-3598-2345

Tybykova, Larisa Nikolaevna, Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Gorno-Altai State University (Gorno-Altai, Russian Federation)
Scopus Author ID: 57205365589
ORCID: 0000-0002-3598-2345

Tsagaan, Turbat PhD, National University of Mongolia, (Ulaanbaatar, Mongolia)
Scopus Author ID: 56266650700
<https://orcid.org/0000-0001-6606-8516>

Varfolomeev, Victor Vasilievich, Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Buketov Karagandy University (Karagandy, Kazakhstan)
ResearcherID: U-6547-2018
Scopus Author ID: 56103532200
ORCID: 0000-0002-3598-2345

Voyakin, Dmitriy Alekseyevich, Candidate of Historical Sciences, International Institute for Central Asian Studies by the UNESCO (IICAS) (Samarkand, Uzbekistan)
Scopus Author ID: 56062535200
<https://orcid.org/0000-0001-8190-712X>

Yusupova, Alfiya Shavketovna, Doctor of Philology, Professor, Kazan Federal University (Kazan, Russian Federation)
Scopus Author ID: 55933013200
ORCID: 0000-0003-4156-5705

Amalbekova, Maral Bimendievna, Doctor of Philology, Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University (Astana, Kazakhstan)
Scopus Author ID: 55801497800
ORCID: 0000-0001-6466-9967

Sharip, Amantay Zharylkasynuly, Doctor of Philology, Associate Professor, Executive Secretary, L.N. Gumilyov Eurasian National University (Astana, Kazakhstan)
Scopus Author ID: 57213149886
ORCID: 0000-0001-6704-2246

Yessengaliyeva, Anna Mikhailovna, Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor, Executive Secretary, L.N. Gumilyov Eurasian National University (Astana, Kazakhstan)
Scopus Author ID: 57202075323
ORCID: 0000-0002-2632-2142

Editorial address: 2 K. Satpayev Str., Astana, Kazakhstan, 010008
Тел.: +7(7172) 709-500, (ext.: 31-434). **E-mail:** turkicstudiesjournal@gmail.com, **web-site:** tsj.enu.kz]]

Turkic Studies Journal

Owner: Non-profit joint-stock company «L.N. Gumilyov Eurasian National University». Registered by Ministry of Information and Social Development of the Republic of Kazakhstan. Registration number № KZ27VPY00032814 from 24.02.2021 (date and number of the initial registration 28.03.2019, 17636-Ж). Periodicity: 4 times a year. Address of printing house: 13/1 Kazhymukan Str., Astana, Kazakhstan, 010008; tel.: +7(7172) 709-500, (ext.: 31-434)

Бас редактор

Сыдықов Ерлан Бәтгашұлы, тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті (Астана, Қазақстан)

Scopus Author ID: 57190531589

ORCID: 0000-0001-5276-772X

Бас редактордың орынбасарлары

Шаймердинова Нурила Габбасовна, филология ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті (Астана, Қазақстан)

Scopus Author ID: 57192978581

ORCID: 0000-0001-6088-2867

Невская Ирина Анатольевна, доктор, профессор, Гете университеті (Франкфурт, Германия)

Scopus Author ID: 57189753273

ORCID: 0000-0003-0980-0090

Редакция алқасы

Бавуу-Сюрюн Мира Викторовна, филология ғылымдарының докторы, профессор, Тыва мемлекеттік университеті (Қызыл, Ресей Федерациясы)

Scopus Author ID: 57204011790

Бахтикиреева Улданай Максutowна, филология ғылымдарының докторы, профессор, Ресей халықтар достығы университеті (Мәскеу, Ресей Федерациясы)

Scopus Author ID: 57188757248

ORCID: 0000-0001-5088-7568

Болелов Сергей Борисович, тарих ғылымдарының кандидаты, Шығыс халықтарының өнері мемлекеттік музейі (Мәскеу, Ресей Федерациясы)

Scopus Author ID: 56976291900

ORCID: 0000-0003-1423-293X

Бороффка Николаус, археология докторы, профессор, Неміс археология институты (Берлин, Германия)

Scopus ID: 56624600600

ORCID: 0000-0002-3437-1569

Бирсель Каракоч, Ph.D., Түркі тілдерінің профессоры, Уппсала университеті (Уппсала, Швеция)

Scopus Author ID: 57200283603

ORCID: 0000-0001-7487-7620

Чимиза Кудер-ооловна Ламажаа, философия ғылымдарының докторы, Тываның жаңа зерттеулері (Льеж, Бельгия)

Scopus Author ID: 57202546919

ORCID: 0000-0003-1813-3605

Дүйсекова Куляш Керимбековна, филология ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті (Астана, Қазақстан)

Scopus Author ID: 57214896756

ORCID: 0000-0002-8641-0777

Дыбо Анна Владимировна, филология ғылымдарының докторы, профессор, РФА корреспондент-мүшесі, Ресей ғылым академиясының Тіл білімі институты (Мәскеу, Ресей Федерациясы)

Scopus Author ID: 53363351600

ORCID: 0000-0002-6077-7183

Метин Екиджи, доктор, профессор, Эгей Университеті, Түрік әлемі зерттеулері институты (Измир, Түркия)

Scopus Author ID: 38160955600

ORCID: 0000-0002-9400-8462

Галимуллина Альфия Фоатовна, педагогика ғылымдарының докторы, профессор, Қазан (Еділ бойы) федералдық университеті (Қазан, Ресей Федерациясы)

Scopus 56436627600

ORCID 0000-0002-0006-9193

Мария Иванич, доктор, профессор, Сегед университеті (Сегед, Венгрия)

Scopus Author ID: 23989082100

ORCID: 0000-0002-0959-3186

Ласзло Карой, Ph.D., Түркі тілдерінің профессоры, Уппсала университеті (Уппсала, Швеция)

Scopus Author ID: 57213978449

ORCID: 0000-0001-7723-1171

Қыдыр Төрәлі Еділбайұлы, филология ғылымдарының кандидаты, доцент, М.Әуезов атындағы әдебиет және өнер институты (Алматы, Қазақстан)

Scopus Author ID: 57216896393

<https://orcid.org/0000-0001-9549-256X>

Хабдулина Марал Калымжановна, тарих ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті (Астана, Қазақстан)

Scopus Author ID: 57192665106

ORCID: 0000-0002-7195-5723

Лысенко Юлия Александровна, тарих ғылымдарының докторы, профессор, Халықаралық қатынастар және тарих институты, Алтай мемлекеттік университеті (Барнаул, Ресей Федерациясы)

Scopus Author ID: 56358251500

ORCID: 0000-0003-3609-0549

Ласло Мараш, Ph.D., профессор, Амстердам университеті (Амстердам, Нидерланды)

Scopus Author ID: 55507802200

ORCID: 0000-0002-5998-0264

Омаров Бауыржан Жумаханұлы, филология ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті (Астана, Қазақстан)

Scopus Author ID: 57216859605

ORCID: 0000-0002-7750-2741

Сабитов Жақсылық Муратович, Ph.D., Жошы Ұлысын зерттеу ғылыми институты (Астана, Қазақстан)

Scopus Author ID: 57203312092

ORCID: 0000-0001-7186-156X

Самашев Зайнолла Самашевич, тарих ғылымдарының докторы, профессор, Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институты (Астана, Қазақстан)

Scopus Author ID: 57110326000

ORCID: 0000-0002-7171-3003

Серегин Николай Николаевич, тарих ғылымдарының докторы, профессор, Алтай мемлекеттік университеті (Барнаул, Ресей Федерациясы)
Scopus Author ID: 56103532200
ORCID: 0000-0002-8051-7127

Силантьев Игорь Витальевич, филология ғылымдарының докторы, профессор, Филология Институты, Ресей ғылым академиясының Сібір бөлімі (Новосибирск, Ресей Федерациясы)
Scopus Author ID: 57196703813
ORCID: 0000-0002-1399-8960

Ситдиков Айрат Габитович, тарих ғылымдарының докторы, ТР ҒА академигі, ТР ҒА А.Х. Халиков атындағы Археология институты; Қазан федералдық университеті (Қазан, Ресей Федерациясы)
Scopus Author ID: 56412887900.
ORCID: 0000-0002-2939-9292

Селютина Ираида Яковлевна, филология ғылымдарының докторы, профессор, Филология Институты, Ресей ғылым академиясының Сібір бөлімі (Новосибирск, Ресей Федерациясы)
Scopus Author ID: 56610310100
ORCID: 0000-0001-9457-3237

Табалдыев Кубатбек Шакиевич, тарих ғылымдарының докторы, Қырғыз-түрік Манас университеті (Бішкек, Қырғызстан)
Scopus Author ID: 16069513600
ORCID: 0000-0002-6679-8030

Таймагамбетов Жакен Кожаметович, тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР Ұлттық музейі (Астана, Қазақстан)
Scopus Author ID: 55497438700
ORCID: 0000-0003-3541-0600

Тажобаева Сауле Жақсылықбаевна, филология ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті (Астана, Қазақстан)
Scopus Author ID: 56584418800
ORCID: 0000-0002-5655-8391

Темиргазина Зифа Какбаевна, филология ғылымдарының докторы, профессор, Әлкей Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті (Павлодар, Қазақстан)
Scopus Author ID: 55776658000
ORCID: 0000-0003-3399-7364

Тиешань Чжан, доктор, профессор, Аз ұлттардың тілдері мен әдебиеті институты, Миньцзу университеті (Пекин, Қытай)
Scopus Author ID: 39362511200

Тишкин Алексей Алексеевич, тарих ғылымдарының докторы, профессор, Алтай мемлекеттік университеті (Барнаул, Ресей Федерациясы)
Scopus Author ID: 56103532200
ORCID: 0000-0002-3598-2345

Тыбыкова Лариса Николаевна, филология ғылымдарының кандидаты, доцент, Таулы Алтай мемлекеттік университеті (Таулы-Алтай, Ресей Федерациясы)
Scopus Author ID: 57205365589
ORCID: 0000-0002-3598-2345

Цагаан Төрбат, PhD, Моңғолияның Ұлттық университеті (Ұланбатыр, Моңғолия)
Scopus Author ID: 56266650700
<https://orcid.org/0000-0001-6606-8516>

Варфоломеев Виктор Васильевич, тарих ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, Е. Букетов атындағы Қарағанды университеті (Қарағанды, Қазақстан)
Scopus Author ID: 56103532200
ORCID: 0000-0002-3598-2345

Воякин Дмитрий Алексеевич, тарих ғылымдарының кандидаты, Орталық Азия халықаралық зерттеулер институты (Самарқан, Өзбекстан)
Scopus Author ID: 56062535200
<https://orcid.org/0000-0001-8190-712X>

Юсупова Альфия Шавкетовна, филология ғылымдарының докторы, профессор, Қазан (Еділ бойы) федералдық университеті (Қазан, Ресей Федерациясы)
Scopus Author ID: 55933013200
ORCID: 0000-0003-4156-5705

Амалбекова Марал Бимендиновна, филология ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті (Астана, Қазақстан)
Scopus Author ID: 55801497800
ORCID: 0000-0001-6466-9967

Шәріп Амантай Жарылқасынұлы, филология ғылымдарының докторы, қауымдастырылған профессор, жауапты хатшы, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті (Астана, Қазақстан)
Scopus Author ID: 57213149886
ORCID: 0000-0001-6704-2246

Есенғалиева Анна Михайловна, педагогика ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, жауапты хатшы, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті (Астана, Қазақстан)
Scopus Author ID: 57202075323
ORCID: 0000-0002-2632-2142

Редакцияның мекенжайы: 010008, Қазақстан, Астана қ., Қ. Сәтпаев к-сі, 2
Тел.: +7(7172) 709-500, (ішкі: 31-434). **E-mail:** turkicstudiesjournal@gmail.com, **web-site:** tsj.enu.kz

Turkic Studies Journal

Меншіктенуші: «Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті» коммерциялық емес акционерлік қоғам. Қазақстан Республикасы Ақпарат және қоғамдық даму министрлігінде тіркелген. 24.02.2021 ж. №KZ27VPY00032814 – тіркеу куәлігі (алғашқы тіркеу нөмірі және күні 28.03.2019, 17636-Ж). Мерзімділігі: жылына 4 рет.

Типографияның мекенжайы: 010008, Қазақстан, Астана қ., Қажымұқан к-сі, 13/1,
тел.: +7(7172) 709-500, (ішкі: 31-434)

Главный редактор

Сыдыков Ерлан Батташевич, доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева (Астана, Казахстан)
Scopus Author ID: 57190531589
ORCID: 0000-0001-5276-772X

Заместители главного редактора

Шаймердинова Нурила Габбасовна, доктор филологических наук, профессор, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева (Астана, Казахстан)
Scopus Author ID: 57192978581
ORCID: 0000-0001-6088-2867

Невская Ирина Анатольевна, доктор, профессор, Университет им. Гёте (Франкфурт, Германия)
Scopus Author ID: 57189753273
ORCID: 0000-0003-0980-0090

Редакционная коллегия

Бавуу-Сюрюн Мира Викторовна, доктор филологических наук, профессор, Тувинский государственный университет (Кызыл, Российская Федерация)
Scopus Author ID: 57204011790

Бахтикиреева Улданай Максutowна, доктор филологических наук, профессор, Российский университет дружбы народов (Москва, Российская Федерация)
Scopus Author ID: 57188757248
ORCID: 0000-0001-5088-7568

Болелов Сергей Борисович, кандидат исторических наук, Государственный Музей искусств народов Востока (Москва, Российская Федерация)
Scopus Author ID: 56976291900
ORCID: 0000-0003-1423-293X

Бороффка Николаус, доктор археологии, профессор, Немецкий археологический Институт (Берлин, Германия)
Scopus ID: 56624600600
ORCID: 0000-0002-3437-1569

Бирсель Каракоч, Ph.D., профессор тюркских языков, Уппсальский университет (Уппсала, Швеция)
Scopus Author ID: 57200283603
ORCID: 0000-0001-7487-7620

Чимиза Кудер-ооловна Ламажаа, доктор философских наук, Новые исследования Тувы (Льеж, Бельгия)
Scopus Author ID: 57202546919
ORCID: 0000-0003-1813-3605

Дуйсекова Куляш Керимбековна, доктор филологических наук, профессор, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева (Астана, Казахстан)
Scopus Author ID: 57214896756
ORCID: 0000-0002-8641-0777

Дыбо Анна Владимировна, доктор филологических наук, профессор, член-корреспондент РАН, Институт языкознания РАН (Москва, Российская Федерация)
Scopus Author ID: 53363351600
ORCID: 0000-0002-6077-7183

Галимуллина Альфия Фоатовна, доктор педагогических наук, доцент, Институт филологии и межкультурной коммуникации, Казанского (Приволжского) федерального университета (Казань, Российская Федерация)
Scopus 56436627600
ORCID 0000-0002-0006-9193

Метин Екиджи, доктор, профессор, Эгейский университет, Институт исследований тюркского мира (Измир, Турция)
Scopus Author ID: 38160955600
ORCID: 0000-0002-9400-846

Мария Иванич, доктор, профессор, Сегедский университет (Сегед, Венгрия)
Scopus Author ID: 23989082100
ORCID: 0000-0002-0959-3186

Ласзло Карой, Ph.D., профессор тюркских языков, кафедра лингвистики и филологии, Уппсальский университет (Уппсала, Швеция)
Scopus Author ID: 57213978449
ORCID: 0000-0001-7723-1171

Кыдыр Торали Едилбаевич, кандидат филологических наук, доцент, Институт литературы и искусства им. М.О. Ауэзова, (Алматы, Казахстан)
Scopus Author ID: 57216896393
<https://orcid.org/0000-0001-9549-256X>

Хабдулина Марал Калымжановна, кандидат исторических наук, ассоциированный профессор, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева (Астана, Казахстан)
Scopus Author ID: 57192665106
ORCID: 0000-0002-7195-5723

Лысенко Юлия Александровна, доктор исторических наук, профессор, Институт истории и международных отношений, Алтайский государственный университет (Барнаул, Российская Федерация)
Scopus Author ID: 56358251500
ORCID: 0000-0003-3609-0549

Ласло Мараш, Ph.D., проф., Амстердамский университет (Амстердам, Нидерланды)
Scopus Author ID: 55507802200
ORCID: 0000-0002-5998-0264

Омаров Бауыржан Жумаханулы, доктор филологических наук, профессор, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева (Астана, Казахстан)
Scopus Author ID: 57216859605
ORCID: 0000-0002-7750-2741

Сабитов Жаксылык Муратович, Ph.D., Научный институт изучения улуса Джучи (Астана, Казахстан)
Scopus Author ID: 57203312092
ORCID: 0000-0001-7186-156X

Самашев Зайнолла Самашевич, доктор исторических наук, профессор, Институт археологии имени А. Маргулана (Астана, Казахстан)
Scopus Author ID: 57110326000
ORCID: 0000-0002-7171-3003

Серегин Николай Николаевич, доктор исторических наук, профессор, Алтайский государственный университет (Барнаул, Российская Федерация)
Scopus Author ID: 56103532200
ORCID: 0000-0002-8051-7127

Силантьев Игорь Витальевич, доктор филологических наук, профессор, Институт филологии Сибирского отделения РАН (Новосибирск, Россия)
Scopus Author ID: 57196703813
ORCID: 0000-0002-1399-8960

Ситдиков Айрат Габитович, доктор исторических наук, академик Академии наук Республики Татарстан, Институт археологии Академии наук Республики Татарстан (Казань, Россия)
Scopus Author ID: 56412887900.
ORCID: 0000-0002-2939-9292

Селютина Ираида Яковлевна, доктор филологических наук, профессор, Институт филологии Сибирского отделения РАН (Новосибирск, Россия)
Scopus Author ID: 56610310100
ORCID: 0000-0001-9457-3237

Табалдыев Кубатбек Шакиевич, доктор исторических наук, Кыргызско-Турецкий университет Манас (Бишкек, Кыргызстан)
Scopus Author ID: 16069513600
ORCID: 0000-0002-6679-8030

Таймагамбетов Жакен Кожаметович, доктор исторических наук, профессор, Национальный музей РК (Астана, Казахстан)
Scopus Author ID: 55497438700
ORCID: 0000-0003-3541-0600

Тажибаева Сауле Жаксылыкбаевна, доктор филологических наук, профессор, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева (Астана, Казахстан)
Scopus Author ID: 56584418800
ORCID: 0000-0002-5655-8391

Темиргазина Зифа Какбаевна, доктор филологических наук, профессор, Павлодарский педагогический университет имени Алькея Маргулана (Павлодар, Казахстан)
Scopus Author ID: 55776658000
ORCID: 0000-0003-3399-7364

Тиешань Чжан, доктор, профессор, Институт языков и литературы национальных меньшинств, Университет Миньцзу (Пекин, Китай)
Scopus Author ID: 39362511200

Тыбыкова Лариса Николаевна, кандидат филологических наук, доцент, Горно-Алтайский государственный университет (Горно-Алтайск, Российская Федерация)
Scopus Author ID: 57205365589
ORCID: 0000-0002-3598-2345

Цагаан Төрбат, PhD, Национальный университет Монголии (Улан-Батор, Монголия)
Scopus Author ID: 56266650700
<https://orcid.org/0000-0001-6606-8516>

Варфоломеев Виктор Васильевич, кандидат исторических наук, ассоциированный профессор, Карагандинский университет имени Е.Букетова (Караганда, Казахстан)
Scopus Author ID: 56103532200
ORCID: 0000-0002-3598-2345

Воякин Дмитрий Алексеевич, кандидат исторических наук, Международный институт центрально-азиатских исследований (Самарканд, Узбекистан)
Scopus Author ID: 56062535200
<https://orcid.org/0000-0001-8190-712X>

Юсупова Альфия Шавкетовна, доктор филологических наук, профессор, Казанский (Приволжский) федеральный университет (Казань, РФ)
Scopus Author ID: 55933013200
ORCID: 0000-0003-4156-5705

Амалбекова Марал Бимендиновна, доктор филологических наук, профессор, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева (Астана, Казахстан)
Scopus Author ID: 55801497800
ORCID: 0000-0001-6466-9967

Шарип Амантай Жарылкасынулы, доктор филологических наук, ассоциированный профессор, отв.секретарь, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева (Астана, Казахстан)
Scopus Author ID: 57213149886
ORCID: 0000-0001-6704-2246

Есенгалиева Анна Михайловна, кандидат педагогических наук, ассоциированный профессор, отв.секретарь, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева (Астана, Казахстан)
Scopus Author ID: 57202075323
ORCID: 0000-0002-2632-2142

Адрес редакции: 010008, Казахстан, г. Астана, ул. К. Сатпаева, 2
Тел.: +7(7172) 709-500, (вн.: 31-434). **E-mail:** turkicstudiesjournal@gmail.com, **web-site:** tsj.enu.kz

Turkic Studies Journal

Собственник: Некоммерческое акционерное общество «Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева». Зарегистрирован Министерством информации и общественного развития Республики Казахстан. Регистрационное свидетельство

№ KZ27VPY00032814 от 24.02.2021 (дата и номер первичной регистрации 28.03.2019, 17636-Ж).
Периодичность: 4 раза в год.

Адрес типографии: 010008, Казахстан, г. Астана, ул. Кажымукана, 13/1, тел.: +7(7172) 709-500 (вн. 31-434)

CONTENT/ МАЗМҰНЫ/ СОДЕРЖАНИЕ

*HISTORICAL-CULTURAL FIELD/ ТАРИХИ-МӘДЕНИ БАҒЫТ/
ИСТОРИКО-КУЛЬТУРНОЕ НАПРАВЛЕНИЕ*

*Medieval History (Archeology)/ Ортағасырлық тарих (археология)/
Средневековая история (археология)*

- Article** *N.N. Abdinassir, S.I. Kovalskaya* Kazakhstan Studies: global research discourse and local narratives.....
Н.Н. Әбдінасыр, С.И. Ковальская Қазақстантану: жаһандық зерттеу дискурсы және жергілікті нарративтер.....
Н.Н. Абдинасыр, С.И. Ковальская Казахстановедение: глобальный исследовательский дискурс и локальные нарративы..... 26
- Article** *A.M. Azmukhanova, M.Sh. Egamberdiyev* Discursive and methodological aspects of the study of the Kazakh Khanate in Turkish historiography.....
А.М. Азмұханова, М.Ш. Эгамбердиев Қазақ хандығын Түркия тарихнамасында зерттеудің дискурсивтік және әдіснамалық аспектілері.....
А.М. Азмуханова, М.Ш. Эгамбердиев Дискурсивные и методологические аспекты изучения Казахского ханства в турецкой историографии. 49
- Article** *Ж. Утубаев, М. Сүйіндікова, Ж. Қалиева* Бұланды-2 ғибадатханасының керамикалық кешені: морфология және техникалық-технологиялық талдау.....
Zh. Utubayev, M. Suyundikova, Zh. Kaliyeva Ceramic complex of the Bulandy-2 Temple: morphology, technical and technological analysis.....
Ж. Утубаев, М. Суюндикова, Ж. Калиева Керамический комплекс храма Буланды-2: морфология и технико-технологический анализ..... 71

*PHILOLOGICAL FIELD/ ФИЛОЛОГИЯЛЫҚ БАҒЫТ/
ФИЛОЛОГИЧЕСКОЕ НАПРАВЛЕНИЕ*

Textology/ Мәтінтану/ Текстология

- Article** *Д. Мәсімханұлы, Т. Қадыл, Е. Жомарт* «Алтын жарық» көне ұйғыр ескерткіші: ашылуы, зерттелуі және аудармалары.....
D. Masimkhanuly, T. Kadyl, E. Zhomart The ancient Uyghur monument *Altun Yarik*: discovery, study, and translations.....
Д. Масимханұлы, Т. Қадыл, Е. Жомарт Древний уйгурский памятник «Алтын ярук»: открытие, исследования и переводы..... 91

<i>Article</i>	<p>Т. К. Чоротегин, З.Т. Садырова Караханидский поэт и мыслитель Жусуп Баласагын и его эпоха.....</p> <p>T. Chorotegin, Z.T. Sadyrova The Karakhanid poet and thinker Yūsuf Balasaghūnī and his era.....</p> <p>Т.Қ. Чоротегин, З.Т. Садырова Қарахандық ақын және ойшыл Жүсіп Баласағын мен оның дәуірі .....</p>	108
<i>Article</i>	<p>В.Г. Семенова Значение творчества Чингиза Айтматова в развитии якутской культуры.....</p> <p>V.G. Semenova The significance of Chingiz Aitmatov's works in the development of Sakha (Yakut) culture.....</p> <p>В.Г. Семенова Саха мәдениетін дамытудағы Шыңғыс Айтматов шығармашылығының маңызы .....</p>	130
<i>Turkic languages/ Түркі тілдері/ Тюркские языки</i>		
<i>Article</i>	<p>Л. Кароли, А. Искакова Қазақ және қырғыз тілдеріндегі локативтіліктің берілу тәсілдері.....</p> <p>L. Karoly, A. Iskakova Ways of expressing locativity in Kazakh and Kyrgyz languages.....</p> <p>Л. Кароли, А. Искакова Способы выражения локативности в казахском и кыргызском языках.....</p>	146
<i>Article</i>	<p>Ж.А. Манкеева, А.Қ.Қожжахметова Қазақ тілінің ұлттық корпусындағы Әбіш Кекілбаевтың көркем әлемінің тілдік бейнесі.....</p> <p>Zh.A. Mankeyeva, A.K. Kozhakhmetova The linguistic representation of Abish Kekilbayev's literary world in the National Corpus of the Kazakh language.....</p> <p>Ж.А. Манкеева, А.К.Кожжахметова Языковая картина художественного мира Абиша Кекильбаева в национальном корпусе казахского языка...</p>	163
<i>Article</i>	<p>Г. Нямдаваа, Н. Әбдікәрім Жойылып бара жатқан хотон тіліндегі антропонимдер.....</p> <p>G. Nyamdavaa, N. Abdikarim Anthroponyms in the endangered Hoton language.....</p> <p>Г. Нямдаваа, Н. Абдикарим Антропонимы в исчезающем хотонском языке.....</p>	178
<i>Article</i>	<p>S.Zh. Tazhibayeva, G.A. Kozhakhmetova, R. Auyes Khan, N. Zhumay, A. Islam Oral speech peculiarities of repatriates from Mongolia.....</p> <p>С.Ж. Тажыбаева, Г.А. Кожжахметова, Р. Ауесхан, Н. Жұмай, А. Ислам Қандастар тіліндегі айтылым ерекшеліктерінің сақталуы.....</p> <p>С.Ж. Тажыбаева, Г.А. Кожжахметова, Р. Ауесхан, Н. Жумай, А. Ислам Сохранение особенностей произношения в речи кандасов.....</p>	193

Turkic Studies Journal

Journal homepage: www.tsj.enu.kz

REVIEW / СЫН-ПІКІР / РЕЦЕНЗИЯ

*Book
review*

М.К. Хабдулина Ақтас: исследования и материалы.....

M. Khabdulina Aktas: research and materials.....

М. Хабдулина Ақтас: зерттеулер мен материалдар.....

210

From the Editorial Board

In 2025, out of necessity, *Turkic Studies Journal* has somewhat narrowed the scope of its publication sections, as detailed on the journal's main website (tsj.enu.kz). The thematic focus remains unchanged, covering historical, cultural, and philological studies, now represented by the following sections: Medieval History (Archaeology), Textology, and Turkic Languages (Diachrony and Synchrony). The first issue of 2025 primarily features philological articles. This issue includes contributions from international authors representing six countries: Italy, the Kyrgyz Republic, Mongolia, In Russiasia (Yakutia), and Sweden. The articles are published in the journal's three official languages: English, Kazakh, and Russian.

The history and culture section opens with an article by Doctor of Historical Sciences, Professor S.I. Kovalskaya and N.N. Abdinassir titled "*Kazakhstan Studies: global research discourse and local narratives*" (in English). The article examines Kazakhstan's historiography through Western academic discourse, presenting foreign scholars' perspectives on modern Kazakh history. The article's most compelling feature is its interviews with informants from the United States, Canada, Italy, and Japan, which further validate the study's findings.

Another historiographical article, "*Discursive and methodological aspects of the study of the Kazakh Khanate in Turkish historiography*" (in English) by A.M. Azmukhanova and M.Sh. Egamberdiyev focuses on a different chronological period, specifically examining the history of the Kazakh Khanate through Turkish sources. The perspectives of Turkish scholars differ significantly from Soviet and post-Soviet interpretations regarding the Khanate's chronology and the political landscape of medieval Turkic states. The authors of the article aimed to convey to the reader how Turkish scholars, by utilizing Arabic-language, Ottoman, and other sources, were able to determine the role of the Kazakh Khanate in shaping the historical reality of Central Asia.

In the field of archaeology, Zh. Utubayev, M. Suyundikova, Zh. present their research in "*Ceramic complex of the Bulandy-2 Temple: morphology and technological-technical analysis*" (in Kazakh), continuing their excavations in the ancient delta of the Syr Darya River. Their first article on Bulandy-1 was published in TSJ in 2023 (Issue 2). While the previous study analyzed fortifications with tower-based defenses, the current article examines a domed temple structure, which may have been either a burial site or a ritual space connected to funerary practices. The foundation of the structure was circular in shape, reflecting the fire cult, which, according to the authors, was characteristic of Central Asian Zoroastrian nomads. The article also analyzes ceramic household artifacts from Bulandy-2, detailing the production process and composition of pottery unique to the region. As a result of their research, the authors establish the chronological dates of the excavations and note that, despite the nomadic lifestyle of the people, Bulandy was a center of an agricultural oasis in the Eurasian steppes, with its architectural features being typical of Central Asia.

The Textology section includes three articles. Notably, Kyrgyz scholars, Doctor of Historical Sciences, Professor T.K. Chorotegin and Candidate of Historical Sciences, Associate Professor Z.T. Sadyrova, contribute the article "*The Karakhanid poet and thinker Yūsuf Balasaghūnī and his era*" (in Russian). The authors reaffirm the well-known thesis that prior to the advent of Islam in the Steppe Eurasia, Turkic peoples had a developed written culture, utilizing runic bitig script, Uyghur and Sogdian scripts, and the Syriac alphabet. The authors write: "Many Turkic scholars were bilingual or even trilingual. In the Tarim Basin, partially conquered by the Karakhanids, some Turkic inhabitants were familiar with Tocharian and Sanskrit scripts". During the Karakhanid era, the Turkic people adopted the Arabic script, leading to the creation

of significant literary works commemorating Turkic culture, language, and way of life, among them Kutadgu Bilig by Yūsuf Balasaghūnī. The article not only analyzes the key ideas of the monument but also examines the works of medieval Eastern scholar-encyclopedists such as Abu Mansur al-Tha‘alibi, Al-Farabi, Muhammad al-Khwarizmi, Ahmad al-Fergani, Abu Rayhan al-Biruni, and Abu Ali Ibn Sina, whose teachings undoubtedly influenced the thinkers of the Karakhanid era. The authors discuss Yūsuf Balasaghūnī’s extraordinary personality and his views on education, knowledge, science, and society, noting that many of his thoughts on ideal governance, public administration (including officials), and the condition of the people remain highly relevant today.

In the article *"The ancient Uyghur monument Altyn Yaruk: discovery, study, and translations"* (in Kazakh), orientalist D. Masimkhanuly, T. Kadyl, and E. Zhomart examine the history of the discovery and study of the ancient Uyghur monument Altyn Yaruk. The monument, discovered in the late 19th century, was written in the 10th century CE. However, the original text has not yet been found, as it was translated into Chinese, Sanskrit, and other ancient languages as early as the medieval period. The authors of the article systematize and summarize the history of research on the ancient Uyghur monument conducted by scholars from both the East and the West and highlight the contributions of in Russian, German, Chinese, and other scholars to its study. Today, Altyn Yaruk has been translated into in Russian, German, English, Turkish, Japanese, Kazakh, and other languages. The article presents the authors’ new translation of the monument from Chinese into Kazakh.

V. Semenova’s article *"The significance of Chingiz Aitmatov's works in the development of Sakha (Yakut) culture"* (in Russian) explores interethnic and intercultural communication between the Yakuts and Kyrgyz, focusing on the influence of Aitmatov’s literary works on Yakut artistic texts, literature, and stage performances.

The first issue of 2025 features a wide selection of articles on Turkic languages, highlighting new trends in the development of Turkological linguistics, particularly the dominance of semantic analysis and linguistic discourse, in representing linguistic identity. These themes are examined in the works of Doctors of Philology Zh.A. Mankeyeva, L. Karoly and their students. L. Karoly and A. Iskakova’s article *"Ways of expressing locativity in Kazakh and Kyrgyz languages"* (in Kazakh), investigates the functional-semantic field of locativity in Kazakh and Kyrgyz within the framework of functional linguistics. In Turkological studies, research on functional linguistics, which examines the relationship between language and the external world (extralinguistic content) in the direction from meaning to form and from function to means of expression, remains largely unexplored. There are individual dissertations, such as those by D.M. Nasilov, Z.K. Akhmetzhanova, and others. In this context, the article by L. Karoly and A. Iskakova is particularly relevant and in demand. The article provides a theoretical comparison of semasiological and onomasiological approaches and defines the conceptual category and field structure with core and peripheral components. The meaning of locativity is based on the mentality and culture of the Kazakh and Kyrgyz peoples. Moreover, the authors explore various linguistic means of expressing locative semantics in Turkic languages.

For the first time in Kazakhstan, researchers from the A. Baitursynov Institute of Linguistics in Almaty have developed a digital National Corpus of the Kazakh language. In *"The linguistic representation of Abish Kekilbayev's literary world in the National Corpus of the Kazakh language"* (in Kazakh), Professor Zh.A. Mankeyeva and A.K. Kozhakhmetova analyze the linguistic identity of the renowned Kazakh writer A. Kekilbayev based on this corpus. Within the framework of the linguistic personality theory developed by J. Weisgerber and Y. Karaulov, the writer’s value-based worldview is defined, shaped by national and cultural traditions, values, and

ideology. The article explores the writer's unique linguistic personality, the richness of the language in his literary works, his original phraseological expressions and idioms, metaphors, and ethno-lexicon, as well as the linguo-pragmatic expressive means of the Kazakh language.

Other linguistic studies have reflected the language contacts between Turkic languages and the Mongolic language. The article by G. Nyamdavaa and N. Abdikarim "*Anthroponyms in the endangered Hoton language*" (in Kazakh), addresses the pressing global issue of the disappearance of minority languages and dialects. The study focuses on the extinction of the Hoton language, a southern dialect of the Uyghur language, whose speakers, due to historical sociocultural migrations, currently reside in western Mongolia and the Xinjiang Uyghur Autonomous Region of China. As a minority language in a Mongolic-speaking environment, Hoton is subject to assimilation and is strongly influenced by Mongolic languages. The authors illustrate these processes through an analysis of anthroponyms. Additionally, the article examines issues of the ethnogenesis, migrations, and belief systems of the Hoton people, as well as the preservation of Turkic naming traditions and customs, and the influence of the Mongolic language on Hoton phonetics, morphemic-derivational structures, and lexical subsystems.

Conversely, the article by S.Zh. Tazhibayeva, G.A. Kozhakhmetova, R. Auyeskhana, N. Zhumay, and A. Islam, "*Oral speech peculiarities of repatriates from Mongolia*" (in English), investigates the language of Kazakh repatriates (kandas) from Mongolia, who have preserved the typological phonetic features of the Kazakh and Turkic languages in a foreign-language environment. The unique characteristics of the Kazakh oral speech system were identified through the authors' field research, interviews, and analysis of empirical material collected as part of a scientific project.

The issue concludes with a review by M.K. Khabdulina of the book "*Aktas: research and materials*", written about the monograph by prominent Kazakh archaeologist K. A. Akishev, *The Xiongnu-Wusun complex of Aktas* (Almaty: A.K. Margulan Institute of Archaeology, 2024, 264 pages).

The review highlights the ancient Wusun settlement of Aktas-2 and the Xiongnu burial site of Aktas-I, excavated by K.A. Akishev in the 1960s in Eastern Zhetysay. The Proto-Turkic Issyk inscriptions on a silver cup from the burial of the Golden Scythian Warrior, discovered and reconstructed by the scholar, are widely known. Similarly, in the Aktas burial site, dating to the 4th–6th centuries CE, K. Akishev also discovered Proto-Turkic epitaphs inscribed on unworked stone. The materials from the Aktas sites were never fully published during the scholar's lifetime and remained in his academic archive as field photographs and drawings, documented according to mid-20th-century standards. The monograph, published in honor of K. A. Akishev's centenary, is of great interest to archaeologists, historians, cultural scholars, and Turkologists in the humanities. It revisits certain theoretical assumptions of historical science, particularly the debate on uninterrupted nomadism and the claim that nomads lacked agriculture. The monograph reinforces K. A. Akishev's concept of the parallel existence of two economic systems among Turkic peoples, namely livestock herding and agriculture, demonstrating both nomadic and sedentary activities.

N.G. Shaimerdinova
Doctor of Philology, Professor
Deputy Editor of *Turkic Studies Journal*

Редакциядан

2025 жылы қажеттілікке байланысты *Turkic Studies Journal* өз жарияланымдарының бөлімдерін сәл қысқартты, бұл туралы журналдың Басты бетінен (tsj.enu.kz) оқуға болады. Жарияланымдардың тарихи-мәдени және филологиялық бағыттары өзгеріссіз қалды. Олар Ортағасырлық тарих (археология) бөлімдері арқылы ұсынылады. Мәтінтану. Түркі тілдері (диахрония және синхрония). 2025 жылдың бірінші нөмірінде филологиялық сипаттағы мақалалар басымдыққа ие. Бұл нөмірде Италия, Қырғыз Республикасы, Моңғолия, Ресей (Саха Республикасы), Швеция тарапындағы шетелдік авторлар өз мақалаларын журналдың үш тілінде – ағылшынша, қазақша, орысша жариялады.

Тарих пен мәдениетке арналған бөлім тарих ғылымдарының докторы, профессор S.I. Kovalskaya мен N.N. Abdinassir-дің «*Kazakhstan Studies: global research discourse and local narratives*» (ағыл.) атты мақаласымен басталады. Бұл мақала Қазақстан тарихнамасын батыстық зерттеушілік дискурс тұрғысынан зерделеуге арналған, яғни Қазақстанның қазіргі заманғы тарихына қатысты шетелдік Батыс зерттеушілерінің көзқарастары қарастырылған. Мақаланың тартымдылығы авторлардың АҚШ, Канада, Италия, Жапония елдерінің информанттарымен ұйымдастырған сұхбат-сауалнамаларынан көрінеді; әлбетте, бұл алынған нәтижелерді нақтылайды.

A.M. Azmukhanova мен M.Sh. Egamberdiyev-тің «*Discursive and methodological aspects of the study of the Kazakh Khanate in Turkish historiography*» (ағыл.) мақаласы да Қазақстан тарихнамасына арналған, бірақ уақыт хронологиясы өзге, атап айтқанда, ол Қазақ хандығының тарихын түрік дереккөздері тұрғысынан зерттеуге бағытталған. Түрік зерттеушілерінің Қазақ хандығының мерзімдік кезеңдеріне, түркі халықтарының ортағасырлық саяси картасына қатысты көзқарастары кеңестік және посткеңестік концепциялардан айтарлықтай ерекшеленеді. Мақалада авторлар оқырман назарына түрік зерттеушілерінің араб, осман және басқа да мәлімет көздерін пайдалана отырып, Қазақ хандығының Орталық Азиядағы тарихи шындықты қалыптастырудағы орнын қалайша айқындап бергендігін жеткізуді маңызды міндет санаған.

Археологтар Ж. Утубаев, М. Сүйіндікова, Ж. Қалиева «*Бұланды-2 ғибадатханасының кера-микалық кешені: морфология және техникалық-технологиялық талдау*» (қаз.) мақаласында Сырдарияның ежелгі алқабындағы Бұланды қонысында өздері жүргізген қазба жұмыстарының сабақтастығын көрсетеді. Авторлар TSJ-дің 2023 жылғы 2-нөмірінде Бұланды-1 туралы мақала жариялаған болатын. Егер бірінші мақалада авторлар мұнаралы қорғаныс құрылысындағы қазба нәтижелерін талдаса, Бұланды-2 туралы мақалада көне қабір немесе жерлеу рәсімімен байланысты ғұрыптық орын болуы мүмкін күмбезді ғибадатхана қарастырылады. Құрылыстың негізі дөңгелек пішінді болып, отқа табыну культін бейнелеген, авторлардың пікірінше, бұл Орталық Азияның зороастризмді ұстанған көшпенділеріне тән. Мақалада Бұланды-2 қонысындағы керамикадан жасалған тұрмыстық және үйшілік бұйымдар талданады, авторлар осы аймаққа тән керамикалық ыдыстардың жасалу процесі мен құрамдық ерекшеліктерін ашып көрсетеді. Зерттеу нәтижесінде авторлар қазба жұмыстарының хронологиялық мерзімдерін анықтайды және көшпенді өмір салтына қарамастан, Бұланды Еуразия далаларындағы егіншілік оазисінің орталығы болғанын, ал зерттеліп отырған құрылыстар Орталық Азияға тән екенін атап өтеді.

Мәтінтану бөлімінде үш мақала жарияланған. Қырғыз ғалымдары – тарих ғылымдарының докторы, профессор Т.К. Чоротегин мен тарих ғылымдарының кандидаты, доцент З.Т. Садырова жазған «*Караханидский поэт и мыслитель Жусуп Баласагын и его эпоха*» (орыс тілінде) атты мақала назар аударуға тұрарлық. Авторлар Далалық Еуразияға ислам келгенге дейін түркі халықтарының дамыған өзіндік жазба мәдениеті болғаны, олардың руникалық бітіг жазуын, ұйғыр және соғды графикасын, сирия әліпбиін қолданғаны туралы белгілі тұжырымды растайды. Авторлар:

«Көптеген түркі ғалымдары билингв болған, тіпті үш немесе одан да көп тілді білген. Қарахандар ішінара жаулап алған Тарым ойпатында тохар және санскрит тілдеріндегі жазуларды білетін түркілер де өмір сүрген», – деп жазады. Қарахандар дәуірінде түркілер араб графикасына көшті, сол кезеңде түркі мәдениетін, тілін, өмір салтын дәріптейтін бірқатар әйгілі жазба ескерткіштері пайда болды; олардың қатарына Жүсіп Баласағұнның «Құтадғу білік» еңбегі де жатады. Мақалада ескерткіштің негізгі идеяларына талдау жасалып қана қоймай, сонымен қатар ілімдері Қарахан дәуірінің ойшылдарына сөзсіз ықпал еткен ортағасырлық шығыс энциклопедист-ғалымдарының, атап айтқанда, Әбу Мансұр ас-Са‘алиби, әл-Фараби, Мұхаммед әл-Хорезми, Ахмад әл-Ферғани, Абу Райхан Бируни, Әбу Әли ибн Сина сынды ойшылдардың еңбектері қарастырылады. Мақала авторлары Жүсіп Баласағұнның ерекше тұлғасын, оның білім, ғылым және қоғам жөніндегі көзқарастарын сипаттайды. Сондай-ақ ғалымның кемел мемлекеттік құрылым, мемлекеттік басқару (шенеуніктер), халықтың жағдайы туралы ойлары қазіргі заманда да өзектілігін жоғалтпағанын атап өтеді.

Шығыстанушы ғалымдар Д. Мәсімханұлы, Т. Қадыл, Е. Жомарт жазған «Алтын жарық» – көне ұйғыр ескерткіші: ашылуы, зерттелуі және аудармалары» атты мақала аталған жәдігердің табылу және талқылану тарихына арналған. XIX ғасырдың соңында табылған бұл ескерткіш X ғасырда жазылған, бірақ оның түпнұсқа мәтіні әлі күнге дейін табылған жоқ, себебі ол орта ғасырларда қытай, санскрит және басқа да көне тілдерге аударылған. Мақала авторлары көне ұйғыр ескерткішінің Шығыс пен Батыс ғалымдары тарапынан зерттелу тарихын жүйелеп, жинақтайды, бұл ескерткішті зерттеуге орыс, неміс, қытай және басқа ел ғалымдарының қосқан үлесін атап өтеді. Қазіргі таңда «Алтын жарық» шығармасы орыс, неміс, ағылшын, түрік, жапон, қазақ және басқа да әлем тілдеріне аударылған. Мақала авторлары бұл ескерткіштің қытай тілінен қазақ тіліне өздері жасаған жаңа аудармасы жайында баяндайды.

В. Семенованың «Значение творчества Чингиза Айтматова в развитии якутской культуры» (орысша) атты мақаласында якуттар мен қырғыздардың арасындағы этносаралық және мәдени байланыстар, сондай-ақ Ш. Айтматов шығармашылығының якут көркем әдеби туындылары мен сахналық қойылымдарының дамуына ықпалы ашып көрсетіледі.

2025 жылдың алғашқы нөмірінде түркі тілдеріне арналған мақалалар біршама кең ауқымда ұсынылып, олар лингвистикалық түркітанудың дамуындағы жаңа үрдістерді ашып көрсетеді және ең алдымен мағыналық талдаумен, тілдік тұлғаны танытатын лингвистикалық дискурстың үстемдігімен байланысты. Мұндай мақалалар ғылым докторлары Ж. А. Манкеева, Л. Кароли және олардың шәкірттеріне тиесілі. Л. Кароли мен А. Исакованың «Қазақ және қырғыз тілдеріндегі локативтіліктің берілу тәсілдері» атты мақаласында функционалды лингвистика аясында қазақ және қырғыз тілдеріндегі функционалды-семантикалық өріс зерттеледі. Түркітану ғылымында тілдің қоршаған ортамен байланысын (тілден тыс контентті) қарастыратын, мәннен формаға, функциядан көрініс құралдарына бағытталған функционалды лингвистика зерттеулері әлі де жеткіліксіз. Бұл салада Д.М. Насилов, З.К. Ахметжанова және басқа ғалымдардың жекелеген диссертациялары ғана бар. Осы тұрғыда Л. Кароли мен А. Исакованың мақаласы өзекті және сұранысқа ие. Мақаланың теориялық бөлімі назар аударуға лайық: онда семасиологиялық және ономасиологиялық тәсілдерді салыстыру, ұғымдық категорияны анықтау, өріс құрылымын ядролық және перифериялық компоненттер тұрғысынан қарастыру қамтылған. Локативтілік мағынасы қазақ және қырғыз халықтарының менталитеті мен мәдениетіне негізделеді, оған қоса авторлар түркі тілдеріндегі локативті семантиканы білдірудің әртүрлі құралдарын жан-жақты ашып береді.

Қазақстан Республикасында алғаш рет А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының ғалымдары Алматыда қазақ тілінің цифрлық ұлттық корпусын әзірледі. Профессор Ж.А. Манкеева мен А.Қ. Қожахметова «Қазақ тілінің ұлттық корпусындағы Әбіш Кекілбаевтың көркем әлемінің тілдік бейнесі» атты мақаласында осы ұлттық корпус

негізінде қазақтың талантты жазушысы Ә. Кекілбаевтың тілдік тұлғасын зерттейді. Й. Вайсгербер мен Ю. Карауловтың тілдік тұлға теориясы аясында жазушының ұлттық-мәдени дәстүрлерге, құндылықтарға және идеологияға негізделген дүниетанымдық жүйесі сараланады. Мақалада жазушының ерекше тілдік тұлғасы, оның көркем шығармаларындағы тіл байлығы, авторлық фразеологизмдері мен идиомалары, метафоралары мен этнолексикасы, сондай-ақ қазақ тілінің лингвопрагматикалық бейнелі құралдары қарастырылады.

Қалған лингвистикалық мақалаларда түркі тілдерінің моңғол тілімен байланыстары көрініс тапқан. Г. Нямдаваа мен Н. Әбдікәрімнің «*Жойылып бара жатқан хотон тіліндегі антропонимдер*» атты мақаласында қазіргі әлем үшін өзекті болып отырған саны аз ұлттардың тілдері мен диалектілердің жойылу мәселесі көтерілген. Мақала ұйғыр тілінің оңтүстік диалектісі болып саналатын, тасымалдаушылары тарихи әлеуметтік-мәдени миграциялар нәтижесінде қазіргі таңда Батыс Моңғолия мен Қытайдың Шыңжаң-Ұйғыр автономиялық ауданында қоныстанған хотон тілінің жойылуына арналған. Моңғолтілді ортада миноритарлық тіл ретінде хотон тілі ассимиляцияға ұшырап, моңғол тілінің күшті ықпалында қалып отыр. Авторлар осы үдерістерді антропонимдер негізінде ашып көрсетеді. Сондай-ақ, мақалада хотондардың этногенезі, көші-қоны, наным-сенімдері мәселелері қарастырылып, нәрестеге ат қою рәсімінде түркілік салт-дәстүрлердің сақталуы, моңғол тілінің хотон тіліне фонетикалық, морфемдік-деривациялық және лексикалық деңгейлердегі әсері талданады.

Мұнан басқа, S.Zh. Tazhibayeva, G.A. Kozhakhmetova, R. Auyeskhan, N. Zhumay, A. Islam бірлесіп жазған «*Oral speech peculiarities of repatriates from Mongolia*» (ағыл.) атты мақалада Моңғолиядан келген, бөгде мәдени ортада қазақ тілінің, жалпы түркі тілдерінің типологиялық фонетикалық заңдылықтарын сақтап қалған репатриант қазақтардың (қандастардың) тілі зерттеледі. Авторлар ғылыми жоба аясында жүргізілген далалық зерттеулер, сұхбаттар мен жиналған эмпирикалық материалдарды талдау барысында қазақтың ауызша сөйлеу тілінің ерекше дыбыстық жүйесін анықтады.

Нөмірді Қазақстан Республикасының ірі археолог-ғалымы К.А. Ақышевтің «*Ғұн-үйсіндік Ақтас кешені*» (Алматы: А.Х. Марғұлан атындағы Археология институты, 2024. – 264 б.) монографиясы туралы жазылған М.К. Хабдулинаның «*Ақтас: исследования и материалы*» (орысша) атты шолу рецензиясы аяқтайды.

Рецензияда К.А.Ақышев 1960 жылдары Шығыс Жетісуда зерттеген ежелгі үйсіндердің Ақтас-2 қонысы мен ғұндық Ақтас-І қорымына шолу жасалады. Ғалым тапқан және қайта қалпына келтірген Алтын киімді сақ жауынгерінің жерлеу орнындағы күміс тостағанға қашалған протүркілік Есік жазуы баршаға белгілі. Сондай-ақ, К.А.Ақышев IV–VI ғасырларға жататын Ақтас қорымынан да өңделмеген тасқа қашалған протүркілік эпиграфияларды тапқан. Ақтас ескерткіштерінің материалдары ғалымның көзі тірісінде толық жарияланбаған және XX ғасыр ортасының талаптарына сай рәсімделген далалық фото-сызбалық құжаттама түрінде оның ғылыми мұрағатында сақталған. Монография К.А.Ақышевтің 100 жылдық мерейтойына орай жарық көріп, гуманитарлық сала ғалымдары – археологтар, тарихшылар, мәдениеттанушылар, түркітанушылар үшін үлкен қызығушылық тудырды, өйткені онда тарих ғылымындағы кейбір теориялық қағидаларды қайта қарау ұсынылып, соның ішінде көшпенділердің үздіксіз көші-қоны және олардың егіншілікпен айналыспағаны туралы тұжырымдарға қатысты пікірталас жүргізіледі. Монографияда К.А. Ақышевтің түркі халықтарында шаруашылық жүргізудің екі түрі – мал шаруашылығы мен егіншілік (көшпенді және отырықшы өмір салты) қатар дамыды деген тұжырымдамасы негізделеді.

Н.Ф. Шаймердинова,
филология ғылымдарының докторы, профессор,
***Turkic Studies Journal* редакторының орынбасары**

От редакции

В 2025 году в силу необходимости *Turkic Studies Journal* несколько сузил разделы своих публикаций, о чём можно прочитать на Главной странице сайта журнала (tsj.enu.kz). Направление публикаций осталось прежним – историко-культурное и филологическое, и они представлены разделами: Средневековая история (археология). Текстология. Тюркские языки (диахрония и синхрония). В первом номере 2025 года преобладают статьи филологического характера. В номере зарубежные авторы из 6 стран - Италии, Кыргызской Республики, Монголии, России (Якутия), Швеции - опубликовали свои статьи на трех языках журнала: английском, казахском, русском.

Раздел, посвященный истории и культуре, начинается со статьи д.и.н., профессора S.I. Kovalskaya и N.N. Abdinassir на тему: «*Kazakhstan Studies: global research discourse and local narratives*» (англ.). Статья посвящена изучению историографии Казахстана сквозь призму западного исследовательского дискурса, т.е. с позиции зарубежных западных ученых раскрываются взгляды на новейшую историю Казахстана. Привлекательными в статье являются интервью-опросы, проведенные авторами с информантами из США, Канады, Италии, Японии, что, безусловно, верифицирует полученные результаты.

Статья А.М. Azmukhanova и M.Sh. Egamberdiyev «*Discursive and methodological aspects of the study of the Kazakh Khanate in Turkish historiography*» (англ.) также посвящена историографии Казахстана, но в другой временной хронологии, в частности, истории Казахского ханства с позиции турецких источников. Взгляды турецких ученых весьма отличаются от советских и постсоветских концепций по поводу хронологии Казахского ханства, политической карты тюркоязычных государств Средневековья. Авторам статьи важно было донести до читателя, как турецкие ученые, используя арабоязычные, османские и другие источники, смогли определить роль Казахского ханства в формировании исторической действительности Центральной Азии.

Археологи Ж. Утубаев, М. Сүйіндікова, Ж. Қалиева в статье «*Бұланды-2 ғибадатхана-насының керамикалық кешені: морфология және техника-технологиялық талдау*» (каз.) раскрывают преимущество своих раскопок в местечке Буланды, в древней дельте Сыр-Дарьи. Первая статья о Буланды 1 была опубликована авторами во 2 номере TSJ в 2023 году. Если в первой статье авторы анализируют раскопки оборонительного сооружения с башнями-бойницами, то в статье про Буланды 2 рассматривается купольное храмовое сооружение, в котором либо было древнее захоронение, либо это было ритуальное место, связанное с погребальной практикой. Основание сооружения было круглой формы, демонстрирующее культ огня, что характерно было, по мнению авторов, для центральноазиатских зороастрийцев-кочевников. В статье анализируется сделанная из керамики хозяйственная и домашняя утварь в Буланды 2, авторы раскрывают процесс и компонентный состав керамических сосудов, характерные для данного региона. В результате исследований авторы определяют хронологические даты раскопок; отмечают, что, несмотря на кочевой образ жизни людей, Буланды был центром земледельческого оазиса в евразийских степях, а исследуемые сооружения были типичными для Центральной Азии.

В разделе Текстология опубликованы три статьи. Следует обратить внимание на статью кыргызских ученых д.и.н., профессора Т.К. Чоротегин и к.и.н., доцента З.Т. Садыровой «*Караханидский поэт и мыслитель Жусуп Баласагын и его эпоха*» (рус.) Авторы подтверждают известный тезис, что до прихода в Степную Евразию ислама тюркские народы имели свою развитую письменную культуру, использовали рунический бітіг (письмо), уйгурскую и согдийскую графики, сирийский алфавит. Авторы пишут: «Многие тюркские ученые были билингвами, даже знали более трех языков. В Таримском бассейне, частично завоеванном Караханидами, обитали и тюрки, которые знали письма на языках тохаров и санскрит». В эпоху Караханидов тюрки

перешли на арабскую графику, появился ряд известных памятников, прославляющих тюркскую культуру, язык, образ жизни, к числу которых относится «Кутадгу билиг» Жусупа Баласугуни. В статье дается не только анализ основных идей памятника, но и рассматривается деятельность средневековых ученых-энциклопедистов Востока, таких, как Абу Мансур ас-Са‘алиби, аль-Фараби, Мухаммед аль-Хорезми, Ахмад аль-Фергани, Абу Рейхан Бируни, Абу Али Ибн Сина, учения которых повлияли, бесспорно, на мыслителей эпохи Караханидов. Авторы статьи описывают незаурядную личность Жусупа Баласугуни, его взгляды на образование, знания, науки и общество. Также отмечают, что многие мысли ученого об идеальном государственном устройстве, государственном управлении (чиновниках), положении народа как никогда актуальны и в настоящее время.

Статья востоковедов Д. Мәсімханұлы, Т. Қадыл, Е. Жомарт «*Алтын жарық*» – *көне ұйғыр ескерткіші: ашылуы, зерттелуі және аудармалары* (каз.) посвящена истории открытия, исследования древнего уйгурского памятника «Алтын ярук». Памятник, открытый конце XIX века, был написан в X в.н.э., но до сих пор не найден оригинал текста, поскольку еще в средневековье текст памятника был переведен на китайский язык, санскрит и другие древние языки. Авторы статьи систематизируют, обобщают историю исследования древнеуйгурского памятника учеными Востока и Запада, отмечают вклад в исследование памятника русских, немецких, китайских и других ученых. В настоящее «Алтын ярук» переведен на русский, немецкий, английский, турецкий, японский, казахский и другие языки мира. Авторы статьи пишут о своем новом переводе памятника с китайского языка на казахский.

В статье В Семеновой «*Значение творчества Чингиза Айтматова в развитии якутской культуры*» (рус.) раскрывается межэтническая и межкультурная коммуникация якутов и кыргызов, влияние творчества Ч.Айтматова на создание якутских художественных текстов, произведений, сценической деятельности.

Достаточно обширно представлены в первом номере 2025 года статьи по тюркским языкам, раскрывая новые тенденции в развитии лингвистической тюркологии, в первую очередь, связаны с доминированием семантического анализа, лингвистического дискурса, представляющего языковую личность. Таковыми являются статьи докторов наук Ж.А. Манкеевой, Л. Кароли и их учеников. В статье Л. Кароли, А. Искакова «*Қазақ және қырғыз тілдеріндегі локативтіліктің берілу тәсілдері*» в рамках функциональной лингвистики исследуется функционально-семантическое поле в казахском и кыргызском языках. В тюркологической науке исследования по функциональной лингвистике, рассматривающей связь языка с окружающим миром (внеязыковой контент), в направлении от значения к форме, от функции к средствам выражения, фактически мало изучено. Есть единичные диссертации, к примеру диссертации Д.М.Насилова, З.К. Ахметжановой и др. В данном контексте статья Л. Кароли, А. Искакова актуальна и востребована. Заслуживает внимания теоретическая часть статьи: сравнение семасиологического и ономасиологического подходов, определение понятийной категории, структуры поля в виде ядерного и периферийного компонентов. Значение локативности базируется на ментальности и культуре казахов и кыргызов, более того, авторы раскрывают разнообразные средства выражения локативной семантики в тюркских языках.

Впервые в Республике Казахстан учеными Института языкознания им. А.Байтурсынова в Алматы разработан цифровой национальный корпус казахского языка. Профессор Ж.А. Манкеева и А.Қ.Қожахметова в статье «*Қазақ тілінің ұлттық корпусындағы Әбіш Кекілбаевтың көркем әлемінің тілдік бейнесі*» (каз.) на материале этого национального корпуса исследуют языковую личность талантливого казахского писателя А.Кекілбаева. В рамках теории языковой личности Й. Вайсгербера, Ю.Караулова определяется ценностная картина мира писателя, основанная на национально-культурных традициях,

ценностях и идеологии. В статье исследуется уникальная языковая личность писателя, богатство языка его художественных произведений, его авторские фразеологизмы и идиомы, метафоры и этнолексика, а также лингвопрагматические выразительные средства казахского языка.

В остальных лингвистических статьях нашли отражения языковые контакты тюркских языков с монгольским языком. В статье Г. Нямдаваа, Н. Эбдікәрім «*Жойылып бара жатқан хотон тіліндегі антропонимдер*» (каз.) поднимается актуальная для современного мира проблема исчезновения малочисленных языков и диалектов. Статья посвящена исчезновению хотонского языка, южного диалекта уйгурского языка, носители которого в силу исторических социокультурных миграций проживают в настоящее время в Западной Монголии и Синьцзян-Уйгурской автономии Китая. Хотонский язык как миноритарный язык в условиях монголоязычной среды подвержен ассимиляции, испытывает сильное воздействие со стороны монгольского языка. Авторы статьи на примере антропонимов раскрывают эти процессы. Также освещаются вопросы этногенеза, миграций, верований хотонов; рассматриваются сохранение тюркских традиций и обычаев в имянаречении, влияние монгольского языка на хотонский язык в фонетической, морфемно-derivационной и лексической подсистемах.

Напротив, в статье S.Zh. Tazhibayeva, G.A. Kozhakhmetova, R. Auyes Khan, N. Zhumay, A. Islam «*Oral speech peculiarities of repatriates from Mongolia*» (англ.) исследуется язык казахов-репатриантов (кандасы) из Монголии, которые сохранили типологические фонетические закономерности казахского языка, тюркских языков в инокультурной среде. Уникальные особенности звуковой системы казахской устной речи были выявлены в процессе проведения авторами полевых исследований, интервьюирования, анализа эмпирического материала, собранного в рамках научного проекта.

Завершает номер обзорная рецензия М.К. Хабдулиной «Актас: исследования и материалы», написанная на монографию крупного ученого-археолога Республики Казахстан К.А.Акишева *Хунну-усуньский комплекс Актас*. – Алматы: Институт археологии им. А.Х. Маргулана, 2024. – 264 с.

В рецензии освещается поселение древних усуней Актас-2 и хуннский могильник Актас-1, исследованные К.А. Акишевым в 1960-е годы в Восточном Жетысу. Всем известны прототюркские Иссукские надписи на серебряной чаше в погребении Золотого скифского воина, найденный и реконструированный ученым. И в могильнике Актас, датируемого IV-VI вв. н.э., К.Акишев также нашел протюркские эпитафии на необработанном камне. Материалы памятников Актас не были опубликованы в полном объеме при жизни ученого и остались в его научном архиве в виде полевой фото-чертежной документации, оформленной по требованиям середины XX века. Монография написана в честь 100-летнего юбилея К.А.Акишева и представляет большой интерес для археологов, историков, культурологов, тюркологов – гуманитариев, поскольку в ней предлагается пересмотр некоторых теоретических установок исторической науки: дискуссия по поводу непрерывного кочевания и утверждения об отсутствии у кочевников земледелия. В монографии утверждается концепция К.А.Акишева – параллельного существования у тюркских народов двух форм хозяйственной деятельности – скотоводства и земледелия (кочевой и оседлой деятельности).

**Н.Г. Шаймердинова,
доктор филологических наук, профессор;
заместитель редактора *Turkic Studies Journal***

HISTORICAL-CULTURAL FIELD/ ТАРИХИ-МӘДЕНИ БАҒЫТ/
ИСТОРИКО-КУЛЬТУРНОЕ НАПРАВЛЕНИЕ

*Medieval History (Archeology)/ Ортағасырлық тарих (археология)/
Средневековая история (археология)*

Article

Kazakhstan Studies: global research discourse and local narratives

*N.N. Abdinassir^a, S.I. Kovalskaya^b

^aL.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Republic of Kazakhstan
(E-mail: nazzira.abdinassir@gmail.com). *Corresponding author: nazzira.abdinassir@gmail.com

^bL.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Republic of Kazakhstan
(E-mail: kovalskaya_si@enu.kz)

ARTICLE INFO

ABSTRACT

Keywords:
History of Kazakhstan, Kazakh studies, historiography, foreign researchers, interview, history, culture, narratives, discourse, international associations (CESS, ESCAS).

IRSTI 03.20.

DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2025-1-26-48>

This article explores the contributions of foreign scholars to the study of Kazakhstan, emphasizing their role in deepening understanding of its historical and contemporary context within a global framework. It examines Kazakhstan's historiography from the perspective of Western academic discourse. By employing diverse theoretical and methodological approaches, these scholars enhance research on Kazakhstan's historical and sociocultural dynamics, focusing on its ethnic diversity, cultural heritage, and geopolitical significance.

Using qualitative research methods, including in-depth interviews with international historians specializing in Kazakhstan, this study aims to identify key themes of their research and explore future directions. Between May 2024 and February 2025 six interviews were conducted, one of which involved written responses to a questionnaire. The interviewees were distinguished scholars from the United States, Canada, Italy, and Japan, all recognized experts in the region's history. Free from the ideological influences of Soviet historiography, they possess advanced knowledge of Central Asian languages, have conducted extensive research in Kazakhstan's archives and libraries, and maintain professional connections with Kazakhstani scholars.

The interviews, conducted in English, followed a structured questionnaire. The majority of these interviews were conducted at prominent international conferences organized by the Central Eurasian Studies Society (CESS) and the European Society for Central Asian Studies (ESCAS). However, conducting these interviews posed challenges. The intensive conference schedules made arranging in-person meetings with

scholars and effectively coordinating discussions difficult. Additionally, some interviewees were slow to respond to email inquiries, limiting the completeness of the dataset.

This study demonstrates how the research conducted by these scholars not only advances academic study of Kazakhstan but also integrates local narratives into global scholarly discussions. Their contributions help train a new generation of researchers in Kazakhstani history and culture. Organizations such as CESS and ESCAS play a crucial role in fostering academic exchange and promoting scholarship in Kazakhstan. The insights from these interviews reflect a growing international interest in Kazakhstan's history and culture, underscoring the valuable contributions of foreign scholars in enriching academic discourse and global perspectives on the region.

*Н.Н. Әбдінасыр^а

*^аЛ.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан Республикасы
(E-mail: nazzira.abdinassir@gmail.com)*

*Байланыс үшін автор: nazzira.abdinassir@gmail.com

С.И. Ковальская^б

*^бЛ.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан Республикасы
(E-mail: kovalskaya_si@enu.kz)*

Қазақстантану: жаһандық зерттеу дискурсы және жергілікті нарративтер

Аннотация. Бұл мақалада шетелдік зерттеушілердің Қазақстанды зерттеуге қосқан үлесі, олардың өңірдің тарихи және заманауи контексін жаһандық көріністе терең түсінуге ықпалы талданады. Бұл зерттеу Қазақстан тарихының тарихнамасын батыстық зерттеу дискурсы призмасы арқылы қарастыруға бағытталған.

Әртүрлі теориялық-әдіснамалық негіздерді қолдану арқылы ғалымдар Қазақстанның тарихи және әлеуметтік-мәдени динамикасын зерттеудегі ғылыми тәсілдерді айтарлықтай байытады. Олар елдің этникалық әралуандығын, мәдени мұрасын және геосаяси маңызын қамтиды.

Сапалық зерттеу әдістерін, соның ішінде Қазақстан тарихын зерттеумен айналысатын шетелдік тарихшылармен тереңдетілген сұхбаттарды пайдалана отырып, негізгі тақырыптарды, жүргізілген зерттеулердің жекелеген нәтижелерін және зерттеу перспективасын анықтау мақсаты қойылды. Қазақстан тарихы бойынша шетелдік мамандармен сұхбаттар 2024 жылдың мамырынан 2025 жылдың ақпанына дейін жүргізілді. Барлығы 6 сұхбат алынған, оның бірі сауалнама сұрақтарына жазбаша жауап түрінде ұсынылған. Сұхбаткерлердің географиясы АҚШ, Канада, Италия, Жапония

Received 13 November 2024. Revised 15 November 2024. Accepted 23 February 2025. Available online 30 March 2025.

For citation: N.N. Abdinassir, S.I. Kovalskaya Kazakhstan Studies: global research discourse and local narratives // Turkic Studies Journal. 2025. T. 7. №1. С. 26-48. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2025-1-26-48>

елдерін қамтиды. Сұхбатқа қатысқан тарихшылар – Қазақстан тарихы бойынша әлемдік деңгейде мойындалған мамандар. Олар түрлі советологиялық стереотиптер мен «жанрлық жад» деп аталатын әдіснамалық шектеулерге негізделмеген. Сонымен қатар, олар орыс тілінен бөлек, Орталық Азия халықтарының тілдерін меңгерген, Қазақстан архивтері мен кітапханаларында ұзақ уақыт жұмыс істеген және қазақстандық ғалымдармен тығыз кәсіби байланыстар орнатқан.

Сұхбаттар ағылшын тілінде алдын-ала дайындалған анкета-сауалнама негізінде өткізілді. Олардың басым бөлігі Орталық Азияны зерттейтін ғалымдардың Central Eurasian Studies Society (CESS) және European Society for Central Asian Studies (ESCAS) қауымдастықтары ұйымдастырған маңызды халықаралық конференциялар барысында жүргізілді. Алайда сұхбат алу барысында белгілі бір қиындықтар туындады. Мысалы, конференция бағдарламасының жоғары қарқындылығын ескере отырып, зерттеушімен жеке кездесуді келісу, қолайлы уақыт табу және сұхбатты тиімді ұйымдастыру едәуір қиындық тудырды. Сол сияқты, онлайн-сұхбат жүргізу де оңай болған жоқ, өйткені барлық сұхбаткерлерден электрондық пошта арқылы жедел жауап алу мүмкін болмады.

Мақалада бұл ғалымдардың ғылыми қызметі академиялық зерттеулерді тереңдетіп қана қоймай, жергілікті нарративтерді жаһандық зерттеу диалогтарымен байланыстыратыны көрсетілген. Бұл өз кезегінде Қазақстан тарихы мен мәдениетін зерттейтін жаңа буын зерттеушілерінің қалыптасуына ықпал етеді. Сонымен қатар, Орталық Еуразияны зерттеу қоғамы (CESS) және Орталық Азияны зерттеу жөніндегі Еуропалық қоғам (ESCAS) сияқты ұйымдар Қазақстан туралы зерттеулерді ілгерілету мен ғылыми алмасуды дамытуда маңызды рөл атқарады. Осы сұхбаттарға негізделген қорытындылар Қазақстан тарихы мен мәдениетіне деген халықаралық қызығушылықтың артып келе жатқанын, сондай-ақ шетелдік зерттеушілердің академиялық орта мен Қазақстан туралы қоғамдық дискурсты байытудағы маңызды үлесін айғақтайды.

Кілт сөздер: Қазақстан тарихы, қазақстантану, тарихнама, шетелдік зерттеушілер, сұхбат, тарих, мәдениет, нарративтер, дискурс, халықаралық қауымдастықтар (CESS, ESCAS).

*Н.Н. Абдинасыр^a

*^aЕвразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева,
Астана, Республика Казахстан
(E-mail: nazzira.abdinassir@gmail.com)*

*Автор для корреспонденции: nazzira.abdinassir@gmail.com

С.И. Ковальская^b

*^bЕвразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева,
Астана, Республика Казахстан
(E-mail: kovalskaya_si@enu.kz)*

Казахстановедение: глобальный исследовательский дискурс и локальные нарративы

Аннотация. В статье анализируется вклад зарубежных исследователей в изучение Казахстана, их роль в формировании глубокого понимания исторического и современного контекста региона в глобальной перспективе. Данное исследование

представляет собой попытку изучения историографии истории Казахстана сквозь призму западного исследовательского дискурса. Благодаря использованию различных теоретико-методологических основ, ученые значительно обогащают научные подходы к изучению исторической и социокультурной динамики Казахстана, охватывая его этническое разнообразие, культурное наследие и геополитическое значение.

Используя качественные методы исследования, в том числе глубинные интервью с зарубежными историками, занимающимися изучением истории Казахстана, мы попытались выявить основную тематику и отдельные результаты проведенных исследований, а также дальнейшие перспективы изучения. Интервью с зарубежными специалистами по истории Казахстана были проведены в период с мая 2024 по февраль 2025 года. Всего было проведено 6 интервью, одно из которых было представлено письменными ответами на вопросы анкеты. Страны проживания наших интервьюеров, их география достаточно широка – США, Канада, Италии, Япония. Опрошенные историки – всемирно признанные специалисты по истории региона. Они лишены разного рода советологических отягощений, так называемой «памяти жанра», помимо русского языка, владеют языками народов Центральной Азии, часто и подолгу работали в архивах и библиотеках Казахстана, имеют активные профессиональные связи и контакты с казахстанскими учеными.

Интервью проводились на английском языке на основе составленной анкеты-опросника. Большиншей частью они были проведены во время значимых международных конференций, организованных ассоциациями центральноазиатских исследователей CESS и ESCAS. При проведении интервью встречались определенные трудности. Например, учитывая высокую интенсивность программы конференции, согласовать личную встречу с ученым, найти подходящее время и эффективно организовать беседу представляло собой значительную сложность. Аналогично, проведение онлайн-интервью также оказалось затруднительным, поскольку не удалось получить своевременные ответы по электронной почте от всех интервьюеров.

В статье показано, как их научная деятельность не только углубляет академическое изучение, но и связывает локальные нарративы с глобальными исследовательскими диалогами, тем самым способствуя формированию нового поколения исследователей истории и культуры Казахстана. Кроме того, такие организации, как Общество Центрально-Евразийских исследований (CESS) и Европейское общество центральноазиатских исследований (ESCAS), играют важную роль в содействии научному обмену и продвижению исследований о Казахстане. Выводы, сделанные на основе этих интервью, показывают растущий международный интерес к истории и культуре Казахстана, значимый вклад зарубежных исследователей в обогащение академической среды и общественного дискурса вокруг нашей страны.

Ключевые слова: история Казахстана, казахтановедение, историография, зарубежные исследователи, интервью, история, культура, нарративы, дискурс, международные ассоциации (CESS, ESCAS).

Introduction

This study examines the research interests of American and European scholars, with a particular focus on historians, in relation to Kazakhstan. While many researchers from diverse disciplines have included Kazakhstan into their broader analyses of Central Asia, such

contributions often provide a more general perspective. The primary value of this article lies in its focused exploration of Kazakhstan and its history through the lens of contemporary European historians, who have built upon the foundational work of earlier studies.

Their contributions to the study of Kazakhstan are significant not only for their academic value but also for their implications for understanding the region's historical and contemporary developments within a global framework. From a historiographical perspective, European and American researchers, particularly historians, have played a crucial role in documenting Kazakhstan's history across various historical periods. Their works have had a substantial influence on scholarly interpretations of Kazakh history and identity, shaping both academic discourse and public perceptions influencing both academic discourse and public perceptions.

A substantial body of literature on foreign historiography exists, with scholars such as K.L. Esmagambetov¹, M.T. Laumulin, B.M. Suzhikov, K.R. Nesipbaeva, G.B. Byrbaeva, S.I. Kovalskaya, and others providing comprehensive analyses (Esmagambetov, 1992; Laumulin, 1994; Suzhikov, 1997; Nesipbaeva, 1999²; Byrbaeva, 2005; Kovalskaya, 2007). However, the present study is distinguished by its employment of an interview-based methodology, thus providing a novel perspective and contributing to the study of foreign historiography.

The present article primarily focuses on the contributions of historians, including contemporary researchers, who have introduced innovative methodologies and theoretical frameworks to the study of Central Asia, with a particular emphasis on Kazakhstan. By integrating qualitative and quantitative approaches, these historians enhance the analysis of the sociocultural dynamics within the region. Additionally, the integration of diverse academic backgrounds, encompassing anthropology, sociology, history, and political science, among European scholars, has been demonstrated to facilitate a more comprehensive understanding of Kazakhstan's ethnic diversity, cultural heritage, and geopolitical significance. The incorporation of global perspectives into Kazakh studies facilitates the connection between local narratives and broader academic discussions. Such analyses contribute to international scholarship by situating Kazakhstan within wider historical and cultural contexts. The engagement of international researchers can enhance stimulate interest in Kazakh studies among local scholars, thereby fostering a new generation of researchers who may either build upon or critically reassess existing narratives. This scholarly exchange has the potential to enrich academic discourse within Kazakhstan itself.

Before discussing the Central Eurasian Studies Society (CESS), it's important to highlight the contributions of Dr. John Schoeberlein. As a distinguished anthropologist specializing in Central Asian studies, Dr. Schoeberlein has made significant contributions to the understanding of the region's ethnic, social, and political transformations, particularly in the post-Soviet era (Schoeberlein-Engel, 1995). During the challenging 1990s, John Schoeberlein's compilation *Guide to Scholars of the History and Culture of Central Asia* (1995) was particularly influential. Amid limited resources, Schoeberlein recognized the value of Central Asian scholars alongside Western researchers, providing a crucial platform that elevated regional scholarship. His work bridged local and global academia, promoting Central Asian studies at a time when such efforts were both essential and challenging. Through his leadership in establishing and developing CESS, he has had a lasting impact on academic collaboration and the exchange of ideas.

¹ Yessmagambetov K.L., 1999. Foreign Historiography of the History of Kazakhstan (from Ancient Times to the Early 1990s). Doctoral dissertation. Almaty. 294 p.

² Nesipbayeva K.R., 1999. Modern Anglo-American Historiography of Russian Expansion and Colonization of Central Asia (17th - Early 20th Century). Doctoral dissertation abstract. Almaty. 52 p.

In this context, the CESS and the ESCAS exemplify platforms that facilitate scholarly exchange and promote in-depth research on Kazakhstan. Established in 2001, CESS aims to enhance the understanding of Central Eurasia through interdisciplinary collaboration among scholars from various fields. The society organizes conferences, workshops, and publications to support research on the region's complex historical and cultural dynamics. Similarly, ESCAS was founded in 2005 to foster academic dialogue and cooperation among scholars of Central Asia, particularly in Europe. The society organizes conferences, provides a network for researchers, and publishes scholarly works that contribute to the discourse on Central Asian studies.

A recent conference held in Almaty brought together esteemed scholars from around the world, primarily from Europe, fostering enriching dialogues on various aspects of Kazakhstan studies. The authors, being members of these societies, participated in the conference and engaged with leading experts in the field. The authors of this article have both contributed extensively to its development. One of the authors N. Abdinassir conducted interviews, processed data, and analyzed findings, while a conceptual and methodological analysis were carried out under the guidance of Professor Kovalskaya. This process involved an in-depth analytical review and refinement of the research framework.

Interviews with scholars revealed their motivations for researching Kazakhstan and their interests in its rich history, culture, and contemporary dynamics. These discussions highlighted a growing international focus on Kazakhstan, underscoring the significant contributions of foreign researchers in deepening global understanding of the country. Additionally, these insights emphasize the critical role of organizations such as CESS and ESCAS in facilitating scholarly collaboration and advancing research on Kazakhstan. (CESS, 2024: URL).

In her analytical review, *Foreign Archival Kazakhstanics*, Kovalskaya S.I. systematically categorizes foreign scholars who have studied the Soviet East into four distinct groups. This classification is based on several key criteria, with the unique characteristics and contributions of each group discussed individually. The scholarly orientation of Central Asian researchers is significantly shaped by regional influences, extensive practical fieldwork, and the longstanding traditions within academic or family institutions that shape each researcher's professional outlook (Kovalskaya, 2006).

(1) The initial group of researchers consists of former military personnel and colonial administrators, who, after extended service in state or monarchical positions, engaged in systematic studies of the Soviet East. This category also encompasses their descendants and individuals who held various positions across Eastern regions before returning to their home countries to pursue careers as Orientalists; (2) The second group of foundational contributors to Central Asian studies comprises Turkic intellectuals and emigrants from Soviet Russia and neighboring regions. These individuals, whose perspectives were often complex and debated, played a substantial role in shaping Central Asian scholarship from outside the Soviet sphere. Their viewpoints, deeply informed by personal experience and cultural ties to the region, enriched historical and ethnographic studies, bringing valuable insights into Central Asia's social and cultural dynamics; (3) The third group consists of emigrants, primarily to the United States, who often specialized in Oriental and Turkic studies. Their academic work, deeply influenced by previous generations of Central Asian emigrants, has substantially influenced contemporary research methodologies. This group includes Soviet-born scholars with strong backgrounds in Oriental studies, whose insights continue to enhance scholarly understandings of Central Asia's cultural and historical complexities; (4) The fourth group of researchers is notable for being less constrained by *genre memory*, a term denoting the

refers to inherited narrative frameworks or ideological constraints that often shaped earlier perspectives on Soviet and post-Soviet studies. Unlike prior generations, who sometimes viewed the USSR through a narrow ideological lens, scholars in this group generally approach the region without the rigid stereotypes of ideological alignment. This group comprises scholars from the post-WWII through post-Cold War period, who build upon the foundational work of earlier researchers while offering their distinct insights.

Many members of this group are highly educated, fluent in Russian, and often proficient in Turkic languages, which enables them to conduct in-depth research. Their work primarily focuses on contemporary dynamics and socio-political transformations in Central Asia, providing a balanced and informed perspective on the region (Kovalskaya, 2006: 63-79).

To refine our research scope, the focus will be specifically on historians within this group, as their expertise provides valuable insights into the historical complexities Kazakhstan. The objective is to explore the historical and cultural narratives of Kazakhstan by examining the contributions of these historians, emphasizing the factors that have shaped its modern development. This targeted approach enables a more comprehensive engagement with their scholarly work, highlighting the region's historical evolution.

Materials and Methods

This study employs a qualitative research methodology, integrating semi-structured interviews and historiographical analysis to examine the contributions of foreign scholars to the study of Kazakhstan. The research framework is shaped by extensive participation in international academic conferences and direct engagement with leading experts in the field. While writing the dissertation the authors actively participated in major interdisciplinary conferences, including the RAI 2024 Conference at Senate House, London, which focused on *Anthropology and Education*, as well as the CESS Annual Conference (June 6-9, 2024) at the Center for Regional Studies, Turan University, and the Joint CESS-ESCAS Conference (January 8-10, 2025) in Lisbon, where discussions centered on *Geopolitics, Migrations, and Identities in Central Eurasia*. Additionally, engagement with the International Interdisciplinary Conferences in Debrecen, Hungary (2021–present) provided access to diverse historiographical traditions and methodologies, strengthening the study's comparative perspective. This research environment not only enabled the authors to conduct individual interviews but also facilitated focus group discussions, enriching the data collection process and supporting the interactive nature of qualitative inquiry (Mason, 2002). This methodological flexibility is supported by Kvale and Brinkmann (2009), who highlight that semi-structured interviews allow researchers to explore participants' perspectives in depth while maintaining a structured framework for discussion. Each interview was recorded, transcribed, and subsequently analyzed through thematic analysis, a widely adopted method for identifying key patterns and insights within qualitative data (Braun & Clarke, 2006).

The research is structured around expert interviews with scholars representing various historiographical schools and periods, ensuring a multi-perspective approach. Given the time-sensitive nature of academic interviews, strategic scheduling was prioritized, however, the quality of responses took precedence over quantity. Qualitative methods are particularly effective in capturing the detailed experiences and motivations of individuals, as emphasized by Creswell (2017) and Patton (2015) who argue that qualitative research provides rich, contextualized narratives that enhance understanding of complex social phenomena. (Creswell, 2017) and (Patton, 2015). This approach ensures that each interview provides

substantive insights rather than a merely accumulating data. The interview methodology was carefully adapted to accommodate to the scholars' diverse academic backgrounds, methodological traditions, and historiographical frameworks, allowing for a balanced and representative analysis.

The research draws on insights from leading scholars in the field, each of whom contributes distinct perspectives on the historiography of Kazakhstan. Sarah Cameron examines Soviet policies and their devastating impact on Kazakh society, particularly the famine of the 1930s (Cameron, 2018). Jeff Sahadeo focuses on migration, empire, and identity formation in Central Asia (Sahadeo, 2007). Niccolò Pianciola explores agrarian transformation, collectivization, and demographic shifts in Kazakhstan during the late imperial and Soviet periods (Pianciola, 2009). Ian Campbell analyzes imperial governance, settler colonialism, and the legal structures shaping Kazakh customary law (Campbell, 2017). Ron Wiley utilizes ethnographic sources to reconstruct local perspectives on governance and resistance. Jin Noda employs multi-archival research from Russian and Qing sources to examine Kazakh mobility, legal transformations, and border dynamics (Noda, 2016). Together, these scholars provide a multifaceted understanding of Kazakhstan's historical evolution within the broader context of Eurasian geopolitics.

Moving forward, this study acknowledges the potential for further developing the interview approach into a more narrative-driven and focused format. With additional time for in-depth analysis, future research can provide a more comprehensive reflection on historiographical trends, particularly regarding Kazakhstan's evolving role in global historical discourse. This methodological evolution will ensure a more rigorous, reflective, and engaged academic exploration, reinforcing the significance of oral histories and expert interviews in historical scholarship.

The interviews conducted for this research were structured around several key themes to capture a comprehensive understanding of foreign historians' perspectives on Kazakhstan. Each theme was supported by targeted questions designed to elicit detailed responses and gather sufficient information: (1) Background Information: Interviewees provided basic information about their academic affiliations and research areas; (2) Motivation for Study: Participants discussed their initial interest in Kazakhstan's history and culture identifying the unique aspects that attracted them to the field. This section explored both personal and academic motivations; (3) Research Impact: Scholars reflected on how their work contributes to the broader understanding of Central Asian history. Specific questions encouraged them to share significant experiences that shaped their research perspectives; (4) Research Environment: Interviewees described the regions where they conducted research, the archives and institutions they accessed, and any funding sources that supported their studies. This section aimed to provide insights into the logistical aspects of conducting research; (5) Key Topics: Participants highlighted major themes in Kazakhstan's historical study, including influential historical events that shape the country's modern identity. This section contained questions that prompted discussions on current research trends; (6) Future Directions: Finally, scholars shared their perspectives on potential future research avenues and questions they hope to explore, allowing for an understanding of evolving scholarly interests.

In addition to individual interviews, focus group discussions were conducted to foster a collaborative environment where researchers could exchange views on Kazakhstan and articulate their motivations for studying the region. These discussions provided insights into how their scholarly work contributes to Kazakhstan's historiographical discourse, highlighting potential contributions to a deeper understanding of the country's complexities.

By sharing diverse perspectives, participants emphasized the importance of their findings in informing contemporary narratives about Kazakhstan and enhancing its representation in global scholarship. This collective approach enriched the research, enabling a nuanced exploration of the historical significance of Kazakhstan and its implications for future studies.

Research background

Information about interviewees

Dr. Sarah Cameron is a leading historian specializing in Kazakhstan and the Soviet experience, with a focus on environmental history, famine studies, and the demographic impact of Soviet policies. Her work has been instrumental in analyzing the Kazakh famine of 1930-1933, examining its causes, consequences, and connections to Stalinist collectivization and forced sedentarization.

Her book, *The Hungry Steppe: Famine, Violence, and the Making of Soviet Kazakhstan* (2018), provides a comprehensive account of the famine's impact on Kazakh society, integrating archival evidence, oral histories, and demographic data. She highlights how Soviet policies reshaped Kazakhstan's ethnic and demographic landscape, offering a broader global perspective on these historical events.

As an associate professor at the University of Maryland, Cameron explores Central Asian history within Soviet and post-Soviet contexts. Her research also addresses the environmental consequences of Soviet agricultural policies, particularly water mismanagement and ecological degradation. Employing an interdisciplinary approach, she bridges environmental and social history, demonstrating how Soviet-era decisions continue to shape contemporary Central Asia.

Widely recognized in academic circles, Cameron contributes to discussions on the long-term effects of Soviet policies on national identity, resilience, and Indigenous populations. Her scholarship not only enhances historical understanding but also informs contemporary debates on regional development, environmental challenges, and in Central Asia, and the enduring impact of political regimes on Indigenous communities and environments (Cameron, 2023: URL).

(2) Dr. Jeff Sahadeo is a historian and political scientist specializing in Central Asia, Eastern Europe, and the former Soviet Union, with a focus on migration, colonialism, and interethnic relations. As an Associate Professor at Carleton University, he directs the Institute of European, Russian, and Eurasian Studies (EURUS), where his research examines Soviet colonial policies and their lasting impact on Central Asian societies, particularly in Uzbekistan. He also explores post-Soviet migration trends, analyzing the evolving relationships between Russian and Central Asian communities in urban centers such as Moscow and Leningrad. His book, *Russian Colonial Society in Tashkent in Tashkent, 1865-1923*, provides a comprehensive analysis of Russian colonization in Central Asia, detailing its effects on Tashkent's socio-cultural landscape. As a co-editor of *Everyday Life in Central Asia*, he contributes to discussions on how ordinary Central Asians adapted to political and cultural shifts. His research connects historical processes to contemporary issues of ethnic identity, migration, and environmental challenges in the region.

Sahadeo, a widely recognized figure in both academic and policy circles, has published extensively on Soviet nationality policies, migration, and cross-cultural interactions. His work underscores the enduring influence of Soviet rule on Central Asian societies, offering insights into the region's evolving identity and demographic dynamics today.

(3) Dr. Niccolò Pianciola is an Italian historian and scholar, particularly known for his work on Central Asian history, with a focus on Soviet policies affecting nomadic populations. His research often examines the Soviet Union's social engineering policies, including forced collectivization and sedentarization, which had devastating effects on Kazakh nomadic communities. Pianciola's research has been instrumental in analyzing the impact of Stalinist policies on widespread famine, migration, and social upheaval in Kazakhstan during the early 1930s. His analyses suggests that while these policies were intended to «modernize» Kazakhstan, they resulted in significant loss of life and cultural disruption. He has engaged in scholarly debates on whether these policies constituted ethnic persecution or genocide (Pianciola, 2022: URL).

(4) Dr. Ron Wiley has dedicated his career to the non-profit sector, and has spent the past 30 years working with Resource Exchange International, Inc. (REI, Inc.), an international humanitarian service organization headquartered in Colorado Springs, Colorado, USA. He currently serves as the Central Asia Director for REI, Inc. In addition to his leadership role at REI, Inc., Wiley is an Associate Professor of International Relations at Kazakh-American Free University, in Oskemen, Kazakhstan. He is also involved in the establishment of Samarkand International University of Technology in Uzbekistan, where he plays a key role in recruiting international faculty. As Central Asia Director for REI, Inc., Wiley fosters partnerships between REI, Inc. staff, volunteers and their Central Asian counterparts aiming to «build people to build nations». His work involves collaborating with governments and institutions to train professionals in strategic sectors critical to the region's development ((Wiley, 2024: URL).

(5) Dr Ian Campbell is an American historian specializing in pre-Revolutionary Russia and Central Asia, with a particular focus on the Kazakh steppe. He earned his B.A. and Ph.D. in History from the University of Michigan and completed a postdoctoral fellowship at Harvard's Davis Center for Russian and Eurasian Studies. Since 2012, he has been a faculty member at UC-Davis. His first book, *Knowledge and the Ends of Empire* (2017) was shortlisted for the Central Eurasian Studies Society's Book Prize in History. His research explores imperial governance, settler colonialism, and borderland violence, with a focus on Kazakh customary law and late 19th-century legal transformations (Campbell, 2017).

(6) Dr. Jin Noda is a Japanese historian specializing in the 18th-19th century history of Kazakhstan and its interactions with the Russian Empire and Qing China. He is a professor at the Research Institute of Languages and Cultures of Asia and Africa at Tokyo University of Foreign Studies. His work is based on multi-archival research, incorporating Russian, Chinese, and Kazakh sources. He has collaborated with leading Kazakh scholars and institutions, including the Al-Farabi Kazakh National University, the Institute of Oriental Studies, and the L.N. Gumilyov Eurasian National University. His research focuses on Kazakh mobility, geopolitical dynamics, and legal history, particularly the integration of Kazakh customary law into Russian and Qing legal systems (Noda, 2016).

Analysis

This section commences with a discussion of Sarah Cameron's responses, in which she offers valuable insights into the historical and cultural intricacies of Kazakhstan. These insights serve to illuminate her research trajectory and its broader implications within the field. According to her replies: (1) Background Information: Sarah Cameron grew up in the area surrounding Washington, D.C., with strong international influences, as her mother holds dual citizenship, including New Zealand. This global perspective was further cultivated through study-abroad

programs during her college years. Following her undergraduate studies, Cameron joined the Peace Corps and spent two years in the Russian Far East, where she developed a deep interest in Soviet history and the experiences of peripheral Soviet regions. Observing firsthand the distinctions between Soviet influence in the Russian Far East and Moscow significantly informed her subsequent academic pursuits.

(2) Motivation for Study: According to her, Cameron's interest in Kazakhstan arose from an academic gap: Central Asia, especially Kazakhstan, remains under-researched in Western scholarship. While previous studies had largely focused on Uzbekistan, often generalizing Central Asia through its lens, Kazakhstan's distinct historical trajectory remained insufficiently examined. Furthermore, the country's comparatively open archival access, in contrast to the more restrictive conditions in Uzbekistan, where foreign researchers frequently require Foreign Ministry approval, provided an opportunity for more direct engagement with primary sources. These factors made Kazakhstan a particularly compelling focus of research.

(3) Research Impact: Sarah Cameron's research makes substantial contributions to the understanding of Central Asian history, with a particular emphasis on Kazakhstan's complex relationship with migration. She demonstrates that Kazakhstan's historical trajectory has been profoundly shaped by successive waves of migration, a phenomenon she regards as both distinctive and analytically significant. Beginning with pre-Soviet settlers in the late 19th century, Kazakhstan has witnessed multiple influxes of diverse populations, including Soviet-era special settlers, deported ethnic groups, and participants in the Virgin Lands Campaign, which brought Koreans, Kalmyks, Chechens, and others to the region. Cameron underscores the extent to which these migratory movements have continuously reshaped Kazakhstan's national identity. In the post-Soviet period, programs such as *Kandas* have facilitated the return of ethnic Kazakhs, even as Russians, Ukrainians, and Germans have continued to emigrate following the Soviet Union collapse. At the same time, she highlights a resurgence of Russian ethnic migration to Kazakhstan, reinforcing the country's pivotal role in regional migration dynamics. Outward migration, particularly to China, has further shaped Kazakh society, demonstrating the far-reaching implications of these demographic shifts.

Sarah Cameron's *The Hungry Steppe: Famine, Violence, and the Making of Soviet Kazakhstan* explores the catastrophic famine of the 1930s and its enduring consequences. She highlights the challenges of reconstructing the experiences ordinary Kazakhs, as the available records are predominantly derived from Soviet archives, which offer a state-mediated perspective. By uncovering the policies that precipitated the famine and analyzing their broader ramifications, Cameron brings attention to a painful yet essential part in Kazakhstan's history. Her work illustrates the ways in which power structures influence both the documentation and the collective memory of historical events (Cameron, 2018).

Sarah Cameron's current project, focusing on a later historical period, incorporates a broader range of sources, including oral histories, which enhance her exploration of migration as a lens for understanding Kazakhstan's historical evolution from a predominantly nomadic society into a crossroads for various cultures and communities. Through her work, Cameron underscores the enduring impact of migration on Kazakh culture and society, constructing a nuanced narrative of resilience and transformation.

(4) Research Environment: Sarah Cameron's archival research for her first monograph was extensive, encompassing multiple locations within Kazakhstan and beyond. She conducted foundational research at both the Presidential and State Archives in Almaty, where she accessed former Communist Party documents and national security records. The Abay Library in Almaty provided rare collections of newspapers and journals from the 1920s and 1930s,

offering insight into the sociopolitical climate of the period. Additionally, she consulted archives in Moscow, including the Russian State Archive of the Russian Federation (GARF) and another major archive, to incorporate Soviet-era records into her study. For her research on the Aral Sea crisis, Cameron conducted regional research in the archives of Kyzylorda, a region directly affected by the environmental degradation of the Aral Sea. These archives provided invaluable in documenting local perspectives on the socio-economic and ecological transformations resulting from the shrinking Aral Sea. The records facilitated her analysis of displacement, migration patterns, and the adaptive strategies of affected communities. Presently, Cameron's sources extend to the Scientific Archives and the Archive of the Academy of Sciences in Kazakhstan. She has also conducted oral history interviews with residents of the Aral region, including individuals who relocated in the 1970s and 1980s as the environmental crisis intensified. Through these accounts, she has explored personal and community-based perspectives on migration, which significantly enriched her understanding of the lasting impact of the Aral Sea disaster. Additionally, she incorporates U.S.-based sources on the post-Soviet period to examine the influence of international actors during Kazakhstan's transition.

Sarah Cameron identified several significant and underexplored topics that hold potential for further foreign research on Kazakhstan. One such subject is the Virgin Lands Campaign, which involved a Soviet-era agricultural initiative aimed at cultivating previously unused land in Kazakhstan and other Central Asian regions. Cameron noted that, despite its historical significance, this campaign remains insufficiently explored in the context of Kazakh and Soviet history.

(5) Key Topics: Another crucial area inquiry is the Nevada-Semipalatinsk anti-nuclear movement, which emerged in response to Soviet nuclear tests near Semipalatinsk. Cameron highlighted this movement as the largest grassroots mobilization of its kind in the Soviet Union. While Chernobyl disaster is widely recognized, the Nevada-Semey movement has received comparatively little scholarly attention, making it a compelling area for further exploration. She also highlighted the enduring legacy of this movement and its relevance to contemporary social and environmental activism in Kazakhstan.

Additionally, Cameron emphasized the history of the Russian diaspora in Kazakhstan as a pertinent research topic, in light of contemporary geopolitical developments and the evolving nature of Russian-Kazakh relations in Central Asia. She argues that a deeper understanding of the historical influence of the Russian diaspora could provide valuable insights into the contemporary ties between the two nations.

Additionally, she noted the historical migration between Kazakhstan and China, particularly the movement of Kazakhs between Kazakhstan and Xinjiang. This migration has had complex cultural, social, and economic implications for both regions, meriting further scholarly attention.

(6) Future Directions: Regarding her future research ambitions, Cameron expressed a keen interest in revisiting the demographic impact of the Kazakh famine of the 1930s, a topic she previously examined. She suggested that while previous studies established the catastrophic scale of the famine, she advocates for more granular demographic analyses, such as district-level population studies, to deepen our understanding of its effects. She mentioned the importance of regional demographic research in capturing the full scope and impact of this historical event. In the context of ethnodemography, she acknowledges the work of Kazakh demographer Makash Tatimov as foundational for the study of demographic shifts in Kazakhstan. Cameron calls for further demographic studies to examine the long-term implications of historical events on Kazakhstan's multiethnic composition. She also noted the

international resonance of the Aral Sea crisis highlighting how global audiences readily grasp its significance due to its parallels with other environmental disasters.

These research directions underscore the evolving landscape of Kazakhstani historical studies and highlight pressing questions that Cameron hopes will inspire future scholarship.

Background Information: Dr. Jeff Sahadeo is a Canadian academic affiliated with Carleton University, where he serves as an Associate Professor and Director of the Institute of European, Russian, and Eurasian Studies (EURUS). His academic research primarily focuses on the historical and contemporary sociopolitical dynamics within Central Asia, the former Soviet Union, and Eastern Europe. His work highlights migration, colonialism, and interethnic relations, with a particular focus on Kazakhstan and Uzbekistan.

(2) **Motivation for Study:** Dr. Sahadeo's interest in Kazakhstan and Central Asia was initially sparked during his university studies in the Soviet period. At that time, the lack of available information on Central Asian countries intrigued him, motivating him to investigate how the Soviet Union managed its relationships with these republics. As he delved deeper into the subject, he became particularly interested in the impact of Soviet colonial policies on Central Asia and in the ways Kazakhstan maintained its distinct cultural identity while navigating modernization processes from the 19th century onward. The Kazakh experience of balancing nomadic traditions with broader societal transformations remains one of the most compelling aspects of his research.

(3) **Research Impact:** Dr. Sahadeo believes his work contributes significantly to global understanding of Central Asia's post-Soviet evolution, with particular emphasis on Kazakhstan's resilience and adaptability. His observations of the Kazakh people, especially the younger generation, highlight the nation's dynamic transformation and the rapid shift in national identity since the post-Soviet period. Through his visits, including a notable 2011 trip to Almaty, he observed Kazakhstan's identity consolidation, an ongoing process distinct from that of other post-Soviet states. His research captures both the historical and contemporary dynamics, exploring Kazakhstan's ethnically diverse society, its relationship with Russia, and its unique place in the broader Central Asian region (Sahadeo, 2007).

(4) **Research Support:** His work is funded by several prominent organizations including Canadian research institutions and the Open Society Institute, which provide essential support for his in-depth studies of the region. His ethnographic research relies extensively on oral histories, which capture the lived experiences of local people and provide insight into significant cultural and social transitions.

(5) **Key Topics:** Dr. Sahadeo's research focuses on key aspects of Kazakhstan's historical and modern identity, with particular attention to issues such as water scarcity, socio-economic disparities, and the geopolitical balance between Russia and China. His work examines Kazakhstan's responses to challenges such as the Aral Sea crisis and ethnic diversity, both of which have shaped national cohesion. The periods of famine and political repression under Stalin have left a profound impact on Kazakhstan's collective memory, an area of particular interest in his research. Notably, he has observed that while some young Kazakhs, as he noted at Nazarbayev University in 2017, view Stalin in a positive light, perspectives on the Soviet legacy outside Kazakhstan often diverge, highlighting generational and regional variations in historical interpretation.

(6) **Future Directions:** Dr. Sahadeo seeks to expand his research on Kazakhstan's ethno-demographic landscape and national identity evolution. He is particularly interested in how Kazakhstan navigates its geopolitical position amid contemporary global challenges, especially in relation to tensions between Russia and Ukraine and the growing influence of

China. The Aral Sea remains a focal point of his work, symbolizing the environmental and socio-economic issues. Through his ongoing research, he aims to analyze how Kazakhstan's society adapts to both internal and external pressures, striving to balance that respects heritage preservation with modernization.

To complement the series of interviews with leading experts on Central Asia, the author conducted an interview with historian *Niccolò Pianciola*, whose research on Soviet and Central Asian history provides essential perspectives on forced migration, demographic shifts, and the socio-environmental consequences of Soviet policies. In this interview series, Pianciola's insights, as the final expert interviewed, enriched the study as a whole with his reflections on complex historical and social themes.

(1-2) Background Information and motivation for study: *Niccolò Pianciola*, currently a historian specializing in Central Asian and Soviet history, brings extensive expertise and perspective to the study of Kazakhstan's historical landscape. His engagement with Soviet history in the late 1990s as a student at the University of Turin, Italy. Initially considering a focus on Italian international connections, he was ultimately drawn to Soviet history under the influence of Professor Marco Buttino, renowned for his book *Revolution in Reverse*. This intellectual shift led him to explore a relatively underexamined topic: The Great Famine in Kazakhstan, an event with profound implications for both Central Asia and the Soviet Union.

(3-4) Research environment and current study focus: In pursuit of primary sources, *Pianciola* conducted archival research in Moscow, in the Central Archives, before expanding his work during his PhD studies at the University of Naples. His doctoral research broadened to encompass Tsarist colonization in the Kazakh Steppe, with a comparative analysis of the Kyrgyz Steppe. This work marked the beginning of his examination of early Soviet history through a colonial framework, analyzing policies of reform and decolonization.

After this period, *Pianciola's* research interests evolved towards borderland studies and migration, leading to a co-authored volume on post-migration in Eurasia, which held significant relevance for Kazakhstan. His focus expanded to examine interactions between the Russian Empire and Central Asia, including Eastern Turkestan (modern-day Xinjiang, China), especially during his ten-year tenure as a professor in Hong Kong. This geographical shift led *Pianciola* to develop comparative studies on the social history of Russian and Chinese borderlands from the late 19th century to the post-World War II period, an area that remains central to his current work.

(5-6) Personal experience and key topics: In terms of fieldwork experience, *Pianciola* first conducted research in Kazakhstan in 2003, a period marked by economic challenges in the region. Despite these challenges, he found Kazakhstan's archival resources to be more accessible than those of other post-Soviet countries. His work facilitated collaborations with prominent Kazakh scholars, including historian and politician N. Masanov and historian Zh. Abylhozhin. Later, during a research period at Nazarbayev University, *Pianciola* expanded his archival work investigations at institutions such as the Presidential Archives, the Central Republic Archive, and State Archives, as well as various regional repositories.

Throughout his career, *Pianciola* has utilized both anthropological and historical research methodologies, publishing significant work on issues such as the Aral Sea crisis. His approach combines archival sources with oral history methodologies, providing a nuanced perspective on the social and environmental challenges facing Central Asia.

Accordingly, incorporating an interview with Professor Campbell would provide valuable insights to enrich our research. Campbell's main contribution lies in addressing the critical issue of knowledge and power, specifically how power influences the formation of knowledge about the region.

(1) Background information: Professor Ian Campbell specializes in pre-Revolutionary Russian history, focusing on imperial governance over non-Russian subjects. His work emphasizes Russian administration in Central Asia, particularly in the Kazakh steppe. A native of Michigan, he earned his B.A. and Ph.D. from the University of Michigan, before completing a postdoctoral fellowship at Harvard's Davis Center. Since 2012, he has served as a faculty member at UC-Davis. His first book, *Knowledge and the Ends of Empire* (2017) was shortlisted for the Central Eurasian Studies Society's Book Prize in History. His current research examines Russian borderland violence and Kazakh history through the framework of settler colonialism.

(2) Motivation for study: Campbell's interest in Central Asia began with Russian language courses at university, which led him to explore the Russian Empire as a multiethnic society. Influential works by Virginia Martin and Adrienne Edgar highlighted the scarcity of Western scholarship on Central Asia, inspiring him to contribute to the field. Approximately two decades ago, a new generation of historians gained access to Central Asian archives, producing groundbreaking research that further shaped his intellectual trajectory. Seeking deeper engagement, he pursued studies in Turkic languages, enrolling in a CASA program with a scholarship. Despite challenges in practicing Kazakh, he continues to study and read the language, crediting Aliya Kuryshzhanova and Zaire Batayeva for their support. His intellectual curiosity was also shaped by *National Geographic*, which introduced him to diverse cultures and landscapes from an early age. He views Kazakhstan as both a paradigm and a case study, analyzing railroad expansion, economic transformations, and cultural interactions in the late Russian Empire. His research increasingly focuses on pastoral nomadic and settled agricultural communities, examining their economic and social developments over time.

(3) Research Impact: Campbell's scholarship bridges economic, social, and military histories, exploring imperial governance, cultural exchanges, and colonial dynamics in Kazakhstan and beyond. Drawing on archival sources, military records, and memoirs, he provides new perspectives on power relations within the Russian Empire and Soviet Union. His research reframes Kazakhstan's historical significance, contributing to broader discussions on colonial administration and resistance.

(4) Research Support: He conducted extensive research at Kazakhstan's Central State Archives, which limited his ability to access other regions. Prior to his arrival, he relied on Sarah Cameron's expertise to refine his research agenda. Kazakh students assisted in organizing his visit, while logistical support was provided through a U.S. government scholarship and the U.S. Embassy. His collaborations with leading Kazakh historians Gulmira Sultangaliyeva and Zhanat Kundakbayeva have been instrumental, and he actively follows the work of emerging scholars in the field.

(5) Personal experience and key topics: Upon arriving in Kazakhstan, Campbell was struck by contrast between Almaty's lively spring and St. Petersburg's long winter. Adjusting to new academic environments presented challenges, particularly in archives where staff attitudes could be unpredictable. Despite these obstacles, he emphasizes Kazakhstan's untapped research potential, advocating for its study within a global framework rather than in isolation. Comparing Kazakhstan to British imperial studies in Australia and Canada, he encourages the application of imperial history methodologies to explore the region's unique yet globally interconnected past. He also notes a shift in post-Soviet scholarship, where nationalist perspectives increasingly shape academic discourse. He encourages a critical yet balanced approach, prioritizing archival research in constructing nuanced historical analyses.

(6) Future Directions: Campbell conducted six months of research in Russia and Kazakhstan for his first book, utilizing archival sources in Almaty and Moscow. However, increasing restrictions on access to Russian archives have led him to shift his focus to Kazakhstan and Poland for future research. His recent book, *Bleeding Edges*, explores military history, while his next project will examine Soviet Russian approaches of memoirs and documentation. He has a particular interest in the work of Aibubi Duysebayaeva and other young scholars specializing in visual documentation. For early-career researchers, Campbell offers several key recommendations: Read widely before assuming a discovery has been made; Share your ideas, even if they're not fully developed – scholarship is a process of growth rather than perfection; Engage deeply with archival sources, as meaningful research is rooted in primary sources; Overcome language barriers by focusing on engagement and persistence; Respect and learn from fellow scholars, since historical research is a dialogue, not a solitary pursuit.

Campbell believes Kazakhstan holds immense potential for historical discoveries. He underscores the importance of situating one's research within broader academic discourse, striving to make Central Asian history accessible to a broader audience while connecting local narratives to global frameworks.

Professor Jin Noda, the next interviewee, provided his responses in written form, offering valuable insights into his research on Kazakh history and its broader significance in Eurasian studies.

(1) Background Information: Professor Jin Noda, a researcher at the Tokyo University of Foreign Studies, developed an interest in Central Asia during high school, sparked by the collapse of the Soviet Union – an event that challenged the fixed narratives in his textbooks. This early curiosity evolved into a scholarly pursuit of the 18th and 19th century Kazakh history, with a particular focus on Kazakh interactions with the Russian Empire and Qing China.

(2) Motivation for Study: His fascination with nomadic pastoralism, a way of life very different from that of Japan, led him to Central Asian studies. Unlike traditional world history, which often marginalize Kazakhstan, he views it as a central player in Eurasian interrelations. What fascinates him most is the adaptability and mobility of nomadic societies, a defining characteristic of Kazakh history.

(3). Research Impact: Professor Noda's research provides a refined understanding of Kazakh-Russian-Qing relations, emphasizing Kazakhs' role as intermediaries in Eurasian history. His approach is multi-archival, comparing sources from different perspectives. Additionally, he applies interdisciplinary methods, collaborating with environmental scientists to analyze historical climate data. His research challenges Western-centric narratives and argues for a more integrated perspective on Central Asia's place in global history.

(4). Research Environment: Professor Noda has conducted extensive research at Kazakhstan's Central State Archive and the Central Academic Library in Almaty, working in collaboration with institutions such as KazNU and the Institute of Oriental Studies. He acknowledges Prof. Meruert Abuseitova, who facilitated his research stay, and Prof. Klara Khafizova, a leading Sinologist and research collaborator.

Fieldwork in northeastern Kazakhstan, particularly at Junghar archaeological sites such as Ablait, deepened his understanding of how geography influenced Kazakh history. One of the primary challenges remains the fragmented nature of archival sources, requiring extensive effort to reconstruct historical narratives.

(5). Key Research Areas: Professor Noda's research focuses on Kazakh-Russian-Qing relations and diplomatic interactions. Kazakh customary law and its integration into late

19th-century imperial legal systems. Environmental history, integrating climate data into historical studies. Kazakh mobility and adaptability, essential to understanding their historical resilience. He also observes a strong interest from both Kazakh scholars and the wider public in his work, as his methodology and sources offer perspectives distinct from those prevalent in Kazakhstani historiography.

(6). Future Directions: Currently, his research is shifting toward the legal transformations of the late 19th century, examining how the Russian and Qing Empires incorporated Kazakh customary law into cross-border legal frameworks. His advice to early-career scholars straightforward: gather as much historical material as possible – strong research begins with a solid foundation.

In addition, he emphasizes the importance of challenging Eurocentric narratives and encourages future historians to integrate Kazakh history into global historical discourse.

Humanitarian Approach to Research on Kazakhstan

An examination of the motivations underlying the diverse group of scholars and experts who have dedicated themselves to the study of Kazakhstan, reveals that many of these individuals first developed an interest in the region during their student years, leading to sustained academic pursuit. Their research has been guided by the professional demands of their respective fields. However, certain individuals, such as Ron Wiley, became intrigued by Kazakhstan out of personal interest rather than professional necessity. Their engagement with the country's culture, languages, and history, despite lacking formal academic specialization in the field, provides a unique perspective. This raises an important question: what drives such personal curiosity about Kazakhstan, and how do non-specialists contribute to the broader study of the region?

Dr. Ron Wiley, has spent over 30 years in the non-profit sector, primarily with Resource Exchange International, Inc. (REI, Inc.) where he currently serves as the Central Asia Director. Dr. Wiley brings a unique humanitarian perspective shaped by his extensive work in this region. His insights provide a valuable perspective on Kazakhstan's socio-cultural development, particularly in the context of international service and cross-cultural cooperation.

Background Information: Dr. Ron Wiley, Central Asia Director for Resource Exchange International (REI, Inc.), has devoted over 30 years in the non-profit sector. Initially trained in agriculture and plant breeding, he shifted his focus following a formative visit to the Soviet Union in 1991, during which he travelled to Moscow, Tashkent, and Almaty. This experience exposed him to Kazakhstan's ethnic diversity and cultural complexity, leaving a lasting impression. He was struck by the Kazakhs' hospitality and warmth, inspiring a strong personal connection to the region. In 1994, he returned to Kazakhstan with his family, immersed himself in the Kazakh language, taught English, and engaged in rural community projects, particularly in micro-enterprise and microfinance.

Motivation for study and research impact: Guided by his Christian faith and curiosity about different cultures, Wiley's early encounters with Kazakhstan reshaped his understanding of Central Asia, encouraging him to contribute to the country's development. He committed to teaching Kazakh, which strengthened his bond with local community and provided insight into Kazakhstan's unique cultural heritage. Initially invited by KIMEP University in Almaty, Dr. Wiley's research on restorative justice and community-based conflict resolution involves extensive fieldwork across regions such as Taldykorgan and Oskemen. His workshops and interviews document Kazakh cultural traditions in conflict resolution, offering critical insights into Kazakhstan's heritage and community values.

Research Environment and Future Directions: Dr. Wiley gathered cultural resources from bookstores and KIMEP University, enriching his research with traditional Kazakh narratives. Wiley's research highlights role of Uyat (shame) in Kazakh society and explores restorative justice practices, particularly among kandas (ethnic Kazakh repatriates) from China, who retain strong traditional values. These insights deepen the understanding of indigenous Kazakh social practices. Wiley aims to explore the experiences of kandas from Mongolia and address challenges faced by urban Kazakh youth, examining how traditional values contribute to community cohesion in contemporary Kazakh society modern settings.

Results

This study highlights the diverse research contributions of foreign scholars and experts in advancing the historiography of Kazakhstan. Sarah Cameron examines migration and demographic shifts, emphasizing the long-term effects of forced settlement and repatriation. Jeff Sahadeo investigates colonial governance and identity formation, establishing a link between Soviet policies to contemporary socio-political dynamics. Niccolò Pianciola focuses on forced collectivization and environmental transformations, demonstrating the socio-economic consequences of Soviet rule. Ian Campbell investigates imperial legal systems and settler colonialism, providing insights into Russian governance over Kazakh lands. Jin Noda reconstructs Kazakh-Qing-Russian relations, challenging narratives that marginalize Kazakhstan within Eurasian history.

Beyond academic historiography, Dr. Ron Wiley provides a non-traditional perspective, analyzing restorative justice, cultural values, and the experiences of Kandas repatriates through a humanitarian and community-based lens. His work underscores the role of non-specialist contributors in shaping the understanding of Kazakh identity and traditions.

The study further highlights the potential for expanding interview-based research into a more narrative-driven format, facilitating a deeper exploration of intellectual trajectories, cross-disciplinary connections, and alternative research perspectives. By prioritizing depth over breadth, this approach will further contribute to a more integrated understanding of Kazakhstan's history within broader global and comparative frameworks.

Conclusion

The collective insights Sarah Cameron, Jeff Sahadeo, Niccolò Pianciola, Ian Campbell, Jin Noda and Ron Wiley provide a comprehensive and multi-perspective analysis of Kazakhstan's historical development. Each scholar approaches the subject from a distinct angle, contributing to a broader understanding of migration, governance, legal transformations, environmental challenges, and identity formation in the region. Their works enhance historiographical discourse on Kazakhstan and integrate it into the broader context of Eurasian and global history.

A key distinguishing feature of these scholars' research is their lack of historiographical constraints or the «memory of the genre» that often shapes domestic narratives. Unlike Kazakhstani historians, who may work within established frameworks influenced by national historiography, post-Soviet perspectives, or institutional paradigms, these foreign researchers engage with Kazakhstan's past through comparative, multi-archival, and interdisciplinary approaches. This enables them to introduce new methodologies and challenge dominant interpretations, providing fresh perspectives on key historical processes.

Sarah Cameron's research foregrounds migration as a central force in Kazakhstan's history, tracing its effects from the pre-Soviet period through Soviet policies to present-day repatriation programs. Her ability to examine both demographic shifts and environmental crises, such as the Aral Sea disaster, adds complexity to understanding Kazakhstan's social and economic transformations (Cameron, 2018).

Jeff Sahadeo focuses on colonialism, interethnic relations, and post-Soviet identity formation, emphasizing Kazakhstan's adaptability within shifting political landscapes. His comparative framework highlights the legacies of imperial rule and their continuing influence on contemporary national identity, particularly in relation to Soviet memory and socio-political change (Sahadeo, 2007).

Niccolò Pianciola's scholarship provides an important foundation for understanding Tsarist and Soviet policies toward Kazakhstan, particularly through the lens of forced migration, collectivization, and economic restructuring. His research challenges existing narratives by exploring the broader Eurasian context of migration and borderland policies, linking Kazakhstan's experience to Russian and Chinese administrative strategies. His reliance on archival sources, rather than state-imposed historical frameworks, allows for a more independent and comparative perspective.

Ian Campbell examines Kazakhstan through the prism of imperial governance and legal transformations, offering insights into settler colonialism, military administration, and legal pluralism on the Kazakh steppe. His integration of Russian, Kazakh, and Western historiographical traditions enables a more comparative and balanced analysis of how Russian imperial policies shaped local governance and legal adaptations (Campbell, 2017).

Dr. Ron Wiley's engagement with Kazakhstan reflects a deep personal and professional commitment. Since his first visit in 1991, he has spent decades immersed in the country's culture, language, and traditions through his work in education and community development. His research on restorative justice and conflict resolution highlights the enduring strength of Kazakh heritage in shaping community life. By exploring the experiences of Kandas repatriates and urban youth, Wiley bridges historical tradition with contemporary realities, offering valuable insights into how cultural values evolve in a changing world. His work stands as a testament to the power of cultural understanding and enduring human connections.

Jin Noda, working across Russian, Qing, and Kazakh archives, reconstructs Kazakhstan's role as a geopolitical mediator in Eurasia. His work on nomadic mobility, diplomatic interactions, and legal history challenges conventional portrayal of Kazakhstan as a passive periphery, instead positioning it as an active agent in regional power dynamics. His comparative approach, which avoids the constraints of Soviet-era historiographical traditions, allows for a more nuanced and objective reconstruction of the region's past (Noda, 2016).

Together, these scholars bring Kazakhstan's history into global conversations, moving beyond regional narratives to examine its historical role within imperial, colonial, and migratory contexts. Their methodological flexibility, unbound by historiographical traditions or institutional constraints, enables them to challenge established interpretations, incorporate transnational comparisons, and introduce new conceptual frameworks to the study of Kazakhstan.

In the context of future research, the interview-based approach applied in this study demonstrates considerable promise for further development. Refining this approach into a more narrative-driven format would allow for deeper engagement with historiographical trends and intellectual trajectories, fostering a richer and more reflective understanding of Kazakhstan's historical transformations. Prioritizing quality over quantity, this study underscores the need for continued scholarly dialogue, methodological innovation, and

comparative analysis to further integrate Kazakhstan's history into broader Eurasian and global historiography.

Reference

Braun V., Clarke V., 2006. Using thematic analysis in psychology, *Qualitative Research in Psychology*, 3(2). P. 77-101.

Byrbayeva G.B., 2005. *Central Asia and Sovietism: Conceptual Exploration in Euro-American Historiography*. Almaty: Daik Press. 484 p.

Buttino M., 2003. *La rivoluzione capovolta: L'Asia centrale tra il crollo dell'impero zarista e la formazione dell'URSS*. Naples: Ancora del Mediterraneo. 491 p.

Cameron S., 2018. *The Hungry Steppe: Famine, Violence, and the Making of Soviet Kazakhstan*, Ithaca, NY: Cornell University Press. 277 p.

Cameron S., University of Maryland - Department of History, [Electronic resource]. URL: <https://history.umd.edu/directory/sarah-cameron> (Accessed: 03.11.2024).

CESS (Central Eurasian Studies Society), 2024. [Electronic resource]. URL: <https://centraleurasia.org/> (Accessed: 25.10.2024).

Campbell I., 2017. *Knowledge and the Ends of Empire: Kazakhs and Ethnography in the Russian Empire*, Ithaca, NY: Cornell University Press. 273 p.

Creswell J. W., Poth C.N., 2017. *Qualitative Inquiry and Research Design: Choosing Among Five Approaches*, SAGE Publications. 414 p.

Kovalskaya S.I., Sadikov T.S., 2006. *Kazakhstanica in Foreign Archives: An Information and Analytical Review*, National Center for Archeography and Source Studies Publishing. 128 p.

Kovalskaya S.I., 2007. *The Fate of Kazakhstan's Modernization in English-Language Historiography*. Astana: Akmola Center for Scientific and Technical Information. 338 p.

Kvale S., Brinkmann S., 2009. *InterViews: Learning the Craft of Qualitative Research Interviewing*, SAGE Publications. 354 p.

Laumulin M.T., Beisembiev T.K., 1994. *Foreign Researchers of Central Asia and Kazakhstan: A Bibliographic Guide*. Almaty: Kenzhe-Press-Kazakhstan. 100 p.

Laumulin M.T., 2005. *Central Asia in Foreign Political Science and Global Geopolitics. Volume I: Central Asia and Kazakhstan in Modern Political Science*. Almaty: Kazakhstan Institute for Strategic Studies (KISI). 704 p.

Mason J., 2002. *Qualitative Researching*, SAGE Publications. 223 p.

Noda J., 2016. *The Russian Empire and Qing Central Asia: The Qing's Complex Legacy in Central Eurasia*, Cambridge: Cambridge University Press. 350 p.

Pianciola N., 2022. *Collectivization in Central Asia: Forced Settlements and Famine in Kazakhstan and the Soviet East*, [Electronic resource]. URL: <https://muse.jhu.edu/article/855698/pdf> (Accessed: 01.11.2024).

Palinkas L. A., Horwitz S. M., Green C. A., Wisdom J. P., Duan N., & Hoagwood K., 2015. Purposeful Sampling for Qualitative Data Collection and Analysis in Mixed Method Implementation Research, *Administrative Policy in Mental Health and Mental Health Services Research*, 42(5). P. 533-544.

Pianciola N., 2019. *Collectivization in Central Asia: Forced Settlements and Famine in Kazakhstan and the Soviet East*, Cambridge: Cambridge University Press. P. 45-56.

Putz C., 2017. Q&A: The Author of *Russian Colonial Society in Tashkent*, *The Diplomat*. This interview offers insights into Sahadeo's perspectives on Russian influence in Central Asia, as well as his broader research themes.

Sahadeo J. Carleton University - Institute of European, Russian, and Eurasian Studies (EURUS), [Electronic resource]. URL: <https://carleton.ca/polisci/people/sahadeo-jeff/> (Accessed: 03.11.2024).

Sahadeo J., 2003. *Russian Colonial Society in Tashkent, 1865-1923*, Bloomington: Indiana University Press. P. 2-3.

Sahadeo J., Zanca R., 2007. *Everyday Life in Central Asia: Past and Present*, Indiana University Press. This edited volume provides insights into Central Asian life and includes contributions from Sahadeo on ethnic identity and migration. 401 p.

Schoeberlein J., [Electronic resource]. Available at: https://scholar.google.com/citations?view_op=view_citation&hl=ru&user=RuAF0qwAAAAJ&citation_for_view=RuAF0qwAAAAJ:IjCSPb-OG4C (Accessed: 13.11.2024).

Schoeberlein-Engel J.S. (1995). *Guide to Scholars of the History and Culture of Central Asia*. Harvard Central Asia Forum, 313 p.

Sujikov B.M., 1997. *National Identification and Dynamics of Ethnic Processes in Foreign Central Asian Studies*. Almaty: Complex. 65 p.

Wiley, 2024. *Resource Exchange International*, [Electronic resource]. URL: <https://give.resourceexchangeinternational.org/projectinfo.aspx?desig=13343> (Accessed: 09.11.2024).

Yessmagambetov K.L., 1992. *What the West Wrote About Us*. Almaty: Kazakh University. 152 p.

Reference

Braun V., Clarke V., 2006. Using thematic analysis in psychology, *Qualitative Research in Psychology*, 3(2). P. 77-101.

Byrbaeva G.B., 2005. *Central'naja Azija i sovetizm: konceptual'nyj poisk evro-amerikanskoj istoriografii* [Central Asia and Sovietism: Conceptual Exploration in Euro-American Historiography]. Almaty: Daik Press. 484 p. [in Russian].

Buttino M., 2003. *La rivoluzione capovolta: L'Asia centrale tra il crollo dell'impero zarista e la formazione dell'URSS, L'Ancora del Mediterraneo*. 491 p.

Cameron S., 2018. *The Hungry Steppe: Famine, Violence, and the Making of Soviet Kazakhstan*, Ithaca, NY: Cornell University Press. 277 p.

Cameron S., University of Maryland - Department of History, [Electronic resource]. URL: <https://history.umd.edu/directory/sarah-cameron> (Accessed: 03.11.2024).

CESS (Central Eurasian Studies Society), 2024. [Electronic resource]. URL: <https://centraleurasia.org/> (Accessed: 25.10.2024).

Campbell I., 2017. *Knowledge and the Ends of Empire: Kazakhs and Ethnography in the Russian Empire*, Ithaca, NY: Cornell University Press. 273 p.

Creswell J.W., Poth C.N., 2017. *Qualitative Inquiry and Research Design: Choosing Among Five Approaches*, SAGE Publications. 414 p.

Esmagambetov K.L., 1992. *Chto pisali o nas na Zapade* [What the West Wrote About Us]. Almaty: Kazakh University. 152 p. [in Russian].

Koval'skaja S.I., Sadykov T.S. (2006). *Zarubezhnaja arhivnaja Kazahstanika. Informacionno-analiticheskij obzor* [Kazakhstanica in Foreign Archives: An Information and Analytical Review]. National Center for Archeography and Source Studies Publishing, 128 p. [in Russian].

Koval'skaja S.I., 2007. *Sud'by modernizacii Kazahstana v anglojazyčnoj istoriografii* [The Fate of Kazakhstan's Modernization in English-Language Historiography]. Astana: Akmola Center for Scientific and Technical Information. 338 p. [in Russian].

Kvale S., Brinkmann S., 2009. *InterViews: Learning the Craft of Qualitative Research Interviewing*, SAGE Publications. 354 p.

Laumulin M.T., Bejsembiev T.K., 1994. *Zarubezhnye issledovateli Srednej Azii i Kazahstana: bibliograficheskij ukazatel' [Foreign Researchers of Central Asia and Kazakhstan: A Bibliographic Guide]*. Almaty: Kenzhe-Press-Kazakhstan. 100 p. [in Russian].

Laumulin M.T., 2005. *Central'naja Azija v zarubezhnoj politologii i mirovoj geopolitike. Tom I. Central'naja Azija i Kazahstan v sovremennoj politologii [Central Asia in Foreign Political Science and Global Geopolitics. Volume I: Central Asia and Kazakhstan in Modern Political Science]*. Almaty: Kazakhstan Institute for Strategic Studies (KISI). 704 p. [in Russian].

Mason J., 2002. *Qualitative Researching*, SAGE Publications. 223 p.

Noda, J., 2016. *The Russian Empire and Qing Central Asia: The Qing's Complex Legacy in Central Eurasia*, Cambridge: Cambridge University Press. 350 p.

Pianciola N., 2022. *Collectivization in Central Asia: Forced Settlements and Famine in Kazakhstan and the Soviet East*, [Electronic resource]. URL: <https://muse.jhu.edu/article/855698/pdf> (Accessed: 01.11.2024).

Palinkas L. A., Horwitz, S. M., Green, C. A., Wisdom, J. P., Duan, N., & Hoagwood, K., 2015. Purposeful Sampling for Qualitative Data Collection and Analysis in Mixed Method Implementation Research, *Administrative Policy in Mental Health and Mental Health Services Research*, 42(5). P. 533-544.

Pianciola N., 2019. *Collectivization in Central Asia: Forced Settlements and Famine in Kazakhstan and the Soviet East*, Cambridge: Cambridge University Press. P. 45-56.

Putz C., 2017. Q&A: The Author of *Russian Colonial Society in Tashkent*, *The Diplomat*. This interview offers insights into Sahadeo's perspectives on Russian influence in Central Asia, as well as his broader research themes.

Sahadeo J., Carleton University - Institute of European, Russian, and Eurasian Studies (EURUS), [Electronic resource]. URL: <https://carleton.ca/polisci/people/sahadeo-jeff/> (Accessed: 03.11.2024).

Sahadeo J., 2003. *Russian Colonial Society in Tashkent, 1865–1923*, Bloomington: Indiana University Press. P. 2-3.

Sahadeo J., Zanca R., 2007. *Everyday Life in Central Asia: Past and Present*, Indiana University Press. This edited volume provides insights into Central Asian life and includes contributions from Sahadeo on ethnic identity and migration. 401 p.

Schoeberlein J., [Electronic resource]. Available at: https://scholar.google.com/citations?view_op=view_citation&hl=ru&user=RuAF0qwAAAAJ&citation_for_view=RuAF0qwAAAAJ:IjCSPb-OG4C (Accessed: 13.11.2024).

Schoeberlein-Engel J.S. (1995). *Guide to Scholars of the History and Culture of Central Asia*. Harvard Central Asia Forum. 313 p.

Suzhikov B.M., 1997. *Nacional'naja identifikacija i dinamika jetniceskih processov v zarubezhnyh central'noaziatskih issledovanijah [National Identification and Dynamics of Ethnic Processes in Foreign Central Asian Studies]*. Almaty: Complex. 65 p. [in Russian].

Wiley, 2024. *Resource Exchange International*, [Electronic resource]. URL: <https://give.resourceexchangeinternational.org/projectinfo.aspx?desig=13343> (Accessed: 09.11.2024).

Information about author:

Abdinassir Nazira Nurkozhaqyzy, Doctoral Student, Department of History of Kazakhstan, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, 2 K. Satpaev Str., Republic of Kazakhstan
ORCID: 0000-0001-6518-4996

Svetlana Ivanovna Kovalskaya, Professor, Department of History of Kazakhstan, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, 2 K. Satpaev Str., Republic of Kazakhstan
ORCID: 0000-0001-7613-7597
Scopus ID 55566363500

Авторлар туралы мәлімет:

Әбдінасыр Назира Нұрқожақызы, Қазақстан тарихы кафедрасының докторанты, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қ. Сатпаев көш., 2, Қазақстан Республикасы
ORCID: 0000-0001-6518-4996

Ковальская Светлана Ивановна, Қазақстан тарихы кафедрасының профессоры, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қ. Сатпаев көш., 2, Қазақстан Республикасы
ORCID: 0000-0001-7613-7597
Scopus ID: 55566363500

Сведения об авторах:

Абдинасыр Назира Нурхожаевна, докторант кафедры истории Казахстана, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, ул. К. Сатпаева, 2, Республика Казахстан
ORCID: 0000-0001-6518-4996

Ковальская Светлана Ивановна, профессор кафедры истории Казахстана, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, ул. К. Сатпаева, 2, Республика Казахстан
ORCID: 0000-0001-7613-7597
Scopus ID: 55566363500

Discursive and methodological aspects of the study of the Kazakh Khanate in Turkish historiography

A.M. Azmukhanova^a, M.Sh. Egamberdiyev^b

^aL.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Republic of Kazakhstan
(E-mail: aimanazmukhanova@gmail.com).

^bAl-Farabi Kazakh National University, Almaty, Republic of Kazakhstan

(E-mail: mirzahan.egamberdiyev@gmail.com). *Corresponding author: mirzahan.egamberdiyev@gmail.com

ARTICLE INFO

ABSTRACT

Keywords:

Kazakh Khanate, Turkish historiography, discourse analysis, methodology of historical research, Turkology, comparative-historical method, source study, conceptual approaches, historical science in Turkey

IRSTI 03.20

DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2025-1-49-70>

This article examines the discursive and methodological aspects of studying the Kazakh Khanate in Turkish historiography. In recent decades, Turkish scholars have shown increasing interest in Central Asian history. This is due to several factors: first, political and cultural ties between Kazakhstan and Turkey have fostered academic exchanges; second, within Turkology and Eurasian studies in Turkey, there has been a growing focus on Kazakh history as part of the broader history of Turkic peoples; third, the re-evaluation of Ottoman and post-Ottoman historiographical traditions has influenced approaches to regional history, including the Kazakh Khanate. However, despite the significant number of studies, Turkish historiography still faces debates on methodology, source interpretation, and historiographical concepts. The study aims to analyze the discourses and methodological approaches of Turkish historians regarding the Kazakh Khanate and the patterns of its statehood formation. The key objectives include identifying trends in Turkish historiography, assessing the influence of methodological traditions, analyzing source materials, and examining the impact of ideological, political, and academic factors. The research's novelty lies in its comprehensive analysis of historiographical materials and methodological foundations of Kazakh Khanate studies in Turkey. Compared to previous works, this article provides a systematic examination of conceptual and methodological tools, highlighting key trends and developments in historiography. The comparative-historical method in future research allows us to contrast Turkish historiographical perspectives with those from Kazakhstan, Russia, and Western academia. Discourse analysis helps identify narrative features, rhetoric, and key concepts employed by Turkish historians. Content analysis of texts reveals dominant themes, prevailing interpretations, and shifts in scholarly perspectives. A critical-analytical method is also applied to explore methodological challenges and historiographical disputes. The findings

provide insights into the current state of Kazakh Khanate studies in Turkish historiography, highlighting key methodological issues. The identified patterns contribute to understanding the influence of political and ideological factors on historiographical discourse, as well as the extent to which Turkish scholars incorporate various theoretical-methodological approaches. The conclusions may be valuable for further research in Turkology and the study of historiographical interactions between Kazakhstan and Turkey.

А.М. Азмұханова^а

*^аЛ.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан Республикасы
(E-mail: aimanazmukhanova@gmail.com)*

М.Ш. Эгамбердиев^б

*^бӘл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан Республикасы
(E-mail: mirzahan.egamberdiyev@gmail.com)*

*Байланыс үшін автор: mirzahan.egamberdiyev@gmail.com

Қазақ хандығын Түркия тарихнамасында зерттеудің дискурсивтік және әдіснамалық аспектілері

Аннотация. Мақалада Қазақ хандығын зерттеудегі дискурсивтік және әдіснамалық аспектілердің Түркия тарихнамасындағы орны қарастырылады. Соңғы онжылдықтарда түрік зерттеушілерінің Орталық Азия тарихына деген қызығушылығы айтарлықтай артты: біріншіден, Қазақстан мен Түркия арасындағы саяси-мәдени байланыстар академиялық ынтымақтастықтың кеңеюіне ықпал етті; екіншіден, Түркиядағы түркітанымдық және еуразиялық зерттеулер аясында қазақ тарихына, оны түркі халықтары тарихының ажырамас бөлігі ретінде қарастыруға деген қызығушылық күшейді; үшіншіден, Түркияда османдық және постосмандық тарихнамалық мұраны қайта қарастыру үдерісі өңірлік тарихты, соның ішінде Қазақ хандығы тарихын зерттеу тәсілдеріне әсер етті. Алайда зерттеулер санының едәуір өскеніне қарамастан, түрік тарихнамасында әдіснама, дереккөздерді түсіндіру және тарихнамалық тұжырымдамаларға қатысты пікірталастар жалғасуда. Зерттеудің негізгі мақсаты – Қазақ хандығын зерттеудегі түрік тарихшыларының дискурстары мен әдіснамалық ұстанымдарын, сондай-ақ Қазақ хандығының мемлекеттілігі жөніндегі түсініктердің қалыптасу заңдылықтарын талдау. Өз кезегінде түрік тарихнамасындағы басты бағыттарды анықтау, әдіснамалық дәстүрлердің ықпалын зерттеу, дереккөздік базаны талдау және идеологиялық, саяси, академиялық факторлардың әсерін қарастыру мақаланың негізгі міндеттерін құрайды.

Received 13 December 2024. Revised 19 December 2024. Accepted 05 March 2025. Available online 30 March 2025.

For citation: A.M. Azmukhanova, M.Sh. Egamberdiyev Discursive and methodological aspects of the study of the Kazakh Khanate in Turkish historiography// Turkic Studies Journal. 2025. Vol. 7. No 1. P. 49-70. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2025-1-49-70>

Зерттеудің ғылыми жаңалығы – Түркияда Қазақ хандығын зерттеу бойынша тарихнамалық материал мен әдіснамалық мәселелердің кешенді түрде талдануы. Бұған дейінгі зерттеулерден айырмашылығы, бұл мақалада тұжырымдамалық және әдіснамалық құралдардың жүйелі талдауы ұсынылып, тарихнаманың негізгі бағыттары мен даму үрдістерін анықтауға мүмкіндік беріледі. Салыстырмалы-тарихи әдіс болашақтағы ғылыми зерттеулерде түрік тарихнамасының тәсілдерін Қазақстан, Ресей және Батыс тарихнамасындағы Қазақ хандығын зерттеу дәстүр-лерімен салыстыруға мүмкіндік береді. Дискурстық талдау әдісі болса өз кезегінде түрік зерттеушілерінің Қазақ хандығы тарихын түсіндірудегі баяндау стилі, риторикасы мен негізгі ұғымдарының ерекшеліктерін айқындауға бағытталды. Мәтіндер корпусына жүргізілген контент-талдау басым тақырыптарды, негізгі интерпретацияларды және зерттеу тәсілдерінің өзгеру динамикасын анықтауға көмектеседі. Сонымен бірге, әдіснамалық мәселелер мен тарихнамалық пікір-таластарды талдауға арналған сын-қисындық әдіс қолданылды. Зерттеу нәтижелері Қазақ хандығының түрік тарихнамасында зерттелуінің қазіргі жай-күйін сипаттауға, осы кезенді түсіндірудегі негізгі әдіснамалық мәселелерді анықтауға мүмкіндік беретіні анық. Айқындалған заңдылықтар тарихнамалық үдерістегі саяси-идеологиялық факторлардың ықпалын, сондай-ақ түрік зерттеушілерінің түрлі теориялық-әдіснамалық тәсілдерді қолдану деңгейін жақсырақ түсінуге ықпал етеді. Бұл жұмыстың қорытындылары түркітану зерттеулерінің әдіснамасын одан әрі зерделеу мен пайымдауға және Қазақстан мен Түркия арасындағы тарихнамалық өзара ықпалдастықты талдау үшін пайдалы болады.

Кілт сөздер: Қазақ хандығы, Түркия тарихнамасы, дискурсивтік талдау, тарихи зерттеулер әдіснамасы, түркітану, салыстырмалы-тарихи әдіс, деректану, концептуалды тәсілдер, Түркия-дағы тарих ғылымы.

А.М. Азмуханова^а

*^аЕвразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева,
Астана, Республика Казахстан
(E-mail: aimanazmukhanova@gmail.com)*

М.Ш. Эгамбердиев^б

*^бКазахский национальный университет имени аль-Фараби,
Алматы, Республика Казахстан
(E-mail: mirzahan.egamberdiyev@gmail.com)*

*Автор для корреспонденции: mirzahan.egamberdiyev@gmail.com

Дискурсивные и методологические аспекты изучения Казахского ханства в турецкой историографии

Аннотация. Статья посвящена исследованию дискурсивных и методологических аспектов изучения Казахского ханства в турецкой историографии. В последние десятилетия интерес турецких исследователей к истории Центральной Азии значительно возрос: во-первых, политико-культурные связи между Казахстаном и Турцией способствовали расширению академических контактов; во-вторых, в рамках тюркологических и евразийских исследований в Турции усилилось внимание к истории казахов как части истории тюркских народов; в-третьих, переосмысление османского

и постосманского историографического наследия в Турции повлияло на подходы к изучению региональной истории, включая историю Казахского ханства. Однако, несмотря на наличие значительного числа исследований, в турецкой историографии сохраняются дискуссионные вопросы, касающиеся методологии, интерпретации источников и историографических концепций. Целью исследования является анализ дискурсов и методологических подходов турецких историков к изучению Казахского ханства и закономерностей формирования его государственности. Задачи: определить направления турецкой историографии, влияние методологических традиций, проанализировать источниковую базу и влияние идеологических, политических и академических факторов.

Научная новизна исследования заключается в том, что проводится комплексный анализ историографического материала и методологических вопросов, лежащих в основе исследований Казахского ханства в Турции. В отличие от предыдущих работ, данная статья предлагает систематизированный анализ концептуальных и методологических инструментов, что позволяет выявить ключевые направления и тенденции в развитии историографии. Сравнительно-исторический метод в будущих научных исследованиях позволяет сопоставить турецкие историографические подходы с традициями изучения Казахского ханства в Казахстане, России и западной историографии. Метод дискурсивного анализа применяется для выявления особенностей нарратива, риторики и ключевых концепций, используемых турецкими историками при интерпретации истории Казахского ханства. Контент-анализ корпуса текстов позволяет выявить преобладающие темы, доминирующие интерпретации и динамику изменений в подходах к данной теме. Также используется критико-аналитический метод, направленный на выявление методологических проблем и историографических разногласий. Результаты исследования позволяют не только охарактеризовать текущее состояние изучения Казахского ханства в турецкой историографии, но и определить ключевые методологические проблемы, возникающие в процессе осмысления данного исторического периода. Выявленные закономерности помогают лучше понять влияние политико-идеологических факторов на историографический процесс, а также степень адаптации турецкими исследователями различных теоретико-методологических подходов. Выводы данной работы могут быть полезны для дальнейшего изучения методологии тюркологических исследований, анализа историографического взаимодействия между Казахстаном и Турцией.

Ключевые слова: Казахское ханство, турецкая историография, дискурсивный анализ, методология исторических исследований, тюркология, сравнительно-исторический метод, источни-коведение, концептуальные подходы, историческая наука в Турции.

Introduction

The study of the Kazakh Khanate in Turkish historiography is a complex and multilayered process, largely determined by the evolution of Turkic studies, changes in political discourse and methodological shifts in Turkish historical science itself. Issues related to the political, social and cultural history of the Kazakh Khanate began to attract the attention of Ottoman chroniclers as early as the 16th-17th centuries, but their perception remained fragmentary and limited to descriptions of diplomatic contacts, trade routes and military conflicts (Buyar, 2021: 112). Subsequently, interest in the history of the Kazakhs in the Turkish academic

environment significantly declined, which was largely due to the Ottoman-centric approach to the study of history, in which the narrative focused mainly on the internal dynamics of the Ottoman Empire and its key rivals, such as Iran and Russia. The revival of interest in the history of the Kazakh Khanate occurred only in the second half of the 20th century, when new research paradigms focused on comparative-historical analysis and interdisciplinary approaches began to take shape in Turkey against the background of global changes in the humanities.

The systematic study of the Kazakh Khanate in Turkish historiography can be divided into several stages. The first stage, covering the late 19th - first half of the 20th century, is distinguished by the influence of the Ottoman administrative tradition and attempts to comprehend the Kazakhs in the context of pan-Islamist discourse, which is particularly evident in the works of Ottoman intellectuals such as Ahmed Cevad Pasha. The second stage, spanning from the 1960s to the 1980s, is associated with the development of academic Turkology in Turkey, when the attention of researchers shifted to the study of cultural and linguistic ties between Turkic peoples, which contributed to the emergence of new interpretations of the history of the Kazakh Khanate within a broad Eurasian context. The third stage, which covers the 1990s and continues to the present day, is associated with increased political and academic interest in the post-Soviet space, which led to the expansion of the research base, but also gave rise to a number of debatable issues concerning methodology and interpretation of historical sources.

The relevance of this study is determined by the insufficient study of discursive and methodological foundations of Turkish historiography of the Kazakh Khanate, as well as the need to critically analyze the approaches developed in the academic environment of Turkey. The systematization of historiographical traditions allows us to identify the regularities of the formation of historical knowledge and the assessment of the degree of influence of ideological, political and academic factors on the interpretation of Kazakh statehood. The hypothesis of the study is that the transformation of methodological approaches in the Turkish historiography of the Kazakh Khanate is conditioned not only by the development of academic Turkology, but also by the changes in the global historical narrative, within which there is an increasing interest in regional and transnational studies.

The methodological approaches used by Turkish researchers in studying the history of the Kazakh Khanate vary considerably depending on the academic school and research traditions. One of the dominant trends is source analysis, which studies Ottoman, Persian and Russian chronicles in order to reconstruct the political history of the Khanate. However, this approach often suffers from a limited source base and lack of critical analysis of texts in terms of their narrative structure. In recent decades, the use of the comparative method, which allows comparing the history of the Kazakh Khanate with similar state formations in Central Asia and the Middle East, has intensified (Doğan, 2002: 59-80). Furthermore, a number of studies trace the influence of postcolonial and poststructuralist theories, which is especially noticeable in the works devoted to the criticism of traditional historiographical narratives and the study of the role of the Kazakh Khanate in the formation of national identity.

One of the key issues in the Turkish historiography of the Kazakh Khanate remains the question of its borders, political-administrative organization and international relations. A considerable number of studies rely on outdated models borrowed from Soviet historiography, which leads to an uncritical acceptance of a number of established concepts, such as centralized Khanate power or strict stratification of society. At the same time, modern Turkish works tend to revise traditional ideas about the Kazakh Khanate through the prism of transnational history, which allows us to take into account the interaction of Kazakhs with the Ottomans,

Persians, Russians and Chinese in a more complex system of international relations. However, the lack of a unified approach to the interpretation of key events and the absence of consensus on methodological guidelines make it difficult to form a coherent historiographical narrative.

The present study aims to systematize the main discourses and methodological approaches used by Turkish historians in the study of the Kazakh Khanate, as well as to identify patterns that influence the formation of historiographical discourse. The work uses the comparative-historical method to compare Turkish historiographical traditions with the approaches adopted in Kazakhstan, Russia and Western countries; discourse analysis to identify key concepts and rhetorical techniques used in Turkish studies; and content analysis to study changes in the subject matter and interpretation of historical events. The present study provides a comprehensive characterization of the current state of research on the Kazakh Khanate in Turkish historiography. In addition, it identifies the key issues that emerge during the process of developing scientific ideas about this historical period.

Materials and Methods

The methodology of research on the problems of the Kazakh Khanate in Turkish historiography has gone through several stages, reflecting the development of scientific approaches and methodological tools. In the early stages, especially in the first half of the twentieth century, researchers working in Turkey used mainly traditional historical and philological methods, relying on textual analysis of sources such as Arabic, Persian and Ottoman chronicles, as well as on oral folk traditions. Scholars such as Zeki Velidi Togan have applied the comparative-historical method, analyzing the role of the Kazakh Khanate in the context of the broader history of Central Asia. They utilized Arabic and Persian sources, as well as Turkic oral literature, to examine the political, social, and cultural structure of Kazakh society at different historical periods. These approaches made it possible to build a picture of the role of the Kazakh Khanate in the geopolitical processes of the time, although the methodological tools were limited by access to archives and sources located in the USSR.

With the collapse of the Soviet Union and improved academic exchange between Kazakhstan and Turkey, the methods of research on the Kazakh Khanate have undergone significant changes. Modern Turkish historiography on the Kazakh Khanate utilizes more diverse and multi-layered methods, including quantitative and qualitative research, as well as access to previously inaccessible archival materials. In recent decades, there has been a trend toward interdisciplinary approaches that include a combination of historical analysis with sociological, anthropological, and political methods. This approach allows for a deeper analysis not only of the political history of the Kazakh Khanate, but also of its social and cultural aspects, as well as its interaction with neighboring peoples and states. Modern research emphasizes the multilevel and multivalent nature of Kazakh statehood, which requires the integration of a variety of sources, including documents from Central Asian, Russian and Turkish archives.

In this study we apply the methodological approach of M. Malek, who examines the problems of the Kazakh Khanate through the prism of the Eurasian concept. Malek focuses on the importance of the Kazakh Khanate for the historical and political development of Central Asia, in the context of interaction with neighboring regions and states. This approach allows Kazakh history to be integrated into the broader context of Eurasian political and cultural evolution, which is particularly relevant in light of contemporary challenges related to the strengthening of Kazakh statehood and issues of national identity in the context of globalization and political dynamics in the region (Malek, 2021: 36-41).

In this study, we made an attempt to apply the methodology of T. Omarbekov, with particular emphasis on his works, in which he developed the key directions of foreign and domestic policy of Kazakh statehood. The approach of T. Omarbekov's analysis of the political structures and diplomatic practices of the Kazakh Khanate was particularly significant for our study, as it allowed us to understand more deeply the processes that shaped both the foreign and domestic policies of the Khanate. T. Omarbekov provides a comprehensive analysis of interactions with neighboring states and examines the internal political organization, which makes it possible to more accurately assess the role of the Kazakh Khanate in the context of Eurasia. Incorporating his theoretical developments into our research context helps to create a more complete and in-depth picture of Kazakhstan's political history (Azmukhanova, 2022: 130-140).

Research Background

The first attempt to collect archival materials was made in 1992 by the General Department of State Archives of the Prime Minister of the Republic of Turkey. However, this collection lacks materials related to the issues of the formation of the Kazakh Khanate, since the chronological framework of this study begins with the struggle of the Kazakh Khanate and continues until the colonial policy of the Russian Empire. In selecting the materials, special attention was paid to the documents touching upon political, military, social, economic and cultural ties. The present book has been prepared as an example of a larger-scale study covering the entire Turkic world. This volume presents documents relating to the Caucasus, Turkestan, and Crimea. The structure of the publication includes three main parts: the first is devoted to the specifics of the documents, the second contains their transcriptions, and the third presents photocopies. At the end of the book there are explanations of the terms found in the documents, as well as an index including names of persons, geographical names and institutions. The documents are grouped under the above sections and arranged chronologically. Of the 142 documents presented, 37 relate to the Caucasus, 81 to Turkestan, and 24 to Crimea. The materials relating to the Caucasus cover the period 1696-1908, Turkestan – 1689-1906, and Crimea - 1687-1809. Together, the documents cover 222 years and are represented by various types of Ottoman acts, including sultan decrees (*hatt-ı hümayun*), sultan letters (*name-i hümayun*), orders (*irade*), decrees (*hüküm*), and other official documents (*Osmanlı Devleti ile Kafkasya, Türkistan ve Kırım Hanlıkları arasındaki münasebetlere dair arşiv belgeleri (1687 - 1908 Yılları Arası)*, 1992).

The analysis of Ottoman sources on the problem of the formation of the Kazakh Khanate and Kazakh nationality is reflected in the collection of materials of the Chancellery of the Ottoman Empire. This aspect, although it touches upon the problems of relations between the Ottoman state and Turkestan, does not provide specific arguments about the process of formation of the Kazakh Khanate. Ottoman historiography, considering the Kazakh Khanate as part of the common Turkic space, emphasized the issues of military alliance, religious solidarity and confronting common threats such as Russian and Qing expansion. In this context, the Congress of Turkic Civilizations was held in Bishkek on October 4-6, 2004, in the framework of which the Turkish State Archives Department presented archival documents under the general title "*Relations of the Ottoman State with Turkestan*". An important part of this exposition were materials concerning diplomatic relations between the Kazakh Khanate and the Ottoman Empire, which reflect both issues of political interaction and aspects of cultural and religious contacts. The 78 archival documents and three maps included in the collection make it possible to reconstruct the nature of Ottoman-Kazakh relations and

identify key trends in the development of these relations. However, the presented array of sources does not exhaust all the problems of the study, which emphasizes the need for further comprehensive analysis of historical materials (Belgelerle Osmanli-Türkistan İlişkileri (XVI-XX. Yüzyıllar), 2005).

At the same time, materials on the history of relations between the Ottoman State and the Central Asian Khanates, including the Kazakh Khanate, were presented at specialized exhibitions. In particular, on May 15, 2018, the Turkish *Yunus Emre Institute* within the framework of the project “*Spiritual Revival*” held an exhibition “*Archival Documents on the Relationship between the Ottoman State and Central Asian Khanates*” at the National Museum of the Republic of Kazakhstan with the support of the Turkish Embassy in Kazakhstan. The exhibition presented 40 documents describing the diplomatic and political relations between the Ottoman state and Central Asian Khanates. The documents were provided by the Ottoman archives of the State Archives Department of the Government of the Republic of Turkey. Important historical sources were presented, including the correspondence between Kayip Muhammad Khan and Sultan Selim II of the Ottoman State, written in 1713. Among the key exhibits were a copy of a letter from the Ottoman Sultan sent to the Kazakh khan Kayip Muhammed Khan on August 21, 1713, a copy of the registration notebook of 10 different gifts to the Kazakh khan Kayip Muhammed Khan dated August 21, 1713, a copy of a letter to Kayip Muhammed Khan, sent by his envoy Sayyid Muhammedkul on January 16, 1714, copy of the letter of oral report of Muhammedkul, envoy of Kayip Muhammed khan dated January 16, 1714, copy of the letter of Kayip Muhammed khan on warm relations with the Ottoman state dated December 14, 1716, copy of the report on the trip to Central Asia of M. Lessar “*Central Asia No. 1*”. Lessar’s *Central Asia No. 1*, a copy of a map of the Turkestan region printed in Berlin in 1862 (Relations between the Ottoman State and the Central Asian Khanates).

The main source reflecting the political situation of the Kazakh Khanate is a letter from Tauke Khan to the Ottoman Sultan Ahmed III - an attempt to gain support against Russia using religious unity and common opposition. Khan reports the resettlement of the Bashkirs (Sunnis), previously conquered by Moscow, to the Kazakhs and proposes joint military action. However, the alliance failed due to the weakened position of the Ottomans, their remoteness and reliance on the Crimean Khanate in the region. This diplomatic move indicates the Kazakh Khanate’s desire to find external support in the face of Russian expansion. These data are reflected in the collection of materials compiled by I.V. Erofeeva (Erofeeva, 2014: 79-87). This episode was described by Orhan Doğan and his article from the methodological point of view has its own peculiarities. Orhan Doğan in his analysis uses historical and documentary method, relying on the collection of materials of I.V. Erofeeva, and considers the letter of Tauke Khan as a strategic diplomatic step of the Kazakh Khanate. He applies a political and diplomatic approach, analyzing the rhetoric of the appeal to the Sultan of the Ottoman Empire, as well as civilizational and geopolitical analysis, emphasizing the appeal to religious unity and the dependence of the Ottomans on the Crimean Khanate. In addition, Orhan Doğan examines the writing in the context of colonial and anti-colonial confrontation, linking it to the broader strategy of Eurasian peoples in the face of Russian expansion. This approach allows him to interpret this episode as an example of the Kazakh Khanate’s foreign policy attempts to find allies in the changing balance of power in the region (Doğan, 2002: 61-63).

The Kazakh Khanate in Turkish historiography is insufficiently studied, but interest in it was shown by Zeki Velidi Togan, who, speaking Russian, Arabic and Persian, covered the relationship between Zhanibek and Kerey with the Shaybanids. He considered the formation of the Kazakh Khanate as a result of ethno-political processes after the collapse of the

Golden Horde and emphasized its confrontation with the Uzbek Shaybanids for control over Maverannahr and Desht-i-Kipchak (Togan, 1960).

Baimirza Khait's scientific legacy is also of particular interest in this context, and despite its primary focus on the study of the national liberation struggle of the peoples of Turkestan against Bolshevik expansion, it also covers the political processes associated with the Shaybanids and the Kazakh Khanate. His works analyze key factors in the weakening of these states, including Dzungarian aggression and the colonial policies of the Russian Empire. Despite the predominantly descriptive nature of his works on the discourse of the Kazakh Khanate, they are of considerable scholarly value due to the use of a wide range of sources in Arabic and Persian, as well as archival newspaper and journal materials from the Bolshevik period. Baimirza Khait paid special attention to the issues of formation and development of the Kazakh Khanate in the context of all-Turkestan history, continuing his research after emigration - first to Turkey, then to Europe. In honor of the 100th anniversary of his birth, the international symposium "Baimirza Khait on the 100th anniversary of his birth and modern studies of the history of Turkestan" was held on October 9-10, 2017 in Istanbul, where the reports reflecting the contribution of the scientist to the study of political and historical processes of the region were presented (Kara, Kul, Ferhatoğlu, 2017).

Turkish scientist Mehmet Saray investigated the problems of formation and development of the Kazakh Khanate, paying special attention to the role of Kazakh khans in the resistance to the Dzungar invasion, as well as the national liberation struggle of Kenesary Kasymov. His doctoral dissertation is devoted specifically to Kenesary Kasymov and the colonial policy of the Russian Empire in Kazakhstan (Saray, 2000)¹. In his two main monographs, Saray analyzes in detail the key stages of the history of the Kazakh Khanate. The first monograph covers the period of its formation, political consolidation and attempts at revival in the eighteenth and nineteenth centuries. The second monograph examines the Ottoman Empire's relations with Turkestan, relying on published archival materials. In it, the author draws conclusions about the specifics of the state structure of the Kazakh Khanate, its diplomatic contacts and the influence of Ottoman policy on the region.

The study of the history of Kazakhstan, especially of the Kazakh Khanate, in Turkey was seriously developed after the collapse of the Soviet Union, when academic exchange between the two countries became more active. This led to the formation of a new direction in Kazakh-Turkish historical research. Turkish scholars studying in Kazakhstan gained access to Russian and Kazakh-language archival materials, which allowed them to conduct a deeper analysis of the history of the Kazakh Khanate and its role in regional processes. At the same time, Kazakhstani master's and doctoral students studying in Turkey began to apply modern methodological approaches of Turkish historical science, including comparative analysis, source studies and interdisciplinary research. This contributed to the comprehensive study of statehood, diplomacy, military strategy and socio-economic development of Kazakh lands in the context of Eurasian history.

Researchers such as Osman Yorulmaz, Nadir Devlet, Abdul-Kayum Kesici, Umut Yolsever and Mustafa Daş have made a significant contribution to the study of these issues. Their works cover a wide range of issues, including the political organization of the Kazakh Khanate, its diplomatic ties with the Ottoman Empire and Central Asia, and the influence of the Ottoman model of statehood on Kazakh political structures. In their research they rely both on Ottoman and Kazakh archival sources and on the works of pre-revolutionary and Soviet historians.

¹Saray Mehmet, 2000. Kazakistan'ın Rus İşgaline Uğraması ile Türkiye'nin Birinci Dünya Harbi Sonunda Uğradığı İşgalin Mukayesesi: Sultan Kenesarı ile Atatürk'ün Verdiği Mücadeleler. Doktora Tezi. İstanbul. 261 s.

As a result of their works, a scientifically substantiated concept of the place of the Kazakh Khanate in the system of international relations of early modern times was formed. The main provisions and conclusions of these studies are analyzed in detail in this article, which allows us to identify trends and prospects for further study of this topic.

Analysis

The problems of the Kazakh Khanate in Turkish historiography can be analyzed through several key chronological stages. The first stage covers the first half of the twentieth century, when a number of emigrant scholars who moved to Turkey after the political and social upheavals in Central Asia began their academic activities. These researchers, having unique access to archival materials and personal testimonies, actively developed scientific approaches to the study of Kazakh history and statehood. The second stage comes after the collapse of the Soviet Union, when there was an active exchange of academic personnel and scientific research between Kazakhstan and Turkey. This period is characterized by deepened cooperation and expansion of research horizons. Modern studies of Turkish historiography on the Kazakh Khanate became possible due to the opening of access to archives, which provided a more comprehensive study of both internal processes of the formation of Kazakh statehood and external factors affecting the political situation in Central Asia (Togan, 1981: 428).

The study of the Kazakh Khanate in Turkish historiography has deep historiographical roots, dating back to the initiatives of Mustafa Kemal Atatürk, who realized the importance of Turkic history in shaping Turkey's national identity. In 1934, in order to institutionalize scientific research on the history, language and culture of Turkic peoples, Atatürk commissioned Zeki Velidi Togan to lead this process, which led to the establishment of the Institute for Research on the History, Language and Culture of Turkic Peoples at Istanbul University (Köprülü, 1989: 7-11). The work of this institute laid the methodological foundations for the study of the history of Turkic states, including the Kazakh Khanate, using a comprehensive analysis of sources and the comparative-historical method. This academic center contributed to the development of an interdisciplinary approach to the study of the history of Central Asia, as well as the systematic introduction of oriental sources directly related to the history of Kazakh statehood.

Zeki Velidi Togan, as a leading historian and Turkologist of his time, developed the concept of historical science of Turkey, which had a significant impact on the formation of historiographical tradition of the study of Turkic peoples. His fundamental monograph, devoted to the methodology of historical research, remains relevant today, is widely used in university programs for training historians and represents a methodological reference point for research on the history of Kazakhstan. This work presents a systematized classification of Arab, Persian and Chagatai sources, which contain information about the processes of formation of the Kazakh Khanate, its political structure and international relations. The monograph also contains an extensive bibliography, including information related to the political situation in Central Asia in the XV-XIX centuries. It is these scientific developments that created the basis for the subsequent study of the Kazakh Khanate in Turkey and predetermined the further development of this direction in Turkish historiography (Togan, 1981).

Fuad Köprülü's monograph "*Türk Tarih-i Dinisi*" also represents an important contribution to research related to the history of the Kazakh Khanate, especially in the context of religious and cultural factors that influenced the formation of medieval Turkic states. In his work, Fuad Köprülü examines not only Islam, but also the pre-Islamic beliefs of the Turkic peoples, which

played a crucial role in shaping the political and social structure, including the formation of the Kazakh Khanate. The author pays attention to the importance of these beliefs as an element that contributed to the consolidation of society and strengthening of statehood, which in turn is reflected in the process of formation of the khan's power and political institutions. Interestingly, Fuad Köprülü, while analyzing the religious practices and beliefs of Turkic peoples, also touches upon the issues of statehood in Central Asia and emphasizes the role of the Kazakh Khanate as a key political entity in the region, which confirms the importance of this study for the historical understanding of the political and cultural evolution of Kazakhstan and Central Asia as a whole (Köprülü, 2005: 76-89).

The main layer of studies of the Kazakh Khanate in Turkish historiography fell on the period of Kazakhstan's independence. The difference between Turkish researchers and their Kazakh colleagues is that they actively used Arab and Persian sources, which provide unique information about the foreign policy of the Kazakh Khanate, its interaction with neighboring states and cultural traditions of the time. Turkish researchers also used the comparative method, which allowed them to integrate Kazakh history into the broader context of the history of Central Asia and Eurasia as a whole. One such researcher is Umut Yolsever, who in his work "*Kazak Hanlığı'nın Kuruluşu Evresinde Doğu Deşt-i Kıpçak'ın Siyasî Durumu Üzerine*" analyzes in detail the political situation in Eastern Deşt-i Kypchak in the context of the formation of the Kazakh Khanate. He uses a wide range of sources in his study, including both Western and Arabic-language historical materials. He focuses on İbni Arabshah's "*Acâibu'l Makdûr*", which provides important insights into the political and social preconditions for the formation of the Kazakh Khanate, as well as the confrontation between the Timurids and the Golden Horde. Umut Yolsever explores how these political conflicts influenced the development of the Khanate, thus revealing the deep interconnections between the internal political struggles and foreign policy of the region. The use of Arabic-language and Western sources in this context allows the author to reveal more fully the historical dynamics that preceded the formation of Kazakh statehood and provides an opportunity to integrate Kazakh history into the broader context of Central Asian and Eurasian processes (Yolsever, 2021: 621).

Umut Yolsever conducted a retrospective analysis, comparing Turkish, Arabic and Russian sources, which allowed him to create a multilayered picture of the political and social situation preceding the formation of the Kazakh Khanate. Particular attention in his study is attracted by the use of the scientific work of İ. Kemaloğlu "*Altın Orda ve Rusya*", which describes the relationship between the Golden Horde and Rusya. Kemaloğlu's work reveals key aspects of political struggles, cultural and economic ties, and structural features of statehood in the region. These materials form the theoretical basis for the beginning of the study of the Kazakh Khanate from the period of the Golden Horde, considered as an important stage in the formation of Kazakh statehood. The study of Umut Yolsever, based on interlingual analysis and scientific works of both Western and Eastern authors, contributes to a fuller understanding of the political processes that laid the foundations for the formation of an independent Kazakh state (Yolsever, 2021: 624-625).

As noted above, Turkish professors together with Kazakh doctoral students are actively researching the problems of Kazakh statehood. One such example is a scientific article by Mustafa Daş and Akmaral Ospanova, devoted to the Ottoman Empire and the Kazakh Khanate: political relations in the 18th century. In their work, the authors used archival materials of the Ottoman Empire Chancellery, which allows a deeper understanding of political and diplomatic relations between the Ottoman Empire and the Kazakh Khanate in the XVIII century. This approach, based on primary sources, provides important information about the

foreign policy and strategic interests of the Kazakh Khanate, as well as reveals its role in the political processes of Eurasia at that time. The study of these authors represents a significant contribution to a deeper understanding of Kazakhstan's foreign policy history and opens new perspectives for further research in the field of interstate relations, integrating them into the broader context of Eurasian political history (Daş, Ospanova, 2019: 380-401).

In theoretical terms, the concept of the Kazakh Khanate's foreign policy, as well as the correspondence of Kazakh khans such as Tauke khan and Kayip khan, demonstrates the importance of an in-depth analysis of the Khanate's foreign policy. These documents and materials highlight the diversity of diplomatic relations established with neighboring states and the role that Kazakh khans played in the political and diplomatic arenas of Central Asia. The correspondence of Tauke Khan and Kayip Khan, in particular, reveals important aspects of their strategic thinking and foreign policy goals, which requires a separate, more detailed study. Such a study of the vector of the Kazakh Khanate's foreign policy will help to better understand its role in the international relations of that time and will make it possible to reconstruct the political dynamics that shaped the statehood and territorial boundaries of the Khanate.

Osman Yorulmaz is the next important researcher of the history of the Kazakh Khanate, from its formation to its relations with Tsarist Russia. Having worked for many years at the H.A. Yasawi International Kazakh-Turkish University, he has deeply studied the archival materials of Kazakhstan, and also speaks Kazakh and Russian, which allowed him to analyze a variety of sources and contexts concerning the history of Kazakh statehood. Although the main part of Osman Yorulmaz's scientific direction is devoted to the study of the colonial policy of the Russian Empire, he also paid considerable attention to the problems of the Kazakh Khanate. Osman Yorulmaz has written two works that focus on the study of the internal structure of the Kazakh Khanate, its political organization, and the institutional and socio-economic aspects of the Khanate's functioning. These studies are important for understanding the dynamics of Kazakh statehood and its interaction with external forces in the context of broader historical processes (Yorulmaz, 2013: 509-515).

In his study, Muhittin Kavik provides an in-depth analysis of the colonization processes carried out by the Russian Empire with regard to the Younger and Middle Zhuzes of the Kazakhs, focusing on the key historical events and mechanisms of political transformation of Kazakh statehood in the eighteenth century. In his work, Muhittin Kavik covers the prerequisites for the formation of the Kazakh Khanate in the 15th century, when under the leadership of Kasym Khan the Kazakhs became the dominant state entity in the territory of Desht-i-Kypchak. However, as the researcher notes, the strengthening of neighboring Dzungars and Kalmyks in the XVII-XVIII centuries led to constant military threats, which forced the Kazakhs to engage in a struggle for survival on several fronts. Of particular importance was the settlement of Kazakhs towards the Russian and Khiva borders, which, according to Muhittin Kavik, preceded not only migration but also the transfer of Kazakh lands under Russian control (Kavik, 2022: 13-18).

In his work, the researcher pays special attention to the political and social processes related to the internal conflicts among the Kazakh khans, which escalated in the 18th century. Muhittin Kavik emphasizes how the struggle for khan's power led to the division of the Kazakh Khanate into three zhuzes, which, in turn, became one of the factors that contributed to the weakening of the political independence of the Kazakhs. Under the conditions of internal fragmentation and external threat from the Dzungars and Kalmyks, the Kazakhs were forced to recognize the authority of the Russian Empire. In particular, Muhittin Kavik analyzes in detail the process of acceptance of Russian power by the Younger and Middle Zhuzas,

including the key events of the 1730-1740s, such as the acceptance of Russian hegemony by the Khan of the Younger Zhuz, Abulkhair Khan. In addition, the researcher examines the role of Orenburg as a center where Russian-Kazakh relations were concentrated and which became an important political node in the integration of Kazakhs into the Russian Empire.

The following study by Muhittin Kavık on the Kazakh-Kalmyk-Jungar warriors of the eighteenth century is a comprehensive analysis of the geopolitical situation that developed in Central Asia as a result of the aggressive policy of the Jungar Khanate. The author examines in detail the consequences of the Kalmyk invasions, which had a devastating impact on the Turkic peoples of the region, who did not possess strong centralized states at that time. The main thesis of the work is that the last wave of Mongol expansion, associated with the demographic growth of Dzungaria, led to the large-scale devastation of Turkic lands from the Volga valley to the Syr Darya basin (Kavık, 2020: 78-79).

The study pays special attention to the Kazakhs, who became the main victims of this confrontation. Their demographic and political stability was undermined during the armed clashes, which brought the Kazakh zhuzes to the brink of extinction as an independent political entity. The key point that Muhittin Kavık analyzes in his work is the disastrous resettlement of the Kazakhs in 1723. Despite an attempt to consolidate Kazakh forces in 1726 and a subsequent victory at Angyraqai in 1728, disagreements over the choice of khan led to a weakening of their unity. In this context, the author emphasizes the political strategy of the Dzungar ruler Tsevan Rabdan, who pursued two main goals: territorial expansion and establishing control over strategically important trade routes in the region. However, as Muhittin Kavık notes, despite the resistance of the Kazakhs, these processes not only did not stop the advance of the Russian Empire, but on the contrary, contributed to its expansion into Central Asia. Thus, he concludes that the protracted Kazakh-Jungar wars played an important role in weakening the Kazakh Khanate and prepared the ground for its subsequent integration into Russia (Kavık, 2020: 81-84).

From the historiographical point of view, Orhan Doğan's monograph "*Kazak Hanlığı'nun Çarlık Rusyası ve Cungarlarla İlişkileri (Rus ve Kazak Kaynaklarına Göre)*" is a significant contribution to the study of the foreign policy history of the Kazakh Khanate, especially in the context of its relations with Tsarist Russia and the Dzungar Khanate. The author relies on both Russian and Kazakh sources, which allows him to present a comprehensive picture of the Khanate's relations with two powerful neighbors. There were several approaches in the historiography of the issue: on the one hand, Soviet and Russian studies traditionally considered the inclusion of the Kazakh zhuzes into the Russian Empire as a natural process due to the desire of Kazakh rulers to defend themselves from the Dzungar threat. On the other hand, Kazakh historians since the 1990s have emphasized the colonial nature of Russian policy and the complex diplomatic strategy of the Kazakh khans who sought to preserve autonomy. In his work, Orhan Doğan seeks to balance these two approaches by introducing materials that allow us to rethink Kazakh-Russian and Kazakh-Jungar relations (Doğan, 2021: 132-137).

The author's special contribution lies in the comparative analysis of the narratives of Russian and Kazakh sources, which allows us to identify differences in the interpretation of key events. For example, in Russian historiography, the signing of vassalage agreements was considered as a voluntary choice of Kazakh rulers, while Kazakh and modern Turkish researchers emphasize the compulsion of this step due to the military threat from the Dzungars. An important methodological feature of the work is the use of archival documents, including diplomatic correspondence, which makes the study valuable from the point of view of source study. Compared to previous works, Orhan Doğan not only systematizes the

known information, but also offers a new interpretation, analyzing the role of the Dzungar factor in changing the political landscape of Central Asia in the 18th century. The monograph makes a significant contribution to the historiography of the Kazakh Khanate, as it not only systematizes existing studies, but also offers a new perspective on the processes of Russian expansion and strategic decisions of the Kazakh khans.

Another study by Orhan Doğan “*Kazak Halkının Ortaya Çıkışı ile İlgili Efsaneler ve XVIII. Yüzyıla Kadar Kazak Hanlığı'nın Siyasi Durumu*” is a comprehensive analysis of the processes of formation of the Kazakh nationhood and the evolution of the Kazakh Khanate up to the XVIII century. The author relies on a wide range of sources, including both domestic Kazakh studies and the works of pre-revolutionary Russian historians, as well as the works of Turkish scholars, which allows him to form an interdisciplinary and comparative approach to the problem at hand. An important methodological component of the research is the use of works by S.Z. Zimanov, whose works touch upon legal and institutional aspects of Kazakh statehood, as well as S.A. Asfendiyarov, who in his studies paid attention to socio-economic and political aspects of the development of the Kazakh Khanate. A significant place in the source base of the study is occupied by the works of Russian pre-revolutionary scientists, in particular, A.I. Levshin, who for the first time proposed a systematized concept of the history of Kazakhs and P.I. Rychkov, whose descriptions of the political and economic situation in the region are valuable primary sources for the reconstruction of historical processes of the XVIII century. In addition, Orhan Doğan actively uses materials of Turkish researchers, such as Zeki Velidi Togan, who considered the history of Kazakhs in the broad context of medieval Turkic civilization and Baymirza Hayit, who focused on political transformations in Central Asia and their impact on the formation of the Kazakh Khanate. The comprehensive nature of Orhan Doğan's work, based on the use of various national historiographical traditions, allows the author not only to consider the history of the Kazakh Khanate within the framework of classical concepts of Russian and Soviet historical science, but also to integrate Turkish historiography, in particular the ideas about the close connection between the ethnogenesis of the Kazakhs and the general Turkic processes, which in turn contributes to a deeper understanding of the historical patterns of the formation of Kazakh statehood (Doğan, 2002: 1-14).

Thus, Turkish researchers made a significant contribution to the study of the history of the Kazakh Khanate, using a wide range of sources, including Arabic, Ottoman, Russian and Kazakh materials. Their works allow to consider the processes of formation of Kazakh statehood in the context of regional and international relations, as well as to identify the influence of external factors on the political development of the Khanate. The studies of Orkhan Dogan, Muhittin Kavik, Osman Yorulmaz and Umut Yolsever show the versatility of approaches to the study of this topic and contribute to a deeper understanding of the political history of Kazakhstan in the Khanate era.

Results

The study of the history of the Kazakh Khanate in the context of Turkish historiography is a vast field of analysis, which covers not only political, military and social aspects, but also a critical rethinking of the processes of formation of Kazakh statehood, as well as its interaction with surrounding civilizations. However, it should be noted that despite the considerable efforts of Turkish historians, many important sources and methodological approaches remain outside their attention, which limits the depth and versatility of historical interpretations. This is particularly evident in the case of significant sources such as “*Tarikh-i Rashidi*” by

Haydar Dulati, as well as the works of Kazakh scholars K.P. Pischulina and B.B. Karibaev, which illuminate pivotal events and the mechanisms of political and social evolution within the Kazakh Khanate. The neglect of these sources creates a methodological and conceptual lacuna that prevents a fuller understanding of Kazakh history in the broader context of the Eurasian political system.

Existing studies, such as the works of Zeki Velidi Togan, note the important role of the Kazakh Khanate in the legacy of the Golden Horde, while emphasizing the continuity of political, social and cultural structures. However, this approach suffers from a lack of critical evaluation of the very concept of “continuity” in the context of historical reality. These studies often fail to take into account crucial aspects of the Khanate’s internal dynamics, such as contradictions within elites and changing forms of state structure, which do not always correspond to the models of the Golden Horde. While Halil İnalçık emphasize the political importance of the Khanate as a continuator of Horde traditions, their works do not really go into the analysis of internal political and cultural conflicts that could explain the evolution of Kazakh statehood in more detail (Oğuzoğlu, Kırlı, 2015: 187). In addition, their approaches predominantly ignore the local characteristics that influenced the political development of the Khanate, especially in light of internal factors such as feudal fragmentation and the weakening of central authority in different historical periods.

Turkish researchers frequently neglect the works by pre-revolutionary authors such as V. Radlov, V.V. Villaminova-Zernov, N.R. Pantusov and others, who made a significant contribution to the study of history, culture and ethnography of the Kazakh people. These scholars conducted extensive research, which became the basis for further scientific research in oriental studies and the history of Central Asia. In particular, V. Radlov’s and V.V. Villiaminov-Zernov’s studies on Kazakh folk epics and linguistic peculiarities were important for understanding the ethno-cultural processes that took place in the region. However, the works of these authors often go unnoticed in Turkish historiography, which narrows the horizons for a comprehensive study of Kazakh and Central Asian history. Ignoring such authors limits a deeper understanding of the cultural and historical ties between the Kazakh and Turkish peoples, and also prevents the integration of pre-revolutionary studies into the modern scientific picture. The works of N.R. Pantusov, for example, highlight important aspects of the ethnographic and historical heritage of the Kazakhs, which could significantly complement contemporary Turkish studies in this area. The inclusion of pre-revolutionary authors in modern studies could broaden the horizons of science and lead to a deeper and more multifaceted study of historical processes in Central Asia.

Turkish historiography pays special attention to the diplomatic relations of the Kazakh Khanate with neighboring states, but even here there is a certain methodological limitation. Studies such as those by Osman Yorulmaz, Orhan Dogan and others focus on the foreign policy of the Kazakh khans, overlooking a wide range of internal factors influencing these relations. For example, the Kazakh Khanate’s diplomatic moves to establish relations with Russia, the Dzungarian Khanate, and the Ottoman Empire are often viewed in the context of “maneuvering” between the great powers, but the internal motivations of the Kazakh rulers, their strategic miscalculations, or conflicts with internal factions are not explored in depth (Yorulmaz, 2013: 511-513; Doğan, 2002: 7-9). Moreover, the works of these authors often rely on translated materials and existing studies, which limits their originality and independence in historical analysis. This approach prevents a full understanding of the multilevel interactions and political games that played a key role in the diplomatic practice of the Kazakh Khanate.

The colonization of Kazakh lands by the Russian Empire and the issues of “voluntary accession” of Kazakhs to Russia is another area in which Turkish researchers tend to be simplistic and lack criticality. Turkish historiography focuses on aspects of external pressure and the decision of the Kazakh elite to accept Russian allegiance, but key issues related to internal conflicts among the Kazakh khans and social dynamics are hardly touched upon. The problem is that issues such as political instability, competition for resources, and internal resistance on the part of certain groups in Kazakh society are often not analyzed with due depth. Studies of these processes often ignore factors related to the economic and cultural realities of the time, and do not take into account the works of pre-revolutionary Russian researchers and modern Kazakh historians such as K.P. Pischulina (Pischulina, 2016: 350) and B.B. Karibaev (Karibaev, 2014: 499), who offered a different view of the process of integration of Kazakh lands into the Russian Empire. These gaps limit the accuracy and completeness of historical analysis.

Despite the importance of K.A. Pischulina’s research, many Turkish researchers have not paid due attention to this work, although it represents a significant contribution to the study of the history of the Kazakh Khanate. Especially important is the author’s emphasis on the role of Moghulistan in the process of formation of Kazakh statehood, which, despite its importance, remains insufficiently covered in Turkish historical science. The work of K.A. Pischulina gives new perspectives for the study of interrelations and influence of Moghulistan on the formation of the Kazakh Khanate in the context of political and cultural history of Central Asia. B.B. Karibaev’s studies represent a significant contribution to the study of the history of the formation of the Kazakh Khanate. The author deeply analyzes medieval written sources, as well as materials of oral literature, which allows a more detailed consideration of the process of creation of the Kazakh state. In his work, B.B. Karibaev emphasizes the role of the khans Kerey and Zhanibek, revealing their historical significance and influence on the formation of the Kazakh Khanate, and also considers the process of formation of the Kazakh people as an integral part of this historical process. However, despite the importance of these studies, they remain outside the field of view of Turkish researchers, which limits the understanding of the broader historical and cultural ties between Central Asia and Turkey. Given the significance of B.B. Karibaev’s work for the study of Kazakh statehood and historical processes in the region, his works could significantly complement existing studies and serve as a basis for further research.

The military history of the Kazakh Khanate, which covers the most important conflicts with the Dzungars, Kalmyks and other neighboring Khanates, has also been criticized for not paying enough attention to the strategic and social context of these wars. Turkish authors’ work analyzing military conflicts relies heavily on sources that do not cover a broader range of military strategies and tactics, nor do they take into account crucial aspects such as the use of nomadic life to wage wars, which was one of the foundations of Kazakh military power. The problem is that these studies often give preference to translated materials, which, while providing insight into foreign policy, do not fully reveal the depth of military operations and the role of the Kazakh military tradition in defending the Khanate against external threats. Thus, these works, although representing an important contribution to history, still leave significant gaps in understanding the role of military conflicts in the formation of internal politics and social structure of the Kazakh Khanate.

Finally, the socio-cultural aspect of Kazakh statehood, in particular the influence of Sufi brotherhoods, is also not sufficiently explored. Although Mukhittin Kavik’s works emphasize the importance of religion in legitimizing power and strengthening the social structure of the

Khanate, they do not take into account the major changes in the Khanate's religious policy in response to the challenges of modernization and external pressure. The role of Sufi orders, in particular, is often interpreted as exclusively positive, while the internal struggle of religious movements and their political influence remain in the background. Such simplifications ignore a wide range of religious and cultural processes that could provide a deeper understanding of the relationship between the khan, the religious elite, and the people in different historical periods.

Despite the significant contributions of Turkish historiography to the study of the Kazakh Khanate, its methodological limitations, due to insufficient attention to key sources and simplification of a number of historical processes, leave significant gaps in a deeper understanding of the political, social and cultural dynamics of this important state. To address these limitations, future research should direct attention towards pre-revolutionary works, adopt a more rigorous critical evaluation of existing approaches, and utilise a broader array of sources. This would serve to significantly enhance contemporary historiography and offer novel perspectives on the study of the history of the Kazakh Khanate.

Conclusion

In recent decades, the Kazakh Khanate has become an increasingly prominent subject of research in Turkish historiography, but despite the growing interest, this topic has not yet received due coverage in the scientific works of Turkish historians. Positive aspects of the study of the Kazakh Khanate in Turkey are related to the emphasis on political and cultural aspects, especially in the context of interactions between the Kazakh and Ottoman states. This allows historians to build a broader picture of the mutual influence and diplomatic ties between Central Asia and the Ottoman Empire. Such studies help to better understand the strategic interests and cultural exchanges that took place during the formation and strengthening of the Kazakh Khanate in the 14th-17th centuries.

However, despite these achievements, there are a number of shortcomings in the approaches of Turkish researchers to the topic of the Kazakh Khanate. One of the significant gaps is the lack of attention to earlier and pre-revolutionary sources, as well as to the works of historians such as V. Radlov, V.V. Villiaminov-Zernov and N.R. Pantusov, who studied the history of the Kazakh Khanate and Central Asia in the context of broader historical processes. These works are important not only for understanding the history of Kazakhstan, but also for studying the relationships between the Kazakh and Turkic peoples in a broader context. Undoubtedly, their inclusion in Turkish historiography would help to deepen the understanding of the role of the Kazakh Khanate in shaping the historical map of Central Asia and its relationships with neighboring states.

Moreover, Turkish historiography largely focuses on the political aspects of history, but often underestimates the cultural and social processes that took place in the Kazakh Khanate. Examining works that focus exclusively on military history or diplomatic aspects results in a superficial understanding of socio-cultural transformations, such as the development of traditional Kazakh culture, folklore, customs, and religious practices. These elements are essential for a comprehensive understanding of the historical context in which the Kazakh Khanate existed, and their study could significantly expand and deepen the scholarly understanding of this historical phenomenon in Turkish historiography.

Another problem is the tendency in Turkish historiography towards a nationalistic interpretation of history, which sometimes leads to the simplification or neglect of the complex historical processes associated with the formation of the Kazakh Khanate. The emphasis on

state interests and political ambitions can obscure more multifaceted aspects, such as ethnic diversity, intercultural ties and local characteristics, which played an important role in the formation of the Kazakh state. A more objective and comprehensive approach requires taking into account a wide range of factors, including the influence of neighboring cultures and peoples, which will provide a more complete picture of the Kazakh Khanate and its place in the historical context of Central Asia.

In order to enhance Turkish historiography concerning the Kazakh Khanate, it is imperative to make more concerted efforts to integrate pre-revolutionary sources and expand the scope of research to encompass cultural, social and ethnographic dimensions of history. Incorporating the works of pre-revolutionary authors, as well as a more profound examination of the socio-cultural processes that transpired within the Kazakh Khanate, will not only enhance the comprehension of Kazakh history in Turkey, but also foster a more multifaceted and objective depiction of the relationships and interactions between the diverse regions and peoples of Central Asia.

Reference

- Azmukhanova A.M., 2022. Ел тағдырын екшеген тарлан тарихшы // *Turkic Studies Journal*. Т. 4. No 2. Б. 130-140. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2022-2-130-140>
- Ерофеева И.В., 2014. Эпистолярное наследие казахской правящей элиты 1675–1821 гг. Сборник исторических документов в 2-х томах. Алматы: АО «АБДИ Компани». 689 с.
- Кәрібаев Б.Б., 2014. Қазақ хандығының құрылу тарихы. Алматы: «Сардар» баспа үйі. 499 б.
- Отношения между Османским государством и среднеазиатскими ханствами // <https://e-history.kz/ru/news/show/5190> (дата обращения: 19.01.2025)
- Пищулина К.А., 2016. Очерки истории Казахского ханства: сборник статей. Алматы: Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова. 350 с.
- Belgelerle Osmanli-Türkistan İlişkileri (XVI-XX. Yüzyıllar), 2005. Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü. Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın №: 70.
- Buyar Cengiz, 2021. Kazakistan: Tarih-Toplum-Ekonomi-Siyaset, Bişkek. 285 p. https://www.academia.edu/45678519/Kazakistan_Tarih_Toplum_Ekonomi_Siyaset (accessed at: 11.12.2024)
- Daş M., Ospanova A., 2019. Osmanlı Devleti ile Kazak Hanlığı Arasındaki Siyasi İlişkiler (XVIII. yy). DEÜ Edebiyat Fakültesi Dergisi, Cilt: 6, Sayı: 2. P. 380-401. https://dergipark.org.tr/tr/pub/deuefad/issue/49601/560746#article_cite (accessed at: 15.12.2024)
- Doğan Orhan, 2002. Tavke Han Dönemi (1680-1718) Kazak Hanlığı ve Tavke Han Yasaları (Jeti Jargı), Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Yayınları: 12, Süreli Yayınlar Dizisi: 5. Bişkek. P. 59-80. https://www.academia.edu/31441785/DO%4%9EAN_Orhan_2002_Tavke_Han_D%C3%B6nemi_1680_1718_Kazak_Hanl%C4%B1%C4%9F%C4%B1_veTavke_Han_YAasalar%C4%B1_Jet%C4%B1_Jarg%C4%B1_K%C4%B1rg%C4%B1zistan_T%C3%BCrkiye_Manas_%C3%9Cniversitesi_Yay%C4%B1nlar%C4%B1_12_S%C3%BCreli_Yay%C4%B1nlar_Dizisi_5_Bi%C5%9Fkek_ss_59_80 (accessed at: 21.12.2024)
- Doğan Orhan, 2021. Kazak Hanlığının Çarlık Rusyası ve Cungarlarla İlişkileri (Rus ve Kazak Kaynaklarına Göre). Ankara: Türk Tarih Kurumu. 255 p.
- Doğan Orhan, 2002. Kazak Halkının Ortaya Çıkışı ile İlgili Efsaneler ve XVIII. Yüzyıla Kadar Kazak Hanlığı'nın Siyasi Durumu. Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 2(4). P. 1-14. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/manassosyal/issue/49962/640468> (дата обращения: 10.01.2025)
- Kavık Muhittin, 2020. XVIII. Yüzyılda Kazak-KalMuk-Cungar Mücadeleleri, Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi, Cilt 2, Sayı 3. S. 77-86. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/gttad/issue/52036/626927> (accessed at: 12.01.2025)

Kavık Muhittin, 2022. Küçük ve Orta Cüz Kazak Hanlıklarında Rus Hakimiyetinin Kurulması. *Euroasia Journal of Social Sciences & Humanities*. Cilt 9. Sayı 27. S. 13-18 DOI: <https://doi.org/10.46872/pj.436>

Kara Abdulvahap, Kul Ömer, Ferhatoğlu Filiz, 2017. Dogumunun 100. Yılında Baymirza Hayit ve Günümüzde Türkistan Tarihi Araştırmaları Uluslararası Sempozyumu Bildirileri, İstanbul. 478 s. <https://acikerisim.istanbul.edu.tr/handle/20.500.12627/31743>

Köprülü Orhan F., 1989. Atatürk ve Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Kütüphanesi'nin Acıklı Hali, *Türk Kültürü*, 314. Ankara. 30 s.

Köprülü Orhan F., 2005. *Türk Tarih-i Dinisi*, Ankara: Akçay Yayınları. 155 s.

Malek M., 2021. The 550th anniversary of the foundation of Kazakhstan's statehood in 2015an assessment from a neutral Central European country // *Turkic Studies Journal*. Vol. 3. No 4. P. 36-41. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2021-4-36-43>

Osmanlı Devleti ile Kafkasya, Türkistan ve Kırım Hanlıkları arasındaki münasebetlere dair arşiv belgeleri (1687 - 1908 Yılları Arası), 1992. Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın № 3.

Oğuzoğlu Yusuf, Kırılı Selçuk, 2015. Her Yıl Bir Büyük Türk Bilgi Şölenleri. Prof.Dr. Halil İnalçık. *Türk Ocakları Bursa Şubesi Yayınları*. 187 s.

Togan Zeki Velidi, 1960. *Türk-Türkistan, Toprak Yayınları*. 40 s.

Togan Zeki Velidi, 1981. *Tarihte Usul (3 Baskı)*. İstanbul. 349 s.

Togan Zeki Velidi, 1981. *Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi*. Cilt I. Batı ve Kuzey Türkistan. 2. Baskı. İstanbul. 428 s.

Yolsever Umut, 2021. Kazak Hanlığı'nın Kuruluşu Evresinde Doğu Deşt-i Kıpçak'ın Siyasî Durumu Üzerine, *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. S. 619-627. <https://doi.org/10.17494>

Yorulmaz Osman, 2013. Başlangıcından Hanlığın Feshine Kadar Kazak Türkleri İle Çarlık Rusyası Arasındaki Siyasi İlişkiler, *Tarih Okulu Dergisi (TOD) Journal of History School (JOHS) Yıl 7, Sayı XX*. Ankara. S. 509-515. DOI No: <http://dx.doi.org/10.14225/Joh661>

Reference

Azmukhanova A.M., 2022. El tağdyrın eksheken tarlan tarykhshy [The Great Historian Who Shaped the Fate of the Nation]. *Turkic Studies Journal*. T. 4. No 2. P.130-140. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2022-2-130-140> [in Kazakh].

Erofeeva I.V., 2014. *Epistolarynoe nasledie kazakhskoy pravishchikh elity 1675–1821 gg. Sbornik istoricheskikh dokumentov v 2-kh tomakh [The Epistolary Heritage of the Kazakh Ruling Elite 1675–1821. A Collection of Historical Documents in 2 Volumes]*. Almaty: AO «ABDI Kompani». 689 p. [in Russian].

Karibaev B.B., 2014. *Qazaq Handygynyn Quryly Tarihy [The History of the Formation of the Kazakh Khanate]*. Almaty: «Sardar» baspa uyi. 499 p. [in Kazakh].

Otnosheniya mezhdou Osmanskim gosudarstvom i sredneaziatskimi khanstvami [Relations Between the Ottoman State and the Central Asian Khanates]. <https://e-history.kz/ru/news/show/5190> (accessed: 19.01.2025). [in Russian].

Pishchulina K.A., 2016. *Ocherki istorii Kazakhskogo khanstva: sbornik statey [Essays on the History of the Kazakh Khanate: A Collection of Articles]*. Almaty: Institut istorii i etnologii im. Ch.Ch. Valikhanova. 350 p. [in Russian].

Belgelerle Osmanli-Türkistan İlişkileri (XVI-XX. Yüzyıllar) [Documents on Ottoman-Turkestan Relations (16th-20th Centuries)], 2005. Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü. Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın №: 70. [in Turkish].

Buyar Cengiz, 2021. Kazakistan: Tarih-Toplum-Ekonomi-Siyaset [Kazakhstan: History-Society-Economy-Politics]. Bişkek. 285 p. https://www.academia.edu/45678519/Kazakistan_Tarih_Toplum_Ekonomi_Siyaset (accessed: 11.12.2024) [in Turkish].

Daş M., Ospanova A., 2019. Osmanlı Devleti ile Kazak Hanlığı Arasındaki Siyasi İlişkiler (XVIII. yy) [Political Relations Between the Ottoman Empire and the Kazakh Khanate (18th Century)]. DEÜ Edebiyat Fakültesi Dergisi, Cilt: 6, Sayı: 2. P. 380-401. https://dergipark.org.tr/tr/pub/deuefad/issue/49601/560746#article_cite (accessed: 15.12.2024) [in Turkish].

Doğan Orhan, 2002. Tavke Han Dönemi (1680-1718) Kazak Hanlığı ve Tavke Han Yasaları (Jetı Jargı) [The Period of Khan Tavke (1680-1718), the Kazakh Khanate, and the Laws of Khan Tavke (Jetı Jargı)], Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Yayınları: 12, Süreli Yayınlar Dizisi: 5. Bişkek. P. 59-80. https://www.academia.edu/31441785/DO%4%9EAN_Orhan_2002_Tavke_Han_D%C3%B6nemi_1680_1718_Kazak_Hanl%C4%B1%C4%9F%C4%B1_veTavke_Han_YAasalar%C4%B1_Jet%C4%B1_Jarg%C4%B1_K%C4%B1rg%C4%B1zistan_T%C3%BCrkiye_Manas_%C3%9Cniversitesi_Yay%C4%B1nlar%C4%B1_12_S%C3%BCreli_Yay%C4%B1nlar_Dizisi_5_Bi%C5%9Fkek_ss_59_80 (accessed: 15.12.2024) [in Turkish].

Doğan Orhan, 2021. Kazak Hanlığının Çarlık Rusyası ve Cungarlarla İlişkileri (Rus ve Kazak Kaynaklarına Göre) [The Relations of the Kazakh Khanate with Tsarist Russia and the Jungars (According to Russian and Kazakh Sources)]. Ankara: Türk Tarih Kurumu. 255 p. [in Turkish].

Doğan Orhan, 2002. Kazak Halkının Ortaya Çıkışı ile İlgili Efsaneler ve XVIII. Yüzyıla Kadar Kazak Hanlığı'nın Siyasi Durumu [Legends about the Emergence of the Kazakh People and the Political Situation of the Kazakh Khanate Until the 18th Century]. Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 2(4). P. 1-14. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/manassosyal/issue/49962/640468> (accessed: 10.01.2025) [in Turkish].

Kavık Muhittin, 2020. XVIII. Yüzyılda Kazak-KalMuk-Cungar Mücadeleleri [The Kazakh-Kalmyk-Jungar Struggles in the 18th Century], Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi, Cilt 2, Sayı 3. P. 77-86. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/gttad/issue/52036/626927> (accessed: 12.01.2025) [in Turkish].

Kavık Muhittin, 2022. Küçük ve Orta Cüz Kazak Hanlıklarında Rus Hakimiyetinin Kurulması [The Establishment of Russian Rule in the Small and Middle Zhuz Kazakh Khanates]. Euroasia Journal of Social Sciences & Humanities. Cilt 9. Sayı 27. P. 13-18 [in Turkish].

Kara Abdulvahap, Kul Ömer, Ferhatoğlu Filiz, 2017. Doğumunun 100. Yılında Baymirza Hayit ve Günümüzde Türkistan Tarihi Araştırmaları Uluslararası Sempozyumu Bildirileri [Baymirza Hayit on the 100th Anniversary of His Birth and Proceedings of the International Symposium on Turkistan Historical Studies Today]. İstanbul. 478 p. <https://acikerisim.istanbul.edu.tr/handle/20.500.12627/31743> [in Turkish].

Köprülü Orhan F., 1989. Atatürk ve Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Kütüphanesi'nin Acıklı Hali [The Pitiful State of the Atatürk and Turkology Studies Institute Library], Türk Kültürü, 314. Ankara. 30 p. [in Turkish].

Köprülü Orhan F., 2005. Türk Tarih-i Dinisi [The History of Turkish Religion]. Ankara: Akçay Yayınları. 155 p. [in Turkish].

Malek M., 2021. The 550th anniversary of the foundation of Kazakhstan's statehood in 2015an assessment from a neutral Central European country. Turkic Studies Journal. Vol. 3. No 4. P. 36-41. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2021-4-36-43>

Osmanlı Devleti ile Kafkasya, Türkistan ve Kırım Hanlıkları arasındaki münasebetlere dair arşiv belgeleri (1687 - 1908 Yılları Arası) Osmanlı Devleti ile Kafkasya, Türkistan ve Kırım Hanlıkları arasındaki münasebetlere dair arşiv belgeleri (1687 - 1908 Yılları Arası), 1992.

Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın № 3. [in Turkish].

Oğuzoğlu Yusuf, Kırılı Selçuk, 2015. Her Yıl Bir Büyük Türk Bilgi Şölenleri. Prof.Dr. Halil İnalçık [Every Year a Great Turkish Knowledge Symposium. Prof. Dr. Halil İnalçık]. Türk Ocakları Bursa Şubesi Yayınları. 187 p. [in Turkish].

Togan Zeki Velidi, 1960. Türk-Türkistan [Turk-Turkestan], Toprak Yayınları. 40 p. [in Turkish].

Togan Zeki Velidi. 1981. Tarihte Usul [Methodology in History] (3 Baskı), İstanbul. 349 p. [in Turkish].

Togan Zeki Velidi, 1981. Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi. Cilt I. Batı ve Kuzey Türkistan. 2. Baskı [Turkic (Turkestan) and Recent History. Volume I. West and North Turkestan. 2nd Edition]. İstanbul. 428 p. [in Turkish].

Yolsever Umut, 2021. Kazak Hanlığı'nın Kuruluşu Evresinde Doğu Deşt-i Kıpçak'ın Siyasî Durumu Üzerine [On the Political Situation of the Eastern Desht-i Kipchak During the Formation of the Kazakh Khanate], Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi. P. 619-627. <https://doi.org/10.17494> [in Turkish].

Yorulmaz Osman, 2013. Başlangıcından Hanlığın Feshine Kadar Kazak Türkleri İle Çarlık Rusya'sı Arasındaki Siyasî İlişkiler [Political Relations Between the Kazakh Turks and Tsarist Russia from the Beginning to the Dissolution of the Khanate], Tarih Okulu Dergisi (TOD) Journal of History School (JOHS) Yıl 7, Sayı XX. Ankara. P. 509-515. DOI No: <http://dx.doi.org/10.14225/Joh661> [in Turkish].

Information about authors:

Azmukhanova Aiman Makhsovovna, Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, 2 Satpayev Str., Astana, Republic of Kazakhstan.

<https://orcid.org/0000-0001-9535-7851>

<https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57192914101>

Egamberdiyev Mirzahan Sharipbaevich, Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Al-Farabi Kazakh National University, 95 Karasai Batyr Str., Almaty, Republic of Kazakhstan.

<https://orcid.org/0000-0002-1022-0483>

<https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=56027210000>

Авторлар туралы мәлімет:

Азмұханова Айман Махсотқызы, тарих ғылымдарының кандидаты, қауымдас-тырылған профессор, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Қ. Сәтбаев көш., 2, Астана, Қазақстан Республикасы.

<https://orcid.org/0000-0001-9535-7851>

<https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57192914101>

Эгамбердиев Мырзахан Шарипбайұлы, тарих ғылымдарының кандидаты, қауымдас-тырылған профессор, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қарасай батыр көш., 95, Алматы, Қазақстан Республикасы.

<https://orcid.org/0000-0002-1022-0483>

<https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=56027210000>

Сведения об авторах:

Азмуханова Айман Махсатовна, кандидат исторических наук, ассоциированный профессор, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, ул. К. Сатпаева, 2, Астана, Республика Казахстан.

<https://orcid.org/0000-0001-9535-7851>

<https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57192914101>

Эгамбердиев Мирзахан Шарипбаевич, кандидат исторических наук, ассоциированный профессор, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, ул. Карасай батыра, 95, Алматы, Республика Казахстан.

<https://orcid.org/0000-0002-1022-0483>

<https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=56027210000>

Бұланды-2 ғибадатханасының керамикалық кешені: морфология және техникалық-технологиялық талдау¹

Ж. Утубаев^a, *М. Сүйіндікова^b, Ж. Қалиева^c

^aӘ.Х. Марғұлан атындағы Археология институты, Алматы, Қазақстан Республикасы
(E-mail: utubaev@mail.ru)

^bӘ.Х. Марғұлан атындағы Археология институты, Алматы, Қазақстан Республикасы
(E-mail: makpal1226@mail.ru). *Байланыс үшін автор: makpal1226@mail.ru

^cӘ.Х. Марғұлан атындағы Археология институтының Астана қаласындағы филиалы, Астана, Қазақстан Республикасы. (E-mail: zhkalieva@mail.ru)

ARTICLE INFO

АННОТАЦИЯ

Кілт сөздер:
археология,
Сырдария,
Бұланды-2,
ғибадатхана,
керамика,
морфология,
техникалық-
технологиялық
талдау,
саз, ангоб,
органикалық
қоспалар.

ХҒТАР 03.41.91

DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2025-1-71-90>

Бұл мақалада Орта Азиядағы алғашқы күмбезді құрылыстардың бірі Бұланды-2 ғибадатханасынан табылған керамикалық материалдарға жүргізілген аналитикалық зерттеулердің нәтижелері ұсынылған. Ескерткіштегі алғашқы қазба жұмыстарын 1957-1960 жж. Хорезм археологиялық экспедициясы жүргізді. Бұланды-2 ғибадатханасы – жоспарда диаметрі 16 м, биіктігі 4,5 м болатын дөңгелек пішінді құрылыс. Ғимараттың порталдық есігі солтүстік бөлігінде орналасқан. Қазба жұмыстары кезінде табылған ағаш зембілдер мен табыттың қалдықтары ғибадатхана бөлмелерінде жерлеу дәстүрі болғандығын көрсетеді. Толстов бұл нысанның тек ғибадатхана ғана емес, сондай-ақ жерлеу рәсімімен байланысты ғұрыптық орын ретінде қолданылуы мүмкін екенін атап өткен. Зерттеушілер Бұланды-2 ғибадатханасын Орта Азиядағы (Бактрия, Маргиана, Хорезм) ғұрыптық ескерткіштермен салыстыра отырып, оның архитектуралық ерекшеліктерін, атап айтқанда, дөңгелек пішінін зороастризмді ұстанған орталықазиялық көшпенділердің от және молшылық культімен байланыстырады. Сондай-ақ, Бұланды-2 үлгісіндегі күмбезді құрылыстар Еуразия далаларында кеңінен таралғаны белгілі. Бұл мақалада зерттеудің дереккөздік негізі ретінде Бұланды-2 кешенінің Мәскеудегі Мемлекеттік Шығыс музейінің қорында сақтаулы керамикалық жиынтықтары пайдаланылды. Жарияланымның негізгі мақсаты – Бұланды-2 керамикасының морфологиялық және техникалық-технологиялық

¹ Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің «BR24992939 - Ежелгі және орта ғасырдағы Сырдария мен Қаратау: мәдениеттің шығу тегі мен трансформациялануы» тақырыбындағы бағдарламалық-мақсатты қаржыландыру жобасын жүзеге асыру аясында орындалды

ерекшеліктерін ғылыми айналымға енгізу. Керамикаға жүргізілген морфологиялық талдау бұл жерден басым бөлігі шаруашылыққа арналған және ішінара асүйлік ыдыстар табылғанын көрсетті. Техникалық-технологиялық зерттеу нәтижесінде керамикалық ыдыстардың қыш-құмыра шеңбері арқылы жасалғаны және олардың құрамына сазды батпақпен қатар, кептірілген балшық, қышқак, органикалық қоспалар мен гипс енгізілгені анықталды. Бұл керамиканың қалыптық массасындағы негізгі органикалық жасанды қоспа ретінде құрғақ шөп пен ұсақталған сабан пайдаланылған. Ал ірі көлемді ыдыстар бунақтық әдіспен қалыпқа келтірілген. Бұланды-2 ескерткішінен табылған керамикалық ыдыстар күнделікті тұрмыста пайдаланылған. Сонымен қатар, олар қанық қызыл және қоңыр түсті ангобпен қапталып, түбіне және ернеуіне қатты заттың көмегімен әртүрлі геометриялық белгілер түсірілген. Зерттеушілер бұл белгілерді шебердің жеке қолтаңбасы, тапсырыс берушінің қалауы, жеке меншікті белгілеу құралы және әлеуметтік теңсіздік туралы ақпарат көзі ретінде қарастырады. Жүзеге асырылған зерттеулер мен керамикаға жүргізілген морфологиялық және техникалық-технологиялық талдаулардың нәтижесінде Бұланды-2 ғибадатханасы б.з.д. IV-II ғасырларға жатқызылды. Бұланды-2 ескерткішінен анықталған қыш ыдыстар күнделікті қолданыста болған. Сондай-ақ, көзеші шеберлердің кәсіби деңгейлерінің жоғарғы болғандығын және аймақта қыш өндірісінің дамығандығын көреміз.

Zh. Utubayev^a

^a*Margulan Institute of Archaeology, Almaty, Republic of Kazakhstan
(E-mail: utubayev@mail.ru)*

*M. Suyundikova^b

^b*Margulan Institute of Archaeology, Almaty, Republic of Kazakhstan
(E-mail: makpal1226@mail.ru)*

*Corresponding author: makpal1226@mail.ru

Zh. Kaliyeva^c

^c*The branch of the Margulan Institute of Archaeology in Astana, Astana, Republic of Kazakhstan
(E-mail: zhkaliyeva@mail.ru)*

Ceramic complex of the Bulandy-2 Temple: morphology, technical and technological analysis

Abstract. This paper presents the results of an analysis of ceramics from Bulandy-2, one of Central Asia's earliest domed structures. The site was first excavated by the Khorezm

Received 13 January 2025. Revised 17 January 2025. Accepted 02 March 2025. Available online 30 March 2025.

Дәйексөз үшін: Ж. Утубаев, М. Сүйіндікова, Ж. Қалиева Бұланды-2 ғибадатханасының керамикалық кешені: морфология және техникалық-технологиялық талдау // Turkic Studies Journal. 2025. Т. 7. № 1. 71-90 б. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2025-1-71-90>

For citation: Zh. Utubayev, M. Suyundikova, Zh. Kaliyeva Ceramic complex of the Bulandy-2 Temple: morphology, technical and technological analysis // Turkic Studies Journal. 2025. Vol. 7. No 1. P.71-90. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2025-1-71-90>

Archaeological Expedition between 1957 and 1960. The Bulandy-2 Temple has a circular shape with a diameter of 16 m and a height of 4.5 m. The entrance is located on the northern side of the structure. The presence of a wooden stretcher and a coffin during the excavations suggests that the temple was used for burial purposes. It also points out that the site may have been employed for rituals associated with funerary practices. Researchers comparing the Bulandy-2 Temple with Central Asian cultic monuments in Bactria, Margiana, and Khorezm associate its architectural features, particularly its circular base, the cult of fire and abundance, that is characteristic of the Zoroastrian nomadic traditions of Central Asia. Moreover, similar dome-shaped structures have been found across the Eurasian steppe.

The present study draws upon a range of ceramic collections from the Bulandy-2 complex, which are currently housed in the collection of the State Museum of Oriental Art in Moscow. The primary objective of this paper is to introduce the morphological, technical and technological characteristics of Bulandy-2 ceramics into scholarly discourse. Morphological analysis of the pottery indicates the presence of domestic and, to some extent, kitchenware. Further technical and technological analysis of the material reveals that the vessels were wheel-thrown using a mixture of dry clay, chamotte, organic matter and gypsum. The primary artificial organic additives in the moulding mass of this ceramic were dry grass and crushed straw. Large Bulandy-2 vessels were constructed using the coil-building technique. The vessels feature a rich red and brown engobe, along with various geometric designs on their bases and rims. Researchers suggest that the markings on the ceramics may represent the potter's personal signature, clients' requests, indications of private ownership, reflections of social inequality. The conducted research on the site, as well as the morphological and technological-technical analysis of the ceramics, made it possible to date the Bulandy-2 Temple to the 4th-2nd centuries.

Keywords: archaeology, Syr Darya, Bulandy-2, temple, ceramics, morphology, technological-technical analysis, clay, engobe, organic material.

Ж. Утубаев^а

*^аИнститут археологии им. А.Х. Маргулана, Алматы, Республика Казахстан
(E-mail: utubaev@mail.ru)*

*М. Суюндикова^б

*^бИнститут археологии им. А.Х. Маргулана, Алматы, Республика Казахстан
(E-mail: makpal1226@mail.ru)*

*Автор для корреспонденции: makpal1226@mail.ru

Ж. Калиева^с

*^сФилиал Института археологии им. А.Х. Маргулана в городе Астане,
Астана, Республика Казахстан
(E-mail: zhkalieva@mail.ru)*

Керамический комплекс храма Буланды-2: морфология и технико-технологический анализ

Аннотация. В статье представлены результаты аналитических работ по керамическим материалам, обнаруженных в храме Буланды-2, который является одним из ранних

купольных сооружений Центральной Азии. Раскопки памятника впервые были проведены Хорезмской археологической экспедицией в 1957-1960 годах. Храм Буланды-2 в плане округлой формы диаметром 16 м и высотой 4,5 м. Портальная дверь в здание расположена в северной части. Остатки деревянных носилок и гроба, зафиксированных при раскопках, указывают на практику захоронения в храмовых помещениях. С.П. Толстов также отмечает, что объект мог использоваться не только как храм, но и как ритуальное место, связанное с погребальной практикой. Исследователи, сравнивая храм Буланды-2 с культовыми памятниками Центральной Азии (Бактрии, Маргианы, Хорезма), связывают архитектурные особенности, а именно круглую форму основания памятника с культом огня и изобилия, что характерно центральноазиатским зороастрийцам-кочевникам. Можно также отметить, что аналогичные купольные сооружения типа храма Буланды-2 широко распространены на территории евразийских степей. В основу источниковой базы представленной статьи легли керамические коллекции комплекса Буланды-2, которые хранятся в фонде Государственного музея Востока (г. Москва). Основной целью публикации является введение в научный оборот морфологических и технико-технологических особенностей керамики Буланды-2. Морфологический анализ керамики указывает на наличие преобладающей хозяйственной и частично кухонной посуды. Технико-технологический анализ материала позволил определить, что керамические сосуды изготавливались с использованием гончарного круга путем смешивания глиняной массы с сухой глиной, шамотом, органикой и гипсом. Основной органической искусственной примесью в формовочной массе данной керамики была сухая трава и измельчённая солома. Крупные сосуды Буланды-2 формовались жгутовым налепом. Керамические сосуды, обнаруженные в памятнике Буланды-2, использовались в повседневной жизни. А также они были покрыты ангобом насыщенного красного и коричневого цвета, а на их днище и венчики нанесены различные геометрические знаки с помощью твердого предмета. Исследователи утверждают, что маркировка на керамике — это личная подпись мастера, пожелания заказчика, средство выполнения роли частной собственности и источник информации о социальном неравенстве. Проведенные исследования на памятнике, а также морфологический и технико-технологический анализ керамики позволили датировать храм Буланды-2 IV-II вв. до н. э.

Ключевые слова: археология, Сырдарья, Буланды-2, храм, керамика, морфология, технико-технологический анализ, глина, ангоб, органика.

Кіріспе

Сырдария өз арнасын жиі-жиі ауыстырып отырғаны тарихтан белгілі. Адамзат баласы үшін су тіршілік көзі, нәрі болғандығын Сырдария арналарының бойындағы әр кезеңнен қалған тарихи-мәдени ескерткіштер дәлелдейді. Осындай тіршілік іздерінің бірі – Бұланды оазисіндегі Бұланды ескерткіштер кешені. Ескерткіштер Түгіскен төбесінен батысқа қарай 40 шақырым жерде орналасқан. Кешен Бұланды-1 қамалы, Бұланды-2 ғибадатханасы, Бұланды-3, Мыңарал кесенесі секілді бірнеше ескерткіштерден тұрады.

Бұланды оазисінде орналасқан ескерткіштердегі зерттеу жұмыстары 1957-1960 жж. С.П. Толстов, Л.М. Левина, Р.Л. Содоков, Е.Е. Неразик және архитектор Ю.В. Стеблюктың жетекшілігімен жүрді. 1959 жылы Бұланды-1 бекіністі қоныстарына барлау, қазба жұмыстары жүргізіліп, нәтижесінде солтүстік-батыс бөлігінде орналасқан ғимараттың бірнеше бөлмелері ашылды. Бөлме қабырғаларының бірінде полихромды өрнегі бар

сылақ іздері тіркелді. Алынған мәліметтер негізінде Бұланды-1 ескерткіші бірнеше салтанатты бөлмелері бар үлкен бекіністі үй-жай деген қорытынды жасалады. Қазба барысында керамика, қоладан жасалған жебе ұштары, ерекше сүйектен жасалған бұйымдар, фантастикалық бейнедегі тастан дайындалған жануар мүсінін негізге ала отырып, ескерткіш б.д.д. IV-II ғғ. мерзімделеді. Сонымен қатар, Бұланды-1 үй-жай маңындағы Бұланды-2 ғибадатханасы, Бұланды-3, 4 жерлеу орындарына қазба жұмыстары жүргізіледі (1-сурет). Зерттеу нәтижелері Бұланды-2 ескерткіші ерекше күмбезді архитектуралық кесене, Бұланды-3, 4 жерлеу орындарының жоспары Шірік-2, Шағырлы-2, Белтам-1 жерлеу орындарына ұқсас екендігін анықтайды. (Андрианов, 1959¹; Толстов, 1962: 172-174; Толстов және т.б. 1963: 32-53; Утубаев, Суюндикова, 2023: 58).

1-сурет. Бұланды-2 ғибадатханасы.

Аталмыш аймақтағы қазба-зерттеу шаралары Шірік Рабат археологиялық экспедициясы (ШРАЭ) тарапынан 2007–2014 жж. Бұланды кешеніндегі Бұланды-1 бекінісі, Бұланды-3, Мыңарал кесенелерінде жүргізілді. Бұланды-1 бекінісінің стратегиялық құрылымын анықтау мақсатында екі жерге қазба салынды. Қазба нәтижесі бекіністің екі кезеңнен тұратындығын көрсетеді (Утубаев және т.б., 2023: 58-59). Сонымен қатар, зерттеушілер Бұланды-3 және Мыңарал кесенелерінің пішіні мен ішкі жоспарларының крест тәрізді ортақ ұқсастықтары бар екендігін айтады. Сондай-ақ, кесенелерді Қызыл тепе, шлакты обалар және Шірік-2 жерлеу орындарымен тығыз байланыстырады. Жоспары крест тәрізді жерлеу орындары осы өңірдегі ерте көшпенділер, соның ішінде Түгіскен қорымдарынан бастау алады (Құрманқұлов, Утубаев, 2013: 59; Утубаев, 2013, 28-35).

Мақаланың басты нысаны Бұланды-2 ғибадатханасы – Орта Азия архитектурасындағы алғашқы күмбезді құрылыстардың бірі. Жоспарында дөңгелек келген ғибадатхананың диаметрі 16 м, биіктігі 4,5 м. Ғимаратқа кіретін портал тәрізді есік солтүстік бөлікте орналасқан. Құрылыстың қабырға қалыңдығы 1,6-1,65 м, қабырғалар сабан араласқан сылақпен сыланған. Ғибадатхананың орталық бөлігінде диаметрі 5,5 м болатын дөңгелек пішінді зал (хол) бар. Залды айналдыра пішіндері әртүрлі бөлмелер орналасқан. Бөлмелер бір-бірімен арка секілді есіктер арқылы байланысады. Ескерткіштің сыртқы

¹ Андрианов Б.В., 1959. Отчет о работах Хорезмской археолого-этнографического экспедиции АН СССР на территории Казахской ССР в 1959 г. // Архив ИЭА, РАН, фонд 142, опись 2, ед. хр. 42. Москва.

қабырғасы мен орталық бөлігіндегі зал қабырғаларының арасы 2,3 м құрайды. Солтүстік-шығыс бөлігіндегі бөлменің қабырғасына ақ түсті алебастр жағылса, қалған бөлмелердің қабырғасы саз балшықпен сыланған. Шеңбер бойымен орналасқан бөлмелерде мәйіттерді жерлеу дәстүрі болғандығын қазба барысында анықталған ағаш зембіл және табыт қалдықтары дәлелдейді. Дегенмен, С.П. Толстов ғибадатхананың жерлеу дәстүрімен байланысты ғұрыптық орын ретінде қолданылғандығын жоққа шығармайды (Толстов, 1962: 176). Бұланды-2 ғибадатханасындай күмбезді құрылыстар Еуразия даласында кең тараған (Құрманқұлов, Утубаев, 2013: 30).

Р.Т. Дарменов пен Ж.Р. Утубаевтың 2011 жылы жарық көрген «Баланды-2 (Бұланды): культовое сооружение чирикратской культуры IV-II вв. до н.э.» атты мақаласында Бұланды-2 ғибадатханасын Орта Азиядағы (Бактрия, Маргиана, Хорезм) ғұрыптық ескерткіштерімен салыстыра отырып, ескерткіштің дөңгелек пішінін Орта Азия көшпенділерінің зороастризм сеніміндегі от және молшылық культімен байланыстырады (Дарменов, Утубаев, 2011: 157-161).

Қазіргі таңда Бұланды-2 ғибадатханасы Қызылорда облысы бойынша республикалық маңызы бар тарих және мәдениет ескерткіштерінің санатында. Қызылорда облыстық тарихи және мәдени ескерткіштерді қорғау жөніндегі мемлекеттік мекемесі тарапынан ғибадатхананың төлқұжаты толтырылып, қорғау тақтасы орнатылған. 2012 жылы ескерткішке «Қазқайтажаңғырту» республикалық кәсіпорны қайта жаңғырту (реставрация) жұмыстарын жүргізді. Сондай-ақ табиғат әсері мен жауын-шашыннан қорғау мақсатында ескерткіштің төбесі темір шатырмен жабылды. 2018 жылы «Цифрлы Қазақстан» мемлекеттік бағдарламасы аясында әзірленген Қызылорда облысының тарихи-мәдени мұра объектілерінің 3D форматтағы интерактивті картасынан өңірдегі ескерткіштердің толыққанды сипаттамасы, аңыз-әпсаналары, панорамалық бейнесі және видео айналымы қамтылған virtualmar.xuz сайтынан Бұланды-2 ғибадатханасы жайында толыққанды мәлімет алуға болады (<http://virtualmar.xuz>).

2019 жылы дайындалған «Қазақстанның киелі жерлерінің географиясы» жобасының «Қасиетті Қазақстан» энциклопедиясының 3-томында Бұланды-2 ғибадатханасы Қызылорда облысы бойынша «Өңірлік қасиетті нысандар» тізіміне енді (Екімбаева, Шауенова, 2019: 293).

Тақырыптың зерттелу деңгейі

ХАЭЭ-ның 1959 жылғы Қазақстан территориясына жүргізілген зерттеулеріне арналған ғылыми есебінде Бұланды-2 ескерткішінің үш бөлмесінде қазба жүргізілгендігі жазылған. Қазба барысында тіркелген аз мөлшердегі керамикалық материалдарды қабырғалары жұқа, түсі қызғылт және құмыра тостаған және құмша ыдыстары деп сипаттама берумен шектеледі. Сондай-ақ, ыдыстарды пішімдері жағынан Бәбіш мола қалашығынан тіркелген ыдыстарға жақын деп тұжырымдайды (Неразик, Стеблюк, 1959)².

С.П. Толстовтың 1962 ж. «По древним дельтам Окса и Яксарта» атты монографиясы мен 1963 ж. ХАЭЭ материалдары жинағының №6 шығарылымында 1957-1960 жж. Бұланды-2 ғибадатханасына жүргізілген жұмыстарының барысы, ескерткіштің жақын баламалары мен ерекшеліктері туралы толық мәлімет беріледі. Сондай-ақ, қазба барысында анықталған сүйекті ою арқылы дайындалған сап, алтынмен безендірілген былғары бұйымның бір бөлігі мен мақтадан жасалған жұқа мата секілді олжаларға

² Неразик Е.Е., Стеблюк Ю.В. 1959. Отчет о работах Хорезмской археолого-этнографического экспедиции АН СССР на территории Казахской ССР в 1959 г. // Архив ИЭА РАН. Ф. 142. Оп. 2. Ед. хр. 42

тоқталып, керамикалық материалдар туралы мәлімет бермейді (Толстов, 1962: 175-178; Толстов және т.б., 1963: 68-72).

2013 жылы ғылыми айналымға енген «Баланды (Бұланды) – антикалық ескерткіш» атты ғылыми еңбекте ХАЭЭ-ның, ШРАЭ-ның Бұланды оазисіндегі (Бұланды-1, Бұланды-3, Мыңарал) ескерткіштеріне жүргізілген зерттеулер мен қазба барысында табылған археологиялық материалдар жайында толыққанды мағлұматтар көрсетіледі (Құрманқұлов, Утубаев, 2013). Алайда, жоғарыда тоқталған ғылыми еңбектерде мақаламыздың басты нысаны Бұланды-2 ғибадатханасынан тіркелген қыш ыдыстар жайында ақпарат жоқ.

Мақаланы жариялаудағы басты мақсат – Бұланды-2 ғибадатханасына жүргізген зерттеулер барысында тіркелген қыш ыдыстарды алғаш рет ғылыми айналымға енгізу. Осы мақсатта 2023 ж. наурыз-сәуір айларында Мәскеу қаласындағы (РФ) Мемлекеттік Шығыс музей қорындағы барлығы қырық бес (45) керамикалық кешенге сипаттама, жіктеу, жүйелеу жұмыстарымен қатар, морфология, техникалық-технологиялық талдау шаралары жүргізілді.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Мақаланың негізгі материалы ретінде Мәскеу қаласындағы Мемлекеттік Шығыс музей қорындағы (РФ) ХАЭЭ-ның 1957–1960 жылдары Бұланды-2 ғибадатханасынан табылған қыш ыдыстар алынды.

Зерттеу әдістері. Морфологиялық талдауда керамикалық материалдар пайдалану мақсаттарына қарай топтастырылды. Қыш ыдыстардың өлшемдері алынды, жасалу, пішінделу ерекшеліктері мен айырмашылықтарына сипаттама жасалды.

Салыстырмалы талдау әдістері бойынша аталмыш ескерткіштен табылған ыдыстардағы морфологиялық белгілер негізінде Шірік Рабат мәдениетінің өзге ескерткіштеріндегі керамикалық материалдарымен салыстырылып, ортақ ұқсастықтары мен айырмашылықтары көрсетілді. Сондай-ақ, ыдыстардың жақын баламалары, таралу аймағы жайында жан-жақты мәліметтер қарастырылды.

Техникалық-технологиялық талдау әдістері бойынша А.А. Бобринский әзірлеген бинокулярлық микроскопия, трасология және физикалық модельдеу шеңберінде керамикалық материалдарды суретке түсіру, микроскоптағы макрофототүсірілім арқылы қыш ыдыстардың пішінделу жолы, беткі қабатының өңделуі және шикізат ерекшеліктерін анықтау жұмыстары атқарылды.

Талдау

Морфологиялық талдау. Аталмыш ескерткіштен тіркелген барлық керамикалық материалдарды жасалу технологиясына қарай екі топқа бөлеміз: 1) шарық көмегімен сапалы дайындалып, арнайы қыш күйдіретін пеште күйдірілген; 2) жапсырма әдісімен жасалған, ашық отта күйдіріліп дайындалған қарапайым ыдыстар. Қыш ыдыстардың күйдірілу деңгейлері де әр түрлі, арнайы пештерде күйдірілген ыдыстар сапалы, біркелкі күйдірілсе, ашық отта күйдірілген ыдыстардың күйдірілу деңгейі төмен, оған ыдыс бөліктеріндегі екі немесе үш түстілік дәлел бола алады. Пайызы жағынан шарық көмегімен жасалған ыдыс түрлері басым. Ал жапсырма әдісімен жасалған көзелердің екі данасы тіркелген. Ыдыстардың түстері қанық қоңыр, қызғылт, қанық қызыл, сарғыш болып келеді. Олардың сыртқы беттері қызыл, қанық қызыл, қоңыр, қанық қоңыр түсті

ангобпен сырланған. Қыш ыдыстарды пайдалану мақсаттарына қарай шаруашылық және асханалық ыдыстар деген екі топқа бөлеміз. Олар өз ішінде бірнеше түрге бөлінеді.

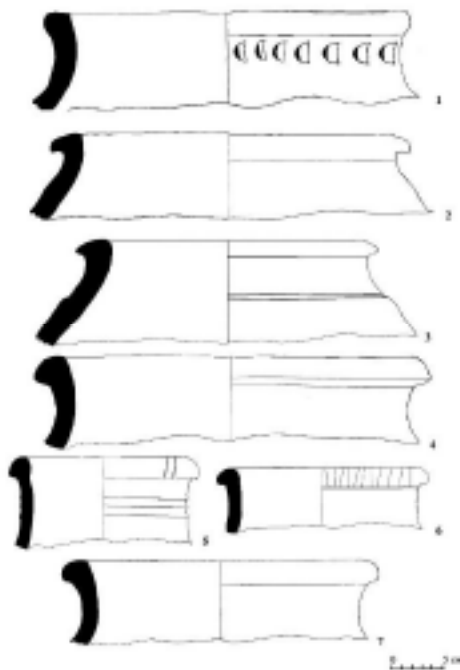
Шаруашылық ыдыстар – аты айтып тұрғандай, астық, сұйық заттарды тасымалдау, ұзақ уақытқа сақтау мақсатында шаруашылықта қолданылатын ыдыстар. Бұл топтағы ыдыстарға көлемі үлкен, қабырғалары қалың құм, көзе және құмша ыдыстарын топтастырдық (2-сурет).

Құмдардың диаметрлері 24-36 см, қабырға қалыңдықтары 1,5-2 см. Үш түрі кездеседі:

1) Ернеуі тік келген құмның мойын бөлігі қысқа, ашық формалы. Ернеу жиегі қалың, тегіс, жуан, айқын сомдалған. Қимасында төртбұрышты. Ернеу жиегінен төмен, мойын бөлігінде бас бармақтың көмегімен батырылып, безендірілген белгілері бар.

2) Ернеу жиегі сыртқа қайрылған, қимасында сопақша келген құмның иығы түсіңкі. Жиігі білеуленіп, анық байқалады. Бүйір қабырғасы сәл шығыңқы келген.

3) Пішіні құмыра секілді құмның ернеу жиегі сыртқа қайырылған. Қимасында дөңгелек. Түп бөлігінен жоғары қарай бір жағдайда көтерілген қабырғасы мойын бөлігінде сәл қысылып, аузына қарай қайта ашылған.

2-сурет. Шаруашылық ыдыстар

Құмшалар пішіні жағынан құмыра ыдыстарына қатты ұқсас. Ернеу диаметрлері 18-22 см, қабырға қалыңдықтары 0,8-1,2 см аралығында ауытқиды. Құмшалардың екі түрі тіркелді.

1) түп бөлігі тегіс, бүйір қабырғалары жұмыртқа тәрізді шығыңқы келген, цилиндр тәрізді мойын бөлігінде қысыла түскен. Ернеу жиегі қалың, жұмырлана сыртқа қайрылған, қимасында дөңгелек.

2) бүйір қабырғасы сопақша келген құмшалардың ернеу жиегі сәл сыртқа иілген. Ұзын емес мойын бөлігінде екі немесе үш білеушесі бар. Сонымен қатар осы түрдегі

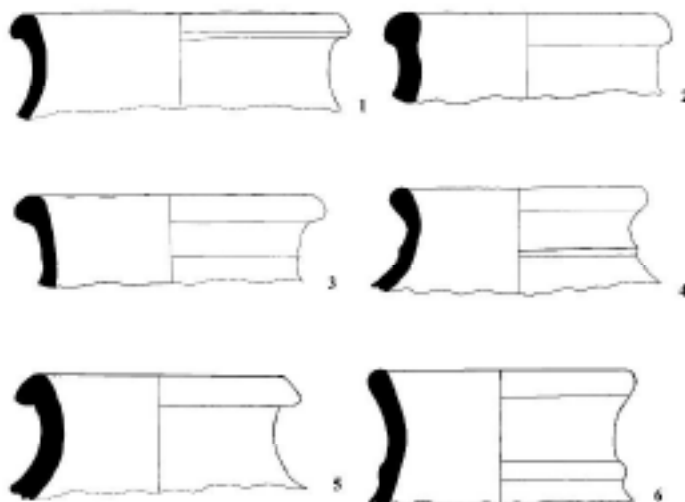
құмшалардың ернеу жиегінде қиғаш сызық тәрізді белгілері бар. Белгілер ернеу жиектеріне 2-3 сызықтан кей құмшаларда бүкіл ернеуге айналдыра сызылған.

Құм және құмша ыдыстары шарықтың көмегімен ұқыпты жасалып, арнайы қыш күйдіретін көзеші пешінде сапалы күйдірілген. Ыдыстардың сыртқы беттері қанық қызыл және қоңыр ангобпен боялған.

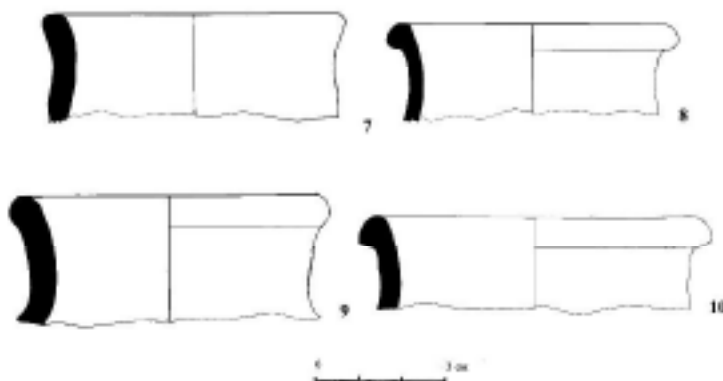
Шаруашылық мақсатта қолданылатын көзе ыдысының екі данасы сақталған. Ыдыстардың бірі шарықта жасалса, екіншісі жапсырма әдісімен дайындалған. 1) Шарық көмегімен сапалы жасалған көзенің ернеу диаметрі 20 см, қабырға қалыңдығы 1,5 см. Түсі қызғылт. Сыртқы бетінде қанық қоңыр ангоб ізі жақсы сақталған. Сазға көп мөлшерде гипс + шамот араластырылған. Түбінен жоғары қарай көтерілген көзенің бүйірі сопақша болып келген. Қысқа мойын бөлігі ауыз бөлігімен бірігіп кеткен. Ернеу жиегі қалыңдатылып, сыртқа сәл иілген. Қимасында төрт бұрыш тәрізді. 2) Бүйірі шығыңқы келген көзе жапсырма әдісімен дайындалған. Ернеу диаметрі 20 см, қабырғасының қалыңдығы 1,5-1,8 см. Түсі қызғылт-қара. Көзенің сыртқы бетінде сұр түсті бояудың ізі сақталған. Шығыңқы келген бүйір қабырғасы мойын бөлігінде қысылып, ауыз бөлігінде қайта ашыла түскен. Ернеу жиегі жоғары қарай сүйірленген. Қимасында үшбұрышты. Сазға көп мөлшерде шамот + гипс + органика араластырылған.

Асханалық ыдыстар дайын ас немесе тағамды пайдалануға қолданылған. Бұл топтағы ыдыстарға құмыра және көзе ыдыстарын жатқызамыз (3-сурет).

Құмыралардың ернеу диаметрлері 10–16 см, қабырға қалыңдығы 0,5-1 см. Бұл топтағы ыдыстардың барлығы қысқа мойынды. Құмыралардың ернеу жиектеріне қарай екі түрін байқаймыз. 1) Айқын, білеуленіп сомдалған құмыралардың ернеу жиегі сыртқа сәл иілген, қимасында сопақша тәрізді. 2) Бүйірі сәл шығыңқы келген ыдыстардың мойын бөлігінде қысылып, жоғары қарай сәл ашылған. Ернеу жиектері сыртқа қайырылған. Қимасында дөңгелек болып келеді. Сонымен қатар, мойын бөлігін айналдыра екі немесе үш білеуше түсірілген. Құмыралар жұқа қабырғалы, сапалы әрі ұқыпты жасалған.

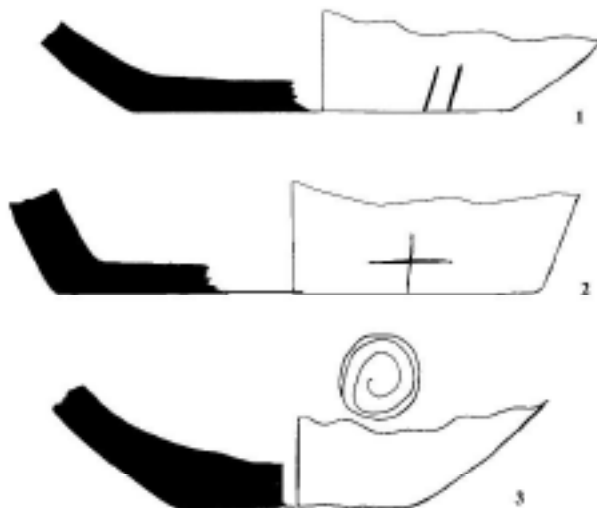

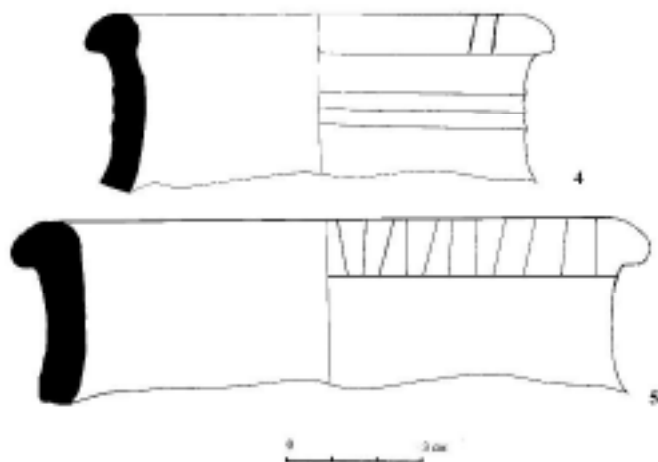
3-сурет. Асханалық ыдыстар.

Көзе. Пішіні банка тәрізді көзенің ернеу диаметрі 15 см, қабырға қалыңдығы 0,8-1,2 см. Түсі қара. Көзенің сыртқы беті қызғылт-қара. Біркелкі күйдірілмегендігін аңғарамыз. Сазға көп мөлшерде шамот және органика араластырылған. Түбінен жоғары қарай бір қалыпта көтерілген қабырғалары мойын бөлігінде сәл қысылып, аузына қарай қайта ашыла түскен. Ернеу жиегі қалыңдатылып, сыртқа сәл иілген. Қимасында сопақша тәрізді.

Пайдалану мақсаттары белгілі ыдыстармен бірге шарықта және жапсырма әдісімен жасалған қыш ыдыстардың түп бөліктері кездеседі. Олардың түп диаметрлері 7–18 см. Ұсынылған барлық түп бөліктері тегіс әрі жайпақ. Ыдыс қабырғаларының жоғары қарай ашыла немесе бір қалыпта көтерілуіне байланысты ыдыстардың бүйірлері сопақша тәрізді, шығыңқы болғандығы байқалады.

Шаруашылық және асханалық мақсатта пайдаланылған қыш ыдыстармен қатар, «//, +, шиыршықталған спираль» тәрізді белгілері бар материалдар да тіркелген (4-сурет). Белгілердің барлығы ыдыстардың түп бөлігіне түсірілген. Тек, «//» белгісінің түп бөлігімен қоса ернеу жиектеріне түсірілген құмша ыдыстары да кездеседі. Белгілер ыдыстарды күйдіргенге дейін қатты заттың көмегімен батыра сызу арқылы түсірілген.

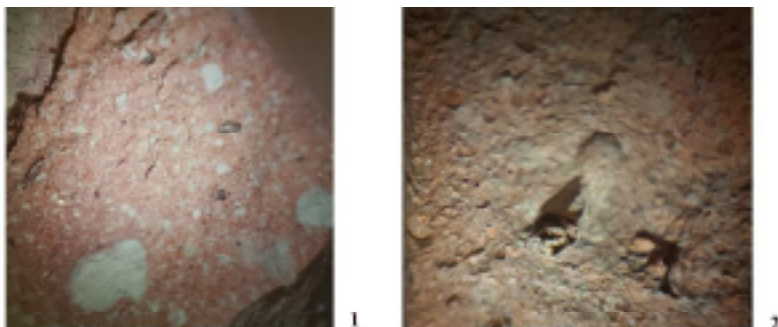

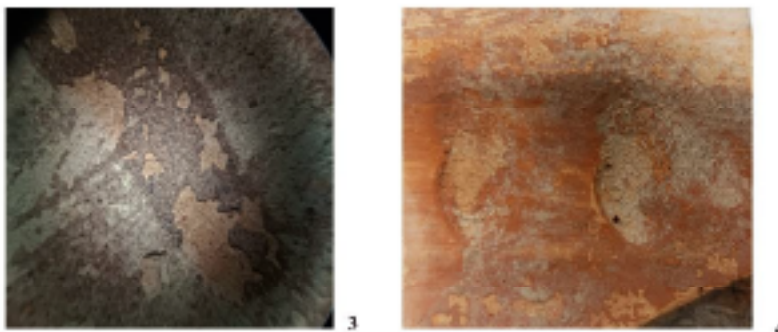

4-сурет. Қыш ыдыстардағы белгі түрлері.

Техникалық-технологиялық талдау жұмыстары Мемлекеттік Шығыс музей қорындағы Бұланды-2 ғибадатханасынан алынған өлшемдері 4-15 см аралығындағы барлығы 45 (қырық бес) әр түрлі ыдыс фрагменттеріне жүргізілді. Технологиялық талдау шаралары А.А. Бобринский әзірлеген бинокулярлық микроскопия, трассология және физикалық модельдеу шеңберінде қыш ыдыс бөліктерін суретке түсіру, микроскоптағы макрофототүсірілім арқылы материалдың пішіндеу, беткі қабатының өңделуі, саз құрамын анықтау секілді жұмыстар жүргізілді (Бобринский, 1978).

Жүргізілген талдау нәтижесі Бұланды-2 ескерткішінің қыш ыдыстарын дайындауда бастапқы шикізат ретінде негізінен темір деңгейі жоғары саз қолданылғандығын көрсетеді. Сондай-ақ, көп жағдайда майлы саз пайдаланылған. Саз қоспасында 0,3–0,5 мм ұсақ кварц және бес фрагментте 0,3–0,5 мм өлшемді охра араластырылған. Бұланды-2 ғибадатханасының қыш ыдыстарының жасалу процесінде кедергі келтіретін ірі бөлшектерден тазартылып, алдын ала електен өткізіліп, Бұландысаз пайдаланылған (5.1-сурет). Гипс пен саздан өзге, аз мөлшерде ұсақталған сабан түріндегі органикалық қоспалар да бар. Олар ыдыс бөліктерінде ақшыл күйдірілген өсімдік сабақтарының іздері түрінде көрінеді (5.2-сурет).

4-сурет. Саз қоспалары.

4.1-сурет. Саздағы гипс қоспасы.

4.2-сурет. Саздағы органика қоспасы.

4.3-сурет. Ыдыс бетіндегі минералды бояу (ангоб).

4.4-сурет. Ыдыс бетіндегі саусақ іздері.

Қалыптау процесінде сазға келесі қоспалар қолданылғандығы анықталды:

- 1) бастапқы шикізат + гипс + органика;
- 2) бастапқы шикізат + құрғақ саз.

Қыш ыдыстардың түп бөліктеріне қарап, пішімделу әдісі түбінен жоғары қарай көтеру арқылы жүргізілгендігін байқаймыз.

Ыдыс бөліктерін құрастыру әдісі шарықпен диаметрі 2,5-3 см болатын шиыршықталған сазды таспалап жапсыру арқылы жүргізілген. Шиыршықталған сазды таспалау және ленталы жапсыру ыдыстарды дайындаудағы негізгі әдіс-тәсілдердің бірі болып табылады. Әдетте бұл тәсіл ұзындығы 20 дан 60–70 см-ге дейін, диаметрі 1-2 ден 10–12 см арлығындағы ыдыстың цилиндр тәрізді бөлігін жасауда қолданылады. Ширатылған саз көзешінің қолымен немесе тегіс жерде бұрау арқылы дайындалады. Ыдыстарды құрастыруда ширатылған саз сақина тәрізді немесе спираль түрінде пайдаланылады. Сонымен қатар, ұсынылған материалдарды тігінен сындырып қарау арқылы олардың шиыршықталған саз немесе ленталы, таспалы жапсырма әдісімен дайындалғандығын көруге болады. Ал бөліктерді көлденең сындырғанда сақина тәрізді жапсырмада саз массасы ыдыс қабырғасымен паралель орналасса, спираль түріндегі жапсырма ыдыс қабырғасының бұрышында анық байқалады. Ыдыс бөліктерін құрастыруда ширатылған саздарды бір-біріне жақын немесе саз қалыңдығының шамамен 1/3 бұрышына қарай орналастыруға болады. Тиісінше, материалдардың қимасынан ширатылған саздардың қосылған жері мен пішінін, олардың орналастыру әдісін анық аңғаруға болады. Көп жағдайда, қыш ыдыстардың бүйір бөліктеріндегі жоғарғы ширатылған саз қосылған бөлігінің төменгі жиегінен жоғары болады (Цетлин, 2017). Жоғарыда көрсетілген талдаулар негізінде Бұланды-2 ғибадатханасынан тіркелген керамикалық ыдыстар шарықта ширатылған сазды спираль әдісін қолдану арқылы жасалғандығын көреміз. Оған талдауға ұсынылған ыдыс фрагменттері дәлел бола алады.

Ернеу жиектері дөңгеленген, тік, сыртқа қайрылған, түбі тегіс құмыра ыдыстарын құрастыру процесі бірқалыпта болғандығын байқаймыз. Үлкен ыдыстардан шарықта биіктегіліп, сыртқы беті тегістелген құм және құмша ыдыстарын бөліп қарастыруға болады. Қыш ыдыстардың сыртқы беті минералды бояумен (ангоб) сырланған

(5.3-сурет). Бояулар тамшылату, шашу, жағу әдістерімен боялған. Сонымен қатар, қаралған материалдардың ішінде ернеу жиегі қиғаш сызықпен сызылған және мойын бөлігі саусақты батыру арқылы безендірілген ыдыстар кездеседі (5.4-сурет). Аталмыш белгі түрлері ыдыстар күйдірілуге дейін түсірілген. Ыдыс жасаудағы соңғы бекіту кезеңінде байқағанмыз ыдыстар қыш күйдіруге арналған арнайы пеште сапалы күйдірілген.

Нәтижелер

Морфологиялық талдау нәтижесі шаруашылық мақсатта қолданылатын құм және құмша ыдыстарының жақын баламаларын Шірік Рабат мәдениеті ескерткіштерінің барлығынан дерлік кездестіруге болатындығын көрсетті. Хорезм ескерткіштерінен ернеу жиегі қалыңдатылып, білеуленген, қысқа мойынды, иығы түсіңкі етіп сомдалған шаруашылық ыдыстарды Қойқырылған қала мен Қалалы қыр-2 ескерткіштерінен тіркелген ыдыстарға жақындатамыз (Толстов, Вайнберг, 1967: 106; Вайнберг, Левин, 1993: 64; Болелов, 2004: 117; Болелов, 2013: 77; Утубаев және т.б., 2023: 192).

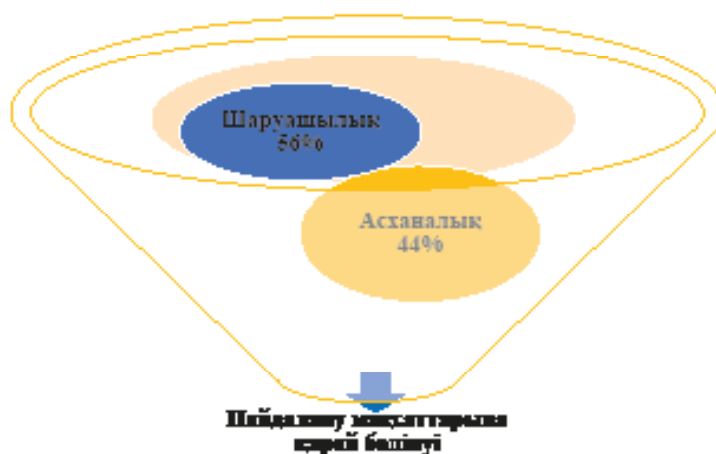
Асханалық мақсатта қолданылған қысқа мойынды, ернеу жиегі сыртқа қайрылған, түсі қызғылт келген құмыра ыдыстарының барлық түрі ХАЭЭ-ң 1958–1960 жж. Бәбіш мола-1 қалашығына жүргізілген қазба барысында анықталған (Толстов, Вайнберг, 1967: 315).

Жалпы, Бұланды-2 ғибадатханасынан табылған керамикалық материалдардың барлығы Шірік Рабат мәдениеті ескерткіштерінен, соның ішінде өндіріс орталығы саналатын Бәбіш мола-7 көзешілер қонысынан тіркелген қыш ыдыстарға өте жақын (Утубаев және т.б., 2020: 157; Сүйіндікова, Утубаев, 2021: 76; Сүйіндікова, 2022: 15; Утубаев және т.б., 2023: 179). Ескерткіштен тіркелген керамикалық материалдардың статистикалық мәліметтері дайындалды (1, 2, 3 диаграмма).

1957-1960, 2007-2014 жж. Бұланды-1 бекінісіне жүргізген зерттеулер барысында тіркелген қыш ыдыстардың барлығы дерлік жапсырма әдісімен қарапайым әрі дөрекі түрде жасалғандығын көреміз. Бұланды-2 ғибадатханасынан анықталған сапалы шарықта дайындалған қыш ыдыстар шындығында ескерткіштің оазис тұрғындары үшін пайдаланылған ғұрыптық орын екендігін дәлелдей түседі.

Қыш ыдыстарға түсірілген белгілер туралы зерттеушілер түрлі пікір білдіреді. Мысалы Яценко ыдыстарға белгілер сандық жиында шатаспау мақсатында немесе көзеші шебердің өзіндік қолтаңбасы деп түсіндіреді (Яценко, 2001: 24). А.Н. Подушкин Оңтүстік Қазақстан өңіріндегі жерлеу орындарындағы қыш ыдыстардағы белгілерді тапсырыс берушінің белгісі екендігін айтады, сондай-ақ, ол белгілер арқылы қайтыс болған адамның әлеуметтік деңгейін анықтауға болады деп тұжырымдайды (Подушкин, 2017: 60). К.М. Байпақов ыдыстардағы белгілер әлеуметтік-экономикалық деңгейге қарай меншік қызметін атқарды деп көрсетеді (Байпақов, Подушкин, 1989: 142). Бұланды-2 ғибадатханасынан анықталған белгілері бар керамикалық ыдыстар Шірік Рабат мәдениеті ескерткіштерінен жиі анықталады (Утубаев, Суюндикова, 2021: 10-20).

Бұланды-2 ғибадатханасынан анықталған керамикалық материалдардың статистикалық мәліметтері

Техникалық-технологиялық талдау нәтижесі ескерткіштен анықталған қыш ыдыстар тазартылған және алдын-ала дайындалған саздан жасалғандығын көрсетеді. Ал саз қоспалары Шірік Рабат ескерткіштеріндегі қыш ыдыстардың саз қоспаларымен бірдей, өзгешелігі жоқ. Ыдыс беттерінде жөндеу іздерінің болуын, көзеші ыдыстардың артық бөліктерін өткір заттың көмегімен кесіп, пішімдегенін байқатады. Керамикалық материалдарға жүргізілген талдау нәтижесі ыдыстардың екі дискілі жылдам айналатын шарықта жасалғандығын көрсетеді. Ескерткіштердегі қыш ыдыстарының саз құрамын анықтауға байланысты жүргізілген экспериментальды жұмысқа сүйене отырып, ыдыстардың қандай мақсатқа байланысты қолданылуына орай саз құрамының қосындысы да әр түрлі болғандығын аңғарамыз (Утубаев және т.б., 2023: 235; Калиева және т.б., 2024: 164). Шаруашылық мақсатта қолданылатын ыдыстардың саз құрамы мен асханалық және асүйлік ыдыстардың саз қоспасы әртүрлі және өз ерекшеліктері бар. Оған Шірік Рабат, Бәбіш мола және Бұланды кешендерінен тіркелген ыдыстардың саз құрамы дәлел бола алады. Бұланды-2 ескерткішінен анықталған қыш ыдыстар күнделікті қолданыста болған. Сондай-ақ, көзеші шеберлердің кәсіби деңгейлерінің жоғары болғандығын және аймақта қыш өндірісінің дамығандығын көреміз.

Қорытынды

Орта Азия бойынша алғашқы күмбезді ескерткіш саналатын Бұланды-2 ғибадатхана-насынан анықталған керамикалық ыдыстардың морфологиялық талдау нәтижесі бойынша пайдалану мақсатына қарай шаруашылықта және асханада қолданылатын ыдыс түрлері екенін көрсетті. Дайындалған статистикалық мәлімет бойынша шаруашылықта қолданылатын құмша ыдыстарының пайызы басым екендігін аңғарамыз. Келесі орында дайын болған асты пайдалануда қолданылатын құмыра ыдыстары. Талдауға ұсынылған ыдыстардың барлығы шарықта сапалы әрі ұқыпты жасалған. Бұл ыдыстардың жақын баламаларын Шірік Рабат мәдениеті ескерткіштерінің мәдени қабаттарынан кездестіруге болады. Ыдыстардың пішіні мен көлемі жағынан қатты ұқсастықты Бәбіш мола-7 көзешілер қонысынан табамыз.

Техникалық-технологиялық талдау нәтижесі ыдыстарды жасауда жергілікті шикізат ретінде темір деңгейі жоғары саз және майлы саз қолданылғандығын көрсетеді. Саз қоспаларына гипс, органика, құрғақ саз араластырылған. Органикалық қоспа ретінде майдаланған сабан немесе қамыс өсімдіктері қолданылған. Ыдыстарды сомдау мен пішіндеуде ширатылған сазды ленталап және таспалап қою әдісі пайдаланылған. Зерттеу барысы ыдыстардың сыртқы беті минералды бояулармен (ангоб) көмкерілгендігін көрсетті. Керамикалардың басым бөлігінің шаруашылық мақсатта қолданылған ыдыстар болуы С.П. Толстовтың нысанды ғибадатхана ретінде пайдаланған деген тұжырымын қолдап, ыдыстар ғұрыптық мақсаттарда қолданылған деп пайымдауымызға мүмкіндік береді. Алынған деректер күмбезді ескерткіштің жерлеу орны болмағандығын, жергілікті тұрғындардың ғұрыптық мақсатта қолданылғандығын көрсетеді. Ал нысандағы шаруашылық және асханалық қыш ыдыс түрлері мәйітті шығарып салу, еске алу, ас беру дәстүрлерінде пайдаланылған.

Әдебиет

Байпаков К.М., Подушкин А.Н., 1989. Памятники земледельческо-скотоводческой культуры Южного Казахстана. Алматы. 160 с.

- Бобринский А.А., 1978. Гончарство Восточной Европы. Москва: Наука. 269 с.
- Болелов С.Б., 2004. Керамика // Калалы-гыр 2. Культурный центр в Древнем Хорезме IV-II вв. до н. э. Москва: Вост. литература. 286 с., илл., карты.
- Болелов С.Б., 2013. Ремесло древнего Хорезма по археологическим данным. Этапы становления // РА. № 2. С. 77-86.
- Вайнберг Б.И., Левина Л.М., 1993. Чирикратская культура // Низовья Сырдарьи в древности. Москва: ИЭИА. 130 с.
- Дарменов Р.Т., Утубаев Ж.Р., 2011. Баланды 2 (Буланды): культовое сооружение чирикратской культуры IV-II вв. до н.э. // Материалы международной научной конференции: «Археология Казахстана в эпоху независимости: итоги, перспективы», посвященной 20-летию Независимости Республики Казахстан и 20-летию Института археологии им. А.Х. Маргулана КН МОН РК. 12-15 декабря. Алматы. С. 157-161.
- Қалиева Ж.С., Утубаев Ж.Р., Суюндіқова М.К., 2024. Особенности формовочных масс и обжига керамики чирикратской культуры по результатам экспериментальных исследований // Материалы по археологии и истории античного и средневекового Причерноморья (№17). С.164-182.
- Қасиетті Қазақстан [Электрондық ресурс]: энциклопедия. 3-том., 2019. Жамбыл облысы. Қарағанды облысы. Қостанай облысы. Қызылорда облысы / Құраст.: А.Екімбаева, Г.Шауенова. Нұр-Сұлтан. 378 б.
- Құрманқұлов Ж., Утубаев Ж.Р., 2013. Баланды (Бұланды) антикалық ескерткіш. Алматы: Хикари. 148 б.
- Қызылорда облыстық тарихи-мәдени ескерткіштерді қорғау жөніндегі мемлекеттік мекемесінің ресми интернет ресурсы. <http://virtualmar.huz>. (18.01.2025).
- Сүйіндікова М.Қ., Утубаев Ж.Р., 2021. Бәбіш мола кешенінің керамикалық материалдары (2020 жылғы қазба бойынша) // «Оразбаев Оқулары» Халықаралық ғылыми-әдістемелік конференциясы. Алматы «Қазақ университеті». Б. 76-83.
- Сүйіндікова М.Қ., 2022. Бәбіш мола 7 көзешілер елді мекенінің керамикалық материалдары (2021 жылғы қазба бойынша) // Ақынжанов оқулары-2022: студенттер мен жас ғалымдардың халықаралық ғылыми конференция материалдары (Алматы қ., 20–22 сәуір 2022 ж.). Алматы: Ә.Х. Марғұлан ат. Археология институты. Б. 15-18
- Подушкин А.Н., 2017. Тамгообразные знаки из катакомб арысской культуры Южного Казахстана III в. до н.э. – IV в.н.э. // Улкен Алтай әлемі – Мир большого Алтая–World of Great Altay 3(4) ISSN2410-2725. С. 60-101.
- Толстов С.П., 1962. По древним дельтам Окса и Яксарта. Москва: Изд-во восточной лит-ры. 324 с.
- Толстов С.П., Вайнберг Б.И., 1967. Кой-Крылган-кала: памятник культуры древнего Хорезма IV в. до н.э. – IV в.н.э. Москва: Изд-во «Наука». 466 с.
- Толстов С.П., Жданко Т.А., Итина М.А., 1963. Работы Хорезмской археолого-этнографической экспедиции АН СССР в 1958-1961 гг. // МХЭ. Вып. 6. Москва. С. 67-72.
- Утубаев Ж.Р., 2013. Погребальные сооружения Баландинского оазиса // Известия НАН РК. Серия общественных и гуманитарных наук. № 3 (289). 2013. С. 28-35.
- Утубаев Ж.Р., Болелов С.Б., Касенова А.Д., 2023. Бабиш-мола – столичный город эпохи античности в низовьях Сырдарьи: стратиграфия, периодизация, хронология. Stratum Plus. Археология и культурная антропология. №3. С. 179-201.
- Утубаев Ж., Болелов С., Қалиева Ж., Суюндіқова М.К., Касенова А., 2023. Экспериментальные работы по изготовлению керамики Чирикратской культуры Поволжская археология № 3 (45). С. 235-247.

Утубаев Ж.Р., Ерсариев А.М., Суюндикова М.К., Касенова А.Д., 2023. Бұланды (Баланды) фортификациясын зерттеу нәтижелері // Turkic Studies Journal. Т. 5. № 2. Б. 49-66.

Утубаев Ж.Р., Суюндикова М.К., Касенова А.Д., 2020. Бәбіш мола 7 көзешілер елді мекеніндегі қыш ыдыстар // Отан тарихы. Ғылыми журналы №2 (90). Б. 157-168.

Утубаев Ж., Суюндикова М., 2021. Бәбіш мола көзешілер елді мекенінің керамикадағы таңба тәрізді белгілері // Мәдени мұра ғылыми журналы. № 1(92). Б. 10-20.

Утубаев Ж.Р., Суюндикова М.Қ., 2023. XIX–XX ғғ. Сырдарияның төменгі ағысындағы археологиялық зерттеулер. Қазақстан археологиясы. №3 (21). Б. 48-67.

Цетлин Ю.Б., 2017. Керамика: понятия и термины историко-культурного подхода. Москва. ИА РАН. 81 с.

Яценко С.А., 2001. Тамги ираноязычных народов древности и раннего средневековья. Москва. Восточная литература «РАН». 190 с.

Reference

Баупаков К.М., Podushkin A.N., 1989. Pamyatniki zemledelchesko-skotovodcheskoy kultury Yuzhnogo Kazakhstana. [Monuments of agricultural and pastoral culture of Southern Kazakhstan]. Almaty. 160 p. [in Russian].

Bobrinskii A.A., 1978. Goncharstvo Vostochnoi Evropy [Pottery of Eastern Europe]. Moscow: Nauka. 269 p. [in Russian].

Bolelov S.B., 2004. Keramika [Ceramics]. Moscow: Vost. Literatura. 286 p., ill., karty. [in Russian].

Bolelov S.B., 2013b. Remeslo drevnego Horezma po arheologicheskim dannym. Etapy Stanovleniya [Craft of ancient Khorezm according to archaeological data. Stages formation]. RA. № 2. P. 77-86. [in Russian].

Vainberg B.I., Levina L.M., 1993. Chirikrabskaya kultura. Nizovya Syrdari v drevnosti [Chirikrabad culture. The lower reaches of the Syr Darya in ancient times]. Moscow: IEA RAN. vyp. I. 130 p. [in Russian].

Darmenov R.T., Utubayev Zh.R., 2011. Balandy 2 (Bulandy) kultovoe sooruzenie chirikrabskoi kulturi IV-II vv. do n.e. [Balandy 2 (Bulandy): a religious building of the Chirikrabad culture of the IV-II centuries BC.]. Almaty. P. 157-161. [in Russian].

Kaliyeva Zh.S., Utubayev Zh.R., Suyundikova M.K., 2024. Osobennosti formovochnih mass i objiga keramiki chirikrabskoi kulturi po rezultatam eksperimentalnih issledovaniy [Features of molding masses and firing of ceramics of the Chirikrabad culture according to the results of experimental studies]. Proceedings in Archaeology and History of Ancient and Medieval Black Sea Region. №17. P.164-182. [in Russian].

Kasietti Kazakstan [Elektronдық resurs] enciklopediya. 3 tom. 2019. Jambyl oblysy. Karagandi oblysy. Kostanai oblysy. Kyzylorda oblysy [Sacred Kazakhstan [Electronic resource]: encyclopedia.] / Kurast. A.Ekimbaeva, G.Shauenova. Nur-Sultan. 378 p. [in Kazakh].

Kurmankulov Zh., Utubayev Zh.R., 2013. Balandy (Bulandy) antikalik eskertkish. [The ancient monument of Balanda (Bulandy)]. Almaty: Hikari. 148 p. [in Kazakh, in Russian].

Kyzylorda oblystyк tarihi madeni eskertkisherdi korgau jonindegi memlekettik mekemesinin resmi internet resursi. [The official Internet resource of the Kyzylorda Regional State Institution for the Protection of Historical and Cultural Monuments]. <http://virtualmap.xyz>. (18.01.2025).

Suyundikova M.K., Utubayev Zh.R., 2021. Babish mola kesheninин keramikalyk material-dary (2020 zhylygy kazba boiynsha). [Ceramic materials of the babish Mola complex (based on excavations in 2020)]. Almaty: Kazakh universiteti. P. 76-83. [in Kazakh].

Suyundikova M.K., 2022. Babish mola 7 kozeshiler eldi mekeninin keramikalik materialdari (2021 zhylyg kazba boiynsha) [Ceramic materials of Babish Mola settlement 7 (based on excavations in 2021)] Almaty: Margulan Institute of Archaeology. P. 15-18. [in Kazakh].

Podushkin A.N., 2017. Tamgo-obraznyye znaki iz katakomb aryskoy kultury Yuzhnogo Kazakhstana III v. do n.e.- IV v.n.e. [Tamga-shaped signs from the catacombs of the Arys culture of Southern Kazakhstan, 3rd century BC - 4th century AD]. Ulken Altay alemi – Mir bolshogo Altaya–World of Great Altay 3(4) ISSN2410-2725. P. 60-101. [in Russian].

Tolstov S.P., 1962. Po drevnim deltam Oksa i Iaksarta [Along the ancient deltas of the Oxus and Jaxartes]. Moscow: Vostochnoi literatury. 324 p. [in Russian].

Tolstov S.P., Vainberg B.I., 1967. Koi Krilgan kala_ pamyatnik kulturi drevnego Horezma IV v. do n.e.-IV v.n.e. [Koi-Krylgan-Kala: a cultural monument of ancient Khorezm of the IV century BC-IV century AD]. Moscow: Nauka. 466 p. [in Russian].

Tolstov S.P., Zhdanko T.A., Itina M.A., 1963. Raboty Horezmskoi arheologo-etnograficheskoi ekspeditsii AN SSSR v 1958-1961 gg [The works of the Khorezm Archaeological and Ethnographic Expedition of the USSR Academy of Sciences in 1958-1961.]. Moscow. Vyp. 6. P. 67-72. [in Russian].

Utubayev Zh.R., 2013. Pogrebalnie sooruzeniya Balandinskogo oazisa [Funerary structures of the Balandinsky oasis]. Kazakstan Respublikasi UGA Khabarshisi [Proceedings of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan]. №3 (289). P. 28-35. [in Russian].

Utubayev Zh.R., Bolelov S.B., Kasenova A.D., 2023. Babiş-mola – stolichnyi gorod epohi antichnosti v nizoväh Syrdäri: stratigrafia, periodizasia, hronologia [Babish-mola is the capital city of the antiquity era in the lower reaches of the Syr Darya: stratigraphy, periodization, chronology]. Stratum Plus. Arheologia i külturnaia antropologia. №3. P. 179-201. [in Russian].

Utubayev Zh., Bolelov S., Kaliyeva Zh., Suyundikova M.K., Kasenova A., 2023. Eksperimentalnye raboty po izgotovleniu keramiki Chirikrabskoi kultury [Experimental work on the manufacture of ceramics of the Chirikrabat culture]. Povoljskaia arheologia № 3 (45). P. 235-247. [in Russian].

Utubayev Zh.R., Yersariyev A.M., Suyundikova M.K., Kasenova A.D., 2023. Bulandi (Balandi) fortifikatsiyasin zertteu natijeleri [The results of the Balanda fortification study]. Turkic Studies Journal. T.5. № 2. P. 49-66. [in Kazakh].

Utubayev Zh.R., Suyundikova M.K., Kasenova A.D., 2020. Babish mola 7 kozeshiler eldi mekenindegi kish idistar [Ceramics settlement of Babish mola 7]. Otan tarihi. Gilimi jurnali №2 (90). P. 157-168. [in Kazakh].

Utubayev Zh.R., Suyundikova M.K., 2021. Babish mola kozeshiler eldi mekeninin keramikadagi tanba tarizdi belgileri [Symbols resembling marks in the ceramics of Băbish Mola Kőzeshiler settlement]. Madeni mura gilimi jurnali [Cultural Heritage Scientific Journal]. № 1 (92). P. 10-20. [in Kazakh].

Utubayev Zh., Suyundikova M.K., 2023. XIX-XX gg. Syrdarianyn tomengı agysyndagy arheologialyq zertteuler [Archaeological research in the lower reaches of the Syr Darya XIX-XX centuries]. Kazakstan Arheologiasy. № 3 (21). P. 48-67. [in Kazakh].

Cetlin Yu.B., 2017. Keramika: ponyatiya i termini istoriko kulturnogo podhoda [Ceramics: concepts and terms of the historical and cultural approach]. Moscow. 2017. IA RAN. P. 81. [in Russian].

Yatsenko S.A., 2001. Tamgi iranoyazychnykh narodov drevnosti i rannego srednevekov'ya [Tamgas of Iranian-speaking peoples of antiquity and early middle ages] Moscow. Vostochnaya literatura «RAN». 190 p. [in Russian].

Авторлар туралы мәлімет:

Утубаев Жанболат Раймқұлұлы, тарих ғылымдарының кандидаты, жетекші ғылыми қызметкер, ерте темір дәуірі археологиясы бөлімінің меңгерушісі, Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институты, Достық даңғ., 44, Алматы, Қазақстан Республикасы.

ORCID <http://orcid.org/0000-0002-6484-2923>

Scopus ID <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57220056938>

Суюндикова Макпал Кожаметқызы, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ докторанты, ғылыми қызметкер, Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институты, Достық даңғ., 44, Алматы, Қазақстан Республикасы.

ORCID <http://orcid.org/0000-0002-8184-7830>

Қалиева Жанаргүл Серікқызы, КемМУ аспиранты, аға ғылыми қызметкер, Ә.Х. Марғұлан ат. Археология институтының Астана қаласындағы филиалы, Бейбітшілік көш., 25, Астана, Қазақстан Республикасы.

ORCID <https://orcid.org/0000-0002-4668-6058>

Information about authors:

Utubayev Zhanbolat Raimkulovich, Candidate of Historical Sciences, Leading Researcher, Head of the Department of Early Iron Age Archaeology, Margulan Institute of Archaeology, 44 Dostyk Ave., Almaty, Republic of Kazakhstan.

ORCID <http://orcid.org/0000-0002-6484-2923>

Scopus ID <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57220056938>

Suyundikova Makpal Kozhahmetovna, Doctoral Student, Al-Farabi Kazakh National University, Junior Researcher, Margulan Institute of Archaeology, 44 Dostyk Ave., Almaty, Republic of Kazakhstan.

ORCID <http://orcid.org/0000-0002-8184-7830>

Kaliyeva Zhanargul Serikovna, Postgraduate Student of KemSU, Senior Researcher at the branch of the Margulan Institute of Archaeology, 25 Beibitshilik Str., Astana, Republic of Kazakhstan.

ORCID <https://orcid.org/0000-0002-4668-6058>

Сведения об авторах

Утубаев Жанболат Раймқұлович, кандидат исторических наук, ведущий научный сотрудник, заведующий отделом археологии раннего железного века, Институт археологии им. А.Х. Маргулана, пр. Достык, 44, Алматы, Республика Казахстан.

ORCID <http://orcid.org/0000-0002-6484-2923>

Scopus ID <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57220056938>

Суюндикова Макпал Кожаметовна, докторант КазНУ им. аль-Фараби, научный сотрудник, Институт археологии им. А.Х. Маргулана, пр. Достык, 44, Алматы, Республика Казахстан.

ORCID <http://orcid.org/0000-0002-8184-7830>

Қалиева Жанаргуль Сериковна, аспирант КемГУ РФ, старший научный сотрудник, Филиал Института археологии им. А.Х. Маргулана, ул. Бейбитшилик, 25, Астана, Республика Казахстан.

ORCID <https://orcid.org/0000-0002-4668-6058>

PHILOLOGICAL FIELD/ ФИЛОЛОГИЯЛЫҚ БАҒЫТ/
ФИЛОЛОГИЧЕСКОЕ НАПРАВЛЕНИЕ

Textology/ Мәтінтану/ Текстология

Article

«Алтын жарық» көне ұйғыр ескерткіші: ашылуы, зерттелуі және аудармалары¹

Д. Мәсімханұлы^a, *Т. Қадыл^b, Е. Жомарт^c

^aР.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты, Алматы, Қазақстан Республикасы
(E-mail: masimkhan-63@mail.ru)

^bР.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты, Алматы, Қазақстан Республикасы
(E-mail: taldaobekashimhan@gmail.com). *Байланыс үшін автор: taldaobekashimhan@gmail.com

^cР.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты, Алматы, Қазақстан Республикасы
(E-mail: silas.kaz.3@mail.ru)

ARTICLE INFO

ABSTRACT

Keywords:

«Алтын жарық», түркі жазба ескерткіші, көне ұйғыр жазуы, көне аудармалар, ашылу тарихы, зерттеулер, Шығыс және Батыс ғалымдары, С.Малов, Ф. Мюллер, Гэн Шимин, ең жаңа аудармалар.

FTAMP 16.01.09

DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2025-1-91-107>

Мақала б.д. Х ғасырына жататын көне ұйғыр ескерткіші – «Алтын жарықтың» ашылу тарихын, оның зерттелуін талдауға арналған. Ескерткіш XIX ғасырдың соңында ашылып, оны орыс, неміс, ағылшын, қытай ғалымдары зерттеді, кейінірек француз, түрік, жапон, швед, қазақ ғалымдары да зерттеу жұмыстарына атсалысты; Шығыс Түркістанға арнайы экспедициялар ұйымдастырылды. Алайда «Алтын жарық» ескерткішінің тілі, мазмұны, транскрипциясы мен аудармаларына қатысты әлі де «ақтаңдақтар» көп, сондықтан әртүрлі елдердің ғалымдары үшін бұл жәдігерді зерттеу мәселесі өзекті және сұранысқа ие. Көне ұйғыр жазуымен хатқа түскен бұл мұраның ерте орта ғасырларда қытай, санскрит және басқа да байырғы тілдерге аударылғаны белгілі, сол себепті XIX–XXI ғғ. ғалымдары ескерткіштің түпнұсқасын емес, оның Санкт-Петербург пен Берлинде сақтаулы аударма мәтіндерін пайдаланады. Осыған байланысты зерттеушілер арасында ескерткіштің «Санкт-Петербург нұсқасы» және «Берлин нұсқасы» деген атаулар тараған. Бұл мақалада авторлар көне ұйғыр ескерткішін Шығыс және Батыс ғалымдарының зерттеу тарихын жүйелеуге, жинақтауға, сондай-ақ оның аудармаларының ерекшеліктеріне назар аударуға тырысады.

¹ Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің BR20281006 «Шығыс елдері: тарихи және заманауи өлшем тұрғысынан Қазақстан үшін геосаяси сын-қатерлер мен жаңа перспективалар» тақырыбындағы гранттық қаржыландыру жобасын іске асыру шеңберінде дайындалды.

Осы мақсатта авторлар қытай, орыс, неміс, ағылшын, түрік және басқа да тілдердегі дереккөздерге сүйеніп, шетелдік ғалымдардың «Алтын жарықты» зерттеуіне қатысты мәліметтерді қорытады, мәтіндерді салыстырмалы талдаудан өткізеді.

Ескерткішті ең алғаш зерттеген орыс және Еуропа ғалымдарының (С. Малов, В. Радлов, Ф. Мюллер, А. Стейн) қосқан үлестеріне көңіл бөлінеді. Мәселен, С. Малов мәтінді тек транскрипциялаумен және аударумен ғана шектелмей, ескерткіштің консонанттық жүйесіндегі дыбыстық айырмашылықтарды анықтады. Ф. Мюллер өз экспедициясының зерттеу нәтижелерін, ескерткіштің транскрипциясын және неміс тіліне аудармасын С. Маловтан бұрын, 1908 жылы жариялады. Ескерткішті зерттеуде жапон және түрік ғалымдары Р. Арат, В. Эберхар, С. Чағатай мен басқалардың еңбектері маңызды орын алады. Сонымен қатар, мақалада қытайлық түркітанушы Гэн Шиминнің еңбектері, оның жетекшілігімен түркі жазба ескерткіштерін, соның ішінде көне ұйғыр жәдігерлері – «Алтын жарық», «Майтри Симит», «Таң Суанзаң хазіреттің батысқа сапары» сынды мұраларды зерттеумен айналысатын жас ғалымдардың тұтас мектебі қалыптасқандығы ерекше аталып өтеді.

Қазіргі уақытта «Алтын жарық» көптеген Еуропа, шығыс және түркі тілдеріне, соның ішінде қазақ тіліне де аударылған (Ғ. Айдаров және т.б.). Мақала авторлары бұл ескерткішті қытай тілінен қазақ тіліне өздері тарапынан жаңадан аударып жатқаны жөнінде хабардар етеді.

D. Masimkhanuly^a

^aR.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, Almaty, Republic of Kazakhstan
(E-mail: masimkhan-63@mail.ru)

*T. Kadyl^b

R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, Almaty, Republic of Kazakhstan
(E-mail: taldaobekashimhan@gmail.com)

*Corresponding author: taldaobekashimhan@gmail.com

E. Zhomart^c

^cR.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, Almaty, Republic of Kazakhstan
(E-mail: silas.kaz.3@mail.ru)

The ancient Uyghur monument *Altun Yaruk*: discovery, study, and translations

Abstract. This article examines the history of the discovery and research of the ancient Uyghur written monument Altun Yaruk, dating back to the 10th century CE. Discovered in the late 19th century, it has been studied by Russian, German, British, Chinese, and later

Received 04 December 2024. Revised 10 December 2024. Accepted 26 February 2025. Available online 30 March 2025.

Дәйексөз үшін: Д. Мәсімханұлы, Т. Қадыл, Е. Жомарт «Алтын жарық» көне ұйғыр ескерткіші: ашылуы, зерттелуі және аудармалары // Turkic Studies Journal. 2025. Т. 7. №1. С. 91-107. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2025-1-91-107>

For citation: D. Masimkhanuly, T. Kadyl, E. Zhomart The ancient Uyghur monument Altun Yaruk: discovery, study, and translations // Turkic Studies Journal. 2025. Vol. 7. No 1. P. 91-107. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2025-1-91-107>

French, Turkish, Japanese, Swedish, and Kazakh scholars. Special expeditions were organized to East Turkestan for its study. there are significant gaps in the research on its language, content, transcription, and translations of Altun Yaruk, which require further scholarly investigation. The manuscript was written in ancient Uyghur script and translated into Chinese, Sanskrit, and other ancient languages during the early Middle Ages. Consequently, scholars from the 19th to the 21st centuries primarily work with translated texts, with preserved copies in Saint Petersburg and Berlin, often referred to as the 'Saint Petersburg' and 'Berlin' versions.

This article aims to systematize and summarize the history on Altun Yaruk by Eastern and Western scholars while highlighting translation specifics. To achieve this objective, the authors have analysed sources written in Chinese, Russian, German, English, Turkish and other languages. They have also compiled factual data from international studies of Altun Yaruk and conducted a comparative analysis of the texts.

The contributions of early researchers, particularly Russian and European scholars such as S.Malov, W.Radloff, F.Müller, and A.Stein, are given special attention. Malov's contributions extend beyond mere transcription and translation, he also identified phonetic distinctions in the consonant system of the monument. Müller published the results of his expeditions, including a transcription and German translation, as early as 1908, thus preceding Malov's work.

Additionally, the Japanese and Turkish scholars research, including R.Arat, W.Eberhard, S.Çağatay among others, has made significant contributions to the study of the written record.

The article also highlights the achievements of the Chinese Turkologist Geng Shimin, under whose leadership a school of young scholars specializing in Turkic written monuments, including Altun Yaruk, Maitrisimit, and Tang Xuanzang's Journey to the West was established.

Today, Altun Yaruk has been translated into numerous European, Eastern, and Turkic languages, including Kazakh (by G.Aidarov and others). The authors of this article propose a new translation from Chinese into Kazakh.

Keywords: Altun Yaruk, Turkic written monument, ancient Uyghur script, ancient translations, discovery, research, Eastern and Western scholars, S. Malov, F. Müller, Geng Shimin, recent translations.

Д. Масимханұлы^а

*^аИнститут востоковедения имени Р.Б.Сулейменова, Алматы, Республика Казахстан
(E-mail: masimkhan-63@mail.ru)*

*Т. Қадыл^б

*^бИнститут востоковедения имени Р.Б.Сулейменова, Алматы, Республика Казахстан
(E-mail: taldaobekashimhan@gmail.com)*

*Автор для корреспонденции: taldaobekashimhan@gmail.com

Е. Жомарт^с

*^сИнститут востоковедения имени Р.Б.Сулейменова, Алматы, Республика Казахстан
(E-mail: silas.kaz.3@mail.ru)*

Древний уйгурский памятник «Алтын ярук»: открытие, исследования и переводы

Аннотация. Статья посвящена истории открытия, анализу исследований древнего уйгур-ского памятника «Алтын ярук», относящегося к X в. н.э. Памятник был открыт в

конце XIX века, исследован русскими, немецкими, английскими, китайскими учеными, также позже в изучении памятника принимали участие французские, турецкие, японские, шведские, казахские ученые; организованы были специальные экспедиции в Восточный Туркестан. Тем не менее в исследовании языка, содержания, транскрипции и переводов «Алтын ярука» есть много «белых пятен», поэтому изучение памятника учеными разных стран актуально и востребовано. Известно, что памятник, написанный древней уйгурской графикой, в раннем средневековье был переведён на китайский язык, санскрит и другие древние языки, поэтому ученые XIX – XXI веков используют не оригинал памятника, а его переводные тексты, которые хранятся в Санкт-Петербурге и в Берлине. Отсюда среди исследователей «Алтын ярука» распространены выражения «санкт-петербургская» и «берлинская» версии памятника.

Авторы данной статьи пытаются систематизировать, обобщить историю исследования древнеуйгурского памятника учеными Востока и Запада, обратить внимание на особенности переводов памятника. Для достижения поставленной цели авторы обращаются к источникам на китайском, русском, немецком, английском, турецком и других языках, обобщают фактологические данные зарубежных ученых по изучению «Алтын ярук», проводят сравнительный анализ текстов.

Внимание обращается на вклад первых исследователей памятника – русских и европейских ученых (С.Малов, В.Радлов, Ф. Мюллер, А.Стейн). Так, С.Малов не только транскрибировал и перевёл текст, но и определил различие звуков в консонантной системе памятника. Ф.Мюллер результаты своих экспедиционных исследований, транскрипцию и перевод на немецкий язык опубликовал в 1908 году, раньше, чем С.Малов. Важным в изучении памятника являются исследования японских и турецких ученых, таких, как Р. Арат, В. Эберхар, С. Чагатай и других.

Особо отмечают в статье также заслуги китайского ученого-тюрколога Гэн Шимина, под руководством которого была создана целая школа молодых ученых, занимающихся изучением тюркских письменных памятников, в т.ч. древнеуйгурских «Алтын ярук», «Майтри Симит», «Таң Суанзаң хазіреттің батысқа сапары».

«Алтын ярук» в настоящее время переведен на многие европейские, восточные, тюркские языки, в т.ч. на казахский язык (Г. Айдаров и другие). Авторы статьи иницируют свой новый перевод с китайского языка на казахский.

Ключевые слова: «Алтын ярук», тюркский письменный памятник, древняя уйгурская графика, древние переводы, открытие, исследования, ученые Востока и Запада, С.Малов, Ф.Мюллер, Гэн Шимин, новейшие переводы.

Кіріспе

Түркітану ғылымы саласында «Көне ұйғыр жазба ескерткіштері» деген атпен белгілі жәдігерлердің ішінде көбірек зерттеліп келе жатқан мұралардың ең көлемдісі – «Алтын жарық». Оның табылуы мен зерттелуі түркі халықтарының байырғы мәдениеттерін тануға тағы бір қырынан жол ашты. XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басында Қытайдың Гансу, Тұрфан аймақтарынан табылып, әлемдік тюркология ғылымында зор дүмпу жасап, олжа болған бұл жәдігерлерді күні бүгінге дейін әр елдің түркітанушылары өз мүмкіндіктері жеткенше тынбай зерттеп келеді. Солай дегенмен аталған тарихи мұраны әр қырынан жан-жақты және қателіксіз зерттеу әлі де жалғасуда бола алғамыз жоқ. Осы салада, яғни көне ұйғыр жазуындағы жәдігерлерді зерттеуге ғылыми негіз

қалап, азды-көпті еңбек жазғандар Германия, Англия, Ресей, Қытай, Франция, Жапония, Швеция, Түркия секілді елдердің ғалымдары болды. Әсіресе В.В.Радлов пен С.Е.Маловтың еңбектері осы тақырыпты зерттеуге жол салды. Кейін Радлов пен Малов нұсқасын пайдаланып, алғашқылардың бірі болып зерттеген және көп еңбек жазғандардың қатарында неміс ғалымдары В.Банг, А.Габен, түркиялық ғалымдар Р.Р. Арат, В. Эберхар, Сағадет Чағатай секілділерді атауға болады. Осы ретте көне ұйғыр жазба ескерткіштерінен 20-дан астам мәтінді зерттеп, монографиялар жазған қытай түркологы Гэн Шимин (Geng Shimin) болды. Ол өз еңбектерінде аталған жәдігерлерден «Алтын жарық», «Майтри Симит», «Таң Суанзаң хазіреттің батысқа сапары» секілді 20-дан астам мәтінді зерттеп, бірнеше бөлімін қазіргі қытай тіліне аударып, түсініктемелер жазды әрі транскрипциялады. Сондай-ақ өзі жетекшілік еткен докторанттарына осы тақырыптар аясында диссертациялық жұмыстар жаздырды. Сонымен қатар көне ұйғыр жазба ескерткіштерін зерттеуде өзінің тіл білудегі артықшылықтарына сүйене отырып, ілгерідегі зерттеушілер – неміс түркологы В.В. Радлов, орыс түркологы С.Е. Малов және Түркиялық түркітанушы С.Каяның көне ұйғыр жазба ескерткіштерін зерттеу барысында жіберген қателіктерін көрсетіп, түзетулер жасады (Гэн Шимин, 2006: 3). Мәселен, Гэн Шимин «Көне ұйғыр будда жазбалары және «Алтын жарықтың» табылуы мен зерттелуі» атты мақаласында: «Түркологтар бұл жәдігерлерді зерттеуде сөзсіз түрде қытайдың көне жазуын білгенде немесе қытайтанушылармен істестік орнатқанда ғана қателіктердің туындауынан сақтануға болады. Мысалы, 1994 жылы Түркия түркологы С. Кая «Алтын жарықты» зерттеу кітабында қытай тілін білмегендіктен «хикмет» деген мәндегі «küügälig» сөзін «kuo» және «kälīg» деп бөліп, қате жазған. Тіпті, түркі тілдерінің атақты білгірі С.Е. Маловтың өзі ескі қытай тілін білмегендіктен бірқатар қателіктер жіберген», – деп жазады (Гэн Шимин, 2006: 5). Әрине, бұл жерде аталған жәдігерлердің ертедегі алғашқы аудармаларының Қытай тілінде сақталғандығын ескерсек, Қытай түркологтарының бұл жағында алда тұратындығы да қисынға жанасады.

Өлемдік түрколог ғалымдарды қызықтырып ізденіске салған бұл құнды жәдігерлерді Қазақстан ғалымдарынан індете зерттеп, елеулі еңбек жазғандар жоқтың қасы. Филология ғылымдарының докторы Ғ.Айдаровтың 1991 жылы Алматыдағы «Рауан» баспасынан «Көне ұйғыр жазба ескерткіштерінің тілі» (толықтырылып, өңделген екінші басылымы) кітабы жарық көрген. Кітаптың титулдық бетіндегі аннотациясында көрсетілгендей, «Ғ.Айдаров бұл еңбегінде қазақ тілінің тарихына тікелей қатысы бар көне ұйғыр жазба ескерткіштері тілінің дыбыстық, лексикалық және грамматикалық ерекшеліктеріне...» (Айдаров, 1991: 136) талдау жасайды. Автор кітапта көне ұйғыр жазуындағы жәдігерлерді жеке-жеке бөліп қарастырмай, тіліне жалпылама зерттеу жүргізеді. Бұдан соң Т.Жұртбайдың басшылығымен жарық көрген «Қазақ қолжазбалары» атты он томдық кітаптың 5, 6-томдарына Гэн Шиминнің жасаған транскрипциясы негізінде «Майтри Симиттың» қазақша аудармасы енді. Осы екі томға жауапты Е.Сіләмханұлы «Майтри Симиттың» зерттелуі туралы бірнеше мақала жариялады (Сіләмханұлы, 2019: 100-106). Қазақстанда қазақ тілінде көне ұйғыр жазба ескерткіштеріне қатысты бұдан басқа көңіл тоятын еңбектер жарық көрмеді. Еуропа ғалымдарын айтпағанда, қырғыз, өзбек, моңғол ғалымдары да бұл көне мұраға назар аударып, зерттеулер жасап келеді. Сондықтан біз де өз мүмкіндігімізді жібермей, түркі халықтарына ортақ көне мұраның қазақ тіліндегі аудармасын жасап, зерттеуіміз керек деп санаймыз.

Зерттеу әдістері және материалдары

Түркі мәдениетіне, оның ішінде қазаққа да қатысты мол көне ұйғыр жазуындағы жәдігерлерді зерттеудің маңызы аса зор. Мақаламызда көне ұйғыр ескерткіштерінің көрнектісі – «Алтын жарықтың» табылуы, аударылуы және зерттелу деңгейі жайындағы ілгергідегі жетістіктерді сараптап, қорытындылай отырып, өз байқауларымызды ұсындық. Зерттеу әдісі ретінде жазба ескерткіштің түпнұсқаларына негізделген жүйелеу, салыстыру, талдау жасалды. Көне ұйғыр, санскрит тіліндегі және қытай тіліндегі аударма нұсқалары салыстырылды. Сонымен бірге бүкіл дүниежүзі ғалымдарының «Алтын жарық» туралы басты-басты зерттеу еңбектері қорытындыланды.

Мақала материалдары ретінде «Алтын жарық» жазба ескерткішінің аударма нұсқалары мен көне ұйғыр жазба ескерткіштеріне қатысты қытай, орыс, түрік ғалымдарының зерттеу еңбектері алынды. Мақаланы жазу барысында «Алтын жарықтың» зерттелуі туралы орыс, ағылшын, қытай, түрік тіліндегі еңбектердің тікелей қатысты мәтіндері қазақшаға аударылып, сілтеме жасалынды.

«Алтын жарықты» ғалымдар Берлин және Санкт-Петербург нұсқаларына сүйеніп зерттеп келеді. Мақалада осы екі нұсқаның қалай жарыққа шыққаны түсіндірілді. «Алтын жарықты» буддашылар арасында аса кең таралған, олардың қасиет тұтып табынатын номы десек те, немесе мазмұнын негізге алып, будда дінінің Махаяна мазхабына жататын діни сарындағы көркем шығарма десек те болады. «Алтын жарық» – санскрит тілінде «Suvānaprabhasa sōttama-sūtra». Көне ұйғыр тіліндегі аталуы «Altun önglüg yaruq yaltrıqlıgh qopta kötrülmish nom ilig atlıgh nom bitik» болып жазылады. Қытай тіліндегі толық аталуы – «金光明最胜王经». Қазақша аудармасы: «Алтын түсті, нұр сәулелі, баршадан үстем тұратын ном патшасы атты ном бітік». Кітапта буддизм дінінің негіздері, философиясы, будданың уағыздары мен аңыздары баяндалады. Кітаптың қытайша аудармасынан айырмашылығы, ұйғыршасына (көне ұйғыр тіліндегісіне) кіріспемен қатар «Сауап алу» дейтін қосалқы бөлімдері қосылған. Аталған тақырыпты зерттеу кезінде негізінен Қытай деректерінде сақталған зерттеулерге иек арттық. «Алтын жарықтың» аударма нұсқаларына салыстыра талдау жасау барысында да Қытайда сақталған көшірме нұсқаларына сүйендік.

Тақырыптың зерттелу дәрежесі

«Алтын жарық» атты көне ұйғыр тіліндегі жазба ескерткіш – будда дінін мұғдарлайтын еңбектердің ішіндегі біршама толық сақталғаны және ең көлемдісі. Ғылымда қысқаша «Алтун йаруқ» (Алтын жарық) (Altun yaruq) атауымен танымал бұл жәдігер санскрит (Sanskrit) тілінде жазылып, VIII ғасырда қытай тіліне аударылған. Оны санскрит тілінен қытай тіліне аударған – И Жиң¹ (义淨). Ал қытай тілінен көне ұйғыр тіліне аударған адам – көне ұйғыр тілінің білгірі, атақты аудармашы Сыңқу Сәлі дутың (胜光法师) (Shingqu Säli Tutung) (дутың дәреже атауы, қытайша 督统 деп жазылады). Нақты аударған жылы жазылмағандықтан, зерттеушілер оны IX ғасырдың соңы мен X ғасырдың басында аударылған болуы мүмкін деп жорамалдайды (Гэн Шимин, 2006). Таң патшалығы кезіндегі көне қытай әдеби тіліне аударылып сақталған жәдігерді көне түрік заманындағы соғды жазуы негізінде пайда болған ұйғыр жазуы аталатын тілге аударған Сыңқу Сәлі атты бұл адам сол замандағы атақты тіл маманы, майталман аудармашы болған көрінеді. Аударма тілінде кездесетін санскрит тіліндегі сөздерге

¹ Бұл оның қытайша аты, көне ұйғыр жазуындағы аты «Gitsu» (Гітсу) болып жазылған.

қарап, оның бұл тілдерді де жақсы білетіндігін мөлшерлеуге болады. Оның өмірбаяны туралы мәліметтер тым аз. «Зерттеушілердің сараптауынша ол Бесбалық (Қытайдың қазіргі Санжы ауданы) өңірінде туып, сол жерде өмір сүрген» (Гэн Шимин, 1978).

Бізге жеткен «Алтын жарықтың» аудармасы түпнұсқа емес екендігі анық. Кітапта буддашылар бұл кітапты оқыса, көшірсе күнәларынан арылады делінген. Осындай уағызға сенген буддашылар барынша көп рет көшіруге тырысқан. Әсіресе будда діні дәуірлеген кезеңдерде тіпті де көп көшірілген болуы мүмкін. Біздің қолымызға тиіп отырғаны – С.Е.Малов алып кеткен Санкт-Петербург нұсқасы. Бұл әрі «Уыншугу нұсқасы»² (中国甘肃酒泉附近的文殊沟) деп те аталады. Бұл туралы ескерер маңызды бір мәлімет: «Алтын жарықтың» «Уыншугу нұсқасы» Чиң патшалығы Каңшидың 26 жылында (1687 ж.) қазіргі Дунхуаң (敦煌) (Мың үй деп те аталады) қаласында Білгі Талүй шабы, Ратна Уачра шабы, Чахшапат Маңгал тойын, Чахшапат Маңгал Ысдауры тойын, Сұуасыды тойын тарапынан көп нұсқа етіп көшірілген. С.Е.Маловтың қолына түскені – осы көшірме нұсқалардың бірі. Осы «Уыншугу нұсқасының» жоғалған екі бетін кейін швециялық археолог Ф.Бергман (Folke Bergman) 1927-1935 жылдар аралығында экспедициялық сапармен Қытайдың Гансу өлкесіне барғанда қолға түсіреді. Бұл екі бет қазір Швеция мемлекеттік мұражайында сақтаулы тұр.

«Алтын жарықтың» зерттелуіне жолбасшы болғандар – В.В.Радлов пен С.Е.Малов. Содан кейін Радлов-Малов нұсқасына сүйене отырып, неміс ғалымдары Ф.В.К.Мюллер, Альберт фон Леккок, Вильям Банг, С.Рашман, Клаус Ройерброи, Петер Цим зерттеді. Түркия ғалымдары Р.Р. Арат, В. Эберхар, Сағадет Чағатай, Ш.Текин, Эрдем Учар, Өзлем Аязлы, Энгин Четин бұл салада азды-көпті еңбектер жасады. Қытай түркологтары Фың Жияшың, Гэн Шимин, Ли Гошияң, Жаң Тиешан, Еркін Ауғалиұлы, А.Мыркамалұлы құнды еңбектер жазды. Ал отандық ғалымдардың ішінде Ғ. Айдаровтың «Көне ұйғыр жазба ескерткіштерінің тілі» атты еңбегінен өзге ауыз толтырып айтарлықтай құнды зерттеу әлі жарық көрген жоқ. Енді бұған кедергі болып отырған жәйт: бұл жазба ескерткіштердің қазақ тіліндегі аудармасы жарық көрмегендіктен, жан-жақты зерттеулер жасалмай келеді.

Талдау

«Алтын жарық» туралы материалды алғаш тапқан – ағылшындық Бауер. Кейін түрколог ғалымдар жағынан тұрақтандырылған екі нұсқасы жарыққа шықты. Нақтылап айтсақ, «Алтын жарықтың» бізге «Берлин нұсқасы», «Санкт-Петербург нұсқасы» деген атпен сақталған екі нұсқасы жетіп отыр. Әр елдің зерттеушілері осы екі нұсқа негізінде өз зерттеулерін жалғастырып келеді. Бұл екі нұсқаның жарыққа шығуына (яғни «Алтын жарық» нұсқаларының табылуына) мынадай жағдай себеп болды. 1890 жылы англиялық Бауер (Bower) атты адам қуғындалып, Қытайдың Оңтүстік Шыңжаң өлкесіне қарасты Кушар қаласына келеді. Ол сол жердегі жергілікті бір тұрғыннан сыры беймәлім қолжазбаны сатып алады да, оны Үндістанның Калькутта (Calcutta) қаласына жібереді. Мұны сол кездегі атақты шығыстанушы ғалым Р. Хоенль (R. Hoernle) IV ғасырда санскрит тілінде жазылған көне мұра екенін анықтайды. Бұл материал жариялана салысымен дүниені дүр сілкіндірген жаңалыққа айналады да, Англия, Германия, Франция, Ресей, Швеция, Жапония секілді көптеген елдердің ғалымдары Қытайдың Гансу, Тұрфан аймақтарына экспедициялар жасайды.

² Бұлай аталуының себебі 1910 жылы С.Е.Малов Қытайдың Гансу өлкесі Жиушуан ауданының таяу маңындағы Уыншугу деген жерінен тапқан. Бұл сол жердің аты бойынша аталынып отыр.

Осы ретте Германия академиясының жанынан ашылған Тұрфан зерттеу орталығы, Ресей ғылым академиясының Орталық Азияны зерттеу институты және басқа елдердің зерттеу орындары жапатармағай арнаулы экспедициялар жібереді. Әрі олар басқасын айтпағанда, бір ғана түркі әдеби ескерткіштері мен көне ұйғыр жазба жәдігерлеріне қатысты материалдардың өзінен кем дегенде он мыңнан астамын қолға түсіреді. Осылардың ішінде ең көп олжалы болғаны Германия (саны жағынан бірінші орында) мен Ресей болды. «Алтын жарықтың» толық екі нұсқасының табылуы және осы елдерде сақталу себебі осындай.

Осы екі нұсқаның ең толығы – «Уыншугу нұсқасы». Бұл нұсқаны Ресей ғалымы С.Е. Малов Қытайдың Гансу өлкесі Жиушуан ауданының таяу маңындағы Уыншугу деген жерінен тапқан. Оның айтуынша, ол 1909-1911 жылдар аралығында Ресейдің Орталық және Шығыс Азияны зерттеу комитетінің ұйғаруымен Қытайдың Гансу, Тұрфан сияқты көптеген аймақтарына экспедициялық сапарлар жасаған. Сол сапардың барысында, 1910 жылғы 3 мамырда Гансу өлкесі Жиушуан ауданының таяу маңындағы Уыншугу деген жерінен бір ғибадатханадан 235 парақ (470 бет), 1910 жылғы 27 қазанда сол кездегі Уыншугу қыстағының бастығы Ли Дыңбаңнан 132 парақ (264 бет), 1910 жылғы 12 желтоқсанда Гансу өлкесінің Үй Дұң деген жерінен 30 парақ (60 бет) мәтінді қолға түсірген. Бұл материалдарды С.Е. Малов Ресейге алып қайтқаннан кейін сараптау жүргізгенде, «Алтын жарықтың» көне ұйғыр жазуындағы аудармасы екенін білген (Малов шығармалары, 1913). Қазір бұл нұсқа Ресей ғылым академиясының Санкт-Петербургтегі Шығыстану орталығының қолжазба бөлімінде сақтаулы тұр.

«Алтын жарықтың» «Уыншугу нұсқасының» қағазы қалың сары түсті, әр парақтың үлкендігі 62 × 32 сантиметр. Көп беттеріне 23, 24 жолдан, ішінара беттерге 22, 25, 26 жолдан жазылған. Бірінші бетіне «ҰМА ҚҰҢ» (UMA QUNG) деп жазылған. Зерттеп салыстыра келгенде, қазіргі ең толығы делінетін «Уыншугу нұсқасы» әуелгі нұсқасынан 28 парақ (56 бет) кем. Мәтіннің әр бөліміндегі кем парақтары төмендегідей: үшінші бөлімнен 2 парақ (4 бет), төртінші бөлімнен 2 парақ (4 бет), алтыншы бөлімнен 3 парақ (6 бет), жетінші бөлімнен 1 парақ (2 бет), сегізінші бөлімнен 5 парақ (10 бет), тоғызыншы бөлімнен 11 парақ (22 бет), оныншы бөлімнен 4 парақ (8 бет) кем. Қазірге дейін бұл жоғалған беттер табылған жоқ.

В.В. Радлов пен С.Е. Малов жинақтап, зерттеп жариялаған бұл «Уыншугу нұсқасы» кіріспе бөлім, он тараудан (бөлімнен) және мәтін соңына қосылған «Сауап алу» атты қосалқы бөлімнен құралады. Мұның ішінде кіріспе бөлімге енген «tört mxararң tngriärkä turma birgü» «төрт Махараж тәңірі үшін құрбан болу» (26-ші бет 17-ші жолдан 30-ші бет 9-ші жолға дейін) атты мазмұны Тануасын Ачары жағынан тибет тілінен аударылған. «Säkiz uluğ onunlartaqı saytilarñing ögdisi» «сегіз ұлық орындағы ғибадатхананың мадақтаушысы» (30-ші бет 10-шы жолдан 34-ші бет 16-шы жолға дейін) атты мазмұны Амогашры Ачары жағынан санскрит тілінен аударылған. Сондай-ақ қытайша нұсқаларымен салыстыра келгенде, кейбір бөлімдерде аздаған мәтіндердің «Алтын жарықты» көшіруші жағынан қосылып кеткені байқалады. Бұдан өзге қалған барлық бөлімдері – көне ұйғыр тіліне аударушы Сыңқу Сәлінің аудармасы.

«Алтын жарық» жазба ескерткішінің Берлин нұсқасы жайында алғаш мәлімет берген, әрі бірінші болып жол салған неміс ғалымы Мюллер Фридрих Вильгельм Карл болды. Ол 1908 жылы Германия археологтарының Тұрфаннан әкелген «Алтын жарықтың» үзінділерінен үш бөлімін (1-ші, 16-ші, 17-ші) жариялады. Және өзі зерттеген көне ұйғыр тіліндегі материалдарын «Ұйғырша» (Uigurica) «回鹘文献汇刊» деген атпен үш бөлімді еңбек (Uigurica. I. APAW, 1908; Uigurica II. APAW, 1910; Uigurica III. APAW,

1922) етіп шығарды. Ф.В.К.Мюллер «Алтын жарықты» санскритше түпнұсқасымен және қытай тіліндегі аудармасымен салыстыра отырып, ескерткіштің санскрит тіліндегі түпнұсқасын «Suvāna – prabhāsa – uttama – sūtra – indra – rāja» деп, ал көне ұйғыр тіліндегі аталымын «altun önglög yaruq yaltriqligh qopta kötrülmış nom iligi atlgh nom bitik» деп тұңғыш рет аударды. «Алтын жарық» аталуы қазірге дейін Ф.В.К.Мюллердің аудармасы бойынша өзгеріссіз сақталып келеді. Ал Қытай тіліндегі аудармасында өзгеріс (қытай тіліне алдымен аударылғанын ескерейік) көп. Мысалы «Алтын жарықтың» Дунхуанда (敦煌) сақталған материал негізінде Гэн Шимин жетекшілігімен қорғалған «Алтын жарықтың» қытайша нұсқасындағы атының зерттелуі» атты магистрлік диссертацияда «Алтын жарықтың» қысқаша және толық аталуы, тарауларының аттары қарастырылған.

Ф.В.К.Мюллердің зерттеуін кейін неміс түркологы А. Уан Габаин (A. von Gabain) жалғастырды. Жоғарыда атаған «Ұйғырша» (Uigurica) деген еңбегінің 4-кітабын бастап жазып, аяқтауға үлгірмей дүниеден озған еді. Сол еңбекті 1931 жылы толық аяқтады (Müller F.W.K.- Gabain von A.Uigurica IV. SPAW, 1931, XXIV, 675-727- бб). Бұдан бөлек Габаин В.Бангмен (W. Bang) бірлесіп жазған «көне ұйғыр жазба ескерткіштерін зерттеу» (1930 ж.) (Uigurische Studien, UJb, Bd.10) (回鹘文献研究) атты кітабында «Алтын жарықтың» үшінші бөлімнің бірнеше мәтініне тоқталған. Ондағы аңыздарға талдау жасай келіп, кем жерлерін толықтыру жөнінде айтады. Бұл туралы Гэн Шимин зерттеуінде аталып өткен.

Ф.В.К.Мюллерден кейін бұл саланы неміс ғалымдары Альберт фон Лекко, Вильям Банг, С.Рашман, Клаус Ройерброи, Петер Цим зерттеді. С. Рашман Берлиндегі фрагменттерді каталогтап жариялады. Каталогтық сипаттағы еңбектерде әр жазбаның егжей-тегжейлі сипаттамасы (тіркеу саны, табылған жері, парақтың ерекшелігі, алдыңғы және артқы беттерде қанша жол бар екені т.б.) жасалды: Powered by TCPDF (www.tcpdf.org).

«Алтын жарық» туралы ең құнды, бірегей еңбектердің қатарына В.В. Радлов пен С.Е. Маловтың еңбектері жатады. Олар аталған ескерткіштен үзінділер келтіре отырып, оның тарихи құны, аударылуы мен транскрипциялану формалары жөнінде мағлұматтар берді. Сондай-ақ 1913-1917 жылдары Санкт-Петербургтағы қолжазбаларды төрт том етіп жариялады. Қазірге дейін көне ұйғыр тіліндегі жәдігерлерді зерттеуде көптеген ғалымдар Радлов пен Малов әзірлеген нұсқаға жүгінеді. Сонымен бірге Радлов пен Малов нұсқасында кем қалған беттерды француз, қытай, жапон, түрік, швед ғалымдары толықтырды.

Кейін С.Е. Малов ұстазы В.В. Радловтың қалдырған материалдарын жинақтап, кітап етіп шығарумен бірге «Алтын жарықтың» жеке тарауларын зерттеп, аударып, транскрипциялап жариялады. Мәселен, 1951 жылы жарық көрген «Памятники древнетюркской письменности» атты еңбегінде «Алтын жарықтың» жоғарыда айтқандай «Аш барыс», «Төрт ханзада» тарауларын транскрипциялап, аудармасын жасады. Ресейде Радлов пен Малов бастаған ғылыми жұмысты жалғастырушы түріктанушы ғалым ретінде Л.Ю. Тугушева, А.М. Щербак, Э.Р. Тенишев, С.Г. Кляшторный, В.Г. Гузев, И.В. Стеблева есімдерін атауға болады.

В.В. Радлов пен С.Ф. Ольденбург 1899 жылы Римде өткен XII кезекті халықаралық шығыстанушылар конгресінде Д.А.Клеменц экспедициясының Тұрфанда қол жеткізген көне ұйғыр жазба ескерткіштері туралы құнды баяндамасын жасады. Осыдан кейін түркологтар тарапынан бұл тарихи мұраларға деген қызығушылық арта түсті. Германия, Ресей, Франция, Швеция, т. б. елдердің дереу экспедиция жасақтап, Қытайға жіберуі соның айғағы. Осы ғылыми жиыннан кейін көп өтпей көне ұйғыр жазба ескерткіштері табылған өңірге сапар шеккен ғалымдардың қатарында англиялық (асыл тегі мажарлық)

ғалым Марк Аурнль Стейн (1862-1943) болды. Ол 1900-1931 жылдар аралығында Қытайдың Гансу аймағына қарасты Дунхуаңға (敦煌), оңтүстік Шыңжаңдағы Қашқар, Кушар, Тұрфан, Хотән секілді жерлерге төрт рет сапар шегіп, зерттеу жүргізгенінің нәтижесінде көптеген құнды жәдігерлерді қолға түсіреді. Әрі осы экспедициялық сапарда көрген-білгенін, қолға түсірген құнды материалдарын ғылыми мақала, сапар естелігі етіп жазып, жариялайды.

Көне ұйғыр жазба ескерткіштерін зерттеуге ең көп үлес қосқан неміс ғалымдары болды. Неміс ғалымдарының Қытайдың Алты шаһарына (Оңтүстік Шыңжаңдағы аудандарды көрсетеді) алғашқы экспедициялық сапары 1902 жылдың қыркүйек айынан басаталды. Бұл жолғы экспедициялық сапарды Альберт Грюнведель (1856-1935) басқарды. 1902 жылдың күзінен келесі жылдың жазына дейін Алты шаһар аталатын Оңтүстік Шыңжаңның Қашқар, Хотән, Корла, Тұрфан, Ақсу, Тоқсұн, Кұчар, Маралбасы сияқты аудандары мен елді мекендерін аралап, көне мұраларды жинады. Экспедициялық сапардан оралған соң Альберт Грюнведель алғашқы экспедициялық жұмыстың нәтижесін есеп ретінде жариялап, Орталық және Шығыс Азияны зерттеу комитеті бастаған бұл экспедициялық зерттеу жұмыстарын ары қарай жалғастыруға кеңес берді. Осыдан кейін Германия үкіметі Қытайдың Гансу аймағы мен Оңтүстік Шыңжаңға (Шығыс Түркістанға) тағы үш мәрте экспедиция ұйымдастырды. 1902 жылдан 1914 жылға дейінгі төрт мәрте экспедиция барысында неміс ғалымдары өте мол олжаға ие болды. Экспедиция кезінде табылған көне мұралар алғашында Берлиндегі Халықтану музейіне және Берлин кітапханасына тапсырылған. Соғыс жылдарында бір мезгіл Германияның Майнц қаласында сақтаған. Соғыстан кейін тұтас қолжазбалар Германияның мемлекеттік ғылым академиясына жөнелтілді. Саны жағынан да, құндылығы жағынан да неміс ғалымдары қол жеткізген материалдар, яғни көне жазба мұралар бірінші орында тұрады. Мәселен, Берлин академиясында Тұрфан зерттеу орталығының Иран бөлімінде шамамен 4700 мәтін, Қытай бөлімінде 6000 мәтін, Түркі бөлімінде 8000 мәтін сақталған делінеді. Бұл материалдар негізінде көне ұйғыр жазба ескерткіштерін алғашқылар болып Мюллер Фридрих Вильгельм Карл, Альберт фон Лекок, Вильям Банг зерттеді.

К. Мюллердің көне ұйғыр жазба ескерткіштеріне қатысты еңбектерін төрт кітап етіп шығарғанын жоғарыда айттық. Ал В. Банг шәкірті А. Габаинмен бірге мәтіндерді «Türirche Turfantexte» деген атпен жариялай бастайды. Бұл материалдардың алғашқы бес томы В. Банг пен А. Габаин тарапынан жарық көреді. Бұлар жеке-жеке Bang W and A. von Gabain, Türirche Turfantexte, I. SPWA, 1929, XV, 241-268 бб.; II. SPWA, 1929, XXII, 411-429 бб.; III. SPWA, 1930, XIII, 183-211 бб.; IV. SPWA, 1930, XXIV, 432-450 бб.; V. SPWA, 1930, XIV, 323-356 бб.; 1934 жылы жарық көрген VI томының авторлар қатарына төртінші автор болып Түркия түркологы Р.Р. Арат қосылды. Бұл кітап: Bang W, A. von Gabain und Rachmati, G.R.Türirche Turfantexte VI. Das buddhistische Sūtra Säkiz Yükmäk. Berlin, SPWA, 1934, X, S. 93-192 бб. В.Банг дүниеден озғаннан кейін жетінші кітапты Р.Р. Арат жалғыз өз атынан жариялады. Кітап аты: G.R.Türirche Turfantexte VII. SPWA, 1936, № 12. Осыдан кейін дүние жүзілік соғыстың басталуы себепті басылым жалғаспай тоқтап қалады. Соғыстан кейін осы топтама бойынша тағы үш том жарық көреді. Бұлар: 1) A. von Gabain. Türirche Turfantexte. VIII. Texte in Brähmischrift. ADAW, Berlin. 1954. 2) A. von Gabain. und W. Winter. Türirche Turfantexte. IX. Ein Hymnus an den Vater Mani auf "Tocharisch" B mit alttürkischer Üübersetzung. Berlin. 1958. 3) A. von Gabain. Türirche Turfantexte. X. Das Avadäna des Dämons Atavaka. Bearbeitet von Tadeusz Kowalski. Berlin. 1959.

В.Банг бастаған «Türirche Turfantexte» атты кітаптар сериясы тоқтап, тұп-тура 12 жылдан кейін, яғни 1971 жылы неміс ғалымдары Жоржы Хазай мен Питер Цим Берлин академиясында сақталған көне ұйғыр, тохар, қытай, моңғол, тибет тілдеріндегі жазба ескерткіштерді «Berliner Turfantexte» атауымен жалғастырады. 1971 жылдан 2017 жылға дейін (1-том, 1971 ж.; 2-том, 1971 ж.; 3-том, 1974 ж.; 4-том, 1974 ж.; 5-том, 1975 ж.; 6-том, 1976 ж.; 7-том, 1976 ж.; 8-том, 1977 ж.; 9-том, 1980 ж.; 10-том, 1982 ж.; 11-том, 1982 ж.; 12-том, 1983 ж.; 13-том, 1985 ж.; 14-том, 1986 ж.; 15-том, 1986 ж.; 16-том, 1990 ж.; 17-том, 1996 ж.; 18-том, 1998 ж.; 19-том, 1999 ж.; 20-том, 2000 ж.; 21-том, 2001ж.; 22-том, 2002 ж.; 23-том, 2005 ж.; 24-том, 2006 ж.; 25-том, 2007 ж.; 26-том, 2008 ж.; 27-том, 2009 ж.; 28-том, 2011 ж.; 29 том, 2011 ж.; 30 том, 2012 ж.; 31 том, 2013 ж.; 32 том, 2013 ж.; 33 том, 2015 ж.; 34-том, 2015 ж.; 35-том, 2015 ж.; 36-том, 2016 ж.; 37-том, 2016 ж.; 38-том, 2017ж.) осы жоба бойынша жарық көрген 38 кітаптың 21-і көне ұйғыр жазба ескерткіштеріне арналған. Осы кітаптардың жарық көрген уақытына назар салсақ, бұл ізденістер әлі күнге жалғасып келе жатқанын байқаймыз.

Көне ұйғыр жазба ескерткіштері аталатын құнды жәдігерлерді зерттеуге орыс, неміс, ағылшын ғалымдарымен қатар Францияның ғалымдары да өз үлестерін қосты. Бұл қатарда атақты синолог Поль Пеллио (1878-1945) басқарған француз экспедициясы 1906 жылдың тамыз айында неміс, орыс экспедицияларының ізімен оңтүстік Шинжияндағы (Шығыс Түркістан) аудандарына аттанады. Әрі олар осы сапарда 200-ден астам құнды қолжазбаларды қолға түсірумен қатар, Гансу аймағына қарасты Дунхуаңнан («мың үй» аталатын үңгірден) қытай, тибет, көне ұйғыр, санскрит тілдерінде жазылған мыңдаған қолжазбалармен бірге, ағаш қабығына, жібек, кенеп маталарға, қағазға кескінделген суреттерге де ие болады. 1908 жылдың қыркүйек айында Поль Пеллио зерттеу жұмыстарын сәтті аяқтап, көптеген қолжазбаларды, мәтіндер мен іс-қағаз құжаттарын, мүсіндер мен жібекке, матаға кескінделген суреттерді өз еліне алып қайтады. Олар алып қайтқан бұл мұралар қазір Париж қаласындағы мемлекеттік кітапханада сақтаулы. Бұған қосақтай айта кетер бір жайт: француз экспедициясы еліне қайтар жолында Қытайдың астанасы Бейжіңге аялдап, Дунхуаңнан тапқан қолжазбаларының бірқатарын қытай ғалымдарына береді. Осының нәтижесінде қытай ғалымдары бұл қолжазбалардың маңызын, құнын түсініп, арнайы комитет құрады. Көп ұзамай, 1910 жылы Дунхуаңдағы будда ғибадатханасының кітапханасында (мың үйде) өзге елдің талауынан қалған қолжазбаларды Бейжіңге көшіріп әкеледі. Бұл материалдар (16 мыңнан астам) қазір қытайдың астанасы Бейжіңдегі мемлекеттік кітапханасында сақтаулы тұр.

Сол мезгілдерде көне ұйғыр жазба ескерткіштерін зерттеуге Жапония үкіметі де экспедиция жасақтап, Қытайға көне мұралар табылған өңірлерге жіберді. «Алтын тапқан жерді айнала қаз» дегендей, 1902-1904 жылдар аралығындағы тұңғыш экспедициялық зерттеу жұмысы аяқталғаннан кейін, араға төрт жыл салып, 1908-1909 жж. және 1910-1914 жж. аралығында тағы екі мәрте барды. Бұл салада жапон ғалымдарының үлестері аз болған жоқ. Жапондық түріктанушы Мицуи Отани «Көне ұйғыр жазба ескерткіштерін зерттеу» еңбегін жазды. Сол арқылы бұл тарихи жәдігерлердің танылуына, тереңдей зерттелуіне үлес қосты. Бұл қатарда Швеция ғалымдары да еңбектенді. 1927-1935 жылдар аралығында Швеция археологтары Қытай археологтары Хуаң Уынби (黃文弼) бастаған топпен Оңтүстік Шинжияндағы (Шығыс Түркістан) аудандарға археологиялық зерттеулер жүргізеді. Бұл өңірлерге жасаған археологиялық зерттеулер нәтижесін атағанда, Швеция ғалымы Суен Недин (Sven Hedin) мен финляндиялық Е.Маннергейм (E.Mannerheim) есімдерін атауға болады. Себебі олар өзге археологиялық зерттеулермен

бірге, көне ұйғыр жазба ескерткіштері туралы да біраз нәтижелерге қол жеткізді.

Неміс, орыс, жапон, швед, француз түркологтарынан кейін бұл салада табысты еңбек еткендер түрік ғалымдары болды. «Алтын жарыққа» байланысты түрік ғалымдары жариялаған алғашқы зерттеу – Р.Р. Араттың 1936 жылығы еңбегі. Ол «Алтын жарықтың» «Аш барыс» әңгімесін және 607.8 – 616.10 аралығындағы бөлімнің транскрипциясын жасап, «Uyghur Devrine Ait Dil Örnekleri» («Ұйғыр дәуіріне тән тіл мысалдары») атты мақаласын жариялады: Rahmeti, Reşit [Arat], Türk Dili Üzerine Ataştırmalar, Uyghur Devrine Ait Dil Örnekleri: Altun Yaruk, İstanbul 1936: 1-8. Араттың «Алтын жарыққа» қатысты бұдан өзге де еңбектері бар. Айталық, өз зерттеуінде көне ұйғыр мәтіндерінің жазылу мерзімін анықтау барысында «Алтын жарықтың» Цин әулеті кезінде жазылғаны туралы пікір білдірді. Сондай-ақ Радлов, Малов нұсқасынан 34.17 – 21, 343. 21 – 344. 24, 686. 13 – 16 аралығындағы бөлімнің транскрипциясын жасап, немісшеге аударды: Rachmeti, G[abdur] R[eşit]; W[olfram] Eberhard, Türkische Turfan – Texte VII, mit sinologischen Anmerkungen von Dr. W[olfram] Eberhard, APAW, Berlin 1937, s. 81 (Бернштам, 1950: 124).

1945 жылы Түркия ғалымы Сағадет Чағатай (S.Chagatay) Радлов-Малов нұсқасын пайдалана отырып, «Алтын жарықтан екі үзінді» (金光明经中两个故事研究) (Altun Yaruk'tan İki Parça) атты мақала жазып, Анкара университеті журналының тіл және тарих, география сериясында жариялайды (Çağatay Saadet, 1945: 197).

1961 жылы Түркия ғалымы Шинаси Текин Радлов-Малов зерттеуін негіз етіп, «Алтын жарықта» кездесетін буддизм дініне қатысты терминдерді санскрит нұсқасымен салыстыра зерттеп, мақала жазды. Автор 1962 жылғы зерттеуін жалғастырып, В. Банг пен А. Габаинның «Алтын жарыққа» қатысты 1930 жылы жариялаған еңбегін қайта зерттеп, жазба жәдігердің үзінділерін неміс тіліне аударды. Оның осы жазбасын кейін Р.Р.Арат 1965 жылы жазған «Eski Türk Şiiri» (көне түркі өлеңдері) зерттеуінде пайдаланады және неміс ғалымы Петер Цим де «Buddhistische Stabreimdichtungen der Uiguren» атты өз еңбегінде бұл материалдан сілтеме алып, ішкерілей талдау жасайды.

1908-2013 жылдарда жарияланған еңбектердің тізімін Түркия зерттеушісі Эрдем Учар «Altun Yaruk Sudur Üzerine Yapılan Çalışmalar Hakkında Açıklamalı Bir Kaupakça Denemesi («Алтын жарық» бойынша жасалған зерттеулерге түсініктемелі библиографиялық шолу)» атты мақаласында «Алтын жарық» бойынша жасалған ғылыми зерттеу жұмыстарын жинақтап, хронологиялық сипатта зерттеушілердің назарына ұсынады. Мақалада еңбектер туралы қысқаша мәліметтер де беріледі (Gulcalı, 2012: 251). Бұл материал Түркия ғалымдарының көне ұйғыр жазба ескерткіштерін зерттеудегі табыстарын жинақтап көрсетіп берген құнды еңбек болды. Түркия ғалымдары аталған жазба ескерткіштерді зерттеуде әрқайсысы бірінің ізін бірі баспай, әр қырынан келді. Айталық, Р.Р.Арат ескерткіштердегі өлең жолдарын аударып қарастырса, Сағадет Чағатай «Алтын жарықтың» айырым тарауларын аударып, жекеленген зерттеу жүргізді. Әлбетте, түрік ғалымдарының бұл саладағы елеулі еңбектерін атап, бөліп талдар болсақ, оның өзі арнайы тақырып болар еді.

Бұл ретте Қытай түркологтары да көне ұйғыр жазба ескерткіштерін зерттеуге көп үлес қосты. Әсіресе Қытай түркологы Гэн Шимин (1929-2012) зерттеулері айырықшалап атауға тұрады. Ол – көп ғалымдардың жай бірі емес, әлемдік деңгейдегі аса танымал түрколог. Түркі халықтарының тарихы, мәдениеті, тілі мен әдебиеті жайында кесек-кесек іргелі еңбектер жазған айтулы ғалымның өмірі мен еңбек жолына азырақ аялдай кетейік: Гэн Шиминнің ұлты – қытай, 1929 жылғы 28 қарашада Қытайдың Жияңсу өлкесі Үйжу қаласы Тұңшан ауданында дүниеге келген. 1952 ж. Бейжің университетінің Шығыс

тілдер факультетін бітіріп, өмірінің соңына дейін Орталық ұлттар университетінде шәкірт тәрбиелеп, зерттеумен шұғылданды. Соның барысында ол шәкірттеріне көне түркі жазба мұралары мен көне ұйғыр тіліндегі жазба ескерткіштерден докторлық диссертациялар қорғатты.

Профессор, академик Гэн Шимин түркі текті халықтардың және өзге де аз ұлттардың тіл-жазуы (диалектілері), мәдениеті жайында экспедициялық зерттеу жүргізіп, Қытайдың Алтай, Памир, Гансу, Чиңхай секілді өңірлерін ғана аралап қойған жоқ, Орталық Азияның басқа да көптеген елдерінде болып, ғылыми зерттеулер жасады. Сол себепті де, ол қазақ, ұйғыр, өзбек, татар, қырғыз, түрік, эзербайжан, тыва, қарақалпақ сияқты көптеген түркі халықтарының тіл, жазуын өте жақсы білді. Қытайдағы хйгу (Сары ұйғыр), сала секілді ұлттардың тілдерін зерттеді. Оның ағылшын, орыс, француз, неміс, жапон, қытай тілдерінде жарық көрген кітаптарының бірқатарын қысқаша таныстырсақ: «Ұйғырдың ерте заман мәдениеті мен жәдігері туралы очерктер» (1983 ж., қытай тілінде); «Дұңхуаң түркі көне ұйғыр әдеби ескерткіштеріне кіріспе» (1994 ж., қытай тілінде); «Das Zusammentreffen mit Maitreya» (хйгу «көне ұйғыр» жазуы естеліктері, 2-томы, 1988 ж. неміс тілінде); «Eine buddhistische Apokalypse» (хйгу «көне ұйғыр» жазуы буддизм туралы зерттеу», 1-том, 1998 ж., неміс тілінде); «The Uighur Kingdom of Kocho» (Едіқұт көне ұйғыр мемлекеті, 1988 ж., ағылшын тілінде); «History of Civilizations of Central Asia» (Орталық Азия мәдениеті тарихы, 4-том, 1998 ж., ағылшын тілінде); «Die Alttuerkischen Steppenreiche» (көне түркі көшпенді мемлекеті, 2000 ж., неміс тілінде); «Оғыз қаған аңыздары және ертедегі ұйғыр тарихи жырлары туралы зерттеу» (1980 ж., ұйғыр, қазақ тілдерінде); «Тіл ғылымы негіздері» (1981 ж. қытай тілінде); «Қазіргі қазақ тілі грамматикасы» (1989 ж., қытай тілінде); «Дұңхуаңтану үлкен сөздігі» (1989 ж.); «Орхон-Енисей тас ескерткіштерінің тілі туралы зерттеу» (1999 ж., қытай тілінде) секілді 23 монографиясы мен оқулықтары, 17 ғылыми аударма кітаптары бар (Әшімхан, 2019: 144-146).

Гэн Шиминның көне ұйғыр тіліндегі жазба ескерткіштерді зерттеуі 1960 жылдардан басталды. Ол «Алтын жарық», «Майтри Симит», «Таң Шуанзаң хазіреттің батысқа сапары» секілді 20 шақты шығарманың транскрипциясын жасаумен қатар, қытай тіліне аударуға кіріседі. Алайда 1958 жылы басталған саяси тұрақсыздықтың соңы ондаған жылдарға жалғасқан мәдени революцияға ұласып, 1979 жылы аяқталады. Осы жылдарда оқымысты біткен саяси қуғынға ұшырап, зерттеу үзіліп қалған болатын. Қытайдағы саяси жағдай орныққан соң Гэн Шимин мырза бұл көне жәдігерлерді зерттеуге құлшына кірісті. Соның нәтижесінде 1980 жылы АҚШ-тың Гарвард университетінің «Түркология» журналының 4-санында көне ұйғыр тіліндегі жазба ескерткіштердің бірі «Майтри Симиттың Құмыл нұсқасының екінші тарауы туралы зерттеу» атты мақаласы жарық көрді. Осдан кейін бұл салада Гэн Шиминның зерттеулері халықаралық беделді басылымдарда үзбей жарияланып тұрды. 1981–1983 жылдарда Германияның Бонн университетінде ғылыми тағылымдамамен жүрген кезінде профессор Х.Ж.Клаймкейтпен бірлесіп көне ұйғыр тіліндегі қолжазбаларды тереңдете зерттейді. Зерттеу нәтижесі 1983 жылы «Майтри Симиттың алдыңғы бес тарауының зерттелуі» деген атпен жарық көрді. Кейін, 1988 жылы «Көне ұйғыр тіліндегі жазба ескерткіштерді зерттеу» деген атпен Германияда екінші рет толықтырылып басылды (Мәсімханұлы, 2023: 177).

Гэн Шимин «Алтын жарықтың» транскрипциясын жасап, қытай тіліне аударып баспадан шығарды. Әрі «Көне ұйғыр тіліндегі жазба ескерткіштерді оқыту» атты оқулық құрастырып, өз шәкірттеріне арнаулы пән ретінде оқытты және магистрлық, докторлық диссертациялар жаздырып қорғатты. Қытайда қазірге дейін «Алтын жарық» туралы 381

зерттеу еңбек, олардың ішінде 21 магистрлық, 4 докторлық диссертация жазылды. Гэн Шимин жазған «Дұңхуаң түркі көне ұйғыр әдеби ескерткіштері», «Көне ұйғыр тілі», «Көне ұйғыр тіліндегі Майтри Симиттың зерттелуі», «Көне ұйғыр тіліндегі жазба ескерткіштерді оқыту» секілді зерттеулері Қытайдың көптеген университеттерінде оқытылып келеді.

Жинақтай айтқанда, ғалым, ұстаз Гэн Шиминнің ғылымдағы жолы бәрімізге үлгі. Оның әсіресе түркітану саласында жазған аса құнды ғылыми еңбектерін біз де өз қажетімізге жаратуға тиіспіз. Ол туралы айтылған бағалар да жетерлік. Мәселен, немістің халықаралық деңгейде танымал көне түркі филологиясының негізін қалаушы, дүниежүзі көне түркі филологиясының алып тұлғасы, халықаралық Орал-Алтай ғылыми қоғамының төрағасы Анна Мария Габаин: «Бұл салада өткен кездерде біз жапониялық ғалымдардың көне ұйғыр мәдениеті жайындағы табыстарын мақтаныш етіп едік. Мінеки, қазір осы салада біздің қытайлық әріптестеріміз де Орталық Азияны зерттеу, көне ұйғыр тілін зерттеу жағында мол табыстарға қол жеткізуімен қуантты. Оның ішінде айрықшалап атайтынымыз – профессор Гэн Шимин. Ол – шын мәніндегі филолог ғалым», - деп (Ху Жыңхуа, 2016: 2) жоғары бағалайды.

Нәтижелер

Бұл зерттеу нәтижесі бойынша мынадай ғылыми тұжырымдар ұсынуға болады: «Алтын жарық» – түркі халықтарының ортақ көне мұрасы. Жазба ескерткіштен түркітануға, сондай-ақ қазақ тілі мен мәдениеті тарихына қатысты көптен құнды деректерді кездестіреміз. Мақаланың талдау бөлімінде анық көрсеткеніміздей, «Алтын жарықты» Германия, Англия, Ресей, Қытай, Франция, Жапония, Швеция, Түркия сияқты көп елдердің қазірге дейін үзбей зерттеп келе жатқанын және ол жайында елеулі еңбектерді нақты деректермен көрсетіп, мүмкіндігінше талдап шықтық. Алайда қазақ ғалымдары көне ұйғыр тіліндегі бұл жазба мұраларды әлі тереңдей зерттеген жоқ. Қазақ тіліне аударып, тіл, әдебиет, мәдениет, түркітану, т.б. тұрғысынан жан-жақты зерттеу қажет деп білеміз.

«Алтын жарық» – жалпы 794 беттен тұратын көлемді шығарма. Оның ең толық нұсқасы – В.В.Радлов пен С.Е.Малов жинақтап, зерттеп жариялаған «Уыншугу нұсқасы» деп аталатын нұсқа. «Уыншугу нұсқасы» кіріспе бөлім, он тараудан (бөлімнен) және мәтін соңына қосылған «Сауап алу» атты қосалқы бөлімнен құралады. Бөлімдер рим цифрымен, бөліктер араб цифрымен таңбаланған. Түпнұсқада барлық бөлімдерге бірдей ат қойылмаған, қытайша және кейінгі көне ұйғыр тіліндегі аудармасында ішінара бөлімнің аталуы аудармашы жағынан толықтырылған. «Алтын жарық» мазмұнында неше алуан діни ертегілік аңыздар, мифтер қамтылған. Шығарманың баяндау тіліне қарасақ, кей тұсы өлең тіліне бейім болса, көбінесе қара сөзбен баяндалып отырған.

Қорытынды

Қорытып айтсақ, көне ұйғыр жазба ескерткіштері – күллі түркі халықтарының аса бағалы ортақ мұрасы. Бір ғасырдан астам уақыт өтсе де, ешқашан өз құндылығы мен өзектілігін жоғалтпаған қымбат қазынаны дүниежүзі ғалымдары әлі күнге дейін үздіксіз зерттеп келеді. Тек тәуелсіз Қазақстан ғалымы ретінде көңілге ұялайтын өкініш – бүкіл Еуропа, Азия болып зерттеп келе жатқан түркі халықтарының ортақ бағалы мұрасына біздің түк қатысымыз жоқтай әлі күнге тереңдеп зерттемей, үнсіз келе жатқанымыз.

Reference

- Aidarov G., 1991. Kóne uıǵur jazba eskertkishteriniń tili [The language of ancient Uighur written monuments] Almaty: Raýan. 136 p. [in Kazakh].
- Äshimqan T., 2019. Altyn jaǵalaý [Gold Coast]. Almaty: Arys. 168 p. [in Kazakh].
- Bernshtam A.N., 1950. Russkaiıa i sovetskaiıa uıǵurstıka [Russian and Soviet Uyghur studies]. Izv. AN Kaz. SSR, serııa uıǵurodınganskoi kúltúry. вып. I. P. 7-8. [in Russian].
- Geng Shimin, 1978. Kóne uıǵur tiliniń aýdarmashıysy – Syqqý Sáli [Sinku Sali, the translator of the ancient Uyghur language]. Maqala. Pekın: Kitaptarǵa baǵa jýrnaly. №4. 36 p. [in Kazakh].
- Masimqanuly D., 2023. Shıǵys álemi: ayz ben shyndyq [Eastern world: legend and reality]. Almaty: JSHS «İrefa-M». 448 p. [in Kazakh].
- Muller F.V.K., 1922. Uigurica. I. APAW, 1908; Uigurica II. APAW, 1910; Uigurica III. APAW. [in Russian].
- Silamqhan E., 2019. XXI ǵasyrdaǵy ulttyq tariqı sana jáne qoǵamnyń jagǵyryy atty respýblikalyq ǵylymı-praktıkalyq konferensıa jınaǵy [Materials of the republican scientific-practical conference Revival of national historical consciousness and society in the 21st century]. Astana: 25-shi qagtar. pp. 100-106. [in Kazakh].
- Çaǵatay Saadet , 1945. Altun Yaruk'tan İki Parça, I. [Two Pieces from Altun yaruk, I.]. Küü Tav'ın Canlıları Öldürdüǵünden Dolayı Gördüǵü Ceza; II. [The Punishment of Küü Tav for Killing Living Things; II.]. Üç Prense Aç Pars Hikâyesi (Prens Mahasatvi) [The Story of the Hungry Leopard with the Three Princes (Prince Mahasatvi)], Ankara: TTK Basımevi. 197 p. [in Turkish].
- Gulsalı Z, 2012. Eski Uygurca Altun Yaruk Sudur'dan “Aç Bars” Hikâyesi [«Hungry Bars» Story from Old Uyghur Altun Yaruk Sudur]. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. 451 p. [in Turkish].
- Uçar E., 2013. Altun Yaruk Sudur Üzerine Yapılan Çalıřmalar Hakkında Açıklamalı Bir Kaynakça Denemesi [An Annotated Bibliography Attempt on the Studies on Altun yaruk Sudur]. TÜRK Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Arařtırmaları Dergisi 2013 Yıl: 1, Sayı: 1. P. 227-251. [in Turkish].
- Dlın İslafyr, 2015. Turpanda tabylǵan kóne uıǵur bıddıa jazbalarynyń jańa materialdaryn zertteý [Research on the New Uighur Buddhist Documents Found in Turpan]. Pekın: Qoǵamdyq ǵylymdar materialdaryn shıǵarý baspasy. 185 p. [in China].
- Geng Shimin, 2005. Kóne túrki ádebi eskertkishterdi zertteý [Research on Ancient Turkic Literature]. Pekın: ulttar baspasy. 334 p. [in China].
- Geng Shimin, 2006. Kóne uıǵur bıddıa jazbalary jáne Altyn jaryqtnı tabylly men zerttelı [On the discovery and research of Uighur Buddhist literature and the «Altyn yaruq stra»]. 2006 jylǵy batys óńirdi zertteý ǵylymı jinalysy [2006 Academic Symposium on Western Regions Literature]. Pekın: Qytaı memlekettik kitapqana. [in China].
- Geng Shimin, 2006. Kóne uıǵur ádebi materialdaryn oqytı [Tutorial on Ancient Uyghur Literature]. Pekın: ulttar baspasy. 230 p. [in China].
- Hý Zhynhua, 2016. Túrkolog Geng Shimindy eske alı [Remembering the late Turkic scholar Geng Shimin]. Pekın: Altyn kúz jýrnaly. №4. 36 p. [in China]
- İań Rui, 2015. kóne uıǵur daýiri: 10-13 ǵasyrlardaǵy uly qurlyqtaǵy jibek joly saýdasattyq [The Uighur Era: A Study of Trade on the Silk Road from the 10th to the 13th Century]. Pekın: Qytaı qoǵamdyq ǵylymdar baspasy. 280 p. [in China].
- İań Pucshıyó, 2020. Kóne uıǵur materialdary jáne kóne uıǵur mádenıeti [Uighur Literature and Uighur Culture]. Pekın: Qytaı qoǵamdyq ǵylymdar baspasy. 320 p. [in China].
- Pý Ma, 2019. Jibek jolyndaǵy Batys óńir kóne uıǵur memlekety: 13-19 ǵasyrlardaǵy Ortalyq Aziyanı shıǵysy tariqı zertteýler [The Western Region Uighur Dynasty on the Silk

Road: A Study of Eastern Central Asian History from the 9th to the 13th Century]. Pekin: Qoғamdyq ғылымдар материалдарын shiғarý baspasy. 350 p. [in China].

Zhañ Üynliañ, 1996. Altyn jaryq: Qytaı býdda klassikteriniñ qazynalarynan tañdamalylyary: xalyqtyq nusqasy [Altyn yaruq: A Selection of Chinese Buddhist Classics in Vernacular Chinese]. Pekin: Qytaı qoғamdyq ғылымдар baspasy. 272 p. [in China].

Авторлар туралы мәлімет:

Дукен Мәсімханұлы, филология ғылымдарының докторы, профессор, Р.Б.Сүлейменов атындағы Шығыстану институты, Шевченко көш., 28, Алматы, Қазақстан Республикасы.
ORCID: 0000-0003-2986-1499

Талдаубек Қадыл, PhD, жетекші ғылыми қызметкер, Р.Б.Сүлейменов атындағы Шығыстану институты, Шевченко көш., 28, Алматы, Қазақстан Республикасы.
ORCID: 0009-0007-3224-9555

Жомарт Ертай, ғылыми қызметкер, Р.Б.Сүлейменов атындағы Шығыстану институты, Шевченко көш., 28, Алматы, Қазақстан Республикасы.
ORCID: 0009-0000-7906-1866

Information about authors:

Duken Masimkhanuly, Doctor of Philology, Professor, R.B.Suleimenov Institute of Oriental Studies, 28 Shevchenko Str., Almaty, Republic of Kazakhstan.
ORCID: 0000-0003-2986-1499

Taldaubek Kadyl, PhD, Leading Researcher, R.B.Suleimenov Institute of Oriental Studies, 28 Shevchenko Str., Almaty, Republic of Kazakhstan.
ORCID: 0009-0007-3224-9555

Zhomart Ertai, Leading Researcher, R.B.Suleimenov Institute of Oriental Studies, 28 Shevchenko Str., Almaty, Republic of Kazakhstan.
ORCID: 0009-0000-7906-1866

Сведения об авторах:

Дукен Масимханұлы, доктор филологических наук, профессор, Институт востоковедения имени Р.Б.Сүлейменова, ул. Шевченко, 28, Алматы, Республика Казахстан.
ORCID: 0000-0003-2986-1499

Талдаубек Қадыл, PhD, ведущий научный сотрудник, Институт востоковедения имени Р.Б.Сүлейменова, ул. Шевченко, 28, Алматы, Республика Казахстан.
ORCID: 0009-0007-3224-9555

Жомарт Ертай, ведущий научный сотрудник, Институт востоковедения имени Р.Б.Сүлейменова, ул. Шевченко, 28, Алматы, Республика Казахстан.
ORCID: 0009-0000-7906-1866

Article

Караханидский поэт и мыслитель Жусуп Баласагын и его эпоха

*Т.К. Чоротегин^а, З.Т. Садырова^б

^аКыргызский национальный университет имени Ж.Баласагына, Бишкек, Кыргызская Республика (E-mail: chorotegint@gmail.com). *Автор для корреспонденции: chorotegint@gmail.com

^бКыргызская государственная академия физической культуры и спорта им. Б. Турусбекова, Бишкек, Кыргызская Республика. (E-mail: sadyrova-zamira@mail.ru)

ARTICLE INFO

АННОТАЦИЯ

Ключевые слова:
Караханидский каганат, наука, философия, поэма, дидактика, Жусуп Баласагын, государственное управление, «Золотой век ислама», «шугубиййа», язык «хаканиййа»

МРНТИ 03.09.25
+ 03.20 + 03.21 +
03.26 + 03.29 + 03
.81.37

DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2025-1-108-129>

Проблема изучения истории культуры и научной мысли народов средневекового Туркестана активно разрабатывается различными научными школами постсоветских республик региона наравне с другими зарубежными центрами. Благоприятным фактором является отсутствие бывшей советской коммунистической идеологической цензуры. Заслуженное внимание уделяется как культурной истории Караханидского каганата, так и изучению таких выдающихся личностей, как Жусуп Баласагын (Йусуф Баласагуни) и Махмуд Кашгари Барскани. Кстати, в 2025-2026 годах отмечается 1010-летие со дня рождения Жусупа Баласагына. В данной статье обобщается ряд сведений, связанных с эпохой, жизнью и творчеством Жусупа Баласагына, автора уникальной философско-дидактической поэмы «Кутадгу билиг» («Благодатное знание» или «Знание о [государственном] управлении»), созданной на караханидско-тюркском языке в 1069-1070 гг.

Кроме еще не дешифрованного древнего письма Иссыкского кургана, был развит тюрками собственный алфавит «битиг» с разными региональными вариантами.

Тюркам был знаком еще согдийский алфавит как при ранних тюркских каганатах, так и при Караханидах. Одни из наскальных памятников согдийского алфавита XI века сохранился в Таласской долине (в Кулан-Сае) Семиречья.

От согдийского алфавита был развит также тюркский алфавит, названный уйгурами и Махмудом Кашгари общим «тюркским». Ныне в науке данный алфавит условно называется «уйгурским». Тюрки-христиане пользовались еще сирийским алфавитом, адаптированным для родного языка.

Многие тюркские ученые были билингвами, даже знали более трех языков. В Таримском бассейне, частично завоеванном

Караханидами, обитали и тюрки, которые знали письма на языках тохаров и санскрит. Таким образом, в статье констатируется, что тюрки владели письменной культурой еще до прихода ислама. Поэтому закономерно, что Жусуп Баласагын стал приверженцем культурного движения «шу‘убиййа».

Анализируя сведения поэмы, авторы статьи подчеркивают высокую философско-мировоззренческую позицию ее автора, который по-своему сформулировал идеалы государственного управления, идеальное отношение властителей к различным социальным стратам общества Караханидского каганата, ставшего восточным форпостом мусульманской культуры и науки обширных регионов Евразии и Северной Африки в эпоху так называемого «Золотого века ислама».

Жусуп Баласагын призывал своих современников к знаниям для процветания государства. Он отвергал также коррупцию и чванство среди чиновников. И наука для него не замыкается религией, так как он призывает как изучать алгебру и астрономию, так и теории древнегреческого ученого Евклида и т.д.

Наследие Жусупа Баласагына – особая веха в развитии культуры и науки тюркских народов Караханидского каганата и соседних с ним стран, где обитали также и тюрки – приверженцы иных верований.

*Т. Chorotegin^a

^a*J. Balasagyn Kyrgyz National University, Bishkek, Kyrgyz Republic
(E-mail: chorotegint@gmail.com).*

*Corresponding author: chorotegint@gmail.com

Z.T. Sadyrova^b

^b*B. Turusbekov Kyrgyz State Academy of Physical Culture and Sports, Bishkek, Kyrgyz Republic
(E-mail: sadyrova-zamira@mail.ru)*

The Karakhanid poet and thinker *Yūsuf Balasaghūnī* and his era

Abstract. Various academic institutions in the in the post-Soviet republics of the region as well as other international research centers, actively study the cultural history and intellectual traditions of the medieval Turkestani peoples. A significant advantage is the absence of the ideological censorship imposed by former Soviet communism. Considerable attention is also given to the cultural history of the Karakhanid Khaganate and the study of eminent figures such as *Yūsuf Balasaghūnī* and Mahmud Kashgari Barskani. Notably, the 1010th anniversary of *Yūsuf Balasaghūnī*'s birth will be celebrated in 2025.

This article provides a summary of key information regarding the life and work of *Yūsuf Balasaghūnī*, the author of a unique philosophical-didactic poem written in the Karakhanid-

Received 13 November 2024. Revised 18 November 2024. Accepted 28 February 2025. Available online 30 March 2025.

Для цитирования: Т.К. Чоротегин, З.Т. Садырова Караханидский поэт и мыслитель Жусуп Баласагын и его эпоха // Turkic Studies Journal. 2025. Т. 7. № 1. 108-129 б. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2025-1-108-129>

For citation: T. Chorotegin, Z.T. Sadyrova The Karakhanid poet and thinker *Yūsuf Balasaghūnī* and his era // Turkic Studies Journal. 2025. Vol. 7. No 1. P. 108-129. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2025-1-108-129>

Turkic language in 1069-1070. In addition to the ancient script found at the Issyk Kurgan, which remains undeciphered, the Turkic peoples developed their own alphabet, Bitig. One of the rock inscriptions in the Sogdian alphabet from the 11th century has been preserved in the Talas Valley (at Qulan-Sai) in Jetti-Suu. The Sogdian alphabet was known to the Turks during the early Khaganate and Karakhanid periods.

The so-called 'Uighur alphabet' evolved from Sogdian, which Uighurs and Mahmud Kashgari referred to as the general 'Turkic' alphabet. Christian Turks also adopted the Syriac alphabet, modifying it for their native language. Many Turkic scholars were multilingual, they were fluent in more than three languages. In the Tarim Basin, which was partially conquered by the Karakhanids, the local Turkic population was familiar with ancient Tocharian and Sanskrit scripts.

The authors argue that Turks were literate before Islam. It is natural that Yusuf Balasaghuni became a follower of the Shu'ubiyya cultural movement. It is also crucial to understand how this poem, which was written during the Golden Age of Islamic culture and scholarship in Europe and North Africa, was conceptualized. Yusuf Balasaghuni urged his contemporaries to pursue knowledge for the state's prosperity. He condemned corruption and arrogance. His work also advocates studying the theories of Euclid, the ancient Greek mathematician.

His intellectual legacy remains a landmark in the development of culture and science among the Turkic peoples of Karakhanid Khaganate and neighbouring regions.

Key words: The Karakhanid Khaganate, science, philosophy, poem, didactics, Yūsuf Balasaghūnī, state governance, the 'Golden Age of Islam', 'Shu'ubiyya', the 'Khakaniyya' language.

*Т.Қ. Чоротегин^а

*Жүсіп Баласағын атындағы Қырғыз ұлттық университеті,
Бішкек, Қырғыз Республикасы
(E-mail: chorotegint@gmail.com)*

*Байланыс үшін автор: chorotegint@gmail.com

З.Т. Садырова^б

*Б.Турусбеков атындағы Қырғыз мемлекеттік дене шынықтыру және спорт академиясы,
Бішкек, Қырғыз Республикасы
(E-mail: sadyrova-zamira@mail.ru)*

Қарахандық ақын және ойшыл Жүсіп Баласағын мен оның дәуірі

Аннотация. Ортағасырлық Түркістан халықтарының мәдениеті мен ғылыми ой-пікірінің тарихын зерттеу мәселесін басқа шетел орталықтарымен қатар аймақтың посткеңестік республикаларының әртүрлі ғылыми мектептері белсенді түрде дамытып келеді. Қолайлы фактор – бұрынғы кеңестік коммунистік идеологиялық цензураның болмауы. Қарахан қағанатының мәдени тарихына да, Жүсіп Баласағын (Жүсіп Баласағұни) және Махмұд Қашғари Барсқани сияқты көрнекті тұлғаларды зерттеуге де лайықты көңіл бөлінген. 2025-2026 жылдары Жүсіп Баласағынның туғанына 1010 жыл толады.

Бұл мақалада 1069-1070 жылдары қарахан-түркі тілінде жасалған «Құтадғу билиг» («Құтты білім» немесе «Мемлекеттік басқару білімі») бірегей философиялық-дидактикалық поэмасының авторы Жүсіп Баласағынның дәуіріне, өмірі мен шығармашылығына қатысты бірнеше мәліметтер жинақталған.

Есік қорғанының әлі құпиясы ашылмаған көне жазуынан басқа, Түріктер өздерінің түрлі аймақтық өзгерістері бар «Бітіг» әліпбиін жасаған. Түріктер соғды әліпбиімен ерте Түрік қағанаттары кезінде де, Қараханилер тұсында да таныс болған. Жетісудың Талас алқабында (Құлан-Сайда) XI ғасырдан қалған Соғды әліпбиінің жартастағы жазу ескерткіштерінің бірі сақталған.

Соғды әліпбиінен түркі әліпбиі де дамыды, оны ұйғырлар мен Махмұд Қашқари жалпы «түркі» деп атады. Қазір ғылымда бұл әліпби шартты түрде «ұйғыр әліпбиі» деп аталады. XIV ғасырдың басына дейін Жетісуды мекендеген жергілікті христиан түріктері де ана тіліне лайықталған сириялық әліпбиді пайдаланған.

Түркі тілдес халықтардың көптеген ғұламалары қос тілді, тіпті үш тілден де артық білген. Қарахандар жартылай жаулап алған Тарым ойпатында тохар және санскрит тілдеріндегі жазуды білетін түріктер де қоныстанған. Сонымен, мақалада түріктердің ислам діні келгенге дейін де жазба мәдениеті болғаны айтылады. Демек, Жүсіп Баласағынның «шу‘убиййа» мәдени қозғалысының қолдаушысы болуы заңдылық.

Мақала авторлары поэмадағы мәліметтерді талдай отырып, мемлекетті басқару идеалдарын өзінше тұжырымдаған автордың жоғары философиялық-дүниетанымдық ұстанымын, «Исламның алтын ғасырында» Еуразия мен Солтүстік Африканың кең аумақтарындағы мұсылмандық мәдениет пен ғылымның шығыс бекінісіне айналған Қарахан қағанаты қоғамының түрлі әлеуметтік топтарына ізгі қарым-қатынасын атап көрсетеді.

Жүсіп Баласағын мемлекеттің өркендеуі үшін замандастарын білімге шақырды. Сондай-ақ, ол атқамінерлердің арасындағы жемқорлық пен менмендікті де қабыл алмады. Ол үшін ғылым да тек дінмен ғана шектелмейді, өйткені ол алгебра мен астрономияны, сондай-ақ ежелгі грек ғалымы Евклидтің теорияларын және т.б. оқуға шақырды. Жүсіп Баласағын мұрасы – Қарахан қағанатындағы түрік халықтары мен басқа наным-сенімді ұстанған түріктер де өмір сүрген көршілес елдердегі мәдениет пен ғылымның дамуындағы ерекше белес.

Кілт сөздер: Қарахан қағанаты, ғылым, философия, жыр, дидактика, Жүсіп Баласағын, мемлекеттік басқару, «Исламның алтын ғасыры», «шуубия», «хақания» тілі.

Введение

История огромной части Туркестана (в том числе и Казахстана) середины X – начала XIII вв., была тесно связана с историей тюркоязычного Караханидского каганата и последующих государств пришлых с Востока (и постепенно отюреченных) каракитаев (Бартольд, 2002b.) и других этносов. (Караев, 1983; Кумекоев, 2010; Чоротегин, 1995).

Культура эпохи Караханидского каганата стала истоком для последующего развития культуры всех туркестанских (центральноазиатских) тюркских народов. Конечно, эту полиэтническую культуру нельзя рассматривать вне связи с динамичным развитием культуры и науки остальных частей т.н. мусульманского мира.

Культура тюркоязычного населения Тенгри-Тау (Притяньшанья) была развитой ещё до распространения арабской письменности, но в эпоху каганата Караханидов она поднялась на совершенно новую ступень благодаря международным научно-культурным связям, характерным для особой эпохи “золотого века ислама” (Чороев, Садырова, 2023).

Разносторонние успехи в культуре и науке были достигнуты в результате неустанного труда талантливых местных учёных, поэтов-писменников и мыслителей, учителей, переписчиков книг, суфийских (Муминов, 2015) и иных путешественников, ремесленников и той секулярной элиты, которая всячески поддерживала их.

Одним из выдающихся учёных, мыслителей и государственных деятелей, родившихся в северном столичном городе Баласагуне Караханидского каганата, был Жусуп Баласагын (Йусуф Баласагуни). По месту рождения он носил относительное имя (нисбу) «аль-Баласагуни» (в переводе с арабского «из Баласагуна»).

Материалы и методы исследования

Методы исследования данной тематики в статье связаны с немарксистской методологией, которая отнюдь не принуждает посмотреть на все эти вещи через призму “классового подхода”. Конечно, объективный подход также обязывает изучать особенности социального строя в обществе Караханидского каганата. Так, субъективный подход Жусупа Баласагына, представителя патриархального общества, к вопросу о роли женщин в обществе не должны замалчиваться.

Методы сравнения и сопоставления также важны. Мы должны помнить, что Жусуп Баласагын жил в той живой культурно-научной среде, где развивались творческие деяния таких ученых-энциклопедистов того времени, как его земляк Махмуд Кашгари Барскани.

Главными источниками и материалами при разработке проблемы являются как дошедший до нас труд «Кутадгу билиг» Жусупа Баласагына, а также иные аутентичные письменные источники, включая «Дивану лугати т-турк» («Свод слов тюркских языков» Махмуда Кашгари Барскани, написанный в 1072-1077 годах на арабском языке (ал-Кашгари, 2005; Чороев, 1987: 12-26; Чоротегин, 2017), и другие письменные, нумизматические и археологические источники. (Базылхан, 2005; Давидович, 1957; Джумагулов, 1987; Настич, 2005; Кочнев, 2005; Babayar, 2019).

Степень изученности проблемы

Вопросы изучения эпохи, жизни и творческого наследия Жусупа Баласагына разрабатываются с XIX века. Они разрабатываются в рамках исследований истории культуры и научной мысли всех (тюркоязычных и других) народов средневекового Туркестана различными научными школами мира.

Если в советское время ученые СССР должны были изучать эти проблемы через призму довлеющей тогда коммунистической идеологии, то в постсоветских республиках отсутствие бывшей советской коммунистической идеологической цензуры стало одним из главных благоприятствующих факторов для объективного изучения наследия Жусупа Баласагына. Ведь он был “представителем правящего класса феодальной монархии” в Караханидском каганате. На Западе и в Турции наследие Баласагына изучалось и изучается без идеологических издержек.

Дошедший до нас единственный труд Жусупа Баласагына – поэма «Кутадгу билиг» («Благодатное знание» или “Благодатное (государственное) управление”) была написана в южном столичном городе Кашгар в 1069-1070 гг. (Бартольд, 2002а: 419-424; Кононов, 1983; Arat, Reşit Rahmeti, 1991).

До нас не дошла оригинальная рукопись “Кутадгу билиг”. Лишь известны 3 сохранившихся списка “Кутадгу билиг”. Рукопись, выполненная в тюркском (т.н. “уйгурском”) алфавите в г.Герат (Северный Афганистан) в 1439 году, хранится в г.Вена (Австрия). Другие два списка были написаны арабским алфавитом. Из них один список сохранился в г.Каир (Египет). Копия данного списка хранится в рукописном фонде Института восточных рукописей РАН в г.Санкт-Петербург (Россия).

Выдающийся башкирский ученый и общественный деятель Ахмед Заки Валиди Тоган (Валидов; 1890-1970) в 1913-14 годах посетил Ферганскую область Туркестана с научной поездкой и обнаружил третий список «Кутадгу билиг» в личной библиотеке Мухаммад-Ходжи Ишана Лоляриша из города Наманган (Тоган, 1994-1998).

В настоящее время данный список рукописи «Кутадгу билиг» хранится в рукописном фонде Института востоковедения имени Абу Райхана Бируни Академии наук Узбекистана (с 2014 года этот фонд находится в ведении Центра восточных рукописей имени Абу Райхана Бируни при Ташкентском государственном институте востоковедения).

В 2014 г. Министерство культуры Турции опубликовало цветные фотофаксимиле всех трех списков, что стало замечательным подарком для ученых, которые полны решимости изучать наследие Жусупа Баласагына на основе высококачественных фотофаксимиле сохранившихся скопированных рукописей (Жусуп Баласагын, 2016; Чоротегин, 2016: 10).

К сожалению, Махмуд Кашгари Барскани и Жусуп Баласагуни – великие звезды-близнецы своего времени – никогда не упоминали друг друга в своих произведениях. Но их богатые сведения перекликаются друг с другом в контексте общественной и культурной жизни их общей эпохи.

Анализ

Развитие образования и науки при Караханидах. Широкое распространение письменной культуры на основе арабской письменности при Караханидах обусловило общие черты и обстоятельства культурной жизни разных народов, средних и высших слоёв полиэтнического населения. Знания могли получить не только знатные, но и просто зажиточные люди, а также талантливые личности из низины.

Настоятельная необходимость изучения общемусульманской священной книги «Коран» создавала возможность усвоения арабского языка и ознакомления с научными произведениями на данном языке.

При Караханидах (Григорьев, 1874; Давидович., 1968; Генч, Решат, 2004; Караев, 1983; Genç Reşat, 1981; Genç Reşat, 1997) начали формироваться собственные письменные традиции. Это послужило толчком для широкого распространения в Караханидском государстве общелитературного, письменного языка, основанного на чигильском языке.

Конечно, необходимо отметить, что еще до исламизации населения Караханидов местные тюркские народы имели богатую письменную культуру.

Кроме еще не дешифрованного письма Иссыкского (по-казахски Есік) кургана в Семиречье, был развит особый тюркский алфавит «битиг» с орхонским, енисейским (кыргызским), алтайским, семиреченскими (жетисуйскими) и другими вариантами. Академик В.В.Бартольд считал, что данный алфавит в совершенстве отразил особенности тюркских языков. (Базылхан, 2005; Бартольд, 2002с: 32; также Türik Bitig, 2008; Орхон-Енисей тексттери, 1982).

Тюркам был знаком еще согдийский алфавит как при ранних тюркских каганатах [Лурье, 2022: 51-55], так и при Караханидах. Одни из наскальных памятников согдийского алфавита XI века сохранились в ущельях Терек-Сай и Кулан-Сай в Таласской долине Семиречья, которые одним из первых исследовал В.А.Лившиц как согдолог. (Лившиц, 2008: 368-387; Лившиц, 2013: 62; Маликов, 2015; Чоротегин, 2022: 114-115).

Тюрки-христиане пользовались еще сирийским алфавитом, адаптированным у них для передачи имён и названий годов у тюрков. (Жумагулов, 2011; Джумагулов, 1987).

Благодаря согдийскому письму был развит также другой тюркский алфавит, называемый ныне в науке «уйгурским», хотя уйгуры и Махмуд Кашгари считали его общим «тюркским». По мнению Питера Голдена, одна треть населения Турфанского оазиса и там, где обитали уйгуры после поражения их каганата на Орхоне кыргызами в 840 году, была образованной (Golden, 2011: 47).

Благодаря Великому Шелковому пути и культурным контактам, многие рукописные книги в «тюркском» (уйгурском) алфавите могли легко перекочевать через политические границы соседствующих и враждовавших государств – каганата Караханидов и Турфанского Уйгурского ыдуккутства.

Многие ученые здесь были билингвами, даже знали более трех языков. В Таримском бассейне, частично завоеванном Караханидами, издавна обитали и тюрки, которые знали письма на языках тохаров и санскрит (Иванов, 1992).

Таким образом, тюрки владели письменной культурой еще до мусульман. Кстати, культурная преемственность связана и с сохранившейся терминологией: слово «битик» в период Караханидов означало «письмо» и «книга» (DLT, Tıpkıbasım, 1990: 97a; ал-Кашгари, 2005: 318).

От эпохи Караханидов до наших дней сохранилось не только эпитафическое письмо, выгравированное на камне или же на другом твердом материале. Материалом для письма, широко использовавшимся населением, была бумага. Бумагой в Центральной Азии начали пользоваться в середине VIII века, после Атлахской битвы в 751 г., когда были полонены некоторые китайские ремесленники среди воинов Танской династии, и положили начало бумажному производству в г.Самарканд. По свидетельству ученого и поэта Абу Мансура ас-Са'алиби (961–1038), весьма высоким качеством отличалась бумага, выработанная в Самарканде (Чоротегин, 2022: 106-107), она даже экспортировалась в другие государства.

В эпоху Караханидов большое развитие получило образование (Чороев, Садырова, 2023). При каждой крупной мечети были открыты библиотеки и начальные школы.

На территории г. Ош, во всей Восточной Фергане и в Таразе первые мечети начали появляться, начиная с IX века. Для изучения Корана в школах обучали арабскому алфавиту и языку. Кроме этого, проводились специальные уроки шариата (свода правовых мусульманских норм). Были школы, которые обучали нерелигиозным предметам (математика, литература и др.).

Высшее учебное заведение называлось медресе, что в переводе с арабского означает «место, где проводится дарс (лекция, урок)» (Мец, 1996: 177).

В медресе (Чороев, Урстанбеков, 1987) проводились не только религиозные уроки (мусульманского права – фикх, общерелигиозные), но и уроки математики, философии, литературы. Учёные, преподававшие в медресе, вносили свой вклад в науку. Широкое распространение получили научные сведения по медицине, естественным наукам, астрономии. Было немало профессиональных людей, которые кормили себя и семью ремеслом переписки книг вручную и продажей рукописей.

Связь с “золотым периодом ислама”

Став мусульманским государством, каганат Караханидов получил возможность установить тесные научно-культурные связи с азиатским Востоком и африканским Севером, переживавшими подъём в развитии науки и культуры. Правда, и до образования этого государства из Центральной Азии уже были учёные-теологи, среди них был знаменитый философ-мыслитель из Южного Казахстана Абу Наср аль-Фараби (870-950 гг.).

Философ Фараби родился около города Фараб, который находился на территории современного Южного Казахстана у подножия горы Каратау (самая северо-западная часть Тенгир-Тоо). Затем он жил и творил на Ближнем Востоке и умер в городе Дамаск. Гуманистические идеи в его труде «Трактат о взглядах жителей города» повлияли и на умы Караханидского каганата.

Его поздними земляками были талантливые ученые-филологи: Исхак аль-Фараби (умер в 350 г.х./961-962 г.) и его племянник (сын родной сестры) Абу Наср Исмаил аль-Джавхари аль-Фараби (умер ок. 1002-1007 гг.). (Халидов, 1987: 5-7). Оба внесли лепту в развитие арабской лигвистики того времени.

Центральноазиатские ученые-математики Мухаммед аль-Хорезми (известный в Европе как Алгорисмус, Алгорисмо; ок. 783 – ок. 850), Ахмад аль-Фергани (IX в.; в Европе его знали по имени Альфраганус) были также выдающимися учёными своей эпохи наряду с такими учёными-энциклопедистами, как математик, историк, астроном и географ Абу Рейхан Бируни (973-1048 гг.), величайший лекарь средневековья Абу Али Ибн Сина (известный в Европе по имени Авиценна; 980-1037 гг.) и другими. Их труды также повлияли на мир науки у Караханидов.

Известно о существовании ученого с относительным именем «аль-Кимаки» из труда арабского географа Абу Абдаллаха Мухаммада аль-Идриси (XII в.), который дает его полное имя в форме «Джанах ибн Хакан аль-Кимаки». (Кумеков, 1972: 23; Кумеков, 1987).

Были ученые из городов Семиречья. Например, географ, библиограф и литератор Йакут аль-Хамави (1179-1229 гг.) упоминает об Абу Абдулле Мухаммеде ибн Мусе аль-Баласагуни как об одном из учёных – уроженцев Баласагуна, и добавляет, что на Западе его называли «ат-Тюрки». (Jakut, 1866-1873: Vd.1. 708).

Йакут также упоминает, что «Махмуд ибн Али ибн ат-Тарази, благородный *факих* (законовед)» был родом из города Тараз. (Jakut, 1866-1873: Vd.3. 524).

Все эти ученые заложили основу для дальнейшего культурного и научного развития государства Караханидов. Свободные путешествия ученых в пределах и за пределами Багдадского Аббасидского халифата вместе с караванами по Великому Шёлковому пути стали обычным явлением еще до эпохи Караханидов.

О жизни Жусупа Баласагына

Ряд ученых предполагает, что Жусуп Баласагын родился между 1015-1018 гг. Нет никакого сомнения, что он родился в Баласагуне. Во введении к своей поэме автор пишет: «Эту книгу составил один благочестивый человек, родившийся в Баласагуне», а в своих поэтических строках он отмечает другое название данного города – “Куз-Орду” (этот топоним следует расшифровать как “Ставку кагана на северном склоне горы Баласагуна”. – Т.Ч.). (См. бейт 57. – КВ, Metin, 2024: 12; Баласагун, 1983: 10).

Жусуп Баласагын был выходцем из среды высшей знати (См. бейт № 54 из вводной части):

*baka kör kitâbı bu térgen kişi
hünerliğ er ermiş kişiler başı*

“И помни, что книгу составивший муж

Искусен в речах был и знатен к тому ж...” (КВ, Metin, 2024: 6; Баласагун, 1983: 10).

Жусуп Баласагын смог получить прекрасное образование в Семиречье, где были свои образовательные и научные центры.

Сам Жусуп Баласагын призывал с уважением относиться к представителям науки и образования (См. бейт № 4346-437):

yok erse ajunda bu ‘âlim bügü

tikip önmegey erdi yérde yégü.

“И если на свете не стало бы их,

Не зреть бы плодам благодатей земных!”

olar ‘ilmi boldı bodunka yula

yarusa yula tünle azmaz yola.

“Их знаньям дано свет всем людям нести –

Где свет, там и ночью не сбиться с пути”. (КВ, Metin, 2024: 227; Баласагун, 1983: 330).

Утверждая, что одними из таких учёных являются звездочёты и астрономы, прекрасно усвоившие математику и астрономию, Жусуп Баласагын подчёркивает необходимость знания точных наук, чтобы достичь уровня познаний астрономов той эпохи (бейты № 4378-4381):

bileyin tése sen okı hendese

açılğay sakiş kapğı munda basa

“Учись, чтобы знать его (т.е. знание астронома. – Т.Ч.), сложным расчетам –

Дано вести к знаньям лишь этим воротам”.

okı zarb u kısmet tükel bil küsür

tükelke tükel imtihân ol yetür

“Познай умноженье, деленье и дроби –

Цель эта трудна и пред мудрей особе!”

ya taz‘îf ya tansîf öziñ yetrü bil

kalı bildiñ erse ‘aded cedri kıl.

“Познай в совершенстве закон степеней

И корни из чисел исчислить умей!”

yana cem‘ ü tefrîk misâhatka öt

yéti kat felekni yatur yamça tut.

“Мерь площади точно, их четко дели,

Семь высей небесных знай лучше земли!”

takı kolsa cebr ü mukâbel okı

yéte oklidis kapğı yetrü tokı.

“Знай алгебры действия разного вида,

Пытливо стучись и в ворота Евклида”. (КВ, Metin, 2024: 229; Баласагун, 1983: 333-334).

Жусуп Баласагын, видимо, сам с увлечением изучал эти науки, о чём свидетельствует настоящий призыв его к читателям.

Жусуп Баласагын написал это произведение уже в годы, когда расширился кругозор его миропознания. Во введении к своему труду он отмечает, что закончил книгу, будучи в Кашгаре, и посвятил её правителю («малик») Восточных Караханидов Тавгач Буграхан. (КВ, Metin, 2024: 6; Баласагунский, 1983: 10).

На основе изучения юридического документа из города Йаркенд конца XI века академик В.В.Бартольд предложил полное имя данного кагана: Тавгач Богра Кара-хакан

Абу Али Хасан, сын Сулаймана Арслан Кара-хакана. В документе указываются также его эпитеты “правитель Востока и Китая”, “любимец халифа (Аббасидов)”. (Бартольд, 2002а: 420-422).

Из строк поэмы мы узнаём, что Жусуп Баласагын завершил ее в 462 г.х. / 1069-1070 гг., после 18-месячной усиленной работы. (КВ, Metin, 2024: 342; Баласагун, 1983: 491).

Жусуп Баласагын посвятил своё сочинение кашгарскому хану Тавгач-Бугра Кара-хакану Абу Али Хасану, который с 1074 года стал великим каганом Восточных Караханидов. Этот каган, скончавшийся в 1103 году, удостоил в 1070 г. Жусупа Баласагына высшей должности в орде – “Улуг хасс хаджиб” (Глава всего придворного штата). (Кононов, 1983: 501.)

Хотя в арабско-таджикской мусульманской литературе были и другие произведения в этом жанре (Кононов, 1983.), но поэма Жусупа Баласагына стала первой ласточкой, основой новой тюрко-мусульманской литературы. Об этом говорил сам автор “Кутадгу билиг”. О.Прицак высоко оценил труд Жусупа Баласагына как «первую исламскую авторскую сагу тюрков». (Прицак Омелян, 1993: 42).

К сожалению, нет сведений, когда умер и где похоронен Жусуп Баласагын. Требуется дополнительных исследований и мавзолеев в Кашгаре, который с 80-х годов XX века считают его могилой.

Политические и иные дидактические аспекты наследия Жусупа Баласагына

С одной стороны, поэму можно назвать политологическим произведением, так как в нём даны ответы на такие вопросы, как справедливо управлять государством, как строить в нём отношения между различными социальными слоями населения. С другой стороны, это – педагогический (дидактический) труд, призывающий чутко относиться к образованию, науке, искусству, и высоко ценить их и ученых люд.

«Тёрю (закон) воде подобен. Была бы только сила –

Погаснет, как огонь...»

[Двустистише 3107] (КВ, Metin, 2024: 165).

Жусуп Баласагын также подчеркивает, что если (правитель) установит правильный (прямой) закон, тогда и его мир также будет нормальным и никто не будет попадать в несправедливость. [Двустистише 3108] ((КВ, Metin, 2024: 165).

Жусуп Баласагын также подчеркивает о значении армии для страны и правителя (бейт № 2057): “Страной управлять – нужно пестовать рать,

Для рати – надежный доход собирать”. [Двустистише2057] (Баласагун, 1983: 174; КВ, Metin, 2024: 114).

Размышления об образе справедливого правителя государства встречаются и в следующем двустистиши (№2058) Жусупа Баласагына:

“Доходы добры при народном достатке, А люди богаты при твердом порядке”.

(Баласагун, 1983: 174; КВ, Metin, 2024: 114).

Государственная идеологическая традиция у Караханидов была направлена на повышение авторитета беков и каганов. Им надлежало быть не просто управляющими: они должны были возвышаться над подданными и в интеллектуальном отношении.

Жусуп Баласагын назидает родительскими устами Айтолды: «Другим не завидуй, хмельного не пей» (*kişig tepsetmegil yéme içme soñ*; из бейта № 1302; Баласагунский, 1983: 123; КВ, Metin, 2024: 76). В другом месте есть идентичное назидание: «к вину не тянись» (*bor içme*; из двустистишия № 1334; Баласагун, 1983: 125; КВ, Metin, 2024: 77).

В своей эпической поэме Жусуп Баласагын особо упоминает про государственного чиновника, занимающего должность «верховный специальный камергер» (“улуг хасс

хаджиб”), предупреждая, что государственный чиновник должен избегать любой формы коррупции и взяточничества.

*“orunç almasa kılsa barça işig
yağutsa begiñe yıramış kişig”.*

“Пусть взяток не терпит он в службе своей
И к беку приблизит достойных людей”.

(Двустиишие № 2506; Баласагунский, 1983: 203; KB, Metin, 2024: 136).

Тот факт, что слово «орунч» («взятка») считается в “Кутадгу билиг” преступным деянием, порочащим справедливость и правосудие в государстве, показывает, что данная поэма является произведением, несущим серьезную социальную нагрузку как для его эпохи, так и для современности.

Жусуп Баласагын призывал своих современников передать в речи утонченную, добрую мысль (Двустиишие № 2688; Баласагунский, 1983: 216; KB, Metin, 2024: 145) и бережно относиться к родному языку (бейт № 162):

*ukuşka biligke bu tilmaçı til
yaruttaçı erni yorık tilni bil.*

«Язык – переводчик науки и знания,

Язык человеку дарует сиянье”. (Двустиишие № 162; Баласагунский, 1983: 42; KB, Metin, 2024: 17).

Эти и другие назидательные слова Жусупа Баласагына ярко раскрывают этико-дидактическое содержание поэмы. В поэме автор сконцентрировал политическую и нравственную мудрость своей эпохи. Он пишет об уважении к закону, искусстве дипломатии, о выборе друзей не ради своей выгоды, а по духовному родству, и о многом другом.

Жусуп Баласагын также назидал о поддержке торговцев, которые были двигателями Великого Шелкового пути.

Так, в поэме «Кутадгу билиг» Юсуфа Баласагуни написано (бейты № 4425 и далее):

«Не будь их, объявших всесветный предел,
Кто б мех соболиный на плечи надел!
Когда б из Хытая не быть караванам,
Привез ли бы кто-нибудь ткани-шёлка нам?..
Вот – свойство купцов, этим людям ты верь,
Дружи с ними, настезь открой для них дверь...»

(Баласагун, 1983: 338; KB, Metin, 2024: 231-232).

Здесь под «Хытаем» подразумевается как киданьское государство Ляо на севере Китая, так и весь Китай.

Конечно, Жусуп Баласагын был представителем своей эпохи, и его взгляды о подневольном месте женщины в мусульманском обществе были весьма консервативными.

Ныне исследователи Востока и Запада дискутируют, насколько было сильно влияние взглядов представителей китайских конфуцианских, а также уйгурских и других буддистских, манихейских культурных очагов на мировоззрение мыслителя и поэта Жусупа Баласагына (Jamal, Kafkasyali, 2016: 210-221), который призывал послов и посланников знать все языки. Однако одновременно Жусуп Баласагын выступил и как праведный мусульманин, тяготеющий к туркестанскому суфизму.

Общеписьменная литература центральноазиатских тюркских народов развивалась и в последующие века, питаясь живительными соками великой поэмы Жусупа Баласагына.

Результаты

Исторический анализ роли личности и творчества Жусупа Баласагына в формировании фундаментальных основ тюркской лингвистики, философии и науки в контексте Караханидской эпохи позволяет сформулировать следующие выводы:

– Караханидское государство в своей эволюции и различных его трансформациях оставило огромный след в развитии тюрко-мусульманской цивилизации в Евразии. Оно характеризуется полиэтничностью с политическим доминированием кочевых тюркоязычных этносов в симбиозе с земледельческими этносами (в том числе и оседлыми тюрками и согдийцами) Туркестана.

– На территории Центрального Тенгир-Тоо, Семиречья, Прииссыккуля, Восточного Туркестана и Мавераннахра возникло мощное светское государство тюркских мусульман, связанных как с культурно-научными достижениями народов в рамках Багдадского халифата, так и с народными движениями (“*шу’убиййа*”) по развитию своей национальной культуры и науки на родном языке среди неарабских мусульманских народов.

– В Караханидском государстве к XI веку сформировалась патриотически настроенная тюркоязычная интеллектуальная среда, яркими представителями которых явились такие выходцы из Семиречья, как Жусуп Баласагын и Махмуд Кашгари Барскани.

– Жусуп Баласагын – поэт, мыслитель и государственный деятель, призывавший свой народ к знаниям, а власть имущих – к честному служению без коррупции и взяточничества.

– “Кутадгу билиг” Жусупа Баласагына воплотил в себе идеалы справедливого государственного управления и ценности тюрко-мусульманского социума.

– Наследие Жусупа Баласагына глубоко связано с ханафитскими и суфийскими толерантными идеями мирного сосуществования с различными культурами в рамках единого полиэтничного государства.

Заключение

Глубокое и беспристрастное изучение истории Караханидской эпохи и наследия Жусупа Баласагына (Йусуфа Баласагуни) показывает, что в X-XII веках был расцвет культуры и науки в обширных районах всего Туркестана.

Караханидский каганат сумел с середины X века вновь объединить разные тюркские этносы в единое понятие «тюркский народ», в то же время сохраняя самобытность каждого этноса. Многие города и оседлые районы были двуязычными, а иногда трехязычными (все мусульмане должны были изучать не только арабский язык, но и языки тюркских этносов для нормальной интеграции с большинством населения в условиях владычества династийных линий Караханидов).

Впоследствии богатые традиции Караханидов в государственном управлении, хозяйстве, культуре, а также вековая традиция борьбы между центробежными и центростремительными силами в Тенгир-Тоо и примыкающих оазисах были перенесены на государства грядущих поколений и их общества в целом регионе Туркестана.

Интеллектуалы Караханидского времени, такие, как Жусуп Баласагын, стали выразителями чаяний народа о справедливом государстве и о приумножении ценностей местной культуры в условиях, когда процессы тогдашней “микроглобализации” в арабоязычном мире зачастую имели тенденции маргинализировать неарабские цивилизационные очаги.

Наследие Жусупа Баласагына – особая веха в развитии культуры, науки и общественной мысли всех тюркских народов Караханидского каганата и соседних с ним стран, где обитали также и иные тюркские и нетюркские этносы – приверженцы различных верований.

Широкое празднование 1010-летия со дня рождения Жусупа Баласагына в 2025-2026 годах должно помочь пропагандировать наследие данного выдающегося мыслителя среди молодых и грядущих поколений.

Литература

Базылхан Н., 2005. Көне түрік бітіктастары мен ескерткіштері (Орхон, Енисей, Талас). Алматы: Дайк-Пресс. 252 б. 144 б.

Байпаков К. М., 1986. Средневековая городская культура Южного Казахстана и Семиречья (VI – начало XIII в.). Алма-Ата: Наука. 256 с.

Баласагунский Юсуф, 1983. Благодатное знание / Изд. подготовил С.Н.Иванов; Отв. ред. А.Н.Кононов. М.: Наука. 560 с.

Бартольд В.В., 2002а. Богра-хан, упомянутый в Кутадгу Билик // Бартольд В.В. Работы по истории и филологии тюркских и монгольских народов / подгот. к изд. С.Г.Кляшторный; отв.ред. А.Н.Кононов. Перепеч. с изд. 1968 г. М.: Вост. лит. С. 419-424.

Бартольд В.В., 2002b. Кара-китаи // Бартольд В.В. Работы по истории и филологии тюркских и монгольских народов / подгот. к изд. С.Г.Кляшторный. С. 544-545. (С. 542-546.).

Бартольд В.В., 2002с. Работы по истории и филологии тюркских и монгольских народов / подгот. к изд. С.Г.Кляшторный; отв.ред. А.Н.Кононов. Перепеч. с изд. 1968 г. М.: Вост. лит. 757 с.

Генч, Решат, 2004. Карахандар мамлекетинин бийлик түзүлүшү / Которгондор Музаффер Үрекли, Зибя Мусабаева; ред. М.Ч.Кожобеков. Бишкек: КТМУ. 240 б.

Горячева В.Д., 2010. Городская культура тюркских каганатов на Тянь-Шане: (VI – начало XIII вв.). Бишкек: Кыргызско-Российский Славянский ун-т. 303 с.

Григорьев В.В., 1874. Караханиды в Мавераннагре по Тарих-и Мунеджжима баши в османском тексте с переводом и примечаниями // Труды Восточного отделения ИРАО. Т. 17. СПб. С. 189-258.

Давидович Е.А., 1957. Нумизматические материалы для хронологии и генеалогии среднеазиатских Караханидов // Труды Государственного исторического музея (ГИМ). Вып. XXVI. М. Ч. 2. С. 91-119.

Давидович Е.А., 1968. О двух караханидских каганатах // Народы Азии и Африки. № 1. С. 67-76.

Джумагулов Ч., 1987. Эпиграфика Киргизии. Фрунзе: Изд-во АН Кирг. ССР, Илим, 1963-1987. Вып. 1-3.

ДТС, 1969. Древнетюркский словарь / Редакторы: В.М.Наделяев и др. Л.: Наука. 676 с.

Жумагулов, Четин, 2011. Кыргызстандагы несториан-түрк жазуу эстеликтери (XIII–XIV кылымдар) / Жооптуу ред. Асан Абетеков, Дөөлөтбек Сапаралиев. – Бишкек. 524 б.

Жусуп Баласагындын, 2016. Жусуп Баласагындын “Куттуу билими” – X-XI кылымдардагы Борбордук Азиядагы мусулмандык кайра жаралуунун күзгүсү: Жусуп Баласагындын 1000 жылдыгына арналган V “Кыргыз жана Карахандар каганаттары” эл аралык илимий-тажрыйбалык жыйынынын материалдары. 2016-жылдын 16-18-сентябры. / Жооптуу ред. Т.К.Чоротегин. Бишкек: MaxPrint. 416 + ii б.

Иванов В.В., 1992. Памятники тохароязычной письменности // Восточный Туркестан в древности и раннем средневековье: Этнос, языки, религии / Под ред. Б.А.Литвинского. М.: Наука. С. 222-270, прим. 567-570.

ал-Кашгари Махмуд., 2005. Диван Лугат ат-Турк / Перевод, предисловие и комментарии З.-А. М. Ауэзовой. Индексы составлены Р. Эрмерсом. Алматы: Дайк-Пресс. 1288 с.

Караев О.К., 1983. История Караханидского каганата (X - начало XIII вв.) / Отв. ред. М.Б.Джамгерчинов, В.П.Мокрынин. Фрунзе: Илим. 302 с.

Кононов А.Н., 1983. Поэма Юсуфа Баласагунского «Благодатное знание» // Баласагунский Юсуф. Благодатное знание / Изд. подготовил С.Н.Иванов. М.: Наука. С. 495-517.

Кочнев Б.Д., 2005. Нумизматическая история Караханидского каганата (991-1209 гг.). Часть I. Источниковедческое исследование / Отв. ред. В.Н.Настич. М.: Евразия. xxx + 314 с.

Кумеков Б.Е., 1987. Арабские и персидские источники по истории кыпчаков VIII-XIV вв.: Научно-аналитич. обзор / Отв. ред. Т.Б.Балакаев. Алма-Ата: Наука. 42 с.

Кумеков Б.Е., 1972. Государство кимаков IX-X вв. по арабским источникам / АН КазССР. Ин-т истории, археологии и этнографии им. Ч.Ч.Валиханова. Отв. ред. Б.С.Сулейменов. Алма-Ата: Наука. 156 с.

Кумеков Б.Е., 2010. Караханиды // История Казахстана (с древнейших времен до наших дней): В пяти томах. Т. 1. Казахстан от эпохи палеолита до позднего средневековья / Гл. Ред. А.Прманов. Алматы: Атамұра. С. 398-408.

Лившиц В.А., 2008. Согдийская эпиграфика Средней Азии и Семиречья. СПб.: Филол. ф-т СПбГУ. 414 с.

Лившиц В.А., 2013. Согдийско-тюркские лингвистические контакты // Лавровский сборник. Материалы XXXVI и XXXVII Среднеазиатско-кавказских чтений 2012 – 2013 гг. Этнология, история, археология, культурология. СПб. С. 62-68.

Лурье П.Б., 2022. Заметки по хронологии тюрко-согдийских монет Семиречья // Talas Savaşı ve Tarihi Önemi / Editörler Fahri Solak v.b. İstanbul: TDBB. S. 51-57.

Маликов Азим, 2015. Тюрко-согдийские связи и взаимовлияния в оазисах Центральной Азии // Согдийский сборник. Выпуск 2. Новейшие исследования по истории культуры Согда в Узбекистане. LAP Lambert Academic publishing. С.73-87.

Мец А., 1996. Мусульманский ренессанс / Пер. с нем., предисл. и примеч. Д.Е.Бертельса. 2-е изд. М.: Изд-во «ВиМ». 544 с.

Муминов А.К., 2015. Ханафитский мазхаб в истории Центральной Азии / Под ред. С.М.Прозорова. Алматы: Казак энциклопедиясы. 400 с.

Настич В.Н., 2005. К эпиграфической истории средневекового Баласагуна (городище Бурана в Кыргызстане) / Нумизматика и эпиграфика. Т. 17. М.: Издат. фирма «Восточ. литература» РАН. С. 70-82.

Орхон-Енисей текстери, 1982. / Жооптуу ред. С.Кудайбергенов, С.Сыдыков. Фрунзе: Илим. 240 б.

Прицак Омелян, 1993. А може, Булгаро-Татарський Оссіан? // Східний світ. Київ. № 2. С. 36-47.

Тоган, 1994-1998. Тоган, Ахмет Заки Валиди. Воспоминания: в 2-х книгах. Кн. 1. Уфа: Башкирское издательство «Китап», 1994. 400 с.; Кн. 2. Уфа: Башкирское издательство «Китап», 1998. 368 с.

Тугушева Л.Ю., 1980. Фрагменты уйгурской версии биографии Сюаньцзана / Транскрипция, перевод, примечания и указатели Л.Ю.Тугушевой; отв. ред. А.Н.Кононов. М.: Наука. 179 с.

Тугушева Л.Ю., 2013. Уйгурские деловые документы X–XIV вв. из Восточного Туркестана. Факсимиле рукописей / Предисл., транскр., пер. с древнеуйгурского Л.Ю.Тугушевой. Факсимиле рукописей. М.: Вост. лит. 326 с.

Халидов А.Б., 1987. Словари Исхака ал-Фараби и Махмуда ал-Кашгари: (Из истории лексикографии в Средней Азии X-XI вв.) / Отв. ред. П.А.Грязневич. Л.: Ленинград, отд. ИВ АН СССР. 68 с.

Чороев Т.К., 1987. «Диван лугат ат-турк» Махмуда Кашгари как источник по истории тюркоязычных народов Средней и Центральной Азии // Ориенталистика в Киргизии / Отв. ред. М.Я.Сушанло. Фрунзе: Илим. С. 12-26.

Чороев Т.К., Садырова З.Т., 2023. Караханиды. // Летопись тюркской цивилизации. Том 1. Тюркский мир в VI-XII вв.: коллективная монография. Барнаул. Изд-во Алтайского гос. ун-та.

Чороев Т.К., Урстанбеков Б.У., 1987. Основные этапы распространения ислама в Киргизстане в VII-XIV вв. // Вопросы истории матеральной и духовной культуры Киргизстана: Сб. науч. ст. / Отв. ред. А.А.Асанканов. Фрунзе: Кир. гос. ун-т. С. 28-44.

Чоротегин Т.К., 2016. Алгы сөз // Жусуп Баласагындын “Куттуу билими” – X-XI кылымдардагы Борбордук Азиядагы мусулмандык кайра жаралуунун күзгүсү: Жусуп Баласагындын 1000 жылдыгына арналган V “Кыргыз жана Карахандар каганаттары” эл аралык илимий-тажрыйбалык жыйынынын материалдары. – 2016-жылдын 16-18-сентябры. / Жооптуу ред. Т.К.Чоротегин. Бишкек: МахPrint. Б. 9-10.

Чоротегин Т.К., 2022. Таластагы Атлах салгылашуусу: Кыскача булак таануучулук жана хрестоматиялык баян / Жооптуу ред. Моймол Жусупова. Бишкек: МахPrint. 136 б.

Чоротегин Т.К., 2017. Махмуд Кашгари Барсканинин «Дивану лугати т-түрк» эмгеги түрк элдеринин тарыхы боюнча көөнөргүс булак: Илимий басылыш (Труд Махмуда Кашгари Барскани «Дивану лугати т-түрк» – неиссякаемый источник по истории тюркских народов: Научное издание) / Жооптуу ред. Т.Н.Өмүрбеков, К.С.Молдокасымов. Бишкек: «Турар» басмасы. 376 б.

Чоротегин Т.К., 1995. Этнические ситуации в тюркских регионах Центральной Азии домонгольского времени: По мусулманским источникам IX—XIII вв. / Науч. ред. Б.А.Ахмедов. Бишкек: Фонд «Сорос-Кыргызстан». 208 с.

Arat, Reşit Rahmeti, 1991. Kutadgu Bilig: I. Metin. 3. baskı. Ankara. LIX + 656 s

Babayar G., 2019. Karahanlı Hakanlığı Sikkelerinde Görülen Bazı Eski Türkçe Ünvanlar ve Onların Menşei Üzerine // Кыргыз тарыхынын актуалдуу маселелери: өтмүшү, азыркысы жана келечеги: Тарыхчы, чыгыш таануучу Анварбек Мокеевдин 70 жылдык юбилейине арналган илимий макалалар жыйнагы / Илимий ред.: Кайрат Белек, Нурсултан Абдимиталип уулу. Бишкек: КТМУ. С. 300-322.

Balasaghunî, 1983. Yûsuf Khâss Hâjib. Wisdom of Royal Glory: (Kutadgu Bilig): A Turko-Islamic Mirror for Princes / transl. with an Introduction and Notes by Robert Dankoff. Chicago; London: The University of Chicago Press. 281 p.

Çorotegin (Çoroyev), Tınçtıkbek, 2024. Mahmud Kaşğari Barskaninin kökəni, doğum ili və yeri haqqında bilgilər və nəzəriyyələr // Mahmud Kaşğarlı Beynəlxalq elmi jurnal Vol. II №2. Bakı. P. 179-188.

DLT, Tıpkıbasım, 1990. Kâşğarlı Mahmud. Dîvânü Lügati ‘t-Türk: Tıpkıbasım / Facsimile. Ankara: Türkiye Kültür Bakanlığı. III + Ia–320a.

Genç Reşat, 1981. Karahanlı Devlet Teşkilâtı: (XI. Yüzyıl): (Türk Hâkimiyet Anlayışı ve Karahanlılar). İstanbul: Tifdruk Matbaası, 1981. 372 S.

Genç, Reşat, 1997. Kaşgarlı Mahmud'a göre XI. yüzyılda Türk dünyası. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü. xiv, 412 s.

Golden Peter B., 2011. *Central Asia in World History*. Oxford, New York: Oxford University Press, Inc. X+180 pp.

Jakut, 1866–1873. *Jacut's geographisches Wörterbuch aus den Handschriften zu Berlin, St. Petersburg und Paris / Hrsg. von Ferdinand Wüstenfeld*. Leipzig, 1866-1873. Bd. 1-6. (Bd. 1. 12+942 S.; Bd. 2. 1867. 968 S.; Bd. 3. 936 S.; Bd. 4. 1869. 1048 S.; Bd. Anmerkungen. 1873. 512 S.; Bd. 6. Register. VII+781 S.).

Jamal Gulnisa, Kafkasyalı Muhammet Savaş, 2016. *Kutadgu Bilig Araştırmaları Tarihi*. Ankara: Karınca Creative Ajans. 391 s.

al-Kaşğari Mahmūd, 1982-1985. *Compendium of the Turkic dialects (Dīwān Luḡāt at-Turk) / Edited and Transl. with Introduction and Indices by R. Dankoff in collaboration with J. Kelly*. Cambridge, Massachusetts: Harvard Un-ty Printing Office. Pt. 1-3.

KB, Metin, 2024. *Yûsuf Hâs Hâcib. Kutadğu Bilig. Metin / Hazırlayan Mustafa S. Kaçalın*. T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara. 343 s. URL: https://www.academia.edu/8048541/Kutadgu_Bilig_Yusuf_Has_Hacip_Orjinal_Tam_Metin (Accessed: 07.02.2025).

Pritsak O., 1953a. *Die Karachaniden (mit einer genealogischen Tafel) // Der Islam*. Bd. 31/1. Berlin S. 17-68. (Reprint: Pritsak O. *Studies in medieval Eurasian history* London: Variorum Reprints, 1981. 376 p. Part XVI.)

Pritsak O., 1950. *Karachanidische Streitfragen 1-4 / Oriens*, Vol. 3. No 2, Leiden. S. 209-228. (Reprint: Pritsak O. *Studies in medieval Eurasian history* London: Variorum Reprints, 1981. 376 p. Part XVII.)

Pritsak O., 1953b. *Mahmud Kaşğari kimdir? (Çeviren Hasan Eren) // Türkiyat Mecmuası*. Cilt 10. S. 243-246. (Reprint: Pritsak O. *Studies in medieval Eurasian history* London: Variorum Reprints, 1981. 376 p. Part XVIII.)

Türük Bitig, 2008. *Türük Bitig: Žazba žä'ne etnoarheologijalyk derektmeler tarijñij-mä'denij aqparattyk közderi. Qazakstan Respublikasy Mä'denijet žä'ne aqparat ministrliğı. TİL komiteti. Abai atyndağy Qazaq Ūlttyk pedagogikalyk universiteti: web site / Prepared by N. Bazhylyhan, T.S. Sadykov, K.T. Iskakov G. Seržan. etc. Kazakhstan. 2008. (URL: <http://www.irq.kaznpu.kz>)*

Reference

al-Kashgari Makhmud, 2005. *Divan Lugat at-Turk. Perevod, predislovie i kommentarii Z.-A. M. Auezovoj. Indeksy sostavleny R. Ermersom [Divan Lugat at-Turk. Translation, preface and comments by Zifa-Alua M. Auezova. Indexes compiled by R. Ermers]*. Almaty: Dajk-Press. 1288 p. [in Russian].

Arat Reşit Rahmeti, 1991. *Kutadgu Bilig: I. Metin. 3. Baskı [The Blessed Knowledge. Text]*. Ankara. LIX+656 p. [in Turkish].

Babayar Gaybulla, 2019. *Karahanlı Hakanlığı Sikkelerinde Görülen Bazı Eski Türkçe Ünvanlar ve Onların Menşei Üzerine [On Some Old Turkish Titles Seen on the Coins of the Karakhanid Khanate and Their Origin]*. Kyrgyz taryhynyn aktualduu maseleleri: Ötmüşü, azyrkysy jana kelechegi: Taryhchy, chygysh taanuuchu Anvarbek Mokeevdin 70 jyldyk yubileyine arnalgan ilimiy makalalar jynagy. Ilimij red.: Kayrat Belek, Nursultan Abdimalip uulu. Bishkek: KTMU. P. 300-322. [in Turkish].

Bazykhan Napil, 2005. Köne türük bitiktastarı men eskertkişteri (Orxon, Enısey, Talas) [Ancient Turkic inscriptions and monuments (Orkhon, Yenisei, Talas)]. Almaty: Dajk-Press. 252 p. + 144 p. [in Kazakh].

Baipakov Karl M., 1986. Srednevekovaya gorodskaya kul'tura Yuzhnogo Kazaxstana i Semirech'ya (VI – nachalo XIII v.) [Medieval Urban Culture of Southern Kazakhstan and Semirechye (The 6th – beginning of the 13th century)]. Alma-Ata: Nauka. 256 p. [in Russian].

Balasaghunı, 1983. Yūsuf Khâss Hâjib. Wisdom of Royal Glory: (Kutadgu Bilig): A Turko-Islamic Mirror for Princes. transl. with an Introduction and Notes by Robert Dankoff. Chicago; London: The University of Chicago Press. 281 p.

Balasagunskij Yusuf, 1983. Blagodatnoe znanie. Izd. podgotovil S.N. Ivanov; Otv. red. A.N. Kononov [Blessed Knowledge. Published by S.N. Ivanov; Responsible editor A.N. Kononov]. Moscow: Nauka. 560 p. [in Russian].

Bartol'd V.V., 2002a. Bogra-xan, upomyanuty`j v Kutadgu Bilik [Bogra Khan, mentioned in the Kutadgu Bilig]. Bartol'd V.V. Raboty` po istorii i filologii tyurkskix i mongol'skix narodov. podgot. k izd. S.G. Klyashtorny`j; otv.red. A.N. Kononov. Perepech, s izd. 1968 g. Moscow: Vost. Lit. P. 419-424. [in Russian].

Bartol'd V.V., 2002b. Kara-kitai. Bartol'd V.V. [Barthold, Wilhelm. The Qara-Qytai]. Raboty` po istorii i filologii tyurkskix i mongol'skix narodov. podgot. k izd. S.G. Klyashtorny`j. P. 544-545. (P. 542-546.). [in Russian]

Bartol'd V.V., 2002c. Raboty` po istorii i filologii tyurkskix i mongol'skix narodov. podgot. k izd. S.G. Klyashtorny`j; otv.red. A.N. Kononov. Perepech. s izd. 1968 g [Works on the History and Philology of the Turkic and Mongolian Peoples. prepared for publication by S.G. Klyashtorny; editor-in-chief A.N. Kononov]. Moscow: Vost. lit. 757 p. [in Russian]

Chorotegin Tynchtykbek K., 2016. Algy söz. Jusup Balasagyndyn “Kuttuu bilimi” – X-XI kylymdardagy Borborduk Aziyadagy musulmandyk kaira jaraluunun küzğüsü: Jusup Balasagyndyn 1000 jyldygyna arnalgan V “Kyrgy jana Karakhandar kaganattary`” el aralyk ilimij-tajryibalyk jyiynynyn materialdary` [Prefice, in: «The Blessed Knowledge» of Jusup Balasagyn – a Mirror of the Islamic Golden Era in Central Asia in the 10th-11th centuries: Proceedings of the 5th International Scientific and Practical Conference «Kyrgyz and Karakhanid Khaganates» dedicated to the 1000th anniversary of Jusup Balasagyn]. 2016-jyldyn 16-18-sentyabry. Jooptuu red. T.K. Chorotegin. Bishkek: MaxPrint. P. 9-10. [in Kyrgyz].

Chorotegin T.K., 1995. Etnicheskie situatsii v tyurkskikh regionakh Tsentral`noi Azii domongol'skogo vremeni: Po musulmanskim istochnikam IX-XIII vv. Nauch. red. B.A. Akhmedov [The Ethnic Situations in the Turkic Regions of Inner Asia in pre-Mongol Times: According to the Muslim Sources of the 9th-13th Centuries]. Bishkek: Fond «Soros-Kyrgyzstan». 208 p. [in Russian]

Chorotegin T.K., 2017. Makhmud Kashgari Barskaninin «Divanu lugati t-türk» emgegi türk`lderinin taryhy boyuncha köönörgüs bulak: Ilimij basylyş (Trud Maxmuda Kashgari Barskani «Divanu lugati t-tyrk» neissyakaemyj istochnik po istorii tyurkskikh narodov: Nauchnoe izdanie) [Mahmud Kashgari Barskani's «Divanu Lugati T-Turk» is an Inexhaustible Source on the History of the Turkic Peoples]. Jooptuu red. T.N. Ömürbekov, K.S. Moldokasymov. Bishkek: «Turar» basmasy. 376 p. [in Kyrgyz].

Çorotegin (Tchoroev) Tınçtıkbek, 2024. Mahmud Kaşğari Barskaninin kökani, doğum ili va yeri haqqında bilğilar va nazariyyalar [Information and Theories about the Origin, Year and Place of Birth of Makhmud Kashghari Barsqani]. Mahmud Kaşğarli Beynəlxalq elmi jurnal Vol. II №2. Baki. P. 179-188. [in Azerbaijani]

Chorotegin (Tchoroev) Tyntchtykbek, 2022. Talastagi Atlah salgılaşuusu: Kıskaçı bulak taanuuçuluk jana hrestomatiyalık bayan. Jooptuu redaktor Moymol Jusupova [The Battle of Atlakh in Talas valley: A Brief Source Study and Reader. Editor-in-Chief Dr. Moimol Jusupova]. Bishkek: MaxPrint. 136 p. [in Kyrgyz]

Davidovich Elena A., 1957. Numizmaticheskie materialy` dlya khronologii i genealogii sredneaziatskix Karakhanidov [The Numismatic Materials for the Chronology and genealogy of the Central Asian Karakhanids]. Trudy` Gosudarstvennogo istoricheskogo muzeya (GIM). Vy`p. XXVI. M. Ch. 2. P. 91-119. [in Russian]

Davidovich Elena A., 1968. O dvukh karakhanidskikh kaganatakh [About Two Karakhanid Khaganates]. Narody` Azii i Afriki. № 1. P. 67-76. [in Russian]

DLT, Tıpkıbasım, 1990. Kâşgarlı Mahmud. Dîvânü Lügati ‘t-Türk: Tıpkıbasım. Facsimile [Makhmud Kashghari. Dîvânü Lügati ‘t-Türk: The Facsimile]. Ankara: Türkiye Kültür Bakanlığı. III + la–320a. [in Arabic].

DTS, 1969. Drevnetyurkskiy slovar` [Old Turkic Dictionary]. Redaktery`: V.M. Nadelyaev i dr. L.: Nauka. 676 p. [in Russian].

Genç Reşat, 2004. Karahandar mamleketinin bijlik tüzülüşü. Kotorgondor Muzaffer Ürekli, Ziba Musabayeva; red. M.Ch. Kojobekov [The Political Structure of the Karakhanid State. Transl. from Turkish into Kyrgyz by Muzaffer Ürekli, Ziba Musabayeva; ed. M. Ch. Kojobekov]. Bishkek: KTMU. 240 p. [in Kyrgyz].

Genç Reşat, 1981. Karahanlı Devlet Teşkilâti: (XI. Yüzyıl): (Türk Hâkimiyet Anlayışı ve Karahanlılar). Istanbul: Tifdruk Matbaası. 372 p.

Genç, Reşat, 1997. Kaşgarlı Mahmud’a göre XI. yüzyılda Türk dünyası [The Karakhanid State Organization: (the 11th Century): (Turkic Understanding of Sovereignty and the Karakhanids)]. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü. xiv, 412 p. [in Turkish]

Golden Peter B., 2011. Central Asia in World History. Oxford, New York: Oxford University Press, Inc. X + 180 p.

Goryacheva Valentina D., 2010. Gorodskaya kul`tura tyurkskikh kaganatov na Tyan`-Shane: (VI – nachalo XIII vv.). Bishkek: Ky`rgy`zsko-Rossijskiy Slavyanskiy un-t. 303 p. [Urban Culture of the Turkic Khaganates in Tian-Shan: (The 6th – beginning of the 13th century)] [in Russian]

Grigoriev Vasily V., 1874. Karakhanidy` v Maverannagre po Tarix-i Munedzhzhima bashi v osmanskom tekste s perevodom i primechaniyami. Trudy` Vostochnago otdeleniya IRAO [Karakhanids in Maverannahr in the Tarikh-i Minejjim Bashi in the Ottoman Text with the translation and notes]. T. 17. SPb. P. 189-258. [in Russian].

Ivanov Vyacheslav Vsevolodovich, 1992. Pamyatniki tokharoyazychnoj pis`mennosti [Monuments of the Tocharian Writing]. Vostochny`j Turkestan v drevnosti i rannem srednevekov`e: E`tnos, yazy`ki, religii. Pod red. B.A. Litvinskogo. M.: Nauka. P. 222-270, prim. 567-570. [in Russian].

Jakut, 1866-1873. Jacut’s geographisches Wörterbuch aus den Handschriften zu Berlin, St. Petersburg und Paris [Jacut’s Geographical Dictionary from the Manuscripts of Berlin, St. Petersburg and Paris]. Hrsg. von Ferdinand Wüstenfeld. Leipzig, 1866-1873. Bd. 1-6. (Bd. 1. 12 + 942 p.; Bd. 2. 1867. 968 S.; Bd. 3. 936 S.; Bd. 4. 1869. 1048 S.; Bd. Anmerkungen. 1873. 512 p.; Bd. 6. Register. VII + 781). [in Arabic].

Jamal Gulnisa, Kafkasyali Muhammet Savaş, 2016. Kutadgu Bilig Araştırmaları Tarihi [The Kutadgu Bilig’s Research History]. Ankara: Karınca Creative Ajans. 391 p. [in Turkish].

Jumagulov Chetin, 1987. Epigrafika Kirgizii [Epigraphy of Kyrgyzstan. Issues 1-3.]. Frunze: Izd-vo AN Kirg. SSR, Ilim, 1963-1987. Vyp. 1-3. [in Russian].

Jumagulov Chetin, 2011. Kyrgyzstandagy nestorian-türk jazuu estelikteri (XIII–XIV kylymdar) [The Nestorian-Turkic Written Monuments of Kyrgyzstan (The 13th–14th centuries)]. Jooptuu red. Asan Abetekov, Dööölötbek Saparaliev. Bishkek. 524 p. [in Kyrgyz]

Jusup Balasagyndyn, 2016. Jusup Balasagyndyn “Kuttuu bilimi”. X–XI kylymdardagy Borborduk Aziyadagy musulmandyk kajra jaraluunun küzgülü: Jusup Balasagyndyn 1000 jyldygyna arnalgan V “Kyrgyz jana Karahandar kaganattary” el aralyk ilimij-tajryibalyk jyynynyn materialdary. 2016-jyldyn 16-18-sentyabry. [«The Blessed Knowledge» by Jusup Balasagyn – a Mirror of the Islamic Golden Era in Central Asia in the 10th-11th centuries: The Proceedings of the 5th International Scientific and Practical Conference «The Kyrgyz and Karakhanid Khaganates» dedicated to the 1000th anniversary of Jusup Balasagyn. September 16-18, 2016.]. Jooptuu red. T.K. Chorotegin. Bishkek: MaxPrint. 416 + ii p. [in Kyrgyz].

Karayev Omurkul K., 1983. Istoriya Karakhanidskogo kaganata (X - nachalo XIII vv.) [History of the Karakhanid Khaganate (The 10th – beginning of the 13th centuries)]. Otv. red. Midil B. Dzhamgerchinov, V.P. Mokrynin. Frunze: Ilim. 302 p. [in Russian].

Khalidov Anas B., 1987. Slovari Iskhaka al-Farabi i Makhmuda al-Kashghari: (Iz istorii leksikografii v Srednei Azii X-XI vv.). Otv. red. P.A. Gryaznevich [Dictionaries of Ishaq al-Farabi and Mahmud al-Kashghari: (From the history of lexicography in Central Asia in the 10th-11th centuries). Ed. P.A. Gryaznevich]. L.: Leningrad, otd. IV AN SSSR. 68 p. [in Russian].

Kochnev Boris D., 2005. Numizmaticheskaya istoriya Karakhanidskogo kaganata (991-1209 gg.). Chast` I. Istochnikovedcheskoe issledovanie. Otv. red. V.N. Nastich [The Numismatic History of the Karakhanid Khaganate (991-1209). Part I. Source study. Ed. V.N. Nastich]. M.: Evraziya. xxx + 314 p. [in Russian].

Kononov Andrei N., 1983. Poema Yusufa Balasagunskogo «Blagodatnoe znanie» [Poem by Yusuf Balasaguni «The Blessed Knowledge»]. Balasagunskij Yusuf. Blagodatnoe znanie. Izd. podgotovil S.N. Ivanov. M.: Nauka. P. 495-517. [in Russian].

Kumekov Bulat E., 1987. Arabskie i persidskie istochniki no istorii ky`pchakov VIII-XIV vv.: Nauchno-analitich. obzor [The Arabic and Persian Sources on the History of the Kipchaks of the 8th-14th centuries: Scientific and analytical review]. Otv. red. T.B. Balakayev. Alma-Ata: Nauka. 42 p. [in Russian].

Kumekov Bulat E., 1972. Gosudarstvo kimakov IX-X vv. po arabskim istochnikam [The Kimak State in the 9th-10th centuries according to the Arabic Sources]. AN KazSSR. In-t istorii, arkhologii i etnografii im. Ch.Ch. Valikhanova. Otv. red. B.S. Suleimenov. Alma-Ata: Nauka. 156 p. [in Russian].

Kumekov Bulat E., 2010. Karakhanidy // Istoriya Kazakhstana (s drevnejshikh vremen do nashikh dnei): V pyati tomakh. T. 1. Kazakhstan ot epokhi paleolita do pozdnego srednevekov`ya [The Karakhanids, in History of Kazakhstan (from ancient times to the present day): In five volumes. V. 1. Kazakhstan from the Paleolithic era to the late Middle Ages]. Gl. Red. A. Prmanov. Almaty: Atamura. 544 p. P. 398-408. [in Russian].

Livshits Vladimir A., 2008. Sogdijskaya epigrafika Srednej Azii i Semirech`ya. SPb.: Filol. f-t SPbGU. 414 s. [The Sogdian epigraphy of Central Asia and Semirechye] [in Russian]

Livshits Vladimir A., 2013. Sogdijsko-tyurkskie lingvisticheskie kontakty` [Sogdian-Turkic Linguistic Contacts]. Lavrovskij sbornik. Materialy` XXXVI i XXXVII Sredneaziatsko-kavkazskix chtenij 2012 – 2013 gg. Etnologiya, istoriya, arxeologiya, kul`turologiya. SPb. P. 62-68. [in Russian].

Lur`ye Pavel B., 2022. Zametki po khronologii tyurko-sogdijskikh monet Semirech`ya. Talas Savaşı ve Tarihi Önemi. Editörler Fahri Solak v.b. [Notes on the chronology of Turkic-

Sogdian coins of Semirechye. The Battle of Talas and Its Historical Importance. Editors Fahri Solak etc.]. İstanbul: TDBB. P. 51-57. [in Russian].

Malikov Azim, 2015. Tyurko-sogdiiskie svyazi i vzaimovliyaniya v oazisakh Tsentral'noj Azii [Turkic-Sogdian Relations and Mutual Influences in the Oases of Central Asia]. Sogdijskij sbornik. Vypusk 2. Novejshie issledovaniya po istorii kul'tury Sogda v Uzbekistane. LAP Lambert Academic publishing. P. 73-87. [in Russian].

Mez Adam, 1996. Musul'manskij renessans. Per. s nem., predisl. i primech. D.E. Bertel'sa. 2-e izd [Muslim Renaissance. Translated from German, foreword and notes by D.E. Bertels.]. M.: Izd-vo «ViM». 544 p. [in Russian].

Muminov Ashirbek K., 2015. Xanafitskij mazkhab v istorii Central'noj Azii. Pod red. S.M. Prozorova [Hanafi Madhhab in the History of Central Asia. Edited by S.M. Prozorov]. Almaty: Kazak enciklopediyasy. 400 p. [in Russian].

Nastich Vladimir N., 2005. K epigraficheskoj istorii srednevekovogo Balasaguna (gorodishshe Burana v Kyrgyzstane) [On the Epigraphic History of Medieval Balasagun (the Burana settlement in Kyrgyzstan)]. Numizmatika i epigrafika. T. 17. M.: Izdat. firma «Vostochn. literatura» RAN. P. 70-82. [in Russian].

Orkhon-Enisei tekstteri [The Orkhon-Yenisei Texts], 1982. Jooptuu red. S. Kudaibergenov, S. Sydykov. Frunze: Ilim. 240 p. [in Kyrgyz].

Pritsak Omeljan, 1993. A mozhe, Bulgaro-Tatarskij Ossian? [Or Maybe Bulgaro-Tatar Ossian?]. Skhidnij cvit. Kii'v. № 2. P. 36-47. [in Ukrainian].

Pritsak Omeljan, 1953a. Die Karachaniden (mit einer genealogischen Tafel) [The Karakhanids (with the Genealogical Table)]. Der Islam. Bd. 31/1. Berlin P. 17-68. (Reprint: Pritsak O. Studies in medieval Eurasian history London: Variorum Reprints, 1981. 376 p. Part XVI.). [in German].

Pritsak Omeljan, 1950. Karachanidische Streitfragen 1-4 [The Karakhanids. The Issues 1-4.]. Oriens, Vol. 3. No 2, Leiden. P. 209-228. (Reprint: Pritsak O. Studies in medieval Eurasian history London: Variorum Reprints, 1981. 376 p. Part XVII.). [in German].

Pritsak Omeljan, 1953b. Mahmud Kaşgari kimdir? (Çeviren Hasan Eren) [Who is Mahmud Kashghari? (Translated by Hasan Eren)]. Türkiyat Mecmuası. Cilt 10. P. 243-246. (Reprint: Pritsak O. Studies in medieval Eurasian history London: Variorum Reprints, 1981. 376 p. Part XVIII. [in Turkish].

QB, Metin, 2024. Yûsuf Hâs Hâcib. Kutadğu Bilig. Metin / Hazırlayan Mustafa S. Kaçalın [Yusuf Has Hajib. The Blessed Knowledge. Text, prepared by Mustafa S. Kaçalın.]. T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara. 343 p. URL: https://www.academia.edu/8048541/Kutadgu_Bilig_Yusuf_Has_Hacip_Orjinal_Tam_Metin (Accessed: 07.02.2025). [in Turkish].

Tchoroev Tynchtykbek K., 1987. «Divan lugat at-turk» Makhmuda Kashgari kak istochnik po istorii tyurkoyazychnykh narodov Srednei i Tsentral'noj Azii [«Divan lugat at-turk» by Mahmud Kashgari as a Source on the History of the Turkic-speaking Peoples of Central and Inner Asia]. Orientalistika v Kirgizii. Otv. red. Muhammed Ya. Sushanlo. Frunze: Ilim. P. 12-26. [in Russian].

Tchoroev Tynchtykbek K., Sadyrova Zamira T., 2023. Karakhanidy. Letopis' tyurkskoj civilizacii. Tom 1. Tyurkskij mir v VI-XII vv. Kollektivnaya monografiya [Karakhanids, in Chronicle of the Turkic civilization. Volume 1. The Turkic world in the 6th-12th centuries. Collective monograph]. Barnaul. Izd-vo Altajskogo gos. un-ta. [in Russian].

Tchoroev Tynchtykbek K., Urstanbekov Beishe, 1987. Osnovnyie etapy rasprostraneniya islama v Kirgizstane v VII-XIV vv. [The main stages of the spread of Islam in Kyrgyzstan in the

7th-14th centuries]. *Voprosy istorii material'noi i dukhovnoi kul'tury Kirgizstana: Sb. nauch. st. Otv. red. A.A. Asankanov. Frunze: Kir. gos. un-t. P. 28-44. [in Russian].*

Togan Akhmet Zaki Validi, 1994-1998. *Vospominaniya: v 2-x knigax [The Memories: in 2 books]. Kn. 1. Ufa: Bashkirskoe izdatel'stvo «Kitap», 1994. 400 p.; Kn. 2. Ufa: Bashkirskoe izdatel'stvo «Kitap», 1998. 368 p. [in Russian].*

Tugusheva Liliya Yu., 1980. *Fragments ujugurskoi versii biografii Syuantziana. Transkriptsiya, perevod, primechaniya i ukazateli L.Yu. Tugushevoi; otv. red. A.N. Kononov [Fragments of the Uyghur Version of the Biography of Xuánzàng. Transcription, translation, notes and indexes by L.Yu. Tugusheva; resp. ed. A.N. Kononov.]. M.: Nauka. 179 p. [in Russian].*

Tugusheva Liliya Yu., 2013. *Ujugurskie delovye dokumenty X-XIV vv. iz Vostochnogo Turkestana. Faksimile rukopisej. Predisl., transkr., per. s drevneujgurskogo L.Yu. Tugushevoi. Faksimile rukopisei [Uyghur Business Documents of the 10th-14th Centuries from East Turkestan. Facsimile of Manuscripts. Preface, transcribed, translated from Old Uyghur by L.Yu. Tugusheva. Facsimile of Manuscripts]. Moscow: Vost. lit. 326 p. [in Russian].*

Türük Bitig, 2008. *Türük Bitig: Žazba žäne etnoarheologijalyq derektemeler tarijñij-mädenij aqparattyq közderi. Qazaqstan Respublikasy Mädenijjet žäne aqparat ministrliğı. Tıl komitei. Abai atyndağı Qazaq Ұlttyq pedagogikalyq universiteti: web site [Türk Bitig: The History of Archaeological and Ethno-Archaeological Research. Ministry of Culture and Information of the Republic of Kazakhstan. Language Committee. Kazakh Pedagogical University named after Abay]. Prepared by N. Bazhylyhan, T.S. Sadykov, K.T. Iskakov G.Seržan. etc. Kazakhstan. (URL: <http://www irq.kaznpu.kz>). [in Kazakh].*

Сведения об авторах:

Чоротегин Тынчтыкбек Кадырмамбетович, доктор исторических наук, профессор, Институт истории и регионоведения, Кыргызский национальный университет имени Жусупа Баласагына, ул. Фрунзе, 547, Бишкек, Кыргызская Республика.

ORCID: 0000-0002-2833-3160

Scopus ID: 6507718697

Садырова Замира Тентиевна, кандидат исторических наук, доцент, Кыргызская государственная академия физической культуры и спорта им. Б.Турусбекова, ул. И.Ахунбаева, 97, Бишкек, Кыргызская Республика.

ORCID: 0009-0000-2957-5295

Авторлар туралы мәлімет:

Чоротегин Тынчтыкбек Қадырмамбетұлы, тарих ғылымдарының докторы, профессор, Тарих және өлкетану институты, Жүсіп Баласағын атындағы Қырғыз ұлттық университеті, Фрунзе көш., 547, Бішкек, Қырғыз Республикасы.

ORCID: 0000-0002-2833-3160

Scopus ID: 6507718697

Садырова Замира Тентиевна, тарих ғылымдарының кандидаты, доцент, Қырғыз мемлекеттік дене шынықтыру және спорт академиясы, И.Ахунбаев көш., 97, Бішкек, Қырғыз Республикасы.

ORCID: 0009-0000-2957-5295

Information about authors:

Chorotegin (Tchoroev) Tynchtykbek, Doctor of Historical Sciences, Professor, Institute of History and Regional Studies, Jusup Balasagyn Kyrgyz National University, 547 Frunze Str., Bishkek, Kyrgyz Republic.

ORCID: 0000-0002-2833-3160

Scopus ID: 6507718697

Sadyrova Zamira, Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Beishen Turusbekov Kyrgyz State Academy of Physical Culture and Sports, 97 Isa Akhunbaev Str., Bishkek, Kyrgyz Republic.

ORCID: 0009-0000-2957-5295

Article

Значение творчества Чингиза Айтматова в развитии якутской культуры

В.Г. Семенова

*Северо-Восточный федеральный университет им. М.К. Аммосова, Якутск, Республика Саха, Российская Федерация
(E-mail: semenova_ykt@mail.ru)*

ARTICLE INFO

Ключевые слова:
Айтматов,
Якутия,
культура,
национальная
литература,
фольклорно-
мифологические
сюжеты,
интерна-
ционализм,
перевод, Саха
театр, Потапов,
Борисов,
феномен, связь

МРНТИ 17.07.21

DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2025-1-130-145>

АННОТАЦИЯ

Статья посвящена сборнику произведений Ч. Айтматова, переведенному на якутский язык (1966), и спектаклям по его повестям «Материнское поле» и «Пегий пес, бегущий краем моря», поставленным на сцене Якутского драматического театра имени П.А. Ойунского режиссерами Федотом Потаповым и Андреем Борисовым (1965, 1982). Цель работы – выявление значения творчества Чингиза Айтматова на развитие якутской культуры. Методология исследования основывается на комплексном подходе, предполагающем использование различных научных методов: историко-типологического, культурно-исторического, конкретно-аналитического, сравнительно-сопоставительного и др.

Особенность произведений Чингиза Айтматова проявляется в том, что его творчество глубоко национально и в то же время интернационально. Через изображение актуальных проблем жизни родного кыргызского народа он выходил к глобальным, общечеловеческим ценностям и его произведения для всех людей мира, независимо от национальности, идеологий и религий, являются неисчерпаемым живительным источником вдохновения для творческих личностей. Автор утверждает, что обращение к фольклорно-мифологическим сюжетам, мотивам, утверждение нацио-нальной идеи, отражение непреходящих общечеловеческих ценностей, освещение “вечных” проблем делают творчество кыргызского писателя неподвластным времени, позволяя ему занимать достойное место в мировой литературе.

На основе анализа определено, что творчество и деятельность писателя имели большое значение в укреплении единства межнациональных отношений кыргызов и народа саха. Творчество и личность Ч. Айтматова оказали значительное влияние на творчество писателей Сибири и Якутии, подняли на новую ступень

развитие переводческой деятельности. С именем кыргызского писателя тесно связано развитие Саха театра. Феномен Айтматова как особого, неординарного явления заключается в том, что его произведения, поставленные на сцене национального театра, стали не только вершинными постановками и крупными творческими достижениями якутских режиссеров Федота Потапова и Андрея Борисова, но и значительными вехами, отправными точками развития театрального искусства республики. Уникальность наследия писателя также заключается в том, что через его произведения якутский народ транслировал в культурное пространство России и мира свои традиции и национальную культуру. Произведения Чингиза Айтматова явились не только большим событием в мире художественной литературы, но и стали объединяющим мостом, позволяющим людям из разных культур находить общий язык через искусство. Его пример показывает, как литература может преодолевать культурные и языковые барьеры: он говорит о человеческих чувствах и переживаниях, которые понятны всем, независимо от национальности.

V.G. Semenova

*Amnosov North-Eastern Federal University, Yakutsk, Republic Sakha (Yakutia),
Russian Federation
(E-mail: semenova_ykt@mail.ru)*

The significance of Chingiz Aitmatov's works in the development of Sakha (Yakut) culture

Abstract. The article examines the collection of works by Chingiz Aitmatov translated into the Sakha (Yakut) language (1966) and the stage adaptations of his novellas *Mother's Field* and *Spotted Dog Running Along the Edge of the Sea*, performed at the Oyunsky Sakha Drama Theatre by directors Fedot Potapov and Andrei Borisov (1965, 1982). The study aims to determine the significance of Chingiz Aitmatov's work in the development of Sakha culture. The research methodology adopts a comprehensive approach, integrating various scholarly methods, including historical-typological, cultural-historical, concrete-analytical, and comparative methods.

Aitmatov's works are distinguished by their profound ethnic-national essence while simultaneously possessing universal significance. By addressing the pressing issues of Kyrgyz life, he engaged global, universal values, making his works an enduring source of inspiration for creative individuals worldwide, regardless of nationality, ideology, or religion. The author argues that Aitmatov's engagement with folklore and mythological plots and motifs, his affirmation of ethnic-national identity, and his reflection on timeless human values and

---

Received 09 December 2024. Revised 13 December 2024. Accepted 19 February 2025. Available online 30 March 2025.

Для цитирования: В.Г. Семенова Значение творчества Чингиза Айтматова в развитии якутской культуры // Turkic Studies Journal. 2025. Т. 7. №1. С. 130-145. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2025-1-130-145>

For citation: V.G. Semenova The significance of Chingiz Aitmatov's works in the development of Sakha (Yakut) culture // Turkic Studies Journal. 2025. Vol. 7. No1. P. 130-145. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2025-1-130-145>

'eternal' problems render his work enduring, securing his rightful place in world literature.

The analysis reveals that Aitmatov's literary contributions played a crucial role in strengthening Kyrgyz-Sakha interethnic relations. His works and personality profoundly influenced writers in Siberia and Yakutia and elevating literary translation in Yakutia. The Kyrgyz writer's name is closely tied to Sakha theater. The Aitmatov phenomenon, as a unique cultural force, is evident in the fact that his staged works in the national theater became landmark productions and major creative achievements for Sakha directors Fedot Potapov and Andrey Borisov, serving as milestones and starting points in the development of theatrical arts in the republic.

Another unique aspect of Aitmatov's legacy is that his works provided the Sakha people to convey their traditions and national culture into the cultural space of Russia and the world. His literary creations were not only major events in the realm of artistic literature but also served as a bridge uniting people from different cultural backgrounds through art. His example demonstrates how literature can transcend cultural and linguistic barriers, addressing to human emotions and experiences that resonate universally.

Keywords: Aitmatov, Yakutia, culture, national literature, folklore and mythological plots, internationalism, translation, Sakha theater, Potapov, Borisov, phenomenon, connection.

В.Г. Семенова

*М.К. Аммосов атындағы Солтүстік-Шығыс федералды университеті,
Якутск, Саха Республикасы, Ресей Федерациясы
(E-mail: semenova_ykt@mail.ru)*

Саха мәдениетін дамытудағы Шыңғыс Айтматов шығармашылығының маңызы

Аннотация. Мақалада Шыңғыс Айтматовтың саха тіліне аударылған (1966) шығармалар жинағы және оның «Ана – Жер Ана», «Теңіз жағалай жүгірген тарғыл төбет» повестері негізінде П.А.Ойунский атындағы Саха мемлекеттік драма театрында Федот Потапов және Андрей Борисов режиссерлігімен сахналанған (1965, 1982) спектакльдері қарастырылады. Жұмыстың мақсаты – Шыңғыс Айтматов шығармашылығының саха мәдениетінің дамуына ықпалын қарастыру болып табылмақ. Зерттеу әдістемесі тарихи-типологиялық, мәдени-тарихи, нақты-аналитикалық, салыстырмалы-салғастырмалы және т.б. түрлі ғылыми әдістерді қолдануды көздейтін кешенді тәсілдерге негізделген.

Шыңғыс Айтматов шығармалары ұлттық болмыспен қатар, халықтар арасындағы байла-ныстарды қамтитындығымен де ерекшеленеді. Жазушы туған қырғыз халқының өміріндегі өзекті мәселелерді бейнелеу арқылы жаһандық, жалпыадамзаттық құндылықтарды да қозғай білді, оның қаламынан шыққан туындылар әлем халқын ұлтына, дүниетанымына және дініне бөлмей, тұтас қамтыды әрі шығармашыл тұлғаларға сарқылмас өмірлік шабыт сыйлады. Автордың пікірінше, қырғыз жазушысының фольклорлық-мифологиялық сюжеттерге терең баруы, ұлттық идеяны бекітуі, жалпыадамзаттық құндылықтар мәселесін қозғауы, «мәңгілік» тақырыптар тұрғысында ой өрбітуі оның шығармашылығын уақытқа тәуелсіз ете отырып, әлем әдебиетінде айшықты орын алуына мүмкіндік берді.

Жүргізілген ғылыми талдаулар нәтижесінде жазушының шығармашылығы мен қызметі қырғыз бен саха халықтарының ұлтаралық қатынастар бірлігін нығайту жолында маңызды орын алғаны анықталды. III. Айтматовтың шығармашылығы мен тұлғасы

Сібір мен Саха жазушыларының шығармашылығына зор ықпал етіп, аудармашылық іс-әрекеттің дамуын жаңа деңгейге көтерді. Саха театрының дамуы қырғыз жазушысының есімімен тығыз байланысты. Айтматов феноменін ерекше құбылыс ретінде қарау оның халық театры сахнасында қойылған шығармаларының саха режиссерлері Федот Потапов пен Андрей Борисовтың жоғары деңгейлі қойылымдары мен ірі шығармашылық жетістіктері ғана емес, сонымен қатар республика өнерінің дамуының маңызды белестері саналады. Жазушы мұрасының бірегейлігі оның шығармалары арқылы саха халқының салт-дәстүрлері мен ұлттық мәдениетін Ресей мен әлемнің мәдени кеңістігіне танытуында жатыр. Шыңғыс Айтматов шығармалары көркем әдебиет әлеміндегі басты оқиға ретінде саналып ғана қоймай, сонымен бірге түрлі мәдениет өкілдерінің өнері арқылы да ортақ тіл табуға мүмкіндік беретін біріктіруші көпірі санатында қызмет атқарды. Оның мысалдары арқылы әдебиеттің мәдени және тілдік кедергілерді жеңу жолдары түсіндіріледі: ұлтына қарамастан, баршаға түсінікті адамзаттық сезімдер мен толғаныстар туралы әңгіме қозғалады.

Кілт сөздер: Айтматов, Якутия, мәдениет, ұлттық әдебиет, фольклорлық-мифологиялық сюжеттер, интернационализм, аударма, Саха театры, Потапов, Борисов, феномен, байланыс.

Введение

Чингиз Айтматов был не только самым известным писателем советского времени, но и является писателем мирового значения. В своих произведениях он выступал как великий гуманист, призывающий человечество к миру и созидательному труду. Произведения Айтматова были переведены на 176 языков мира, что дало возможность многим народам читать его произведения на своих родных языках. Не стал исключением и якутский народ.

В августе 1966 г. в Якутии впервые были проведены Дни литературы Киргизской ССР, которые стали важным событием для установления творческих связей и развития сотрудничества между двумя братскими народами. Делегацию киргизских писателей возглавлял председатель правления Союза писателей Киргизии Т. Абдумомунов. Они стали желанными гостями в городах Якутске, Мирном и Намском районе. В преддверии Дней литературы в четвертом номере литературно-публицистического журнала «Хотугу сулус (Полярная звезда)» были напечатаны произведения киргизских поэтов на якутском языке. В 1967 г. был издан сборник произведений киргизских писателей «Ала-Тау сарыала (Расцвет над Ала-Тау)» (Абдумомунов и др. 1967). В 1966 г. Якутское книжное издательство напечатало сборник произведений Чингиза Айтматова «Тэбиэн хараба (Верблюжий глаз)» в переводе на якутский язык (Айтматов, 1966). В сборник вошли произведения «Джамия», «Верблюжий глаз», «Первый учитель», «Материнское поле», переложенные на якутский язык известным лингвистом П.С. Афанасьевым, поэтом, прозаиком В. Гольдеровым, журналистом, Героем Советского Союза Н.А. Кондаковым, поэтом, переводчиком С.А. Саввиным-Кюн Жирибинэ. Якутские литераторы очень бережно и ответственно отнеслись к переводу произведений великого писателя. И.А. Дмитриев-Сизэн Чолбодук, переложивший позже на якутский язык произведение «Пегий пес, бегущий краем моря» для Саха театра, рассказывал А. Гуринову-Арчылану, что при переводе было очень сложно передать двусмысленность предложений, оригинальный, особенный, поэтический, близкий к стихотворному слог писателя, великолепно

владевшего двумя языками, раскрывать мощный поток его размышлений (Гуринов, 2012: 103). Книга, изданная семитысячным тиражом, быстро распространилась по всей республике и была восторженно принята якутским читателем. Хотя книга впервые знакомила якутского читателя с историей, жизнью, традициями кыргызского народа, он воспринял сочинения Айтматова тепло и искренно, как будто писатель рассказывал о жизни якутов.

Материалы и методы исследования

Материалом исследования стали сборник произведений Ч. Айтматова, переведенный на якутский язык (1966), и спектакли, поставленные на сцене Саха театра режиссерами Федотом Потаповым и Андреем Борисовым (1965, 1982) по повестям писателя «Материнское поле» и «Пегий пес, бегущий краем моря». Цель работы – выявление значения творчества Чингиза Айтматова на развитие якутской культуры. Методология исследования основывается на комплексном подходе, предполагающем использование различных научных методов. При исследовании влияния творчества кыргызского писателя на якутскую литературу были применены историко-типологический и культурно-исторический методы исследования. При рассмотрении генезиса культуры родственных народов, при сопоставлении их менталитета применялся сравнительно-типологический подход. В изучении феномена Айтматова как особого, неординарного явления в театральном искусстве народа саха были использованы конкретно-аналитический, культурно-исторический методы.

Степень изученности темы

Проблема изучения вклада Ч.Т. Айтматова в якутскую культуру до настоящего времени еще не являлась предметом целостного научного осмысления. О значении сборника «Верблюжий глаз» в своем творчестве упоминается в статье народного писателя Якутии Дмитрия Наумова «Заветное слово великого писателя» (Наумов, 2016), а также в резюме писателя А.Г. Гуринова-Арчылана к переводу произведения Айтматова «Буранный полустанок» (Гуринов, 2012). Постановке спектакля «Желанный голубой берег мой...» по повести Чингиза Айтматова был посвящен раздел «Люди – звезды» в монографии В.А. Чусовской «Путь к театру олонхо: Творчество режиссера Андрея Борисова» (Чусовская, 2006). Таким образом, научная новизна работы состоит в том, что автором впервые предпринимается попытка выявления и комплексного исследования значения творчества Чингиза Айтматова в развитии якутской литературы и национального театра.

Анализ

Ч. Айтматов и якутская литература

Культура каждого народа живет в духовной и генной памяти народа, а, как известно, кыргызы и якуты являются родственными народами – у нас общие предки и общая пракультура. Наши языки принадлежат к одной языковой семье – тюркской, и, как отмечает исследователь Б.С. Зулумян, языковое родство определяет в какой-то степени и родство духовное, и именно язык является одним из важнейших компонентов формирования способа мышления, восприятия и, в конце концов, – типов литератур

(Зулумян, 1995: 126). Отечественными исследователями было отмечено, что открытием литературы 1960-х гг. стал тот факт, что в произведениях Айтматова впервые были введены традиции богатырского эпоса кыргызов: “Примером может служить жанровое новаторство Ч. Айтматова, мастера реалистического письма, придающего эпическое звучание киргизской повести и монументальность ее образов на основе введения в общесоюзный литературный обиход героической традиции киргизского эпоса “Манас” (Толгонай, Танабай, Джамиля, подростки-школьники из “Ранних журавлей”)” (Кедрина, 1976: 16-17). Мифологические сюжеты, образы и эпические мотивы, размеренная поэтическая речь в произведениях Айтматова, восходящие к “Манасу”, оказались близки и глубоко понятны якутскому читателю. По представлениям якута, воспитанного на основе мифологических воззрений народа и эпоса олонхо, природа считалась живой и одушевленной, а человек – ее частью. Проживающий в суровых условиях и зависимый от климатических особенностей северный человек преувеличивал стихийное могущество природных явлений и всегда относился к ним с большим преклонением, подносил угощения и просил благосклонности. Философ А.Г. Новиков отмечает: “Якуты верили, что в Среднем мире, помимо людей и животных, имелось большое количество духов-хозяев (иччи) гор, рек, озер, лесов, дорог и даже предметов, созданных руками человека. Наиболее добропочитаемой иччи была хозяйка земли, охраняющая благополучие людей и их скота от проказов злых абаасы. Ее “видели” в образе седой старухи в нарядной одежде. Она воплощает в себе персонифицированный образ родной земли, праматери всего живущего и растущего. ...Хозяйка земли всегда готова напоить, накормить, приютить и обнять всех обитателей земли” (Новиков, 1996: 26).

Привыкшему преклоняться Земле как матери-кормилице якуту было понятно обращение Толгонай к Матери-земле за советом в трудный час. Ему, стремящемуся жить с окружающим миром в гармоничных отношениях, было близко очеловечивание природных сил и Земля воспринималось как живое существо, которое заботится о своих детях. Схожи были космогонические представления кыргызов и якутов, сверяющих свою жизнь с движением небесных светил, что подчеркивает общие корни и мировосприятие. Песни в произведениях Ч. Айтматова служат не только украшением текста, но и важным средством передачи культурных ценностей и эмоций. Песня о стране Анархай, сочиненная Кемелем (“Верблюжий глаз”), песни Данияра о красоте родной земли, о любви полюбились якуту – мастеру импровизации. Таким образом, огромный успех данной книги в Якутии можно объяснить генной памятью, близостью менталитета наших народов.

Но в то же время было новое, неизведанное для якутского читателя. Якутский менталитет запрещает проявлять чувства на людях, и потому саха обычно сдерживает свои эмоции. Новшеством явилось открытое проявление переживаний, раскрепощенность чувств, эмоциональное выражение страсти героев произведений Айтматова, которые представили собой смелый шаг в сторону преодоления традиционных норм. Вызывал глубокий интерес и импонировало в писателе преодоление тюркского менталитета, некоторых традиционных представлений, сковывающих современного человека и как он открыто и смело ставил злободневные вопросы, социальные проблемы общества. И все это, можно полагать, дало писателям и читателям возможность задуматься о своих собственных проблемах и вызовах.

Как известно, основой творчества Чингиза Айтматова является гуманизм. Его произведения, утверждающие общечеловеческие ценности, совпали с устремлением человека к миру, созидательному труду в послевоенные годы. Чингиз Айтматов

полностью и пронзительно раскрыл героизм и трагизм войны, глубоко передал подвиг советского народа в тылу. В судьбах своих героев Толгонай, Данияра, Джамили он раскрыл сложную духовную эволюцию человека, пережившего войну. Якутский народ во время Великой Отечественной войны потерял одну треть от общей численности населения и память о войне была жива в его сердце. В айтматовских произведениях образы кыргызских женщин ничем не отличались от якутских: их объединяли душевная красота и мужество, героический трудовой пафос, нравственная чистота. Произведения Чингиза Айтматова раскрывали всю сложность и многогранность человеческой души, сохраняли эстетическое воздействие на читателей, независимо от национальности, времени и обстоятельств.

Велико было влияние Айтматова на развитие литератур братских народов. Об этом говорил и исследователь А. Садыков на Всесоюзной тюркологической конференции (1976): “Начинающий прозаик сейчас не может пройти мимо опыта, мимо эстетических открытий Ч. Айтматова, достижения которого особенно велики в жанре короткого рассказа и лирико-драматической повести. Творчество и личность Ч. Айтматова играют особо важную роль в сближении литератур народов СССР, в укреплении международных контактов всей советской литературы” (Садыков, 1976, 67-68). Действительно, произведения Айтматова повлияли на становление национальных литератур и послужили образцом для подражания. Как отмечает алтайский литературовед Н.М. Киндикова, поэт Аржан Адаров, будучи в зрелом возрасте, под влиянием своих переводов произведений Ч. Айтматова и казахского писателя И. Есенберлина приступил к написанию собственных исторических романов (Киндикова, 2019: 155).

Неомифологические тенденции, наблюдающиеся в творчестве Айтматова, в котором были выработаны типы интеллектуализированного использования мифа в современной прозе, прослужили примером для якутского писателя Ивана Гоголева. Как отмечают якутские литературоведы, в романе “Богиня милосердия” якутский автор следует по пути так называемого “магического реализма” в мировой литературе XX в., представленного именами Ж. Амаду, Г. Маркеса, Ч. Айтматова и др. (Ойунская и др., 2005: 420-421). Исследователь В.Б. Огорокова в своей монографии о творчестве народного писателя Якутии Дмитрия Наумова утверждает, что увлечение будущего прозаика в детские годы лирико-романтическими произведениями Чингиза Айтматова оказало значительное влияние на его творчество и становление как автора (Огорокова, 2018: 181). Сам народный писатель вспоминает: “Мы, шестиклассники, с большим восторгом восприняли на уроке якутской литературы чтение перевода на якутский язык произведения “Верблюжий глаз”, который прочитал наш учитель В. Гольдеров. С этого дня, взволновав до глубины души, появился в моей жизни Чингиз Айтматов. Прекрасная мелодия его повестей мне слышна до сих пор. До сих пор я принимаю его как истинно якутского писателя, родного нам по духу и мироощущению” (Наумов, 2016: 6).

Творчество Чингиза Айтматова заложило основу дружеских связей народа саха с братским кыргызским народом, а также подняло на новую ступень развитие переводческой деятельности. С каждым годом связь между двумя народами укрепляется. В 2014 году в рамках соглашения с Кыргызской Республикой при поддержке народного писателя Кыргызстана, профессора Бексултана Жакиева героический эпос кыргызов «Манас» в Якутии был переведен на якутский язык, а якутский эпос – олонхо «Ньургун Боотур Стремительный» в Кыргызстане перевели на кыргызский язык. Вышло в свет и второе в истории творческого сотрудничества литераторов нашей республики и

Кыргызстана издание – новый сборник произведений 40 кыргызских писателей на якутском языке «Күн төрөөбүт хайата (Солнечная гора)» (Жакиев и др., 2017).

К 50-летию первого издания произведений великого писателя-гуманиста на якутском языке в 2016 г. в издательстве “Бичик” был издан сборник повестей и романов Чингиза Айтматова на русском и якутском языках (Айтматов, 2016). В переизданный сборник дополнительно были включены переводы произведений “Белый дождь (Илгэлээх ардах)” и “Пегий пес, бегущий краем моря (Муора кытылынан сүүрэр Эриэн ыт)” в переводе журналиста, писателя Д.В. Кириллина и историка, государственного деятеля А.Н. Жиркова. Якутские писатели проявляют постоянный интерес и время от времени обращаются к богатой сокровищнице айтматовских произведений. Так, в 2018 г. отдельным изданием была напечатана повесть “Тополек мой в красной косынке” (“Кыһыл былааттаах тирэхчээним”) в переводе В.Н. Луковцева-Дьурустана (Луковцев-Дьурустан, 2018). В 2014 г. в литературно-публицистическом журнале “Чолбон” была напечатана повесть “Буранный полустанок” (“Буурбалаах тохтобул”) в переводе Т. Кириллина (Кириллин, 2014), в 2015-2016 гг. издана повесть “Пегий пес, бегущий краем моря” (“Муора кытылынан сүүрэр Эриэн ыт”) в переводе А.Н. Жиркова (Жирков, 2015-2016). В 2012 г. в журнале “Күрүлгэн” (“Водопад”) была опубликована повесть “Белое облако Чингисхана” в переводе Т. С. Кириллина (Кириллин, 2012), в 2024 г. опубликован рассказ “Солдатенок” в переводе писателя, переводчика В.Н. Луковцева-Дьурустана (Луковцев-Дьурустан, 2024). Таким образом, можно сказать, что в якутской культуре имя Чингиза Айтматова не забывается, его творчество продолжает вдохновлять и вызывать размышления, к нему как живительному источнику снова и снова обращаются молодые поколения.

Якутские литературоведы отмечают, что в настоящее время “многие крупные произведения якутских писателей, созданные в условиях тотального контроля со стороны государства, не терпящего любые проявления инако- и свободомыслия, с трудом проходят проверку временем”. (Семенова, 2022: 42). Безусловно, Чингиз Айтматов был советским писателем. Но обращение к фольклорно-мифологическим сюжетам, мотивам, утверждение национальной идеи, отражение непреходящих общечеловеческих ценностей, освещение “вечных” проблем делают его творчество неподвластным времени, позволяя ему занимать достойное место в мировой литературе.

Айтматов и Саха театр

«Материнское поле» – новое слово в театральном искусстве Якутии. Удивительно, что с именем кыргызского писателя тесно связано становление и развитие Якутского драматического театра имени П.А. Ойунского. Феномен Айтматова как особого, неординарного явления заключается в том, что его произведения, поставленные на сцене национального театра, стали не только вершинными постановками и крупными достижениями двух якутских режиссеров, но и значительными вехами, отправными точками развития театрального искусства республики.

По повести «Материнское поле», написанной Ч. Айтматовым в 1964 г., известный русский режиссер Б.А. Львов-Анохин создал инсценировку и поставил спектакль в Московском драматическом театре им. К.С. Станиславского. В 1965 г. данная сценарная композиция была распространена по театрам страны и в этом же году пьеса была поставлена на сцене Якутского драматического театра главным режиссером, заслуженным артистом РСФСР и ЯАССР Федотом Потаповым. Главная роль Толгонай была доверена молодой артистке Александре Ивановой. Спектакль вышел к 20-летию Победы в Великой Отечественной войне и сразу полюбился якутскому зрителю, в

сердце которого еще не зажили и кровоточили раны прошедшей войны. Слезы, беды кыргызской матери, сила и стойкость, любовь к жизни затрагивали интересы всех, кто пережил войну. Эмоции, передаваемые через персонажей, позволяли зрителям сопереживать и переосмысливать свои собственные переживания. Спектакль «Ийэ сирэ (Материнское поле)» Ф. Потапова, основанный на волнительном монологе Матери о ее прошлой жизни и её диалоге о жизни с Матерью-Землей, прозвучал как героическая поэма, посвященная стремлению человека к миру и добру, высокому предназначению человека. Необычна была и сценография спектакля, в котором новаторский подход художника В. Иванова выразился в неброских легких дымчатых декорациях, которые подходили поэтическому духу, музыкальному слогу, философскому восприятию жизни в произведении Айтматова. В течение спектакля занавес не закрывался, декорация не менялась, добавлялись только одна-две детали. Но это абсолютно не мешало восприятию спектакля, который во всех компонентах и с предельной достоверностью представлял собой одно целое, обобщенное и монолитное. Если ранее театральные декорации спектаклей с тончайшей достоверностью воспроизводили действительность, то здесь работа сценографа была основана на театральной условности.

Как отмечают рецензенты и зрители, постановка «Материнского поля» явилась особым событием в творческой жизни республики благодаря новизне и свежести режиссерской работы. Народный писатель Д.К. Сивцев-Суорун Омоллон утверждал, что на примере режиссерского решения этого спектакля можно было четко уловить основные творческие устремления Ф.Ф. Потапова: масштабность театрального зрелища, выпячивание социальных проблем современности, желание основную идею спектакля довести до зрителя просто, но броско (Сивцев-Суорун Омоллон, 1975: 31).

Считается, что постановка Федота Потапова «Материнское поле» по повести Ч. Айтматова значительно повлияла на эстетику театра 1960-1970-х годов. Исследователи Борисова А.А., Максимов Н.И. пишут о спектакле: «Он, несомненно, вошел в историю якутского театрального искусства как одна из вершин творчества Ф.Ф. Потапова. Режиссер стремился сделать спектакль как действие, происходящее среди его современников, здесь и сейчас. И оно получилось таким – волнующим, пронизывающим душу, делающим непосредственным участником каждого, кто смотрел этот спектакль» (Борисова А.А. и др., 2010: 154-155).

Артист, деятель театра и кино С.Н. Сивцев-Доллу утверждает, что постановка спектакля «Материнское поле» занимала важное место в истории Якутского театра: «Я не раз слышал, что наш спектакль мог бы стать украшением и победителем фестивалей различного уровня» (Сивцев-Доллу, 2000: 38). Об этом отмечает и заведующий Литературной частью драмтеатра И.А. Дмитриев: «Постановка «Материнского поля» является высоким достижением, вершинной точкой всей деятельности режиссера Ф. Потапова. Премьера спектакля состоялась 4 декабря 1965 г. Побывав на нем, я был в большом восторге. До этого я не видел на сцене нашего театра такого удивительно грандиозного, ошеломительно прекрасного спектакля. Но я не смог выявить, в чем заключается ее прелесть. Спектакль был одновременно поэтичный, лирический и с глубокой философской подоплекой. Потом я не раз еще увидел постановки других театров данного спектакля, но никто не мог сравниться с нашим. Это была лучшая постановка. Если бы в начале 1970-х гг. у нас была возможность показать его в других регионах и центре, то наше имя прогремело бы еще тогда. Но времена были другие, и мы не имели возможность показать в других регионах этот замечательный спектакль своего времени. Спектакль имел большое значение в жизни нашего театра» (Дмитриев, 2000: 76-77).

Успеху спектакля во многом способствовала талантливая игра артистки Александры Ивановой, которая, не прибегая к внешним эффектам, скупко пользуясь жестами, не напрягая голоса, сумела создать скульптурный образ матери – нежной, доброй и вместе с тем непреклонной. Поражало умение актрисы вести диалог и не менее искусное умение молчать на сцене. Она сумела передать чистую душу, любовь к людям, доброе сердце Толгонай, которая вышла победительницей в битве со злым роком. Режиссер и артистка верно уловили сплавленные воедино философию, поэзию и лирику произведения и смогли верно передать боль матери. Роль Толгонай стала большим достижением в истории якутского театрального искусства. В этом образе были показаны трагедия народа, сила духа матери, которая в восприятии зрителей оставалась якутской женщиной.

Почти 60 лет идет на сцене театра «Материнское поле», поставленное режиссером Ф.Ф. Потаповым. Теперь роль Толгонай играет дочь режиссера Елизавета Потапова.

«Желанный голубой берег мой» как начало новой эпохи в Саха театре. Состоявшаяся 5 июня 1982 г. в Якутском драматическом театре премьера спектакля «Желанный голубой берег мой» по произведению Айтматова «Пегий пес, бегущий краем моря» открыла новую эпоху в театральном искусстве республики и стала на долгие годы визитной карточкой Саха театра. В тот день молодой режиссер Андрей Борисов, ученик знаменитого режиссера А.А. Гончарова, представил свой дипломный спектакль «Хаарыан хампа күөх кытылым (Желанный голубой берег мой)». Как известно, Айтматову подарил сюжет данного произведения его друг, нивхский писатель Владимир Санги. Переводчиком инсценировки выступил писатель, заведующий литературной частью И.А. Дмитриев-Сиэн Чолбодук. Переводчик оставил свои воспоминания, как он долго не находил время и не мог выполнить просьбу выпускника Борисова: «Я очень люблю произведения Айтматова, но никак не представлял себе, как будет звучать он на якутском языке, и долго не решался. Но когда меня отправили на командировку в отдаленный Булунский район, в селе Кюсюр под звуки заунывной пурги слова великого писателя сами перелились на мой родной язык. Название придумал сам, и Андрей Саввич его одобрил» (Дмитриев, 2000: 87).

Сценография, придуманная ленинградским художником Геннадием Сотниковым, поражала воображение зрителей простотой и лаконичностью, наполненной богатством ассоциаций: на пустом пространстве сцены были только белые полотна, которые представляли волны, море, туман, небо, и большая качающаяся лодка. С этого спектакля началось многолетнее творческое содружество режиссера и художника: «Новое сценографическое решение, визуализирующее многомерный мир, дает новое качество театра. «Желанный голубой мой берег» начинает эпоху лироэпического театра, в котором осуществляются инварианты классического театра: режиссер Андрей Борисов и сценограф Геннадий Сотников ставят спектакли, в драматургической основе которых лежит миф, действенную сторону составляет – ритуал, речевую ткань – эпический слог, сценографию – символы космогонического значения» (Чусовская, 2006: 184).

Спектакль был поставлен на стыке античной трагедии и якутского эпоса олонхо. Инсценировка представляла собой чередование стасимов и эписодиев, где роль хора выполнял рассказчик, который вел повествование и в конце спектакля превращался в шамана. Маленький мальчик Киrisk, как богатырь из олонхо, проходил трудные испытания в виде великого тумана, жажды и смерти родных людей и постепенно становился героем.

Постановка явилась совершенно новым словом в эстетике театра, и потому сами якутяне сначала не понимали: восхищаться или критиковать. Как говорится, нет пророка в своем Отечестве. К счастью, наступили новые времена, когда появилась возможность показать спектакли в других регионах. В январе 1984 г. наш театр принял участие в Всероссийском фестивале “Героическое освоение Сибири и Дальнего Востока”. В Хабаровске собрались десятки театров и показали свои лучшие работы. Постановка Саха театра получила множество восторженных отзывов. Летом 1985 г. состоялись гастроли Якутского театра в Москве, где они показали шесть спектаклей, которые прошли с огромным успехом. Среди зрителей спектакля “Желанный голубой берег мой” был сам автор Чингиз Айтматов, который высоко оценил работу режиссера: “Я не ожидал, что в Якутском театре имени П. Ойунского может быть такая сильная театральная страсть, культура... Для меня это подарок судьбы. Несомненно, есть черты мастерства высокого, это я отношу к режиссеру-постановщику Андрею Саввичу... Человек должен успех переносить так, как надо переносить беду. Если он все это правильно поймет, сделает правильный вывод, значит, ему впереди светит яркая звезда театральная...” (Чусовская, 2006: 9).

В ноябре 1985 г. труппу пригласили в Тбилиси на Второй Всесоюзный театральный фестиваль молодежных спектаклей, где он имел большой успех и стал победителем. Грузинские деятели театра выдвинули спектакль на соискание Государственной премии СССР и вскоре лауреатами этой премии стали режиссер А. Борисов, сценограф Г. Сотников, актеры С. Федотов, Е. Степанов, Г. Васильев. Такого взлета театральное искусство Якутии за всю историю своего существования еще не испытывало.

С этого спектакля началось триумфальное шествие Саха театра по стране и миру. Театр успешно принимал участие в фестивалях “Проза на сцене” (Киев, 1987), “Айтматов и театр” (Бишкек, 1987), “Туганлык” (Уфа, 1992); международном театральном фестивале “Сервантино” (Мехико, 1988), театральном фестивале международного института театра (Хельсинки, 1989), в фестивале музыки и театра к Пасхальным праздникам (Каутокейно, 1992), фестивале молодежных театров (Чикаго, 1992), международном театральном фестивале “Контакт” (Торунь, 1993); гастролировал в Швейцарии, Турции, Германии и т.д. Идея произведения о самопожертвовании человека ради будущего, продолжения рода, нации оказалась очень близка и понятна всем. Она явилась универсальной и общечеловеческой темой, которая находит отклик в сердцах людей разных национальностей и культур, и потому все зрители принимали спектакль очень тепло и душевно. Исследователь Валентина Чусовская отмечает: “Богатая полисемантическая символика: лодка, ковш, птица, несущая весть, крест, звезда, глоток воды и великий туман имеет общечеловеческое, общекультурное значение, и, таким образом, созвучность интонации этого спектакля с настроением всех людей, живущих в мире, где человечество “в одной лодке” перед угрозой всеобщего уничтожения, его “библейский язык”, которым создается новая художественная картина мира на рубеже веков составляет главную ценность спектакля”. (Чусовская, 2006: 19). Везде, в какой бы стране его ни показывали, спектакль всегда вызывал в финале катарсис и люди плакали.

“В политике Советского Союза не только не уделялось внимания сохранению культуры, литературы, языка многочисленных так называемых малых народов, наоборот, ближайшей целью “строителей коммунизма” являлось сближение всех народов, создание единого советского народа, который владел бы только общим русским языком” (Сайфулина, Арзамазов, 2023: 11). Действительно, в рамках идеологии советского государства проводилась политика, направленная на унификацию культур и

национальных традиций. Начало творческой деятельности нового режиссера Якутского театра А.С. Борисова совпало с эпохой перестройки, результатом которой стали изменение государственного строя в стране, развал СССР, коренное переустройство общественно-политической системы и устоявшихся нравственно-этических ценностей общества. Как утверждает театровед Н.И. Максимов, спектакль стал большим событием культуры народа саха и в нашей республике духовное возрождение народа, усиление национального самосознания, перестройка жизни общества, возвращение к исконным традиционным ценностям начались с Саха театра: “Поняв, что наш голос может быть услышан в мире и мы – самобытный народ со своей историей, стали громко звучать незнакомые ранее слова “суверенитет”, “якутский президент”, “государство”. В этом и заключается значение и сила искусства – пробуждать народ, национальное самосознание, поверить в свои силы” (Максимов, 2004: 194).

В 1983 г. А.С. Борисов сменил на посту главного режиссера театра Федота Потапова, проработавшего на этой должности без малого четверть века, и началась новая эра в жизни театра. В 2004 г. Андрей Борисов сам признавался: “Ясно, что в истории якутского театра не было более проникновенного, эстетически самобытного спектакля, принесшего славу Саха театру, изменившего его облик, и на протяжении двадцати двух лет символизирующего духовные устремления народа саха, его художественную культуру... “Желанный берег” создан всеми поколениями театра. Если бы не было спектакля “Материнское поле” по Айтматову в постановке Федота Потапова, то и “Желанный берег” не появился бы” (Чусовская, 2006: 20).

Принято считать, что данный спектакль не только открыл новую эпоху в Саха театре, но и стал началом нового этапа развития национального театра олонхо, который отделился от драматического театра в 2010 г.

Как и многие народы мира, наш народ считает Чингиза Айтматова своим национальным писателем, герои его бессмертных произведений и поныне живут в сердцах и памяти благодарных читателей. В 1993 г. народным художником Якутии Афанасием Осиповым был создан портрет “Чингиз Айтматов”, получивший высокую оценку российских искусствоведов. Именем великого гуманиста Чингиза Айтматова якутяне назвали крупный алмаз, найденный в 2013 году.

Выводы

Резюмируя вышесказанное, можно прийти к следующим выводам.

Не было в истории якутского народа другого иноязычного писателя, повлиявшего и кардинально изменившего его культуру, как Чингиз Айтматов. Творчество и деятельность писателя имеют большое значение в укреплении единства межнациональных отношений кыргызов и народа саха. Якутские литературоведы отмечают, что творчество и личность прозаика повлияли на творчество народных писателей Якутии Ивана Гоголева и Дмитрия Наумова. С именем писателя были тесно связаны художественные достижения и формирование традиций Саха театра: два спектакля по его произведениям стали новыми этапами развития национального театрального искусства Якутии. Уникальность Чингиза Айтматова также заключается в том, что через его творчество наш народ транслировал в культурное пространство России и мира свои традиции и национальную культуру.

Феномен Чингиза Айтматова проявляется в том, что его творчество глубоко национально и в то же время интернационально. Через изображение актуальных проблем

жизни родного кыргызского народа он выходил к глобальным, общечеловеческим ценностям и его произведения для всех людей мира, независимо от национальности, идеологий и религий, являются неисчерпаемым живительным источником вдохновения для творческих личностей.

Заключение

Произведения Чингиза Айтматова явились не только большим событием в мире художественной литературы, но и стали объединяющим мостом, позволяющим людям из разных культур находить общий язык через искусство. Его пример показывает, как литература может преодолевать культурные и языковые барьеры: он говорит о человеческих чувствах и переживаниях, которые понятны всем, независимо от национальности. Творчество Чингиза Айтматова не только обогащает литературу, но и способствует культурному и социальному развитию общества, и его универсальное наследие продолжает жить в сердцах и умах людей по всему миру.

Литература

- Ала-хайа сарыала (Расцвет над Ала-Тау), 1967. Якутск: Книжное изд-во. 376 с.
- Айтматов Ч.Т., 2024. Аҗа туура тэппит гуйаҗа (Солдатенок). Күрүлгэн. №4. С. 64-69.
- Айтматов Ч.Т., 2016. Илгэлээх ардах (Белый дождь). Якутск: Бичик. 656 с.
- Айтматов Ч.Т., 2014. Буурҗалаах тохтобул (Буранный полустанок). Чолбон. №1. С. 44-62; №2. 25-46.
- Айтматов Ч.Т., 2018. Кыһыл былаатгаах тирэхчээним (Тополек мой в красной косынке). Якутск: Бичик, 141 с.
- Айтматов Ч.Т., 2015-2016. Муора кытылынан суурэр Эриэн ыт (Пегий пес, бегущий краем моря). Чолбон. №12. С. 48-57; №1. С. 37-50; №2. С. 37-55.
- Айтматов Ч.Т., 2012. Чыныс Хаан үрүн былтыта (Белое облако Чингисхана). Күрүлгэн (Водопад). №2. С. 56-102.
- Борисова А.А., Максимов Н.И., 2010. Утверждение жизни и духовное вознесение человека (1961-1982) // Антология Саха театра. Кн. 1. Якутск: Бичик. С.141-180.
- Гуринов А.-Арчылан, 2012. После чтения. Күрүлгэн. № 2. С. 103-106.
- Дмитриев И.-Сизэн Чолбодук, 2000. Занавес открывается... Москва: Айыына. 199 с.
- Зулумян Б.С., 1995. У истоков армянской культуры. Типологические черты // История национальных литератур. Перечитывая и переосмысливая. Москва: Наследие. С. 124-134.
- Кедрина З.С., 1976. Социалистический реализм и тюркоязычные литературы Средней Азии и Казахстана в общесоюзном литературном процессе // Тезисы докладов и сообщений Всесоюзной тюркологической конференции "Тюркоязычные литературы – история и современный литературный процесс". Алма-Ата, 27-29 сентября 1976 г. Алма-Ата: Наука. 130 с.
- Киндикова Н. М., 2019. Актуальные вопросы современной алтайской литературы. Горно-Алтайск. 216 с.
- Күн кууһар хайатыттан (Солнечная гора), 2017. Якутск: Бичик. 415 с.
- Наумов Д., 2016. Заветное слово великого поэта // Айтматов Ч.Т. Белый дождь. Якутск: Бичик. С. 3-6.

Ойунская С.П., Бурцев Д.Т., Мыреева А.Н., Васильева Д.Е., 2005. Современная проза // Литература Якутии XX века: Историко-литературные очерки. Якутск: Ин-т гуман. исслед. С. 376-424.

Окорокова В.Б., 2018. Дмитрий Наумов – летописец якутской жизни. Якутск: Издательский дом СВФУ. 238 с.

Садыков А., 1976. Роль Чингиза Айтматова в сближении литератур // Тезисы докладов и сообщений Всесоюзной тюркологической конференции “Тюркоязычные литературы – история и современный литературный процесс”. Алма-Ата, 27-29 сентября 1976 г. Алма-Ата: Наука. 130 с.

Сайфулина Ф.С., Арзамазов А.А., 2023. Тюркские и нетюркские этнохудожественные перекрестки Урала, Западной Сибири и Крайнего Севера: опыт моделирования новых межлитературных общностей. Казань: Редакционно-издательский центр «Школа». 216 с.

Семенова В.Г., 2022. Научная биография А.И. Софронова-Алампа: роль личности в истории народа. Якутск: Издательский дом СВФУ. 316 с.

Сивцев С.Н.-Доллу, 2000. Вспоминая прошлое... Якутск: Сахаполиграфиздат. 208 с.

Суорун Омоллон, 1975. Якутскому драматическому театру имени П.А. Ойунского 50 лет // Якутский театр. Якутск: кн. изд-во. С. 5-39.

Чусовская В.А., 2006. Путь к театру олонхо: Творчество режиссера Андрея Борисова. Якутск: Бичик. 192 с.

Reference

Ala-haja saryala (Rascvet nad Ala-Tau) [Blossoming over Ala-Tau], 1967. Yakutsk: Book Publishing House. 376 p. [in Russian].

Ajtmatov Ch.T., 2024. Аҕа туура теппит тујаҕа (Soldatenok) [The Little Soldier]. Kyrylgen [Waterfall]., No. 4. P. 64-69. [in Russian].

Ajtmatov Ch.T., 2016. Ilgeleekh arдах (Belyj dozhd') [White Rain]. Yakutsk: Bichik. 656 p. [in Russian].

Ajtmatov Ch.T., 2014. Buurҕalaah tohtobul (Burannyj polustanok) [The Day Lasts More Than a Hundred Years]. Cholbon [North Star]. No. 1, pp. 44-62; No. 2. P. 25-46 [in Russian].

Ajtmatov Ch.T., 2018. Kyhyl bylaattaah tirekhcheenim (Topolek moj v krasnoj kosynke) [My Poplar in a Red Scarf]. Yakutsk: Bichik. 141 p. [in Russian].

Ajtmatov Ch.T., 2015-2016. Muora kytlylynan suurer Erien yt (Pegij pes, begushchij kraem morya) [The Spotted Dog Running Along the Seashore]. Cholbon [North Star]. No. 12. P. 48-57; No. 1. P. 37-50; No. 2. P. 37-55. [in Russian].

Ajtmatov Ch.T., 2012. Чунһыс Хаан үрүн bylyta (Beloe oblako Chingiskhana) [The White Cloud of Genghis Khan]. Kurulgen [Waterfall]. No. 2. P. 56-102. [in Russian].

Borisova A.A., Maksimov N.I., 2010. Utverzhdienie zhizni i duhovnoe voznesenie cheloveka [Affirmation of Life and Spiritual Uplifting (1961–1982)] (1961-1982). Antologiya Saha teatra [Anthology of the Sakha Theater]. Book 1. Yakutsk: Bichik. P. 141-180. [in Russian].

Gurinov A.-Archylan, 2012. Posle chteniya [After Reading]. Kurulgen [Waterfall]. No. 2. P. 103-106. [in Russian].

Dmitriev I.-Sien Cholboduk, 2000. Zанaves otkryvaetsya... [The Curtain Rises...] Moscow: Ajjyna. 199 p. [in Russian].

Zulumyan B.S., 1995. U istokov armyanskoj kul'tury. Tipologicheskie cherty [At the Origins of Armenian Culture: Typological Features]. Istoriya nacional'nyh literatur. Perechityvaya i

pereosmyslivaya [History of National Literatures: Rethinking and Reinterpreting]. Moscow: Nasledie. P. 124-134. [in Russian].

Kedrina Z.S., 1976. Socialisticheskij realizm i tyurkoyazychnye literatury srednej Azii i Kazahstana v obshcheyuznom literaturnom processe [Socialist Realism and Turkic Literatures of Central Asia and Kazakhstan in the All-Union Literary Process]. Tezisy dokladov i soobshchenij Vsesoyuznoj Tyurkologicheskoy konferencii "Tyurkoyazychnye literatury – istoriya i sovremennyy literaturnyy process" [Abstracts of Reports and Presentations of the All-Union Turkological Conference «Turkic Literatures – History and Contemporary Literary Process»]. Almaty, September 27-29, 1976. Almaty: Nauka. 130 p. [in Russian].

Kindikova N. M., 2019. Aktual'nye voprosy sovremennoj altajskoj literatury [Current Issues of Modern Altai Literature]. Gorno-Altajsk. 216 p. [in Russian].

Kyn kuuhar hajatyttan (Solnechnaya gora) [Sunny Mountain], 2017. Yakutsk: Bichik. 415 p. [in Russian].

Naumov D., 2016. Zavetnoe slovo velikogo poeta [The Cherished Word of a Great Poet]// Ajtmatov Ch.T. Belyj dozhd' [White Rain]. Yakutsk: Bichik. P. 3-6. [in Russian].

Ojunskaia S.P., Burcev D.T., Myreeva A.N., Vasil'eva D.E., 2005. Sovremennaya proza [Contemporary Prose]. Literatura Yakutii XIX veka: Istoriko-literaturnye ocherki [Yakutia Literature of the 20th Century: Historical and Literary Essays]. Yakutsk: Institute of Humanities Research. P. 376-424. [in Russian].

Okorokova V.B., 2018. Dmitrij Naumov – letopisec yakutskoj zhizni [Dmitry Naumov – Chronicler of Yakut Life]. Yakutsk: Publishing House of NEFU. 238 p. [in Russian].

Sadykov A., 1976. Rol' Chingiza Ajtmatova v sbliuzhenii literature [The Role of Chingiz Aitmatov in Bringing Literatures Closer]. Tezisy dokladov i soobshchenij Vsesoyuznoj Tyurkologicheskoy konferencii "Tyurkoyazychnye literatury – istoriya i sovremennyy literaturnyy process" [Abstracts of Reports and Presentations of the All-Union Turkological Conference «Turkic Literatures – History and Contemporary Literary Process»]. Almaty, September 27-29, 1976. Almaty: Nauka. 130 p. [in Russian].

Sajfulina F.S., Arzamazov A.A., 2023. Tyurkskie i netyurkskie etnohudozhestvennye perekrestki Urala, Zapadnoj Sibiri i Krajnego Severa: opyt modelirovaniya novykh mezhliteraturnykh obshchnostej [Turkic and Non-Turkic Ethno-Artistic Intersections of the Urals, Western Siberia, and the Far North: Modeling New Interliterary Communities]. Kazan: Editorial and Publishing Center "School." 216 p. [in Russian].

Semenova V.G., 2022. Nauchnaya biografiya A.I. Sofronova-Alampa: rol' lichnosti v istorii naroda [The Scholarly Biography of A.I. Sofronov-Alamp: The Role of Personality in the History of a People]. Yakutsk: Publishing House of NEFU. 316 p. [in Russian].

Sivcev S.N.-Dollu, 2000. Vspominaya proshloe... [Remembering the Past...] Yakutsk: Sakha Polygraph Publishing House. 208 p. [in Russian].

Suorun Omollon, 1975. Yakutskomu dramaticheskomu teatru imeni P.A. Ojunsogo 50 let [50 Years of the P.A. Oyunsky Yakut Drama Theater]. Yakutskij teatr [Yakut Theater]. Yakutsk: Book Publishing House. P. 5-39. [in Russian].

Chusovskaya V.A., 2006. Put' k teatru olonho: Tvorchestvo rezhissera Andrey Borisova [The Path to the Olonkho Theater: The Creativity of Director Andrei Borisov]. Yakutsk: Bichik. 192 p. [in Russian].

Сведения об авторе:

Семенова Валентина Григорьевна, доктор филологических наук, заведующий кафедрой якутской литературы, Институт языков и культуры народов Северо-Востока Российской Федерации, ул. Кулаковского, 42, Саха, Российская Федерация.

ORCID: 0009-0002-9982-6111

Information about author:

Seменова Valentina Grigorievna, Doctor of Philological Sciences, Head of the Department of Sakha(Yakut) Literature, the Institute of Languages and Culture of the Peoples of the North-East of the Russian Federation, 42 Kulakovski Str., Republic of Sakha (Yakutia), Russian Federation.

ORCID: <https://orcid.org/0009-0002-9982-6111>

Автор туралы мәлімет:

Семенова Валентина Григорьевна, филология ғылымдарының докторы, якут әдебиеті кафедрасының меңгерушісі, Ресей Федерациясы Солтүстік-Шығыс халықтарының тілдері мен мәдениеті институты, Кулаковский көш., 42, Саха, Ресей Федерациясы.

ORCID: <https://orcid.org/0009-0002-9982-6111>

PHILOLOGICAL FIELD/ ФИЛОЛОГИЯЛЫҚ БАҒЫТ/
ФИЛОЛОГИЧЕСКОЕ НАПРАВЛЕНИЕ

Turkic languages/ Түркі тілдері/ Тюркские языки

Article

Қазақ және қырғыз тілдеріндегі локативтіліктің берілу тәсілдері

Л. Кароли^a, *А. Искакова^b

^aУппсала Университеті, Уппсала, Швеция
(E-mail: laszlo.karoly@lingfil.uu.se)

^bЛ.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан Республикасы
(E-mail: Jumanalievna@list.ru). *Байланыс үшін автор: Jumanalievna@list.ru

ARTICLE INFO

ABSTRACT

Кілт сөздер:
ономасио-
логиялық
бағыт, ұғымдық
категориялар,
функционалды-
семантикалық
өріс,
локативтілік,
ядро, периферия,
тілдік бірліктер,
дүниетаным,
қазақ тілі,
қырғыз тілі.

XGTAMP 16.21.51

DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2025-1-146-162>

Мақала қазақ және қырғыз тілдеріндегі локативтіліктің функционалды-семантикалық өрісін (ФСӨ) талдауға арналған. Функционалды лингвистиканы түркі тіл біліміндегі жаңа бағыттағы зерттеулер деуге болады, өйткені функционалды грамматикаға қатысты еңбектер ХХ ғасырдың соңынан бастап қана шыға бастады. Қырғыз тілінде де бұл бағыттағы ғылыми зерттеулер жоқтың қасы. Кеңістік мағынасын білдіретін тілдік бірліктер осы уақытқа дейін лингвистиканың әртүрлі салаларында жеке қарастырылғанымен, түркітануда бұл мәселе арнайы зерттеу нысаны ретінде қарастырылмады.

Мақала теориялық және практикалық бөлімдерден тұрады. Теориялық бөлімде функционалды талдаудың негізгі ұғымдарына тоқталады. Атап айтқанда, жүйелі-құрылымдық бағыт пен функционалды бағыт арасындағы айырмашылық айқындалды, тілден тыс саналатын ұғымдық категория функционалды әдістеменің теориялық негізі ретінде қарастырылды, функционалды-семантикалық өріс пен оның құрылымы, ядро, периферия сияқты негізгі терминдерге анықтама беріледі. Практикалық бөлімде жиналған материалдар пайдаланылып, қазақ-қырғыз тілдеріндегі локативтіліктің ФСӨ-і анықталады. Зерттеу барысында қазақ-қырғыз тілдеріндегі локативтіліктің ФСӨ-нің ұғымдық негізін кеңістік мағынасы құрайтыны белгілі болды. Жоғарыда аталған тілдердегі фактологиялық деректерді талдау нәтижесі кеңістік мағынасы морфологиялық және лексикалық бірліктерде айқын көрінетінін көрсетті, сол себепті локативтіліктің ядросы поли-

центрлі деген тұжырым жасалды. Ядроның морфологиялық бірліктеріне зат есімнің септік категориясы (барыс, жатыс, шығыс септіктері), көмекші есімдер, үстеу, сұрау, сілтеу есімдіктері және етістік жатады. Ал ядроның лексикалық көрсеткіштері ретінде географиялық терминдер, топонимдер, әртүрлі нысан атаулары мен кеңістіктікті білдіретін дәстүрлі өлшем бірліктері қарастырылды. Ядроға локативтілік нақты көрінсе, периферияда кеңістік мағынасы көмескілене түседі. Периферия қазақ және қырғыз тілдерінде тұрақты тіркестермен және син-таксистік бірліктермен (сөз тіркестері және сөйлеммен) беріледі.

Қазақ-қырғыз тілдеріндегі локативтіліктің ФСӨ-нің ұғымдық базасы ортақ, өрістердің құрылымы мен локативтілікті білдіретін тілдік бірліктері ұқсас. Алайда әр халықтың танымы мен мәдени ерекшеліктеріне байланысты, семантикалық узвалды семаларда айырмашылықтар бар. Бұл айырмашылықтар дәстүрлі өлшем бірліктері мен тұрақты тіркестерде айқын байқалады. Мәселен, локативтілікті білдіретін фразеологизмдердің мағыналары кейде жақын болғанымен, әр тілде әртүрлі контексте қолданылады.

Зерттеу нәтижелері қазақ және қырғыз тілдеріндегі локативтіліктің ФСӨ-ін анықтауға мүмкіндік берді және бұл мәселеде қос тілдің құрылымы мен тілдік бірліктерінің ұқсастығы, айырмашылықтары көрсетіліп, түркі тілдерінің функционалды-семантикалық жүйелеріндегі бірқатар тұжырымдарды анықтауға жол ашты.

L. Karoly^a

^aUppsala University, Uppsala, Sweden
(E-mail: laszlo.karoly@lingfil.uu.se)

*A. Iskakova^b

^bL.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Republic of Kazakhstan
(E-mail: Jumanalievna@list.ru)

*Corresponding author: Jumanalievna@list.ru

Ways of expressing locativity in Kazakh and Kyrgyz languages

Abstract. The article analyzes the functional-semantic field (FSF) of locativity in the Kazakh and Kyrgyz languages. Functional linguistics in Kazakh is a relatively new field of study, with research on functional grammar emerging only in the late 20th century. In the Kyrgyz language, however, there is a paucity of scholarly work on this topic. Previous studies on linguistic units conveying spatial meaning have been conducted in isolation, and this issue has not been systematically addressed in Turkology.

Received 10 October 2024. Revised 03 November 2024. Accepted 25 February 2025. Available online 30 March 2025.

Дәйексөз үшін: Л. Кароли, А. Искакова Қазақ және қырғыз тілдеріндегі локативтіліктің берілу тәсілдері // Turkic Studies Journal. 2025. Т. 7. № 1. 146-162 б. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2025-1-146-162>

For citation: L. Karoly, A. Iskakova Ways of expressing locativity in Kazakh and Kyrgyz languages // Turkic Studies Journal. 2025. Vol. 7. No 1. P. 146-162. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2025-1-146-162>

The article is divided into theoretical and practical sections. The theoretical part outlines the key concepts of functional analysis, including the distinction between systemic-structural and functional linguistics, the concept of extra-linguistic categories as the foundation of functional methodology, and the definition and structure of the FSF, consisting of a core and a periphery. In the practical section, based on collected data the FSF of locativity in Kazakh and Kyrgyz is determined. The study reveals that the conceptual basis of the FSF of locativity in both languages is grounded in spatial meanings. The core of the locativity field is polycentric, with spatial meaning expressed through both morphological and lexical units. Morphological elements in the core include the noun case markers (dative, locative, ablative), auxiliary parts of speech, adverbs, interrogative and demonstrative pronouns, and verbs. Lexical indicators include geographical terms, toponyms, different types of objects and units of measurement related to space. In the periphery, the spatial meaning becomes less distinct, manifesting through phraseological units in Kazakh and Kyrgyz, as well as syntactic structures such as phrases and sentences.

The FSF of locativity in both languages shares a common conceptual foundation, exhibiting similar structures and linguistic units for expressing locativity. However, the fields differ in terms of their inherent semes. The differences are particularly noticeable in traditional units of measurement and fixed expressions, thereby facilitating a more profound comprehension of their structural intricacies and distinctive characteristics. These differences reflect the diversity of spatial perception and locativity across different cultures.

The study establishes new possibilities for the comparative analysis of the functional and semantic systems of Turkic languages, thereby enhancing our comprehension of their structure and distinctive characteristics.

Keywords: onomasiological approach, conceptual categories, functional-semantic field, locativity, core, periphery, linguistic units, worldview, Kyrgyz language, Kazakh language.

Л. Кароли^а

*^аУппсальский университет, Уппсала, Швеция
(E-mail: laszlo.karoly@lingfil.uu.se)*

*А. Искакова^б

*^бЕвразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Республика
Казахстан*

(E-mail: Jumanalievna@list.ru)

*Автор для корреспонденции: Jumanalievna@list.ru

Способы выражения локативности в казахском и кыргызском языках

Аннотация. Статья посвящена анализу функционально-семантического поля (ФСП) локативности в казахском и кыргызском языках. Функциональная лингвистика в тюркском языкознании является новым направлением исследований, поскольку труды, посвящённые функциональной грамматике, начали появляться только с конца XX века. В кыргызском языке научные исследования в этом направлении практически отсутствуют. Языковые единицы, выражающие пространственное значение, ранее рассматривались отдельно в различных областях лингвистики, однако в тюркологии эта проблема не была предметом специального исследования.

Статья состоит из теоретической и практической частей. В теоретической части статьи излагаются основные термины функционального анализа, в частности, различие между системно-структурной и функциональной лингвистиками, рассмотрение понятийной внеязыковой категории как базовой основы функциональной методологии, определение понятия ФСП, его структуры, состоящей из ядра и периферии и т.д. В практической части на основе собранных материалов определяется ФСП локативности в казахском и кыргызском языках. В процессе проведенного исследования выявлено, что понятийную основу ФСП локативности в казахском и кыргызском языках составляют пространственные смыслы. Исследование фактологического материала показало, что ядро поля локативности является полицентрическим, поскольку значение пространства наиболее ёмко выражают и морфологические и лексические единицы. К морфологическим единицам ядра относятся категория падежа имени существительного (дательный, местный, исходные падежи), служебные части речи, наречия, вопросительные и указательные местоимения и глаголы. Лексические показатели ядра включают географические термины, топонимы, разного вида объекты и единицы измерения, выражающие пространство. В периферии поля пространственное значение «тускнеет» проявляется неярко, что выражается фразеологизмами казахского и кыргызского языков, синтаксическими единицами (словосочетаниями и предложениями).

ФСП локативности в казахском и кыргызском языках имеют общую понятийную базу, структура полей и взаимодействие различных единиц для выражения семантики локативности также идентичны. Однако поля различаются семантически узуальными семами. Различия особенно заметны в традиционных единицах измерения и устойчивых выражениях, где контекстуальные особенности каждого языка влияют на использование локативных фразеологизмов. Эти различия свидетельствуют о разнообразии восприятия пространства и локативности в разных культурах.

Результаты исследования открывают новые перспективы для сравнительного анализа функционально-семантических полей тюркских языков, углубляя понимание их семантического потенциала в выражении различных понятийных категориях, а также определение многообразия формальных средств.

Ключевые слова: ономазиологическое направление, понятийные категории, функционально-семантическое поле, локативность, ядро, периферия, языковые единицы, мировоззрение, казахский язык, кыргызский язык.

Кіріспе

Тіл білімі зерттеудің функционалды аспектісіне өткен ғасырдың орта шенінен бастап ерекше қызығушылық танытып келеді. Функционалды бағыттың негізінде тілдік бірліктердің мазмұндық жағын сипаттау, тілдегі ұғымдық категорияларды алға шығару жатыр. Ерекшелігі – зерттеу барысында тілдік бірліктердің мағынасы мен сөйлеу кезіндегі қызметіне ерекше басымдылық берілуі. Функционалды-семантикалық бағытта мағынасы, функциясы ұқсас әртүрлі тілдік бірліктерді біріктіру арқылы талдау жасалынады. Бұл бағыт құрылымдық және семантикалық грамматиканың әдістерін пайдалана отырып, тілдік бірліктерді жан-жақты зерттеуге, лексика мен грамматиканың өзара байланысын көрсетуге мүмкіндік береді. Функционалды-семантикалық өрістің маңызды тұсының бірі – тілдегі ұқсастық пен айырмашылықтарды анықтайтын

салыстырмалылық. Барлық тілдер белгілі бір жалпы семантикалық категория арқылы байланысады, біз осындай категория ретінде кеңістікті алдық. Функционалды лингвистикада барлық тілдік емес ұғымдар латынша беріледі, сондықтан мақаламызда кеңістік орнына локативтілік терминін пайдаланамыз.

Локативтілік – кеңістіктің тілдегі ұғымдық мәнін білдіретін семантикалық категория. Адам туғаннан бастап кеңістікпен тығыз байланысты. Қоршаған орта, дене бітімі, өзінің тұратын жері сияқты қарапайым заттарды зерттеу арқылы оң-сол, алыс-жақын, үсті-асты, қашықтық, биіктік сөздерінің мағынасын меңгереді. Ол – әлемнің кез келген географиялық аймағындағы барлық адамдарға таныс, ұлттың өмір сүру жағдайына тәуелсіз әмбебап категория. Демек әр халықтың кеңістікті әртүрлі қабылдауына, тілдегі локативті білдіретін бірліктердің әртүрлі болуына қарамастан, бұл категория барлық ұлттың танымында кездеседі. Зерттеу жұмысымызда осындай қарапайым әрі күрделі ұғымның мағынасын ашып, қазақ және қырғыз тілдеріндегі локативтіліктің функционалды-семантикалық өрісін анықтаймыз.

Материалдар және зерттеу әдістері

Зерттеу жұмысын жүргізу барысында негізгі материал ретінде І. Есенберлиннің үш томнан тұратын «Көшпенділер» (2014) тарихи роман-эпопеясы және қырғыз жазушысы Т. Касымбековтың «Сынған кылық» (2018) тарихи романдары алынды. Шығармалардың тақырыптық, жанрлық жағынан ұқсас болуы талдауды нақты әрі сапалы жүргізуге, әртүрлі деңгейдегі тілдік бірліктерді өзара салыстыруға септігін тигізді. Сонымен қатар, «Лингвистикалық сөздік» (1990) және сөздердің, тұрақты тіркестердің мағынасын ашуда «Қазақ тілінің қысқаша этимологиялық сөздігі» (1966), «Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі» энциклопедиясы (2011), «Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық» 2-томы (2011) пайдаланылды. Мақаланың мақсаты мен міндеттерін толыққанды ашып көрсету үшін семасиологиялық (формадан мағынаға) және ономасиологиялық бағытқа (мағынадан формаға) негізделген функционалды әдістеме негізге алынды. Қазақ-қырғыз тілдеріндегі локативтіліктің функционалды-семантикалық өрісін анықтауда семантикалық талдау, өрісті құрылымдау, салыстыру әдістері қолданылды.

Тақырыптың зерттелу дәрежесі

Функционалды лингвистика – тілді қарым-қатынас құралы ретінде сипаттайтын құрылымдық лингвистиканың бір саласы ретінде пайда болған мектептер мен бағыттардың жиынтығы (ЛЭС, 1990: 556). Функционализмнің міндеті – тілдік форманы оның функциясы арқылы түсіндіру. Тілде функционалды бағыттың өзіндік тарихы мен зерттелу жүйесі бар. Алғашқы ойлар В. Гумбольдт, А.А. Потебня, Г. Габеленц, И.А. Бодуэн де Куртенэнің еңбектерінде айтыла бастады. Г. Габеленц қытай тілінің грамматикасы негізінде тілді формадан мазмұнға, мазмұннан формаға қарай сипаттады. И.А. Бодуэн де Куртенэ орыс тіліндегі сан категориясын білдіретін тілдік құралдардың әртүрлілігіне назар аударды. Кейіннен оның идеялары А.В. Бондарконың зерттеулерінде жалғасын тапты. Функционалды грамматиканың дамуында Л.В. Щерба, В.В. Виноградов, О. Есперсен, И.И. Мещанинов, т.б. еңбектері маңызды рөл атқарды. Л.В. Щерба кез келген тілді зерттеуде мағынаға басымдық берген жөн деп санайды. В.В. Виноградов лексика-грамматикалық кластардың сипаттамасында олардың сөз формаларын қарастырып,

грамматикалық категориялардың қызметтерін сипаттайды. Мысалы, зат есімнің көпше түрінің қолданыстағы қызметі, сөз формаларының сөйлеудегі қолданысы т.б. Ал И.И. Мещанинов функционалды грамматиканың бірліктері үшін негіз болып саналатын ұғымдық категориялар жүйесін жасады. Дат ғалымы О. Есперсен ұғымдық және грамматикалық категориялардың арақатынасын ашып көрсетіп, тіл қоршаған әлемнің моделі деп тұжырым жасады.

1976 жылы үшінші халықаралық функционалды лингвистика семинар-симпозиумында әртүрлі елдер мен мектептердегі функционалист зерттеушілердің жұмыстарын үйлестіру, бақылау мақсатында халықаралық «Функционалды лингвистика қоғамы» құрылды. 1974-1978 жылдар аралығында Нидерланды, Франция, Испания және Грекияда бірқатар функционалисттер форумы өтті. Функционалды бағытта Прага лингвистикалық мектебі, француз, ағылшын, голландия мектептері жұмыс жасады. Функционалды зерттеулерде Прага лингвистикалық мектебінің концепциялары ерекше орын алады (В. Матезиус, Б. Гавранек, В. Скаличка, Б. Трнка, Р. Якобсон, Н.С. Трубецкой т.б.). Прага лингвистикалық мектебі тілді функционалды жүйе, мағынаны білдіру құралдарының жүйесі ретінде анықтады (Шаймердинова, 2002: 7-9).

Орыс тіл білімінде функционалды грамматикаға қызығушылық тілдерді шет тілі ретінде оқытудан басталды. Үйренуші ойын қалай дұрыс жеткізе алады деген сұрақ қызу талқыға түсті (Ярцева, 1985: 68). XX ғасырдың 60-жылдары функционалды өрлеу болды. Кеңес одағы кезінде функционалды грамматиканың теориялық мәселелерімен В.Г. Адмони, Й. Трир, А.В. Бондарко, Н.А. Слюсарева, Н.Ю. Шведова т.б. айналысты. Функционалды-семантикалық өріс тұжырымдамасына негізделген функционалды бағыттың негізгі ережелері мен принциптерін А.В. Бондарко мен оның мектебі құрастырды. Бұл мектептің тұжырымдамалары «Теория функциональной грамматики» атты алты томдық ұжымдық еңбекте көрініс тапты (Шаймердинова, 2002: 10). Кеңістік қатынастар, локативтілік М.Д. Ахундов, В.Г. Гак, Р.А. Агеева, А.Д. Великорецкий, М.В. Всеволодова т.б. еңбектерінде жарық көрді.

Отандық зерттеулерге тоқталар болсақ, функционалды бағыттағы алғашқы нышандар А. Байтұрсынұлы, Қ. Жұбанов, С. Аманжолов еңбектерінде көрініс тапқан. А. Байтұрсынұлы «Тіл – құрал» (1915) еңбегінің екінші бөлімінде етістіктің категорияларына тоқталып, оларға сипаттама беруде тілдік таңбаның мағыналық жағын негізге алған. Қ. Жұбановтың «Заметки о вспомогательных и сложных глаголах» (1936) атты мақаласында отыр, тұр, жатыр, жүр етістіктерінің бірнеше мағыналық реңктерін анықтаған. Осы бағыттағы С.Аманжоловтың «Септік жалғауларының қызметі» атты мақаласын ерекше атап өтуге болады. Одан бөлек, М.М. Копыленко «Средства выражения количества в русском языке» (1993), З.К. Ахметжанова «Функционально-семантические поля русского и казахского языков (опыт сопоставительного исследования)» (1989), Н.Г. Шаймердинова «Функционально-семантические микрополя прошедшего времени в русском и казахском языках» (1994), К.К. Дуйсекова «Семантика глаголов ориентированного положения в пространстве в казахском языке» (1996), Ж. Жақыпов «Қазақ тілінің функционалды синтаксисі» (1999), А. Салқынбай «Функционалды грамматика очерктері» (2003), М. Жолшаева «Аспектуалды семантика: форма және мазмұн» (2009), «Қазақ тілі: функционалды грамматика» (2016), Г.Сәрсек «Қазақ тілінің функционалды грамматикасы» (2011), А. Жаңабекова «Қазақ тіліндегі функционалды-семантикалық темпоралдық категориясы» (2012) т.б. ғалымдардың еңбектері бар.

Қазіргі зерттеулерден түркі тілдеріндегі локативтілік бойынша жазылған бірнеше диссертациялық жұмыстар бар. Атап айтар болсақ, И.А. Невская «Типология локативных

конструкций в тюркских языках Южной Сибири: На материале шорского языка» (1997), Ю.У. Хочава «выражение пространственных отношений в кумыкском языке» (2011), И.Ф. Миргалимов «Категория локативности в современном татарском литературном языке» (2018) т.с.с.

Талдау

Ұзақ уақыт бойы лингвисттерді тіл мен ойлаудың арақатынасы мәселесі қызықтырып келеді. Уақыт өте келе зерттеудің екі бағыты дамыды: семасиологиялық және ономасиологиялық, яғни, ойлау категорияларынан тілдік формаға және тілдік формадан ойлау категориясына қарай зерттеу. Құрылымдық-жүйелік бағыт «тілдік жүйе қалай құрылған?» деген сұраққа жауап іздейтін болса, функционалды бағыт тілдік жүйе «қалай қызмет атқарады?» деген сұраққа жауап береді (Бондарко, 2001:6). Құрылымдық-жүйелік лингвистика семасиологиялық әдісті қолдана отырып, тілдік бірліктерді формадан мағынаға қарай зерттейді. Функционалды лингвистика семасиологиялық бағытты ономасиологиялық бағытпен үйлестіріп, мағынадан формаға, функциядан тілдік құрылымдарға қарата зерттейді. Функционалды лингвистика біріншіден, тілдік бірліктердің семантикасын, мағынасын зерттейді. Екіншіден, функционалды бағыт қарым-қатынас құралы ретінде тілдің қызметіне айтарлықтай мән береді. Дәстүрлі грамматика тыңдаушыдан айтушыға қарата қолданылады. Мысалы, өзге ұлт өкілдері тілді үйренгенде барыс септік бағыт мағынасын білдіреді деген сияқты бірінші тілдің құрылымын, содан соң мағынасын үйренеді. Ал функционалды грамматикада, керісінше, айтушыдан тыңдаушыға бағытталған. Семантикалық функциясының ортақтығы негізінде әртүрлі тілдік бірліктер біріктіріліп, сол арқылы айтушы тыңдаушыға өз ойын жеткізеді. Демек, айтушы сөйлем құрау кезінде мағынадан тілдік құралдарға қарай ауысады. Мағынадан формаға ауысу грамматиканың заңдылықтарына қарсы келмейді, себебі сөйлеу кезінде адамның танымдық ойлау жүйесі іске қосылады. Функционалды бағыттың ерекшелігі – біріншіден, тілді қызметі тұрғысынан; екіншіден, тілді құрылымы тұрғысынан қарастыруға мүмкіндік береді. А.В. Бондарко ең маңызды ерекшелігі ретінде жалпы семантикасы негізінде көп деңгейлі тілдік құралдарды біріктіретін жүйелі-интеграциялық сипаты деп атап кетеді. Дегенмен, тілдік материалды талдауда осы екі бағыттың үйлесуі айтушы мен тыңдаушы рөліндегі айырмашылықтарды анықтап қана қоймай, олардың сөйлеу кезіндегі өзара әрекеттесуін сипаттап, бір-бірін толықтырып отырады.

Мағынаны зерттеу тілден тыс факторларға, ұғымға немесе ұғымдық категорияларға негізделген. Ұғымдық категория туралы И.И. Мещанинов: «Субъект – есть понятийная категория. Подлежащее является его грамматическим понятием. Оно выделяется синтаксическим положением, получает морфологическое падежное оформление и т.д. Предметность есть понятийная категория, а имя существительное оказывается грамматическим понятием, передающим понятийную категорию предметности» (Мещанинов, 1945: 63) – дейді. Функционалды лингвистикада барлық тілдік емес ұғымдар латын терминдерімен аталады. Мысалы, уақытты білдіретін ұғым темпоралдық; кеңістік – локативтілік; себеп – каузативтік; сапа – квалификативтілік; сан – квантативтілік т.с.с. Сол себепті барлық семантикалық бірліктерді белгілеу үшін жоғарыда көрсетілген латын терминдері қолданылады. Сондай-ақ, ұғымдық категориялар тілдік тұрғыда семантикалық категория деп аталады.

Тілді функционалды тұрғыдан зерттеу функционалды грамматикамен тығыз байланысты. Функционалды грамматика белгілі бір мағыналарды тұжырымдауға қызмет ететін әртүрлі деңгейдегі тілдік құралдар жүйесін қарастырады. Ол – грамматикалық бірліктердің қызмет ету заңдылықтарын зерттейтін лингвистиканың бір бөлімі. А.В. Бондарконың айтуынша, «*Функционалды грамматика – а) семантикалық категорияларды сипаттайтын, белгілі бір тілдегі әртүрлі грамматикалық құралдар мен олардың лексикалық, контекстуалдық әрекеттесуіне сүйенетін грамматика; б) грамматикалық формалар мен құрылымдардың заңдылықтары мен ережелерін сипаттауға бағытталған грамматика. Олар тіл жүйесінің әртүрлі деңгейіндегі бірліктермен өзара әрекеттесіп, айтылым мазмұнын жеткізуге қатысады*» (Бондарко, 2001: 33). Осылайша, функционалды грамматика мазмұнды беру үшін тілдік бірліктердің қызметін сипаттайды және зерттейді. Бұл бағыттағы негізгі терминдердің бірі – функционалды-семантикалық өріс. Семантикалық өріс терминін алғашқылардың бірі болып қолданған – Г. Ипсен. Оның анықтамасы бойынша, семантикалық өріс – жалпы мағынасы бір сөздердің жиынтығы. Аталған ұғымның көптеген түсіндірмесі бар. Й. Трир адам санасында лексикалық бірліктер мағына жағынан бір-бірімен біріктірілгенін аңғара келе, семантикалық өріс – ол ұқсас мағыналар тобы деген анықтама береді (Боровикова, 1989: 27). Й. Трирдің еңбектері өріс теориясын дамытуға түрткі болды. Ал А.В. Бондарко – Ресейдегі функционалды грамматика мектебінің негізін қалаушылардың бірі. Ол алғаш функционалды-семантикалық өріс (ФСӨ) терминін енгізіп, өріс құрылымын анықтады және зерттеумен жүйелі түрде айналысты. А.В. Бондарконың анықтамасы бойынша, *функционалды-семантикалық өріс дегеніміз – екіжақты мазмұнды-формальді бірлік. Бұл бірлік белгілі семантикалық топқа жататын лексикалық, лексика-грамматикалық, сөзжасам элементтерімен өзара әрекеттесетін тілдің грамматикалық құралдар арқылы (морфологиялық және синтаксистік) жасалады*» (Бондарко, 2001: 40). Функционалды-семантикалық өріс – бұл семантикалық анализ жүргізілетін әдістеме. ФСӨ ядро және перифериядан тұрады. М.М. Гухман кез келген өрісте иерархия бойынша тең емес компоненттер бар деп санайды, бұл жағдай өрісті ядро мен периферияға бөлуді қажет етеді (Гухман, 1971: 169). Ядроға мағынасын нақты білдіретін тілдік бірліктер жатады, ал периферияға мағынасы көмескіленген бірліктер енгізіледі. Ядро мен периферия арасы біртіндеп алшақтай береді. ФСӨ құрылымдық жағынан екі түрге бөлінеді: моноцентрлік және полицентрлік өріс. Моноцентрлік өрістің тұтас бір ғана өзегі болады. Полицентрлік өріс бірнеше сфераларға бөлінуімен ерекшеленеді. Олардың әрқайсысының өзіндік ядросы мен перифериясы болады. Кез келген жүйеге тұтастық тән. Бұл ФСӨ-те тұтастық ортақ семантикалық категория арқылы көрініс табады. Енді категориялық жағдай түсінігіне назар аударайық. Категориялық жағдай – ол аспектуалдылық, темпоралдық, локативтілік сияқты ситуациялар түр болып саналатын тектік ұғым (Бондарко, 2001: 24). Категориялық жағдай (КЖ) маңызды ұғымдардың бірі, ФСӨ-тен кем емес деп айтуға болады. ФСӨ осы жүйенің құрылымын анықтаса, КЖ семантикалық категориялардың қолданыстағы көрінісін көрсетеді. Семантикалық категория ФСӨ және КЖ ұғымдарымен тікелей байланысты. Семантикалық категориялар (уақыт, кеңістік, сан, сапа т.б.) әртүрлі тілдік бірліктермен біріге отырып, ФСӨ-тің маңызды негізін құрайды. Басқаша айтқанда, ФСӨ – екіжақты парадигматикалық жүйе: мазмұны белгілі бір семантикалық категория, ал құрылымы бір мағынаны беретін әр деңгейдегі тілдік құралдар. Осы жерде бұл элементтердің қайсысы бірінші деген сұрақ тууы мүмкін. Мынандай байланыста қарастыруға болады: семантикалық категория – функционалды-семантикалық өріс – категориялық жағдай.

Семантикалық категория алғашқы, себебі ол әмбебап жалпы мағынаға ие. Келесі ФСӨ жүйелі тілдік құрылымды құрады. Соңғы КЖ, өйткені ол сөйлеу кезеңімен байланысты (Бондарко, 2001: 28)

Бұл мақалада түркі тілдеріндегі, оның ішінде, қазақ және қырғыз тілдеріндегі локативтіліктің функционалды-семантикалық өрісі қарастырылады, сондықтан локативтілік ұғымын қарастырайық. А.В. Бондарко локативтілікті семантикалық категория ретінде қарастырады. *«Ол ойлау категориясы ретінде кеңістіктің тілдік интерпретациясын білдіреді, сонымен қатар, ФСӨ ретінде кеңістік қатынасты білдіретін әртүрлі тілдік бірліктерді қамтиды»* – деген анықтама береді (Бондарко, 1996: 5). Локативтілік латынның «localis» сөзінен шыққан. Локативтіліктің үш мағынасы бар: 1) кеңістік; 2) территория; 3) оқиға орны. Кеңістік нақты ғылымдарда және лингвистикада белгілі бір материалдық нысанның орналасуын көрсететін «орын» категориясы арқылы көрініс табады. Кеңістікте үш негізгі процесті ажыратуға болады: орналасу, қозғалу және орын ауыстыру. Қозғалу – кеңістіктегі кез келген белсенді процес; орналасу – бір жерге ауысу; орын ауыстыру – бағыттың, жазықтықтың, позицияның өзгеруі. Бұл процестердің барлығы адам өмірінде өз қызметін тапты, әрқайсысын білдіретін сөздер мен формалар қалыптасты. Тіл білімінде локативтілік грамматикалық, морфологиялық, лексикалық, синтаксистік бірліктер арқылы көрінеді.

Ендігі кезекте мақаламызға негіз болып отырған қазақ және қырғыз тілдеріндегі локативтіліктің ядросы мен перифериясын қарастырайық. Біздің көзқарасымыз бойынша, аталған тілдердегі локативтіліктің ядросы полицентрлі, өйткені ол морфологиялық және лексикалық бірліктерден тұрады. *Морфологиялық бірліктеріне септік категориясы, көмекші есімдер, үстеу, есімдік және етістіктер жатады. Ал лексикалық бірліктеріне әртүрлі тақырыптық топтардың лексемалары, атап айтқанда, географиялық терминдер, топонимдер, діни кеңістік атаулары, кеңістікті білдіретін дәстүрлі өлшем атаулары жатады.*

Ядроның морфологиялық бірліктері:

Септік категориясы. Барыс септігі Кімге? Неге? Қайда? сұрақтарына жауап береді. Көрсеткіштері қазақ тілінде -ға\ге, -қа\ке, -на\не, -а\е жалғаулары арқылы берілсе (хан тағына, Дешті Қыпшаққа, төбеге), қырғыз тілінде -га\ге\го\гө, -ка\ке\ко\кө арқылы көрініс табады (дөңгө, килемге, сууга).

Қаз.: Күйік төртінші жылы қалың қосынмен Тарбағатай тауынан түсіп, Алтын Ордаға қарай бет алған (Есенберлин, 2014: 9).

Қырғ.: Европаға жүрүш кылууга жарай турган мыкты артиллериясы бар (Касымбеков, 2018:7). Барыс септігі бағыт мағынасын білдіріп тұр.

Жатыс септігінің сұрақтары Кімде? Неде? Қайда? қазақ тіліндегі көрсеткіштері -да\де, -та\те, -нда\нде болса (үстінде, ортасында, далада), қырғызша -да\де\до\дө, -та\те\то\тө (дөңдө, ат үстүндө). Қаз.: Еділ өзенінің сағасындағы Алтын Орда астанасы Сарай қаласынан «Сарыарқадағы елімді көремін» деген сылтаумен он түмен қолмен Күйікке қарсы жүрген (Есенберлин, 2014: 10). Қырғ.: Ага жеткенде генерал Черняев темир курчоодо калмакчы (Касымбеков, 2018: 8).

Жатыс септік мекенін, қай жерде екенін көрсетеді. Сондай-ақ, барыс және шығыс септіктерінен ерекшелігі мезгіл мағынасын да білдіреді (көктемде, түсте)

Шығыс септігінің сұрақтары Кімнен? Неден? Қайдан? Қазақ тіліндегі жалғаулары -нан\нен, -дан\ден, -тан\тен (ішінен, ауылдан, Сарай қаласынан), қырғыз тілінде -дан\ден\дон\дөн, -тан\тен\тон\төн (ордодон, үзөнгүдөн, бийктен). Қаз.: Леклек боп, борт-борт желген қалың қосынның будақтатқан шаңы алыстан жер бетінен

көтерілген бұлт тәрізді. (Есенберлин, 2014: 9). Қырғ.: Алыстан ат кишенейт (Касымбеков, 2018: 6). Мысалдарда шығыс септігі әрекеттің қайдан бастау алғанын, шыққан жерін көрсетіп тұр.

Қазақ және қырғыз тілдеріндегі барыс, жатыс, шығыс септіктерінің білдіретін мағынасы бір, тек жалғауларында дыбыстық өзгерістер бар.

Көмекші есімдер. Алд, арт, үст, аст, қас, маң, жан, жағ, сырт, бет, шет сияқты көмекші есімдер нысанның қайда тұрғанын анықтауға көмектеседі. Көмекші сөздердің басқа сөз таптарынан ерекшелігі түбір формасында жеке дара қолданылмайды, міндетті түрде қосымша жалғанады. Тек қана алд, арт, аст деп айтатын болсақ, тыңдарманға түсініксіз болады, сондықтан алдында, алда, алдынан, артқа, жанына, қасынан, маңынан деген сияқты жалғауларды қосып айтамыз.

Т. Касымбековтың «Сынған кылыч» романында бір ғана жақ сөзінің көптеген тіркесімі бар. Мысалы, *үстү жагында, жогору жагында, оң жагында, сол жагында, эки жагында, бир жагында, кол жагында, кайсы жагында, каптал жагында, күн чыгыш жагында* т.б. Байқап отырғанымыздай, сөз тіркестерінің жасалу жолы қызық әрі күрделі. Аналитика-синтетикалық жолмен жасалып тұр және екі компоненті де, грамматикалық формасы да локативті білдіреді. Үст + ү жағ + ы + нда деген мысалды алатын болсақ, үст және жағ орынды білдіретін көмекші есімдер; -нда жатыс септігінің жалғауы. Қырғ.: Алды жагынан да, үстү жагынан да айланып өтушкө болбой, кайра артка кайрылышты (Касымбеков, 2018: 384).

Жалпы мынадай конструкциялармен беруге болады:

- а) Көмекші есім + көмекші есім + жатыс септігі: *үстү жагында, алды жагында*
- ә) Бағыт + көмекші есім + жатыс септігі: *оң жагында, күн чыгыш жагында*
- б) географиялық атау + көмекші есім + жатыс септігі: *кол жагында*
- в) үстеу + көмекші есім + жатыс септігі: *жогору жагында*
- г) сұрау есімдігі + көмекші есім + жатыс септігі: *кайсы жагында*
- ғ) сан есім + көмекші есім + жатыс септігі: *эки жагында*

Үстеу. Біз локативті қарастырғандықтан, үстеудің тек мекен үстеу мағыналық түріне тоқталамыз. Мекен үстеуі ол – әрекеттің болу орнын, бағытын білдіреді. А.В. Бондарконың еңбегіне сүйене отырып, мекен үстеуінің мынадай түрлерін анықтадық:

а) *абстракттілі немесе белгісіздік үстеулері* (әлдеқайда, қайда болмасын, бір жерден т.б.);

Қаз.: Ал әлдеқайда кіре қалған етрат бұраңдап жатқан жолмен бекініс ортасындағы шепке жеткенше Қыпшақтың бірер жігітінің шірене тартқан садағының сауыт бұзар жебесіне душар болады (Есенберлин, 2014: 52).

...бәрінің арманы бір жерден түйіскен соң, ағайын басына күн туған шақта көмек беруге келгендерін айтты (Есенберлин, 2014: 61).

б) *қатыстық* (алда, артта, жоғары, төмен, батыс, шығыс т.б.);

Қаз.: Енді осы дарияның бойымен жоғары қарай жүріп отырып, Үргеніштің тұсынан шықты (Есенберлин, 2014: 144). Қырғ.: Ышы буркураган кара чаначка кымыз алып, тыштан кедей-бай кирди (Касымбеков, 2018: 61).

Көне түркі кезеңінде түркілер әлем төртбұрышты деп ойлап, батыс, шығыс, оңтүстік, солтүстік осы төрт бағыт арқылы бағдар алған. Сол кезден бері дамып, лексикалық қорымыз күншығыс, күнбатыс, күнгей деген сияқты сөздермен толықты. Қазақ және қырғыз тілдеріндегі локативті анықтауда бұл сөздер тобының маңызы зор, себебі олар кеңістікті бағдарлаудың алғашқы үлгілері болды. Қаз.: Ұлытаудың күнгей жагында, Қаракенгір өзенінің сол жақ жағасында Әбілқайыр ханның ордасы – Орда-Базар қаласы тұр (Есенберлин, 2014: 78).

в) *нысанға қатысты қашықтықты белгілейтін бағалау* (жақын, алыс т.б.). Қырғ.: Шады ынак хандық мөөр басылған қағазды алыстан көрсөтүп, бийик кармап өзіу тооп кылып алды (Касымбеков, 2018: 61).

Сұрау есімдіктері. Локативтілік жалпы және жан-жақты түсінік, сәйкесінше берілу жолдары да әртүрлі. Есімдіктердің ішінде *қайда? қайдан? қай жерде?* т.б. сұрау есімдіктері локатив мағынасын береді. Қаз.: Қобыланды батыр қайда екен? (Есенберлин, 2014: 127).

Қаз.: Қыруар елді өсіп келе жатқан бықыған малымен қайда апармақ? (Есенберлин, 2014: 185).

Екі сөйлемді салыстырып көрейік. Екеуіне де қайда сұрағы қолданылғанымен, мағынасы әртүрлі. Біріншісінде «қайда екен?» деп, мекенін, орналасқан жерін сұрап тұр. Романда «Торғай өзенінің бойында» деп жауап береді (жатыс септігі). Екіншісінде «қайда апармақ?» деп, бағытын сұрап тұр, жауабы Жуанарық өңіріне (барыс септігі). Бұл орайда сөйлемнің етістіктері маңызды рөл атқарады. Бірі статика, екіншісі динамиканы көрсетіп тұр. Бағыт мағынасындағы қайда сұрағына «қай жерге?» синонимін қолдануға болады. Қаз.: Ол қай жерге хан Ордасын көшірсе де, өзінің алғашқы туын тіккен Орда-Базарға қайтып орала беретін (Есенберлин, 2014: 85). Ал мекен мағынасындағы «қайда?» сұрағына мағыналас сөз «қай жерде?». Сондықтан оның зиратының қай жерде екенін тірі жауы білмеуі керек (Есенберлин, 2014: 26). *Қайдан? қай жерден?* сұрақтары нысанның шығу орнын білдіреді. Қаз.: Сондай жайлауды қайдан табады? (Есенберлин, 2014: 185).

Сілтеу есімдіктері нұсқау, меңзеу, көрсету мағынасын береді (*мұнда, анда, сонда, осында* т.б.). Қаз.: Мұнда да тыныш жүрмей Ақсақ Темірдің тұқымы екенін пайдаланып, Түркістанға әмір болады (Есенберлин, 2014: 117).

Қырғ.: Кокон абад шааридан

Клиптир мунда би оглан (Касымбеков, 2018: 606).

Етістіктер. Локативті білдіруде кеңістік мағынасындағы етістіктердің маңызы зор. Етістіктер кеңістік қатынастарды білдіру сипатына байланысты үш топқа бөлінеді: а) *кеңістіктегі орналасуды білдіретін етістіктер* (тұру, жату, отыру, ілініп тұру т.б.). Мысалы, Қырғ.: мындан нары да кереги тийіп калар, кереги тийбесе баатырдан калған эстелик болуп, керегеңиздин башында илинип турар... (Касымбеков, 2018: 32). Қаз.: Хан нөкерлері де үйдегілермен үнсіз амандасты да, дәрежелеріне қарай тиісті орындарына отырды (Есенберлин, 2014: 103);

б) *кеңістіктегі қозғалысты білдіретін етістіктер* (бару, келу, жүгіру, көшу т.б.). Мысалы, Қырғ.: үйүнө барды (Касымбеков, 2018: 79). Қаз.: Ақжол ауылына көңіл айтуға аттанды (Есенберлин, 2014: 101);

в) *кеңістік қатынастарды білдіретін етістіктер* (көтерілу, төмен түсу, жақындау, бет алу т.б.). Мысалы, Қаз.: Еділ, Днепр бойларынан Қыпшақтар қуған төркі елі Дунай өзенінен өтіп, Византияға жақындады (Есенберлин, 2014: 57). Қырғ.: Тез артқа чегинип, жолдун онутуна бет алды (Касымбеков, 2018: 93).

Ядроның лексикалық бірліктері:

Кеңістік қатынастарды білдіруде әрекет орнын белгілейтін сөздер маңызды рөл атқарады. Локатив мағынасы бар сөздердің келесідей топтарын бөліп көрсетуге болады: А) *географиялық терминдер* (теңіз, көл, құз, бөгет, сай, төбе, дөң, дала т.б.)

Қырғ.: Тууган да, ичтен табалап турган кутум да чуу көтөрө өкүрүп, тоо арасы кошул-ташыл теуңселди (Касымбеков, 2018: 226).

Қаз.: Кермиық сары дала өлік тәрізді үрейлі, моладай азынаған суық (Есенберлин, 2014: 369). Осындағы «сары дала» сөзіне тоқталамыз. «Көшпенділердің» бірінші томында

«етрақ» деген көне түрікше нұсқасы бар. Одан бөлек, 1897 жылғы «Киргизско-русский словарь» еңбегінде «самиян» деген нұсқасы кездеседі. Бұл туралы Н.Г. Шаймердинова өзінің ««Киргизско-русский словарь» (1987): культурные и языковые экспликации» атты мақаласында *Самиян* «безжизненная степь», в современном казахском слово отнесено к диалектизму: «самиян, III как историзм означает – ұшы-қиыры жоқ, елсіз, сусыз кең дала – сары дала, сахара», – дейді (Шаймердинова, 2019: 80). Демек, сары дала – шөбі, суы жоқ елсіз деген мағынаны береді.

Б) *Топонимдер*. «Алмас қылыш» және «Сынған қылыч» романдарында кездесетін жер-су атауларының бірнеше түрлерін анықтадық:

- *Оронимдер* – тау, шың, құз атауларын білдіреді (Тарбағатай тауынан, Қаратау маңынан, Тянь-Шань т.б.). Қаз.: Ұлытауға келіп туын тікті (Есенберлин, 2014:62).

- *Хоронимдер* – белгілі территория, мемлекет атаулары (Славян елдері, Мадиярлардың жерін, Соғды жері, Әзірбайжанды т.б.). Қырғ.: Кокон хандығынын чегине өтіп, Лейлекке келди (Касымбеков, 2018: 94).

- *Астионимдер* – ойконимдердің бір түрі, қала атауы (Сарай қаласынан, Стамбул, Самарқанд, Сығанаққа). Қаз.: Қыпшақтар алты құлаш Шерухан бастаған бір аттанысында Чернигов қаласын алмақ болған (Есенберлин, 2014: 54). Қырғ.: Ташкенге Чырпай паша кирди... (Касымбеков, 2018: 35).

- *Комонимдер* – ауыл атауын білдіреді (Ханабад қыштағында, Ала-Бука қыштағына т.б.) Қырғ.: Эртеси күнү Ибрагим бектин башы Япан деген бир чет қыштакта алынды (Касымбеков, 2018: 95).

- *Гидронимдер*: теңіз атауы (Адриат теңізінің, Жерорта теңізі); Қырғ.: Кокондун кулачы бир жагы Вадахшан, бир жагы Жети-шаар, бир жагы Арал деуңизине жетип калган эле (Касымбеков, 2018: 50).

- *көл атауы* (Чуд көлінің, Барыс көлі, Ақкөл); Қаз.: Ақкөлдің кең алқап жазира даласы ат бауырынан келген көк шалғынға бөленген (Есенберлин, 2014: 45).

- *өзен атауы* (Ертіс өзенінің, Днепр өзеніне, Дунай өзенінен). Қаз.: Әбілқайыр Ордасы бұл кезде Кеңгір өзенінің жағасындағы Орда-Базар қаласында еді (Есенберлин, 2014: 45).

- *Агроонимдер* (базыра – меншіктеп алған егін егетін жер). Қырғ.: Эгин быша элек... Эми, алдыңда атың бар, мына бу турган базыралар бышкан ченде бир кайрыл (Касымбеков, 2018: 20).

- *Әкімшілік аймақтық бөлініс* (Ақ Орда, Алтын Орда, Көк Орда). Қаз.: «Бізге еріндер, бірігіп ел болып, қазақтың Ақ Ордасының туын қайта көтерелік» деуіміз орынды (Есенберлин, 2014: 169).

В) *Қоныс атаулары* (үй, базар, өңір, өлке, зындан, жайлау т.б.). Қаз.: Бүкіл қара бояулы үй ішінде тек түсі өзгеше осы тымақ қана (Есенберлин, 2014: 104). Сонымен қатар, түркі халықтары көшпенді өмір сүргендіктен жыл мезгілі ауысқан кезде малға қолайлы жерге көшіп отырған. Содан жазда жайлау, қыста қыстау, күзде күздеу, көктемде көктеу деген қоныс атаулары қалыптасқан. Қырғ.: Эл қыштоодон күнгөй конуштарга чыгып конгон кез (Касымбеков, 2018: 256). Қаз.: ...жайлау-қыстауына қарай одақтас жұрт болу керек екенін ұққан (Есенберлин, 2014: 95).

Г) *Діни кеңістік атаулары* (мешіт, о дүние, пейіш, қабір, жұмақ, тозақ)

Қаз.: Бірі – қабірге өлген сұлтанымен бірге бекзаданың құлын салу дәстүрі. Терең зираттың бір бүйірінен қуыс қазады (Есенберлин, 2014: 23).

Қаз.: Мұндай күнә опасыз әйелі түгіл, пейіштегі қор қызын да дарға асуға жеткілікті емес пе! (Есенберлин, 2014: 85).

Қырғ.: Ал шаарларга мечит, медресе салдырды, кайрақы жерлерге кош арык чыгартты (Касымбеков, 2018: 49).

Қырғ.: Аттиң, өмүрүнчө элдин акысын жеп дозокко кеткен жети атаңызды саал жерден бейишке тартып чыгарып коё албай калыпсыз да, бек?! (Касымбеков, 2018: 521).

Қазақ-қырғыз мұсылман елдері болғандықтан, халықтың тілінде жұмақ, тозақ, мешіт, медресе секілді діни кеңістіктер көрініс тапқан.

Ғ) *Дәстүрлі өлшем бірліктері* (құлаш, қарыс, тұтам т.б.) Ұяға міне, үш құлаш жер қалды (Есенберлин, 2014: 92).

Құлаш – халықтың төл өлшем бірлігі, әдетте қолмен өлшейді. *Екі қолды жайғандағы ұзындық*. Этимологиялық сөздік бойынша құлаш «қолды аш» деген мағынаны білдіреді (Ысқақов және т.б., 1966: 174). Ұяға шамамен үш метр жер қалды деген мағынаны меңзеп тұр.

Қарыс – бас бармақ пен ортан саусақтың аралығымен өлшенетін өлшем бірлік. Қаз.: Мына жырда басы болған, ал мына тұсы тымақ киетін жері еді дегендей, өліктің мойынынан бір жарым қарыстай жоғары Ақжолдың көк тысты құндыз тымағын қойыпты (Есенберлин, 2014: 104).

Қазақ-қырғыз тілдерінде локативтіліктің ФСӨ-нің перифериясына сөз тіркестері, тұрақты тіркестер және сөйлем кіреді.

Сөз тіркестері. Локативті сөз тіркестерінде кеңістік пен өлшем қатар жүреді. Ол сан есіммен тіркесе отырып жасалады. Мысалы, үш күндік жер, он күндік жер.

Қаз.: Оңтүстігіндегі ең жақын қала Түркістан (Яссы) солтүстігінде ең таяуы Чинга – Тұра шаһарлары, бірі Орда-Базардан жүргіш атқа он күндік, екіншісі он бес күндік жер... (Есенберлин, 2014: 78). Бұл мысал түсікті, он күн, он бес күн жүретін алыс қашықтықты айтып тұр.

Тұрақты тіркестер. Ғасырлар бойы қалыптасып, халықтың танымын көрсететін сөз тіркестерінің бір түрі – тұрақты тіркестер. Тұрақты тіркестер халықтың өмір салтына немесе белгілі бір оқиғаларға байланысты пайда болған. Қазақ-қырғыз халықтары мал шаруашылығымен айналысып, өмірін ат үстінде өткізген, сондықтан да локативті білдіретін көптеген фразеологизмдер жылқы, қой сияқты үй жануарларымен байланысты. Мысалы, «бие сауымдай жер», «ат шаптырым жер», «қозы көшіндей жер» т.б. Сонымен қатар, тұрмыстық заттар, халықтық өлшеммен қатар келетін тұрақты тіркестер де бар. Кеңістік мағынасындағы фразеологизмдерді екі топқа бөлуге болады: алыс және жақын қашықтықты білдіретін тіркестер.

⇒ *Алыс қашықтықты білдіретін тұрақты тіркестер:*

Ұлын Ұрымға, қызын Қырымға – жан-жаққа, алысқа тентіретіп жіберу дегенді білдіреді.

Ат шаптырым жер – атпен шауып жетерліктей бірнеше шақырым жер.

Қаз.: Бір шеті мен бір шеті *ат шаптырым* күміс толқынды Ақкөлдің кең алқап жазира даласы ат бауырынан келген көк шалғынға бөленген (Есенберлин, 2014: 45).

⇒ *Жақын қашықтықты білдіретін тұрақты тіркестер:*

Бие сауымдай жер – бие саууға кететін уақыт мөлшері, шамамен бір сағаттық жер.

Қозы көшіндей жер – қозы жайылатындай жер, шамамен 7-8 шақырым. Аттылы үшін бұл қашықтық аз, сондықтан жақын жер саналады.

Әудем жер – дауыстап шақырса еститін қашықтық.

Оқ жете турған аралықтан – халықтық өлшем, жақын жерді білідреді. Оқ жетер қашықтық.

Таяқ тастам жер – көзге көрінетін, жақын жер деген мағына береді. Қырғыздар осыған ұқсас *таш менен урса жеткидей тіркесі бар*. Мысалы, қырғ.: таш менен урса

жеткидей жақындан түз атылған окторго калбыр болуп, бири калбай жер кучактап жыгылышты (Касымбеков, 2018: 15). Қазақ тілінде таяқ тасаса, қырғыз тілінде тас лақтырады. Екеуі де жақын қашықтықты білдіреді. Қазақ және қырғыз тілдеріндегі тұрақты тіркестердің ұқсас тұстары бар, бірақ екі халықтың дүниетанымы әртүрлі болғандықтан, тұрақты тіркестерде осындай семемалық айырмашылықтар кездеседі.

Сөйлем. Сөйлем ойды білдірудің негізгі құралы, дегенмен локативті сөйлеммен бергенде мағынасы үстеу немесе жалғаулар сияқты айқын көрінбейді, көмескілене түседі. Локатив жай сөйлеммен де, құрмалас сөйлеммен де беріле береді. Жиі құрмалас сөйлемнің бағыныңқы сыңары қайда деген сұраққа жауап береді. Мысалы, Қаз.: Сарыарқа деп аталатын Дәшті Қыпшақ жерінің дәл ортасында, Ұлытаудың күнгей жағында, Қаракеңгір өзенінің сол жақ жағасында Әбілқайыр ханның ордасы — Орда-Базар қаласы тұр (Есенберлин, 2014: 78).

Қаз.: Хан Ордасы Сарысудан Ұлытау етегіне көшіп келген (Есенберлин, 2014: 223).

Қаз.: «Қайдан келді?» (Есенберлин, 2014: 152).

Қырғ.: Эки-Суу– Арасындағы (Сыр-Дайра менен Кара-Дайранын ортосундағы) кыпчак уругуна, Ташкен багытындағы курама уругуна тили ширин элчилер барды (Касымбеков, 2018: 53).

Қырғ.: О, булуттардан нары чыктым, кең ааламды кыдырдым, күнгө жакын бардым, айды бир айланып келдим! (Касымбеков, 2018: 550).

Нәтижелер

Мақалада қазақ және қырғыз тілдеріндегі локативтіліктің функционалды-семантикалық өрісі анықталды. Ол полицентрлі, ядродан және перифериядан тұрады. Ядроға морфологиялық және лексикалық бірліктер кіреді. Морфологиялық бірліктеріне септік категориясы, оның ішінде барыс, жатыс, шығыс септіктері, көмекші есімдер, үстеу, сұрау және сілтеу есімдіктері, етістіктер жатқызылды. Ал лексикалық бірліктерінде географиялық терминдер, топонимдер, діни кеңістік атаулары, әртүрлі нысан атаулары мен кеңістікті білдіретін өлшем бірліктері қарастырылды. Көмекші есімдердің толық лексикалық мағынасы жоқ болғандықтан, түбірге қосымша жалғану арқылы қолданылады. Ерекшелігі сол – түбір де, септік жалғаулары да кеңістік мағынасын береді (алд + а, арт + қа). Мақаламызда локативті білдіретін үстеудің мынадай түрлерін қарастырдық: абстрактілі, қатыстық және бағалау. Етістіктер кеңістік қатынастарды білдіру сипатына байланысты үш түрге бөлінеді, олар орналасу, қозғалыс және кеңістік қатынасты білдіретін етістіктер. «Қайда?» сұрау есімдігі бірде статиканы, бірде динамиканы көрсетеді. Барыс септігінің жалғауы жалғанса (дөңгө\дөңге) динамиканы, жатыс септігі жалғанса (дөңдө\дөңде) статиканы көрсетіп тұр. Локативтілікті білдіруде лексикалық бірліктердің маңызы зор, олар негізінен оқиға орнын атайды.

Қазақ-қырғыз тілдеріндегі локативтіліктің перифериясына сөз тіркестері, тұрақты тіркестер және сөйлем кіреді. Локативті сөз тіркестерінде кеңістік пен өлшем қатар жүреді. Ол сан есіммен немесе халықтық өлшем бірлікпен тіркесе отырып жасалады. Локативті білдіретін фразеологизмдер алыс және жақын қашықтықты білдіретін болып екі топқа бөлінеді. Қазақ және қырғыз тілдеріндегі тұрақты тіркестердің ұқсас тұстары бар, бірақ екі халықтың дүниетанымы әртүрлі болғандықтан, тұрақты тіркестерде семемалық айырмашылықтар кездеседі. Локативтілік жай сөйлеммен де құрмалас сөйлеммен де беріледі, бірақ басқа бірліктерге қарағанда сөйлемде локатив мағынасы көмескі болып келеді. Екі тілді салыстыра айтсақ, қазақ-қырғыз тілдеріндегі

локативтіліктің ФСӨ-ін білдіретін тілдік бірліктер бірдей, өрістер құрылымы жағынан ұқсас. Алайда екі халықтың танымы әртүрлі болғандықтан, кей тіркестер мағыналық жағынан айырмашылыққа ие.

Қорытынды

Қоршаған әлем адам санасында өмір сүру салты, әрекеті, қарым-қатынасы арқылы көрінеді. Ал санада қалыптасқан барлық ұғымдар тілде сақталады, сәйкесінше локативтілік те тіл арқылы беріледі. Локативтілік барлық ұлтқа тән әмбебап категория, бірақ әр халықтың танымында әртүрлі көрініс тапқан. Туыстас тіл болғандықтан, қазақ-қырғыз тілдеріндегі локативтілікті білдіретін тілдік бірліктер, олардың қызметі, берілу тәсілдері ұқсас. Алайда ядрода сәйкес тұстары көп болғанмен, периферияда айырмашылықтары бар.

Әдебиет

Ахметжанова З.К., 1989. Функционально-семантические поля русского и казахского языков. Алма-Ата: Наука. 108 с.

Бондарко А.В., 1996. Теория функциональной грамматики. Локативность. Бытийность. Посессивность. Обусловленность. Наука. 229 с.

Бондарко А. В., 2001. Основы функциональной грамматики: языковая интерпретация и идеи времени. Санкт-Петербург: Изд-во С.-Петербург. Ун-та. 257 с.

Бондарко А.В., 2001. Принципы функциональной грамматики и вопросы аспектологии. 2-е изд. Москва: Эдиториал УРСС. 208 с.

Бондарко А.В., 2005. Проблемы функциональной грамматики. Полевые структуры. Санкт-Петербург: Наука. 478 с.

Боровикова Н.А., 1989. Полевые структуры в системе языка. Воронеж: Изд-во Воронежского ун-та. 197 с.

Гухман М.М., 1971. Единицы анализа словоизменительной системы и понятие поля // Фонетика. Грамматика. Москва. С. 163-170.

Есенберлин І., 2014. Көшпенділер. Алматы: Көшпенділер. 892 б.

Жолшаева М.С., 2016. Қазақ тілі: функционалды грамматика. Алматы: «Print Word» баспасы. 137 б.

Касымбеков Т., 2018. «Сынган кылыч». Тарыхый роман. «Окурмандын китеп текчеси» сериясы: 39-том. Б.: «Турар». 692 б.

Кубрякова Е.С., 1997. Язык пространства и пространство языка (к постановке вопроса) // Известия РАН. Серия литературы и языка. Т. 56. № 3. С. 22-31.

Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі, 2011. Энциклопедия. 1-том. – Алматы: DPS. 738 б.

Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. 2-том. 2011. Алматы. 744 б.

Қазақ тілінің қысқаша этимологиялық сөздігі, 1966. Алматы: Қазақ ССР-ның «Ғылым» баспасы. 240 б.

Лингвистический энциклопедический словарь, 1990. Москва: Советская энциклопедия. 673 с.

Мещанинов И.И., 1945. Члены предложения и части речи. Москва: Ленинград. 140 с.

Сарсеке Г., 2011. Қазақ тілінің функционалды грамматикасы. Павлодар: ПМПИ баспасы. 187 б.

Шаймердинова Н.Г., 2002. Средства выражения времени в русском и казахском языках (функциональный аспект). Астана. 140 с.

Шаймердинова Н.Г., 2019. «Киргизско-русский словарь» (1987): культурные и языковые экспликации. *Turkic Studies Journal*. 1 (Т. 1). 2019. P. 73-88.

Ярцева В.Н., 1985. Проблемы функциональной грамматики. Москва: Наука. 198 с.

Reference

Ahmetzhanova Z.K., 1989. Funkcional'no-semanticheskie polja russkogo i kazahskogo jazykov [Functional-semantic fields of the Russian and Kazakh languages]. Alma-Ata: Nauka. 108 p. [in Russian].

Bondarko A.V., 1996. Teoriya funkcional'noj grammatiki. Lokativnost'. Bytijnost'. Possessivnost'. Obuslovlennost' [Theory of Functional Grammar. Locativity. Existence. Possessivity. Conditionality]. Nauka. 229 p. [in Russian].

Bondarko A. V., 2001. Osnovy funkcional'noj grammatiki: yazykovaya intepretaciya i idei vremeni [Foundations of Functional Grammar: Linguistic Interpretation and Concepts of Time]. Sankt-Peterburg: Izd-vo S. -Peterb. Un-ta. 257 p. [in Russian].

Bondarko A.V., 2001. Principy funkcional'noj grammatiki i voprosy aspektologii [Principles of Functional Grammar and Issues of Aspectology]. 2-nd ed. Moskva: Editorial URSS. 208 p. [in Russian].

Bondarko A.V., 2005. Problemy funkcional'noj grammatiki. Polevye struktury [Problems of Functional Grammar. Field Structures]. Sankt-Peterburg: Nauka. 478 p. [in Russian].

Borovikova N.A., 1989. Polevye struktury v sisteme yazyka [Field Structures in the System of Language]. Voronezh: Izd-vo Voronezhskogo un-ta. 197 p. [in Russian].

Guhman M.M., 1971. Edinicy analiza slovoizmenitel'noj sistemy i ponyatie polya. Fonetika. Grammatika [Units of Analysis of the Inflectional System and the Concept of Field. Phonetics. Grammar]. Moskva. P. 163-170. [in Russian].

Esenberlin I., 2014. Koshpendiler [Nomads]. Almaty: Koshpendiler. 892, [3] p. [in Kazakh]

Zholshaeva M.S., 2016. Kazak tili: funkcionaldy grammatika [Kazakh language: functional grammar]. Almaty: «Print Word» baspasy. 137 p. [in Kazakh]

Kasymbekov T., 2018. «Syngan kylych [Broken Sword]». Taryhyj roman. «Okurmandyn kitep tekchesi» seriyasy: 39-tom. B.: «Turar». 692 p. [in Kyrgyz]

Kubryakova E.S., 1997. Yazyk prostranstva i prostranstvo yazyka (k postanovke voprosa) [Language of Space and Space of Language]. Izvestiya RAN. Seriya literatury i yazyka. T. 56. № 3. P. 22-31. [in Russian].

Kazaktyn etnografialyk kategorialar, ugymdar men ataularynyn dasturli jujesi [The traditional system of Kazakh ethnographic categories, concepts and names], 2011. Enciklopediya. 1-tom. Almaty: DPS. 738 p. [in Kazakh].

Kazak adebi tilinin sozdigi [Dictionary of the Kazakh literary language]. On bes tomdyk [In fifteen volumes]. 2-tom. 2011. Almaty. 744 p. [in Kazakh].

Kazak tilinin kyskasha etimologiyalyk sozdigi [A short etymological dictionary of the Kazakh language], 1966. Almaty: Kazak SSR-nyn «Gylm» baspasy. 240 p. [in Kazakh].

Lingvisticheskij enciklopedicheskij slovar' [Linguistic Encyclopedic Dictionary], 1990. Moskva: Sovetskaya enciklopediya. 673 p. [in Russian].

Meshchaninov I.I., 1945. Chleny predlozheniya i chasti rechi rechi [Members of the sentence and parts of speech]. Moskva: Leningrad. 140 p. [in Russian].

Sarseke C., 2011. Kazak tilinin funkcional'dy grammatikasy [Functional grammar of the Kazakh language]. Pavlodar: PMPI baspasy. 187 p. [in Kazakh].

Shajmerdinova N.G., 2002. Sredstva vyrazheniya vremeni v russkom i kazahskom yazykah (funkcionalnyj aspekt) [Means of expressing time in Russian and Kazakh languages (functional aspect)]. Astana. 140 p. [in Russian].

Shajmerdinova N.G., 2019. «Kirgizsko-russkij slovar'» (1987): kul'turnye i jazykovye jeksplikacii [«Kirghiz-Russian Dictionary» (1987): Cultural and Linguistic Explanations]. Turkic Studies Journal. 1 (T. 1). 2019. P. 73-88. [in Russian].

Yarceva V.N., 1985. Problemy funkcionalnoj grammatiki [Problems of functional grammar]. Nauka. 198 p. [in Russian].

Авторлар туралы мәлімет:

Ласло Кароли, PhD, түркі тілдері кафедрасының профессоры, Уппсала университеті, Engelska parken, 3H, Уппсала қаласы, Швеция.

ORCID: 0000-0001-7723-1171

Айсұлу Исакова, докторант, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Қ.Сәтпаев көш., 2, Астана, Қазақстан Республикасы.

ORCID: <https://orcid.org/0009-0004-5086-2191>

Information about authors:

Laszlo Karoly, PhD, Professor, Department of Turkic Languages, Uppsala University, 3H Engelska parken, Thunbergsvägen, Uppsala, Sweden.

ORCID: 0000-0001-7723-1171

Aisulu Isakova, Doctoral Student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, 2 K. Satpayev Str., Astana, Republic of Kazakhstan.

ORCID: <https://orcid.org/0009-0004-5086-2191>

Сведения об авторах:

Ласло Кароли, PhD, профессор кафедры тюркских языков, Уппсальский университет, Английский парк, Thunbergsvägen, 3H, Уппсала, Швеция.

ORCID: 0000-0001-7723-1171

Айсұлу Исакова, докторант, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, ул. К. Сатпаева, 2, Астана, Республика Казахстан.

ORCID: <https://orcid.org/0009-0004-5086-2191>

Article

Қазақ тілінің ұлттық корпусындағы Әбіш Кекілбаевтың көркем әлемінің тілдік бейнесі

Ж.А.Манкеева^a, *А.Қ.Қожахметова^b

^aА.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Алматы, Қазақстан Республикасы
(E-mail: Mankeeva1950@mail.ru)

^bА.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Алматы, Қазақстан Республикасы
(E-mail: akony_8484@mail.ru).

*Байланыс үшін автор: akony_8484@mail.ru

ARTICLE INFO

АННОТАЦИЯ

Кілт сөздер:
ұлттық корпус,
корпустық
лингвистика,
электронды
мәтін, символ,
метафора,
көркем әлем,
тілдік бейне,
тілдік тұлға,
дискурс,
Ә.Кекілбаев.

XҒТАР 16.31.02

DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2025-1-163-177>

Жаһандану заманындағы тілдің қарқынды да кешенді қызметі оны талдаудың жаңа ақпараттық технологиялар негізінде жүргізілуін талап етеді. Қазақ тіл біліміндегі антропоэзектік кеңістік тілдік константамен шектелмей, сөз иесінің эгоэзекті сипаттарына да назар аударады.

Бұл бағытта тілдік санада құрылымдалып, тілдік тұлғаның рухани-құндылықтық мәнін, уәжін белгілі мөлшерде таңдалған мәтін негізінде анықтау мүмкіншілігі жеткіліксіз.

Сондықтан тілдің қатынас құралы ретіндегі коммуникативті қызметімен қатар кумулятивтік, этнотанымдық қызметінің антропоэзектік парадигма аясындағы *тіл ~ мәдениет*, *тіл ~ қоғам* т.б. сабақтастығы, *тіл ~ компьютер* сабақтастығымен толықтырылуы заманауи тіл ғылымының деңгейін көрсететінін эмпирикалық зерттеулер тәжірибесі айқындап отыр.

Бұл жағдайдың ХХ ғасырдың екінші жартысынан бастап қарқынды дамып келе жатқан мәтін лингвистикасына, онымен тығыз байланысты дискурс мәселесіне тікелей қатысы бар. Осымен байланысты қазақ тіл біліміндегі қолданбалы лингвистиканың жетістіктері мен тәжірибесінің (М.Әуезовтің 20 томдық шығармалары мәтіндерінің жиілік сөздігі, 1995) жаңа деңгейде қарқынды дамуы компьютерлік технологияның мүмкіндіктерін тілді зерттеу барысында қолдануға жол ашып, қазақ тіл білімінде корпустық лингвистика саласының қалыптасуына негіз болуда.

Қазақ тіл біліміндегі тілдік жүйенің ішкі заңдылықтарын ашуға бағыт-талған іргелі зерттеулерді корпустық тәсілмен оңтайландыру үрдісі – замана талабы.

Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-дің филология факультетінің Жалпы тіл білімі және еуропа тілдері кафедрасы жасаған «Алматы қазақ тілі корпусы» осы жұмыстың Қазақстан тіл біліміндегі бастамасы

деуге болады. 2012 жылы А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтында аннотацияланған қазақ тілінің электрондық мәтіндерінен тұратын «Қазақ тілінің ұлттық корпусы» деп аталатын ауқымды инновациялық жобаның бастапқы нұсқасы жасалды. Қазақ тіліндегі барлық стильді қамтып, он тоғыз ішкорпустан құрастырылған бұл жүйе «Ұлттық корпус» ретінде жобаланған.

Осы мақсатқа орай Қазақ тілінің ұлттық корпусының Жазушылар ішкорпусына енгізілген Әбіш Кекілбаевтың «Аңыздың ақыры», «Бәсеке», «Шыңырау» шығармаларындағы көркем әлемнің тілдік бейнесін құратын көріктеуіш құралдар жүйесі лингвомәдениеттанымдық, лингвокогнитивтік, тілдік тұлға теориясы тұрғысынан қарастырылады.

Мақалада Жазушылар ішкорпусына қатысты қазақ сөз қазынасының түп-тамырын терең игерген, коммуникативтік әлеуетінің имплициттік астарын ашып, эксплициттік сипатын жетілдіру қабілеті ерекше қаламгер Ә.Кекілбаевтің көркем тілін, тілдік тұлғасын дәйектейтін мәтін тілін (авторлық фразеологизмдер, танымдық түр-түс атауларының өзіндік тіркесімдері, этнолексика мен лингвокультуремалар қолданысымен көріктеу құралдар жүйесінің лингвопрагматикасы т.б.) корпусқа енгізіп, өңдеу нәтижесінде Әбіш Кекілбаев феноменін ашу мәселесін дәлелдеуге талпыныс жасалады.

Zh.A.Mankeyeva^a

^aA. Baitursynov Institute of Linguistics, Almaty, Republic of Kazakhstan
(E-mail: Mankeeva1950@mail.ru)

*A.K. Kozhakhmetova^b

^bA. Baitursynov Institute of Linguistics, Almaty, Republic of Kazakhstan
(E-mail: akony_8484@mail.ru)

*Corresponding author: akony_8484@mail.ru

The linguistic representation of Abish Kekilbayev's literary world in the National Corpus of the Kazakh language¹

Abstract. In the era of globalization, the complexity of language requires analysis through new information technologies. The anthropocentric perspective in Kazakh linguistics considers not only linguistic constants but also the egocentric traits of language users.

However, the structuring of linguistic consciousness and the identification of a linguistic personality's spiritual and value-based significance remain underexplored. Beyond

Received 13 February 2025. Revised 15 February 2025. Accepted 06 March 2025. Available online 30 March 2025.

Дәйексөз үшін: Ж.А. Манкеева, А.Қ. Қожахметова Қазақ тілінің ұлттық корпусындағы Әбіш Кекілбаевтың көркем әлемінің тілдік бейнесі // Turkic Studies Journal. 2025. Т. 7. №1. С. 163-177. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2025-1-163-177>

For citation: Zh.A. Mankeyeva, A.K. Kozhakhmetova The linguistic representation of Abish Kekilbayev's literary world in the National Corpus of the Kazakh language// Turkic Studies Journal. 2025. Vol. 7. No 1. P. 163-177. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2025-1-163-177>

¹ The article was prepared within the framework of the project BR21882249 «Improving the tool of intercultural communication the national corpus of the Kazakh language (NCKL) and expanding its subcorpora»

communication, language's cumulative and ethno-cognitive roles are crucial within the anthropocentric paradigm. The interrelationships of 'language ~ culture', 'language ~ society', and emerging 'language ~ computer' connections reflect modern linguistic trends, supported by empirical research.

This aligns with the field of textual linguistics, which has evolved since the 1960s, and discourse studies. The field of applied linguistics in Kazakh studies has advanced, notably with the frequency dictionary based on M. Auezov's 20-volume collected works (1995), paving the way for corpus linguistics through computational methods.

Optimizing fundamental research via a corpus-based approach is essential for uncovering internal linguistic patterns. The Department of General Linguistics and European Languages at the Faculty of Philology, Al-Farabi Kazakh National University, developed the *Almaty Corpus of the Kazakh Language Corpus*, which can be regarded as the starting point of this research in Kazakhstani linguistics.

In 2012, the A. Baitursynuly Institute of Linguistics launched *The National Corpus of the Kazakh Language*, an annotated electronic resource covering all functional styles and comprising twelve subcorpora. This paper examines Abish Kekilbayev's linguistic identity using the writers' subcorpus of the National Corpus of the Kazakh Language. His works *Аңыздың ақыры* (*The End of the Legend*), *Бәсеке* (*Rivalry*), and *Шыңырау* (*The Abyss*) provide a basis for corpus-based textual analysis.

The study examines his authorial phraseological expressions, unique collocations, colour and shade designations, use of ethnolexis and linguocultural elements, as well as linguistic-pragmatic expressive means. As an outstanding master of literary expression, A. Kekilbayev possessed a unique ability to unveil the implicit meanings of language, deeply comprehended the origins of Kazakh verbal artistry, and made a significant contribution to its further development.

Keywords: National Corpus, corpus linguistics, electronic text, symbol, metaphor, literary world, linguistic representation, linguistic personality, discourse, A. Kekilbayev.

Ж.А. Манкеева^a

*^aИнститут языкознания им.А.Байтурсынова, Алматы, Республика Казахстан
(E-mail: Mankeeva1950@mail.ru)*

*А.К. Қожахметова^b

*^bИнститут языкознания имени А.Байтурсынулы, Алматы, Республика Казахстан
(E-mail: akony_8484@mail.ru)*

*Автор для корреспонденции: akony_8484@mail.ru

Языковая картина художественного мира Абиша Кекильбаева в национальном корпусе казахского языка

Аннотация. В эпоху глобализации стремительное развитие языка требует его анализа с использованием новых информационных технологий. Антропоцентрическое пространство в казахском языкознании фокусируется не только на языковой константе, но и на эгоцентрических характеристиках носителя языка.

В этом направлении структурирование языкового сознания и определение духовно-ценностного значения и мотивации языковой личности на основе выбранного текста

остаётся недостаточно проработанным. Поэтому наряду с коммуникативной функцией языка как средства общения, его кумулятивная и этнопознавательная функция в рамках антропоцентрической парадигмы, взаимосвязь «язык ~ культура», «язык ~ общество» и т.д., а также дополнение этой взаимосвязи «язык ~ компьютер» отражают уровень современной лингвистики, что подт-верждается эмпирическими исследованиями.

Эта ситуация непосредственно связана с текстовой лингвистикой, интенсивно развивающейся с 1960-х годов, а также с вопросами дискурса. В связи с этим активное развитие достижений и опыта прикладной лингвистики в казахском языкознании, таких, как частотный словарь текстов 20-томного собрания сочинений М. Ауэзова (1995), а также использование возможностей компьютерных технологий в исследовании языка, открывают путь к формированию области корпусной лингвистики в казахском языкознании.

Процесс оптимизации фундаментальных исследований, направленных на раскрытие внутренних закономерностей языковой системы в казахском языкознании с помощью корпусного подхода, особо актуален. Кафедра общего языкознания и европейских языков филологического факультета КазНУ имени аль-Фараби разработала «Алматинский корпус казахского языка», который можно считать началом данной работы в казахстанском языкознании.

В 2012 году Институт языкознания имени А. Байтурсынулы создал первоначальную версию крупного инновационного проекта под названием «Национальный корпус казахского языка», включающую аннотированные электронные тексты, охватывающую все стили казахского языка и состоящий из 12 подкорпусов. Используя материалы писательского подкорпуса Национального корпуса казахского языка, авторы статьи сделали анализ языковой личности А. Кекильбаева на основе художественных произведений «Аңыздың ақыры», «Бәсеке», «Шыңырау».

В статье предпринимается попытка определить феномен Абиша Кекильбаева через анализ единиц текстов корпуса, раскрывающих художественный язык и языковую личность писателя: его авторские фразеологизмы, уникальные словосочетания, наименования цветов и оттенков, использование им этнолексики и лингвокультурем, лингвопрагматических выразительных средств. А. Кекильбаев как выдающийся мастер художественного слова, обладая уникальной способностью раскрывать имплицитные смыслы языка, глубоко постиг истоки казахского словесного богатства и внес свой вклад в его дальнейшее развитие.

Ключевые слова: национальный корпус, корпусная лингвистика, электронный текст, символ, метафора, художественный мир, языковая картина, языковая личность, дискурс, А.Кекильбаев.

Кіріспе

Заманауи әлем тоғысындағы қарқынды даму мен жаһандық бәсеке кеңістігінде адам жанының рухани-әлеуметтік жаңғыруының айнасы, ғаламдасуының тиімді құралы – тіл. Мұндай тұжырымға негіз болатын – тілдік санадағы жаңару мен жаңғыру үрдісі. Осымен байланысты қазақ сөзінің төл болмысындағы поэтикалық сипатты қозғаушы қуаты күшті тілмен тамырлас өрбітіп, сөз мазмұнының бойындағы әлеуетін ерекше танып, тиімді қолданыста жарата білген, сөзді «өнер» деп ұққан ата-бабамыздың мұралық қағидасын бүгінгі күнге жалғастырып, сөзінің құдіретін асқақтатқан сөз зергерінің бірі – Әбіш Кекілбаев.

Сайып келгенде, Әбіш Кекілбаев мәтіндеріндегі тілдік деректердің этноәлеуметтік мәдени-рухани әлеуетінің поэтикалық қолданыста көркемделуі сөзжасамдық үдеріске сай бағаланады. Соның нәтижесінде қазіргі қоғамдық-әлеуметтік кеңістіктегі жаңғыртушы, жасампаздық идеяны іске асырушы тіл иесінің санасында бұрын орын алған сөздің коммуникативтік әлеуеті жаңа қырынан ашылып, бүгінгі социумның ұлт болмысы, ел тарихы мен мәдениетіне қатысты таным көкжиегін кеңітеді.

Қазіргі қазақ қоғамында мемлекеттік мәртебесіне сай жан-жақты қоғамдық қызмет атқаруы тиіс қазақ тілінің тек қарым-қатынас құралы ретіндегі қызметін ғана тану социумға тіл арқылы берілетін аксиологиялық, әлеуметтік т.б. рухани танымдық мәселелерге қатысты сұраныстарына жауап бере алмай, қоғамдық ортада келеңсіз жағдаят туындауына себеп болатын, сайып келгенде, мемлекеттік тілдің коммуникативтік қызметінің әлсіреуіне әкеледі.

Қаламгер қолданған қазақ сөзінің коммуникативтік қызметі сапасының көркем мәтін кестесінде *автор ~ мәтін* сабақтастығында астасуы, қалам тезіне түскен сөз болмысының өзгеріп, құбылуы автордың тұлғалық танымына сай анықтайды. Көркем мәтінде қолданылған сөздің негізгі сөздікте берілген мағынасынан басқа мәнге ие болып, дағдыдан тыс қолданысқа түсуі қаламгердің суреткерлік ой-өрісін, шығармашылық тілін, ерекшелігін, яғни өзіне ғана тән дискурсын танытады.

Соның нәтижесінде Ә. Кекілбаев сынды жеке тілдік тұлға тілі арқылы анықталатын тіл иесі болмысының сипаты іспетті мәдени ақпараттарды тіл тұтынушының қабылдап, игеруі көркем мәтінде бейнеленген мәдени мұраның тілдік санада танылуы қаламгер шығармашылығына тән сөздің коммуникативтік қызметімен тікелей байланысты екеніне оның дискурсы толық дәйек бола алады.

Осылайша қазақ тіл білімінде антропоэлектік бағытта мәтіннің құрылымдық, ұйымдастырушылық тәртібі, қабылдауға қатысты психологиялық мазмұны прагматикалық жағдаяты тұрғысынан зерттеудің кеңістігі қалыптасуда. Оған негіз болып, жүзеге асыру ғылыми-дәйектік қана емес, ғылыми-деректік дәйектің сандық сипатын сапалыққа ұластырып өңдейтін жаңа технологиялық құралды қажет етеді.

Осымен байланысты қазақ тіл білімінің қолданбалы саласының жаңа бағыттарының қарқындап дамуы мәтіннің тілдік деректерін компьютерлік базаларға енгізу және оны тұтынушының пайдалануына ыңғайлы да ұтымды мүмкіншілігін жүзеге асыратын ұлттық корпусты құру мәселесін өзектендіріп, алға тартты.

Материалдар және зерттеу әдістері

Бұл мақалада Әбіш Кекілбаевтың Ұлттық корпуста арнайы бағдарламаға негізделген көркем шығармаларының тілдік әлемін барынша тұтас дәйектейтін көріктеуіш құралдар жүйесі мен сөзқолданыс ерекшеліктеріне назар аударылды. Аннотацияланған корпустар кез келген тұтынушыға көлемді мәтіндерден кез келген сөзді «іздеу» арқылы тауып береді.

Демек, мәтіндер корпусы (тілдік корпусы), ол – аса ірі көлемдегі жүйелі түрде құрылымдалған, тиісті белгіленімдер енгізілген, филологиялық тұрғыда білікті деуге болатындай нақты тілдік мәселелердің компьютер арқылы шешімін табуға арналған тілдік деректер ауқымы (массиві).

Корпуста қажетті ақпаратты іздеп-табу әрекеті кез келген сөз бойынша конкорданс құрастыруға мүмкіндік жасайды, яғни іздеген сөздің барлық қолданысының контекстік көрінісінің тізімін және сол қолданыстың қай дерекнамада кездескеніне сілтеме

жасай алады. Сонымен бірге, корпустар жазба тілі мен сөйлеу тілінің статистикалық мәліметтері жайында және басқа да көптеген анықтамалар түрлерін алуға мүмкіндік тудырады. Мысалы, жазушы ішкорпусы Ә.Кекілбаевтың мәтіндеріндегі жаңғырған, этно авторлық метафораларды, лексемаларды тауып, қолдану жиілігі жайында мәліметтер алуға және ондай жиіліктердің контекст пен уақыт кезеңдеріне қатысты өзгеріске ұшырауын дискурстық сипатын тануға мүмкіндік туады.

Зерттеуге материал ретінде Әбіш Кекілбаевтың «Аңыздың ақыры», «Елең-алаң», «Үркер» романдары, «Шыңырау», «Бәсеке», «Күй» повестері алынды (<https://qazcorpus.kz/>). Жазушы шығармаларында кездесетін көріктеуіш құралдары (эпитет, теңеу, метафора т.б.) кеңінен қолданыс тапқан компьютерлік базадағы мәтіндер негізінде талдамалық сипаттама жасалды, дискурсы анықталды.

Қазірде зерттеу әдістері ретінде қолданылған әдіс-тәсілдер: жинақтау, салыстыру, герменевтикалық, дискурстық талдау, статистикалық талдау. Соның негізінде электрондық нұсқадан мәтіндерді стандарттау, аннотациялау, индекстеу т.б. жұмыстарға байланысты мәтінді өңдеу жүзеге асырылады.

Корпустық лингвистикаға арнайы зерттеуді қажет ететін мәселенің бірі ретінде оны зерттеудің әдіс-тәсілдері әлі де жетілдіре түсуді қажет етеді.

Тақырыптың зерттелу дәрежесі

Жоғарыда көрсетілген жиілік сөздіктер жазушылар тілінің негізінде тезаурустық сөздіктер жасауға, стилін анықтауға, сөз шеберлігін көрсетуге көмектескенмен, кең ауқымды мәтіндік талдауларға негіз бола алмайды. Тілдік бірліктер қолданысының сандық (мөлшерлік) мәліметтерінің сапалық сипатқа ие болуы осы бағыттағы тілдің табиғатына сай зерттеулерді жаңа технологиялық деңгейде жетілдіруді қажет етеді. Осымен байланысты 1968 ж. жарық көрген «Абай тілінің сөздігі» қазақ лексикографиясының жетістігі ретінде бағаланды. Еңбекте Абайдың жазба түріндегі шығармалар тілі толық қамтылып, әр сөзі мен сөз тіркесінің қолданысы тіркеліп көрсетілген (Абай тілінің..., 1968). Соның нәтижесінде ұлы Абайдың тіл байлығы, оның саны мен сапасы ғалымдарға Абай тілін тани түсуге септігін тигізіп қоймай, жаңа бағыттағы зерттеулерге негіз болды.

Осы бағыттағы зертеулердің жалғастығы қазақ тіл білімінде соңғы жылдары компьютерлік-ақпараттық технологиялардың көмегімен автоматтандыру және үйлесімді пайдалану белсенділігін күшейтті.

Қазіргі қазақ тілін зерттеуді жаңа деңгейге көтеріп, кеңейтуге ықпал ететін факторлар: жаһандану заманындағы ғаламдасудың құралы, ана тілінің мемлекеттік мәртебесіне сәйкес қоғамдық қызметінің кеңейіп, коммуникативтік қызметінің жандануы т.б. Соның ішінде ең негізгісі – мәтінтану мен дискурсология салаларының қарқынды дамуына қатысты. Мәтін – тілдің даму заңдылықтарын тұтас зерттеуге дәйек болатын, тілдік деректерді кең қамтитын тілдік бірлік. Соның нәтижесінде ұлт болмысының тарихи, әлеуметтік, психологиялық, рухани-мәдени көріністерін бейнелеп, танытатын тілдің тұтас сипаттағы таңбасы.

Мәтін теориясының басында тұрған ғалымдардың бірі И.Р.Гальперин мәтінге тән ақпараттылық, когезия (мәтінішілік байланыстар), континуум, модальдық, интеграция т.б. сипаттарын атап көрсетеді (Гальперин, 2005: 144).

Зерттеуші Т.М.Николаева мәтін лингвистикасы дамыған сайын мәтіннің анықтамасының айқын да түсінікті шегі жылжып, концептуалдық ыдырап, диффуздық сипатқа

ие болатынын көрсетеді. Ғалым мәтін кеңістігін нарративті грамматикадағыдай түзу сызықтың бойында қарастырмайды, оны көпөлшемді деп, яғни дискурсты ашық жүйе ретінде анықтайды (Николаева, 2000: 418, 173)

Осымен сабақтас дискурсты “макробелгі, тіл ішіндегі тіл”, “дүниенің тілдік (когнитивтік) бейнесі” деген анықтамалар да белгілі (Алексеева, Мишланова, 2002: 42-43).

Осыған орай профессор Г.Смағұлова мәтінді: «Мәтін – тілдік құралдар арқылы фонологиялық, морфологиялық, лексикалық, синтаксистік деңгейлердің белгілі бір жүйеде қызметі көрінетін, толығымен мәтінде көзге түсіп, қызмет ететін тұстарының өміршеңдігін байқататын тілдік бірліктердің ұйымдасқан түрі. Мәтінге талдау жасау арқылы тілдің құрылысы заңдылықтары мен қызметі танылады», – деп анықтайды (Смағұлова, 2002: 9).

XX-XXI ғ. шегіндегі жаңа зерттеушілік парадигма аясында мәтін лингвистикасының пәні мен міндеттері дискурс категориясымен байланыста қарастырыла бастады. Мәтін ішкі үдерістік сипатынан туындаған дискурс жүйесіндегі поликодтық, интертекстуалдық, интердискурстық тетіктерді анықтау мәтін түзумен байланыстырады (Чернявская, 2009).

Мәтін мен дискурстың кеңістігін дүниетаным тұтастығында қараған ғалымдардың (Е.С.Кубрякова т.б.) тұжырымдарын құндылықтық-мәндік кеңістігі негізінде дамытқан Н.А.Алефиренко дискурсты өзін-өзі ұйымдастырушы күрделі жүйе ретінде қарастырады (Алефиренко, 2013).

Қазақ тіліндегі корпус негізіне сүйеніп, Ә.Кекілбаевтың шығармашылығындағы мәтін қорын көпқызметтік құрал ретінде когнитивтік тұрғыдан қалыптасқан филологиялық зерттеу көкжиегін кеңітеті түседі. Атап айтқанда, оқушының рухани санасына эмоционалды-экспрессивті ықпал ететін көркем мәтіннің ерекше түрі – дискурс. Осымен байланысты тілдік тұлғалық ерекшелігін сипаттайтын Ә.Кекілбаевтың поэтикасын зерттеуде: «Поэтический мир – это комбинаторика индивидуально-креативных стимулов и реакций, сознательно-бессознательное применение теоретических знаний, трансцендентно-имманентные эксперименты вербального характера, интертекстуальная интерпретация идиостилевого мировоззрения» (Антонова, 2023: 246-247) деген тұжырымдар мен көркем мәтінді дискурстан ерекшелетін құрылымдары туралы еңбектер (Садирова, 2008) мақалада көркем мәтін тілін зерттеудің болашақ бағдары болатын ғылыми негізі ретінде көрсетіліп отыр.

Зерттеуші Г.Мұратованың² «Абайдың тілдік тұлғасы: дискурстық талдау мен концептуалды жүйесі» тақырыбында жазылған докторлық диссертациясы Абай тілін антропоэзектік бағытта, мәтін лингвистикасына қатысты жаңа деңгейде зерттеу ретінде бағаланды. Абайдың тілдік тұлғасы құрған көркемдік әлемі, танымына сай концептуалдану жүйесі, ең бастысы, Абай дискурсын дәйектейтін дүниенің көркем тілдік бейнесі зерттеу нысанына айналған. Соған орай мәтінді: «Мәтін – коммуникативтік бағыттағы, нақты бір ақпаратты өз бойына жиған, әрі өзгеге жеткізе отырып, белгілі бір уақыт пен кеңістіктен мәлімет (дерек) беретін жеке тұлғаның рухани әлемін ашуға ықпал ететін зор күрделі тілдік таңба» деп анықтайды (Муратова, 2009: 74). Қазақ тіл білімінде көркем шығарманың тілі туралы алғашқы ғылыми-теориялық тұжырым айтқан ғалымдардың бірі – М. Балақаев. Ғалым: «Жеке жазушының тіл өрнегінің толып жатқан бояу-бедері, өзіндік өсу, жетілу жолдары болады. Көркем әдебиет тілінің нәзіктігі көп жағдайда жазушының белгілі бір сөздерді «мағыналық топқа кіру» яғни

²Ескерту1: Г. Мұратова, 2009. Абайдың тілдік тұлғасы: дискурстық талдау мен концептуалды жүйесі: док. ... дис. Алматы, 250 б.

сөздерді өзара мағыналық байланысқа түсіру шеберлігімен байланысты», – деп жазады (Балақаев, 1987: 46).

Қазақ филологиясында Қ.Жұмалиев, Р.Сыздықова, Е.Жанпейісов, т.б. ғалымдардың еңбектерінен бастау алатын көркем әдебиет тілі бойынша зерттеулерде оның теориялық негізі қаланып, мазмұны, зерттеудің әдіс-тәсілдері айқындалғаны белгілі (Жұмалиев, 1960, Сыздықова, 2004, Жанпейісов, 1976). Бұл орайда құрылымдық жүйеге сүйеніп, көркем шығарма тілін зерттеудің мәселелерін жекелеген ақын-жазушылардың (Абайдың, Махамбеттің т.б.) тілдік ерекшеліктерін сараптау арқылы, қазақ көркем әдебиет стилистикасы қалыптасса, кейінгі кезеңде әдеби тіл тарихы, поэтика генезисіне қатысты Қ.Өмірәлиевтің (Өмірәлиев, 1976), қазіргі таңда антропоэзектік бағыттағы А.Шәріптің зерттеулерінде көркем санаға қатысты «ұлттық рух», «ұлттық идея» ұғымдары өзектелді (Шәріп, 2000).

Мысалы, қазақ тіл білімінде ақын-жазушылардың шығармашылық тілі Р. Сыздықтың «Абай шығармаларының тілі», Е. Жанпейісовтің «М. Әуезовтің «Абай жолы» эпопеясының тілі» атты зерттеулерінде белгілі бір суреткер тілінің жалпы сипаты мен шығармашылық ерекшелігі, көріктеу амал-тәсілдерін шебер қолданудың тілдік көріністері, стильдік қолданыс ерекшеліктерін шығарма тілінің құрылымдық жүйесіне сүйене отырып зерделенген белгілі. Әрине, мәтін талдауға қатысты Р.Сыздықова, Б.Шалабевтың «Көркем тексті лингвистикалық талдау» (Сыздықова, Шалабаев, 1989) зерттеулерден бастау алған үрдісті жалғастығына Б.Момынованың «Көркем мәтін поэтикасы» (Момынова, 2023), А.Алдаштың «Қазіргі қазақ көркемсөз өрнегі» еңбектері дәлел (Алдаш, 2024). Осы дәстүрлі лингвистика негізінде бұл бағыттың одан әрі дами түсуі қазіргі тіл білімінің антропоэзектік бағытымен байланысты. Мұнда басты назар сол шығарманы жазушының танымдық болмысына аударылып, тіл ~ таным сабақтастығында кешенді қарастырылады. Мысалы, зерттеуші А.Әділованың көркем мәтіндеріндегі сөздің бейнелеуіштік сипатын толықтырып, коммуникативтік қызметін күшейтетін тәсіл ретінде зерттеп, интертекстуалдық ұғымы қазіргі мәтінтануда аса маңызды тетік ретінде бағалануда (Қазіргі қазақ көркем., 2009). Бұған дәлел ретінде Г. Мұратова, Ф. Қожахметова, Г.Имашева, Г.Сабирова, Ж.Ермекова т.б. диссертациялық зерттеулерін (Мұратова, Абайдың тілдік тұлғасы: дискурстық талдау мен концептуалды жүйесі, 2009; Қожахметова, Т.Ізтілеуов тілдік тұлғасының дискурстық сипаты, 2004; Имашева, М.Дулатұлы шығармаларындағы ғаламның тілдік бейнесі, 2007; Сабирова, Көркем тілді адамтану парадигмасы тұрғысынан зерттеу (Ж.Нәжімеденов өлеңдері негізінде), 2010; Ермекова, Мағжан Жұмабаевтың тілдік тұлғасы, 2010) келтіруге болады. Қазіргі таңда рухани сананың жаңғыру, төл мәдениетімізді тану, әсіресе шығармашылық көркем тілі арқылы үлес қосқан қаламгерлердің туындыларын, олардың тілдік тұлғасына сай ашу, көркемдік сапасын анықтау, талдау, таразылау, бүгінгі күннің сұранысына сай, сайып келгенде, ұлт болмысын ашуға өзіндік үлес қосады.

Көрсетілген зерттеулер нәтижелері қазақ тіл біліміндегі корпустық лингвистика пәнінің теориялық және тәжірибелік жақтарын жетілдіріп, мәтін лингвистикасын, мәтіндік талдауды компьютерлік корпустар базасы негізінде дамытуда аса маңызды. Қазақ тіл білімінің де ерекше саласы ретінде қазақ тілшілеріне көлемді мәтіндерді тәжірибелік материал ретінде пайдалануға, мәтін ішінен қажетті деген тілдік деректерді тауып алуға және оларға тиісті деген өңдеулер жүргізуге мүмкіндік туындататын жаңа ғылыми зерттеушілік бағытты жалғастырады.

Бұл бағыттағы қазақ тіл біліміндегі бастамасы ретінде А.Жұбановтың «Қолданбалы тіл білімінің мәселелері» (Жұбанов, 2008), А.Жаңабековамен бірге жазған «Корпустық

лингвистика» (Жұбанов, Жаңабекова, 2017), 7 миллионнан астам сөз қолданысы бар мәтіндік база негізінде жасалған «Жалпы білім берудегі қазақ тілінің жиілік сөздігі» еңбектерін осы саланың қазақ тіл біліміндегі ғылыми әдістемелік негізі деп санауға болады (Жалпы білім берудегі..., 2016).

Талдау

Осы орайда корпустың «Ұлттық» деген анықтаушының мәні ерекше. «Ұлттық корпусты» коммуникацияның әртүрлі аясын қамтитын мәтіндердегі» (А.Жұбанов), миллиондаған сөзқолданыс сандық жағымен қоса белгілі бір тілдің табиғатын, сол тіл иесі ретіндегі төл мәдениетін, тарихын, психологиясын, дүниетанымын барынша мол бейнелейтін көлемді корпус деп түсінеміз.

Мысалы, кез келген ұлттың мәдениетінде түр-түс әлемі өзіндік ерекшелігімен сипатталады. Төл мәдениетіне сәйкес әр ұлттың эстетикалық талғамы, дүниетанымдық көзқарастары (әлеуметтік, экологиялық, астрономиялық, географиялық т.б.) негізінде материалдық және рухани мәдениет коммуникациясында тіл иесі санасында түр-түстің символдану үдерісі қалыптасады.

Қазақ тіліндегі түр-түс әлемінің танымдық сипаты, қазақ тіл білімінде *тіл ~ мәдениет* сабақтастығында зерттелген (Қайдар және т.б., 1992; Аитова³, 2005).

Ә. Кекілбаевтың шығармаларынан жинақталған электронды мәтіндердің ішінен ақ түсті «іздеу» арқылы *ақ түс* қолданылған сөйлемдер түгел шығады. Соның негізінде Ә. Кекілбаев тіліндегі төл мәдениеттің бейнеленуінің танымдық жүйесі айшықталады: *жақсылық, ізгілік, пәктілік, адалдық* т.б. (*ақ пейіл, ақ жол*); *киелілік, қасиет* т.б. (*ақ төсек, ақ неке* т.б.); *тектілік (ақ орда, ақ сүйек* т.б.), *сұлулық (ақ жүзі, ақ жұмыртқадай* т.б.), *табиғат құбылыстары (ақ түтеу боран, ақ тақыр* т.б.).

Қара түстің ақ түске қарама-қарсы қайғы-қасірет, барша жамандық танымды бейнелейтіні белгілі. Бірақ Ә. Кекілбаевтың тілдік тұлғасының лингвокогнитивтік деңгейіне сәйкес қара түс қолданысының өзіндік ерекшелігі байқалады: *Қара жал, қара тау, қара жон, қара дөң, қара жол, қара жусан, қара бала, қара шал, қара жер, қара домбыра, қара жұрт, қара жүрек, қара көңіл, қара сүйек* т.б.

Басына үкі тағып, сағағын сүйектеген *қара домбырасын* безілдете қақты да, биік ащы даусын аспандата қалқытып, сонау көк аспанның қақ төріне қадала шырқаған *қара торғайдың даусындай* шырқауға шығып ап шырқырап тұрып алды; солай тұрды-тұрды да бір уақытта кілт төмендеп, қайтадан қалықтады («Бәсеке»).

Сағым шалған *қара дөңнен* қарауыт-қан көрінді. Өздері әлденешеу. Көкжиекте аспан мен жердің арасын тіреп-тіреп тұрып алды. Бірінен соң бірі шығып жатыр, шығып жатыр. Сағым көмген көкжиек бірде дөң үстіне тұнып қалған түтін сияқты, енді бірде қатқыл дөңнің астынан қалқып шыға келген көл тәрізді. Маңайда сағымнан өзге ештеңе жоқ. Бұлардың қосы жайғасқан мынау тоқымдай *қара жер* жан-жақтан жапа-тармағай қаптап келе жатқан жойқын судың ортасындағы құрдым аралдай («Күй»).

Ұлы дүрмек бір шай ішім жер жүріп, *қара жусанды* қатқылға келіп тоқырасты. Қол-аяғы шандулы тұтқын жігіттер жайпақ даланың қалың қара жусанының арасынан қапелімде көзге түсе қоймайтындай, осы бір жермен-жексен оқшау сұр төмпеке жеткенше көресілерін әбден көрді («Күй»).

³ Аитова Н.Н., Қазақ тіліндегі түр-түс атауларының когнитивтік семантикасы. 10.02.02-қазақ тілі: филол.ғ.канд. ғылыми дәрежесін алу үшін дайын. дис.автореф. Алматы. 2005. 27 б.

Мәтіндердегі қара домбыра, қара дөң, қара жер, қара жусан сияқты сөз тіркестерінің қолданысын қазақтың атадан балаға жалғасқан қазақ тұрмыс-тіршілігін, өнерін, ата қонысын, сабырлы, көнбіс мінезін, табиғатпен астас қарапайым болмысының жазушы бейнесінің тұлғалық ерекшелігі деп түсінуге болады.

Ә. Кекілбаевтың «Елең-алаң» шығармасында қара сүйек шаңырақ деген авторлық тіркес кездеседі. Мән-мәтіннің мазмұнын байыптасақ, «Қара сүйек шаңырақ» дегені «тұрмыстық жағдайы төмен отбасы» дегенді білдіріп тұр:

Сөйтсе, төрт жолдың бойын жайлайтын башқұрттың қырық төрт болыс елінде ешкімге ешқандай алым-салық төлемейтін бір мың төрт жүз отыз бір түтін тархан шаңырағы, біреуі түлкі, біреуі құндыз, біреуі сусар, біреуі бал жиып салық төлейтін сегіз мың үш жүз тоқсан бес түтін қара сүйек шаңырақ бар екен. Кирилов солардың бәріне түтін басы екі шана шөп, екі қой немесе бір тайынша әкеп беруге бұйырды («Елең-алаң»).

Ә. Кекілбаевтың электронды мәтіндерінен қоңыр сөзінің 110 қолданысы табылады. Қазақ танымында «қара» сөзі сияқты ерекше танымдық мәні бар түс – қоңыр. Жазушы шығармаларында жиі қолданылуы, қазақтың «мамыражай», «абыр-сабырсыз» тірлік күйін бейнелеу мақсатынан туындаған деп ойлауға болады. «Іздеу» тетігі арқылы оның Ә.Кекілбаев мәтіндеріндегі 812 қолданысы табылды.

Жаңа деңгейге шығуы А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының атқарып жатқан іргелі зерттеулерін тілдің функционалдық, әлеуметтік, рухани жаңғыртушылық үдерісіне ілестіріп жалғастыруда. Сол бағытта өзектеліп қолға алынған – қазақ тілі қазынасын бейнелейтін кең ауқымды, аннотацияланған, электронды жүйеге енгізілген мәтіндерінен тұратын «Қазақ тілінің ұлттық корпусы» деп аталатын инновациялық үлкен жоба.

Қазақ тілінің өзіндік ішкі заңдылықтарына сәйкес сан қырлы дамуы мен қызметінің ашылып, тіл арқылы ұлттық құндылықтарымыздың мәнін айқындайтын мәдени тілдік деректерде сақталған мазмұнының танылып, таралуында мәтін лингвистиканың сабақтастығы аса маңызды. Атап айтқанда, көрнекті жазушылар шығармаларындағы халықтың рухани және материалдық мәдениетінің жарқын айнасы іспетті көркем сөзі айшықталған мәтіндерін ұлттық корпус кеңістігіндегі кең арнада зерттеудің тиімділігі айқындалып отыр.

Мысалы, Ұлттық корпусқа енгізілген Ә. Кекілбаевтың «Бәсеке» шығармасының мәтініндегі ұлттық мәдени деректі құндылық ретінде танытудың үлгісін көрсетуге болады:

Ақ уыз үйлердің ара-арасынан жаңа тігіліп жатқан үйлердің қып-қызыл керегелері мен көкшіл шаңырақтары мынау қоңыр далаға тобымен кеп қона қалған аппақ қаздай ақ жұмыртқа ауылдың сәнін асыра түсіпті. Қарулы-қарулы жігіттер шаңырақ көтеріп тұрып, күрек тістерін ақсита күліп, уық шанышп жүрген келіншектерге қалжың айтады; уық шанышп жүрген келіншектер үкілі сәукелелерін бұлғаңдатып, қос етек шәйі көйлектің жеңін иыққа сырғытып, аппақ білектерін аспандата созып, неше түрлі көзді арбар қылыққа салып, бұрала басады. Жөн-жосық көрсетуге келген мама бәйбішелер жаулықтары қарқарадай боп, үй тігіп жатқандардың уықты қалай шанышқанына, керегінің қалай жайылғанына, шаңырақтың тым аспандай кетіп, үйді сүмпитіп тастамауына, я тым төмен көтеріліп, уықтың бәрін ішке жығып, үйді жапырайтып жер табандатып жібермеуіне бас-көз болып, анадай-анадай жерлерге шығып қарап, ақыл айтып жүр. Жаңа ғана қызыл керегесі көрініп тұрған жалаңаш үйлер уығы тегіс шанышылып болған соң айқұш-ұйқыш айқара тартылған қызыл ала бауларға, уықтан салбыраған күлтелерге көміледі. Сосын үй сыртына қардай аппақ ақ киіз жабылады т.с.с. ұлттық болмысты көрсететін тілдік бірліктер таңбаланған.

Корпусқа енгізілген осындай ұлттық нақыштағы, дәстүрлі қазақ дүниесінің суретін бейнелеген көркем мәтіннің коммуникативтік сапасын күшейтіп тұрған оның танымдық-ақпараттық мазмұны оны бүгінгі күнмен жалғастырып, өміршендігін Ә.Кекілбаевтың суреткерлік тұлғасы арқасында көрсетіп отыр.

Демек, көркем шығарма авторының көркем ойлауы, шеберлігі, мәтінтүзуші бірліктерді ұтқыр қолдана отырып, оқырманға өз идеясын, ойын жеткізе алуы, яғни тілді толық игеріп, шебер қолдануы аса маңызды.

Қаламгер танымына сай сөздің мазмұнын кеңейтіп, әлеуетін жаңғыртатын көркемдік тәсіл – ұқсату (ассоциация). Сол арқылы күнделікті өмір тәжірибесінде бақылау, салыстыру барысында қалыптасқан бейненің мәтінде ұстап тұратын арқау – метафора.

Метафораны когнитивтік зерттеу Дж.Лакофф, М.Джонсон еңбегінен (Лакофф, Джонсон, 2004) оны зерттеуде корпустық талдау әдісінің қолданылуының талқыланыуы методология саласын кеңейтудің болашағын көрсетеді (Рыков, 2002).

Корпустың құрылымындағы Ә.Кекілбаев мәтіндеріне жүгінсек:

Жаңа ғана жер табандап жатқан қызыл шағылдар көлеңке ұзарған сайын бірте-бірте биіктеп, ніл ыдырай бастаған кешкі аспаннан енді-енді көрінген кілегей бұлттарға араласып кеткендей («Аңыздың ақыры»). Кілегей – тағамның бір түрі деген анықтама беріледі: «Қазақ сөздігінде» Кілегей зат. Шикі сүттің бетінде пайда болатын майлы қабат; сүттің маңызы. //Қоймалжың, қабыршақ (Қазақ әдеби тілінің сөздігі, 2011: 72). Демек, мәтіндегі «кілегей бұлттарға» деген суреттеуде жазушының тілдік санасында бұлттардың кілегей сынды қоюлануы ұқсастырылып айтылып тұр.

Көркем мәтін – ұлттық бітім-болмысты, ұлттық психологияны, ұлттың дүниетанымы мен оның өмір сүру тәжірибесін, ұлттық салт-дәстүр мен наным-сенімін таныстыратын біртұтас дүние десек, ол – ұлттық мәдениеттің тілдік көрінісі, айнасы. Ал, әрбір көрнекті көркем шығарманың бойынан сол ұлттың материалдық та, рухани да мәдениет негізін тануға болады десек, соны танудың кешенді дәйектік кепілі – тіл қазынасының ұлттық корпусы.

Мысалы, Ә. Кекілбаевтың көркем мәтіндерінің ұлттық ғалам бейнесі мен мәдени кеңістікті сипаттаушы аяға дүниетаным жүйесінің танымдық-ақпараттық негізгі бірлігі ретінде мифологиялық тілдік құрылымдардың белгілі бір шығармадағы қолданыс емес, тұлғалық танымына сай көркемдік үлгі екенін ұлттық корпусқа енгізілген барлық шығармаларында дерлік дәлелдейді: *құдық* сөзінің «адам, мал, су ішетін орын» дегеннен басқа ұлт түсінігінде танымдық қызмет те атқаратынының тілдік көрінісі Ә. Кекілбаевтың «Шыңырау» повесінде бейнеленсе, мұны мифологиялық мазмұнда қолданылған **Сорқұдық** географиялық атауының халық санасында ертеден қалыптасқан мифтік мәнімен сабақтастыруға болады.

«Күйші» шығармасындағы мифтік таным деңгейін деректейтін мәтінде қолданылған «мәңгүрт» ұғымы Ә. Кекілбаев шығармасынан бастау алып, қазіргі замандағы маңызды қоғамдық-саяси терминге айналғаны белгілі.

Ә. Кекілбаев сынды тұлғалардың шығармаларының тіліндегі көркем сөзді, сөз құдіретін танудың тетігін жекелеген мәтіндердің үзіктері негізінде емес, тұтас мәтіндік жүйесінде рухани әлеуметтік әлеуетін жан-жақты талдау көркемдік санасы арқылы қалыптасқан өзін қоршаған шындыққа, уақытқа деген тұлғалық тұжырымдамасы мен дүниені бейнелеуінің өзіндік «тілдік әлемін» ашып, тілдік тұлғаға тән сөз құдіретін «Ә. Кекілбаев феноменін» ашатын тұжырымдарға әкелмек.

Нәтиже

Біріншіден, қазақ ұлттық корпусының базасына енген Ә.Кекілбаевтың мәтіндерінде қолданылған миллиондаған тілдік деректердің негізінде астарланған мәденитанымдық мазмұн лингвомәдени, лингвокогнитивтік, дискурстық тұрғыдан анықталып, сандық өлшемнің сапалық сипатқа ауысқан зерттеу үрдісі тілтұтынушыға көрнекті сөз зергерінің «тіл әлеміне» тереңдеп түсінуіне көмектеседі.

Екіншіден, компьютер жадына көлемді мәтіндердің электронды нұсқасының енгізілуі, автоматты түрде өңделуі жазушы тілінің тұтас жүйесі негізінде дара тілдік тұлға болмысын, өзіндік дискурстық жүйесін анықтайды.

Үшіншіден, Жазушылар ішкорпусының қорын тиімді пайдалану барысында таңдалған мәтін үзінділерінде көрініс табатын, мысалы, көріктеуіш құралдарды (метафора, теңеу т.б.) тауып қана қоймай, автоматтық өңдеу арқылы авторлық, окказионалдық қолданыстарын анықтайтын компьютерлік бағдарламалар, тілдік деректерді өңдеуді ұйымдастырудың ұтымды үлгілері көрсетіледі.

Қорытынды

Қорыта айтқанда, қазіргі қазақ тіл білімінің антропоэзектік парадигма аясында зерттеу үдерісінің нәтижесіндегі Ә. Кекілбаев сынды тұлғаның **Сөзін** тілдік санадағы ойды көп жағдайда көркем жүйеде құратын танымдық тетік, ел тарихын танытатын мәдени-құжаттық қор деген анықтамасын Жазушылар ішкорпусының мәтіндік қоры дәйектейді. Бұл нәтижеде тілдік тұлға дәрежесіне көтерілген Ә.Кекілбаевтың қуатты да көркем сөзі қазіргі қоғамда қазақ тілі иесі ретіндегі ұрпақтың бойында ізгі қасиеттерінің оянып тұтасуына, рухани әлемінің жаңғыруына ықпал ететін қозғаушы күш ретінде бағаланады.

Жаһандану заманына тән жан-жақты ақпарат, жаңа коммуникативтік үдерістердің жедел сипаты, екінші жағынан тәуелсіздік аясында бекітілген қазақ тілінің мемлекеттік мәртебесі ықпал еткен Ә. Кекілбаев сынды тілдік тұлғалардың шығармашылығындағы тілдік сананың жаңғыруынан сөз мазмұнындағы әлеуеттің жан-жақты ашылуы қарқын алып, ана тілінің дамуын жаңа сапалық деңгейге көтерді.

Тілдік сананың көрінісін бейнелейтін руханият көздерінің бірі – поэтикалық тілге негіз болатын креативті ойлау жүйесі. Тілдік тұлғаның (қаламгердің) еркін (шығармашыл) ойлау үрдісінің терең тамырлы мазмұнын сипаттайтын, танымдық-ақпараттық кеңістікті зерттеу жаңа ғылыми-әдістемелік негіздеуге сүйенген тың ізденістерге жол ашты. Поэтикалық тілде, көркем мәтіндерде көбіне окказионал сипаттағы сөзқолданыстардың, түпкі этнолексикалық бірліктердің қаламгер санасында жаңғыруы – қазіргі қоғамдағы тіл иесінің когнитивтік санасында бұрыннан бар ұлттық мазмұнның қоғамдық-әлеуметтік, рухани-мәдени ұғымдардың қаламгер тілінде қайта түлеп, айшықталуы.

Қазіргі қоғамдағы рухани-танымдық бағдардағы даму қазығын тілден тыс, ақпараттық кеңістік тілін белгілі тілдік тұлғалардың тілінен тыс қарау мүмкін емес екенін зерттеу барысы байқатып отыр.

Осымен байланысты тұлғалық болмысының өзегін тіл арқылы танытатын сөзінің күш-қуаты ұлттық санаға ықпал ететін тілдік тұлғалардың **Сөзін** ауқымды көлемде, компьютерлік технология арқылы Ұлттық корпус жүйесінде тану мәселесі – заманауи лингвистиканың талабы.

Әдебиет

- Абай тілінің сөздігі, 1968. Алматы: Ғылым. 734 б.
- Алдаш А., 2004. Қазіргі қазақ көркемсөз өрнегі. Алматы: Қазақ университеті. 224 б.
- Алексеева Л.В., Мишланова С.Л., 2002. Медицинский дискурс: теоритическая основа и принципы. Пермь. 200 с.
- Алефиренко Н.Ф., 2013. Лингвокультурология (ценностно-смысловое пространство языка). М.: Флинта, Наука. 224 с.
- Антонова Е.Н., 2023. Интертекстуальный характер поэтического филологического дискурса. // Вестник Российского университета Дружбы народов. Серия: Теория языка, семиотика, семантика. №14(1). С. 246-255.
- Балақаев М., 1987. Қазақ әдеби тілі. Алматы. 269 б.
- Гальперин И.Р., 2005. Текст как объект лингвистического исследования. М.: Едиториал УРСС. 144 с.
- Жалпы білім берудегі қазақ тілінің жиілік сөздігі, 2016. Алматы: Дәуір. 1472 б.
- Жанпейісов Е., 1976. М.Әуезовтің «Абай жолы» эпопеясының тілі (тарихи-этимологиялық байқаулар, материалдар). Алматы: Ғылым.
- Жұбанов А., Жаңабекова А., 2017. Корпустық лингвистика. Алматы: «Қазақ тілі» баспасы. 336 б.
- Жұмалиев Қ., 1960. Қазақ әдебиеті тарихының мәселелері және Абай поэзиясының тілі. Алматы. 364 б.
- Қазақ әдеби тілінің сөздігі, 2011. Алматы. 760 б.
- Қайдаров Ә., Ахтамбердиева З., Өмірбекова Б., 1992. Түр-түстердің тілдегі көрінісі. Алматы: Ана тілі. 160 б.
- Лакофф Дж., Джонсон М., 2004. Метафоры, которыми мы живем. М.: Едиториал УРСС. 256 с.
- Момынова Б., 2023. Көркем мәтін поэтикасы. Алматы: Қазақ тілі баспасы. 192 б.
- Николаева Т.М., 2000. От звука к тексту. М.: Языки русской культуры. 680 с.
- Өмірәлиев Қ., 1976. XV-XIX ғасырлардағы қазақ әдебиеті. Алматы: Ғылым. 270 б.
- Рыков В.В., 2002. Корпус текстов как реализация объективно-ориентированный парадигмы // Труды международного семинара. Диалог-2002. М.: Наука. 300 с.
- Садирова Қ.К., 2008. Қазақ тіліндегі көп пропозициялы дискурстың құрылымдық негіздері. Ақтөбе. 428 б.
- Смағұлова Г., 2002. Мәтін лингвистикасы: оқу құралы. Алматы. 152 б.
- Сыздықова Р., 2004. Абайдың сөз өрнегі. Алматы: Арыс. 208 б.
- Сыздықова Р., Шалабаев Б., 1989. Көркем тексті лингвистикалық талдау. Алматы. Мектеп. 128 б.
- Шәріп А., 2000. Қазақ поэзиясы және ұлттық идея. Алматы: Білім. 335 б.
- Чернявская В.Е., 2009. Лингвистика текста: Поликодовость. Интертекстуальность. Интердискурсивность. М.: Книжный дом. 249 с.
- <https://qazcorpuz.kz/>

Reference

- Abay tiliniñ sözdığı [Dictionary of Abai's language], 1968. Almaty. Gylym. 734 p.
- Aldash A., 2024. Qäzirgi qazaq körkemsöz örneğı [The modern kazakh literary expression]. Almaty: Qazaq universiteti. 224 p. [in Kazakh].
- Aleekseeva L.V., Mishlanova S.L., 2002. Medicinskij diskurs: teoreticheskaya osnova principy [Medical discourse: theoretical basis and principles] Perm. 200 p. [in Russian].

Alefrenko N.F., 2013. Lingvokulturologiya (cennostno-smyslovoe prostranstva yazyka) [Linguoculturology (the value-semantic space of language)]. M.: Flinta, Nauka. 224 p. [in Russian].

Antonova E.N., 2023. Intertekstualnyj harakter poeticheskogo filologicheskogo diskursa. [The intertextual nature of poetic philological discourse]. Bestnik Rossijskogo universiteta druzhba narodof. Seriya: Teoriya yazyka, semiotika, semantika. №14(1). P. 246-255. [in Russian].

Balaqaeв M., 1987. Qazaq әдеби тılı [Kazakh Literary Language]. Almaty. 269 p. [in Kazakh].

Galperin I.R., 2005. Tekst kak obiekt lingvisticheskogo issledovaniya [Text as an object of linguistic research]. M.: Editorial URSS. 144 p. [in Russian].

Jalpy bilim berudegi qazaq tiliniñ julik sözdıgi [Frequency dictionary of the kazakh language in general education], 2016. Almaty: Däur.1472 p. [in Kazakh].

Janpejısov E.M., 1976. Äuezovtiñ “Abai zholy” epopeyasynyñ tılı (tarihi-etimologiyalyq baiqaular, materialdar) [The language of M. Auezov’s ‘The path of Abai’]. Almaty: Gylym. [in Kazakh].

Jübanov A., Janabekova A., 2017. Korpustyq lingvistika [Corpus linguistics]. Almaty: «Qazak tili» baspasy. 336 p.[in Kazakh].

Jumaliev Q., 1960. Qazaq әдебиеті тарихының мәселелері және Abai poeziasynyñ tılı [Issues of the history of kazakh literature and the language of Abai’s poetry]. Almaty. [in Kazakh].

Qazaq әдеби тılıның sözdıgi [Dictionary of the kazakh literary language], 2011. Almaty. 760 p. [in Kazakh].

Qaidarov A., Ahtamberdieva Z., Ömirbekova B., 1992. Túr-tústerdiñ tildegi körınısı. [The representation of colors in language.] Almaty: Ana tılı. 160 p. [in Kazakh].

Lakoff Dzh., Dzhonson M., 2004. Metaforı, kotorymi my zhivem. [Metaphors we live by]. M.: Editorial URSS. 256 p.

Momynova B., 2023. Körkem мәтін poetikasy. [Poetics of literary text]. Almaty: «Qazaq tılı» baspasy. 192 p. [in Kazakh].

Nikolaeva T.M., 2000. Ot zvuka k tekstu [From sound to text.] M.: Yazyki russkoj kultury. 680 p. [in Russian].

Ömiraliev Q., 1976. XV-XIX ғасырлардағы qazaq әдебиеті [Kazakh literature of the 15th-19th centuries]. Almaty: Gylym. 270 p. [in Kazakh].

Rykov V.V., 2002. Corpus tekstov kak realizaciya obektivno-orientirovannyj paradigmy [Corpus of texts as an implementation of the objectively-oriented paradigm]. Trudy mezhdunarodnogo seminarı. Dialog-2002. M.: Nauka. 200 p. [in Russian].

Sadırova. Q.K., 2008. Qazaq tilindegi köp proziciyaly diskurstyñ qurylymdyq negızderı [Structural foundations of multi-propositional discourse in the kazakh Language]. Aqtöbe. 428 p. [in Kazakh].

Smagulova G., 2002. Mәтін lingvistikasy: oqu quraly [Text linguistics: A study guide]. Almaty. 152 p. [in Kazakh].

Syzdyqova R., 2004. Abaidyñ söz örnegi [The Word Expression of Abai]. Almaty: Arys. 208 p. [in Kazakh].

Syzdyqova R., Shalabaev B., 1989. Körkem tekstı lingvistikalıyq taldau [Linguistic analysis of a literary text]. Almaty: Mektep. 128 p. [in Kazakh].

Shärip A., 2000. Qazaq poeziyası және ұлттыq ideya [Kazakh poetry and national idea]. Almaty: Bilim. 335 p. [in Kazakh].

Chernyavskaya B.E., 2009. Lingvistika teksta: Polikodovost. Intertekstualnost. Interdiskursivnost. [Text linguistics: Polycodality. Intertextuality. Interdiscursivity.]. М.: Knizhnyj dom. 249 p. [in Russian].
<https://qazcorpus.kz/>

Авторлар туралы мәлімет:

Манкеева Жамал, филология ғылымдарының докторы, профессор, А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының бас ғылыми қызметкері, Құрманғазы көшесі, 29, Алматы, Қазақстан Республикасы.

ORCID: 0000-0002-7390-4778

Қожахметова Ақтоты, докторант, А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Құрманғазы көшесі, 29, Алматы, Қазақстан Республикасы.

ORCID: 0000-0002-6359-9458

Information about authors:

Mankeyeva Zhamal, Doctor of Philology, Professor, Chief Researcher, A. Baitursynov Institute of Linguistics, 29 Kurmangazy Str., Almaty, Republic of Kazakhstan.

ORCID: 0000-0002-7390-4778

Kozhakhmetova Aktoty, Doctoral Student, A. Baitursynov Institute of Linguistics, 29 Kurmangazy Str., Almaty, Republic of Kazakhstan.

ORCID: 0000-0002-6359-9458

Сведения об авторах:

Манкеева Жамал, доктор филологических наук, профессор, главный научный сотрудник, Институт языкознания им.А.Байтұрсынұлы, ул. Курмангазы, 29, Алматы, Республика Казахстан.

ORCID: 0000-0002-7390-4778

Қожахметова Ақтоты, докторант, Институт языкознания имени А. Байтұрсынұлы, ул. Курмангазы, 29, Алматы, Республика Казахстан.

ORCID: 0000-0002-6359-9458

Жойылып бара жатқан хотон тіліндегі антропонимдер¹

Г. Нямдаваа^a, *Н. Әбдікәрім^b

^aМоңғол мемлекеттік университетінің Батыс өңірлік Ховд университеті, Ховд, Моңғолия
(E-mail: nyamdavaakhovd@gmail.com)

^bШ. Шаяхметов атындағы «Тіл-Қазына» ұлттық ғылыми-практикалық орталығы,
Астана, Қазақстан Республикасы
(E-mail: nursana@yandex.ru). *Байланыс үшін автор: nursana@yandex.ru

ARTICLE INFO

Кілт сөздер:
хотондар
және көші-қон,
генезис, түркі
тілдері және
жойылып бара
жатқан тіл,
Батыс Моңғолия,
миноритарлық
тіл,
антропоним, есім
семантикасы,
құрылымдық
өзгерістер,
моңғол тілінің
ықпалы, тілдік
байланыстар.

XҒТАР 16.41.25;
16.21.47

DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2025-1-178-192>

АННОТАЦИЯ

Қазіргі антропологияның өзекті мәселелерінің бірі – этникалық идентификацияның жоғалуы және аз ұлт тілдерінің жойылуы. Осының аясында алып қарағанда, мақалада омнимдер, атап айтқанда, жойылып бара жатқан хотон тілінің антропонимдері зерттеледі. Тарихи тұрғыдан хотон тілі – түркі тілдерінің қарлұқ тобының қарлұқ-ұйғыр кіші тобына жататын ұйғыр тілінің диалектісі. Қарлұқ тілдерінің этникалық негізі Батыс Түрік қағанаты, кейінірек Ұйғыр және Қарахан мемлекеттері аумағында шоғырланған қарлұқ-ұйғыр түркі тайпаларынан бастау алатыны белгілі. Кейін түркі тайпалары Орталық Азиядан шығысқа қарай қоныс аударып, отырықшылыққа көшіп немесе көшпенді болып қала отырып, Шығыс Түркістандағы бірқатар тарихи мемлекеттік құрылымдардың қалыптасуында маңызды рөл атқарды. Қазіргі уақытта хотон тілінің тасымалдаушылары ҚХР-дың Шыңжаң-Ұйғыр автономиялық ауданында және Батыс Моңғолия аумағында (Баян-Өлгий аймағы) тұрады.

Бұл мақаланың зерттеу нысаны – Моңғолияда тұратын хотондар. Хотон этнонимінің генезисі әлі де болса таласты жағдайда, оның шығу тегі ұйғырлармен, қырғыздармен, қалмақтармен, моңғол-ойраттармен байланыстырылып жүр. Автор мақалада орыс, еуропа, моңғол, қытай дереккөздеріне сүйене отырып, хотондардың шығу тегі туралы әртүрлі көзқарастарды ашып көрсетеді және олардың көші-қон тарихын, наным-сенім жүйесін, дәстүрлері мен тілін сақтау мәселелерін, сондай-ақ моңғол тілдік ортасындағы ассимиляциясын қарастырады. Осы мақсатқа жету үшін экспедициялар ұйымдастырылып, информанттармен сұхбат

¹Мақала AP19675461 «Жоғалып бара жатқан түркі тілдерін пәнаралық тұрғыдан зерттеу: Моңғолиядағы хотон этнотобы» тақырыбындағы гранттық жобаны орындау барысында жазылды.

және сауалнама жүргізілді, хотон тілінің лексикалық жүйесі, әсіресе антропонимдері зерттелді. Зерттеу барысында хотондардың ат қою дәстүрінде көне түркілік дәстүрлердің жұрнақтары сақталғаны анықталды, мысалы: ат тергеу, рулардың және аймақтық этникалық байланыстардың атауына байланысты есім беру; сондай-ақ зоонимдер мен адамның әлеуметтік мәртебесіне (-хан, -бай, -май, -дай) аффиксоидтары бар алтай-түркілік текке) қатысты ат қою. Хотондарға аулауға созылыңқы дауысты дыбыстары бар есімдер тән екендігі (аа, оо, ээ: Шалдаа, Шөвөө, Шүлкээ, Чойдоо, Жаваа, Сэртээ) анықталды. Хотон сөздері мен антропонимдеріндегі дауысты дыбыстардың ұзақтығы моңғол тілінің ықпалына байланысты. Сонымен қатар, моңғол тілінің әсері басқа да фонетикалық заңдылықтарда, деривациялық аффиксоидтарда байқалады: түркілік хан лексемасы хаан/хоон, ал бай > бой/вой/бо, дай/май > даа болып өзгереді және т.б. Шамасы, хотон тілі моңғол тілінің тарапынан қатты ассимиляцияға ұшыраған және қазіргі уақытта жойылудың алдында тұр. Хотон тіліне орыс, үнді-тибет, араб-парсы тілдік байланыстары да ықпал еткен.

Зерттеу нәтижесінде анықталған антропонимдер жойылып бара жатқан хотон тілін инвентаризациялау мен оның сөздік қорын толықтыру үшін пайдаланылуы мүмкін.

G. Nyamdavaa^a

^aWestern Regional University Khovd Mongolian State University, Khovd, Mongolia
(E-mail: nyamdavaakhovd@gmail.com)

*N. Abdikarim^b

^bNational scientific and practical center «Til-Qazyna» named after Sh. Shayakhmetov,
Astana, Republic of Kazakhstan.
(E-mail: nursana@yandex.ru)

*Corresponding author: nursana@yandex.ru

Anthroponyms in the endangered Hoton language

Abstract. One of the pressing issues in contemporary anthropology is the loss of ethnic identity and the extinction of minority languages. This article examines anthroponyms in the endangered Hoton language, historically a Uyghur dialect within the Karluk branch of Turkic languages. The ethnic foundation of Karluk languages traces back to Karluk-Uyghur Turkic tribes, which consolidated within the Western Turkic Khaganate and later in the Uyghur and Karakhanid states. Turkic tribes later migrated eastward, adopting a sedentary or nomadic lifestyle and shaping state formations in Eastern Turkestan. Today, Hoton speakers reside in the Xinjiang Uyghur Autonomous Region of China and western Mongolia (Bayangol

Received 13 February 2025. Revised 15 February 2025. Accepted 06 March 2025. Available online 30 March 2025.

Дәйексөз үшін: Г. Нямдаваа, Н. Әбдікәрім Жойылып бара жатқан хотон тіліндегі антропонимдер // Turkic Studies Journal. 2025. Т. 7. № 1. С. 178-192. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2025-1-178-192>

For citation: G. Nyamdavaa, N. Abdikarim Anthroponyms in the endangered Hoton language // Turkic Studies Journal. 2025. Vol. 7. No 1. P. 178-192. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2025-1-178-192>

Prefecture), experiencing linguistic and cultural assimilation, leading to the gradual erosion of their language.

The study focuses on the Hoton people living in Mongolia. The origins of the ethnonym 'Hoton' remain a subject of debate, with connections drawn to the Uyghurs, Kyrgyz, Kalmyks, and Oirat Mongols. Based on Russian, European, Mongolian, and Chinese sources, the authors of the article explore various perspectives on the origin of the Hotons, addressing their migration history, religious beliefs, and the challenges of preserving traditions, language, and identity within a Mongolic-speaking environment. To achieve this goal, field expeditions, interviews, and surveys of informants were conducted, along with a lexical analysis of the language, focusing particularly on anthroponyms. The study revealed that traditional Turkic naming customs persist among the Hotons, including name taboos, clan-based naming, regional ethnic interactions, and naming linked to zoonymy and social status (Altaic-Turkic suffixoids: *-khan*, *-bai*, *-tai*, *-dai*). Typical Hoton names feature long final vowels (aa, oo, ee: Shaldaa, Shövöö, Choydoo, Javaa), attributed to Mongolic influence. Further phonetic changes under Mongolic influence are observed in derivational suffixoids: *khan* shifts to *khaan/khon*, *bai* > *boi/voi/bo*, *dai/tai* > *daa*, etc. It is likely that the Hoton language is undergoing strong assimilation by Mongolic languages and is now on the verge of extinction. The Hoton language has also been influenced by Russian, Indo-Tibetan, and Arabic-Persian linguistic contacts.

The anthroponyms identified in this study can serve as a valuable resource for documenting and enriching the lexical database of the endangered Hoton language.

Keywords: Hotons and migration, ethnogenesis, Turkic languages and endangered language, Western Mongolia, minority language, anthroponym, name semantics, structural changes, Mongolic language influence, language contacts.

Г. Нямдаваа^a

*^aЗападный региональный университет Ховд Монгольского государственного университета, Ховд, Монголия
(E-mail: nyamdavaakhovd@gmail.com)*

*Н. Абдикарим^b

*^bНациональный научно-практический центр «Тіл-Қазына» имени Ш. Шаяхметова, Астана, Республика Казахстан
(E-mail: nursana@yandex.ru)*

*Автор для корреспонденции: nursana@yandex.ru

Антропонимы в исчезающем хотонском языке

Аннотация. Одной из актуальных проблем современной антропологии является утрата этнической идентичности и исчезновение малочисленных языков. В данном контексте в статье исследуются онимы, в частности, антропонимы исчезающего хотонского языка. Исторически хотонский язык относится к диалекту уйгурского языка, карлукско-уйгурской подгруппы, карлукской группы тюркских языков. Известно, что этническая база карлукских языков восходит к карлукско-уйгурским тюркским племенам, консолидировавшихся на территории Западного тюркского каганата, затем – Уйгурского и Караханидского государств. Позже тюркские племена мигрировали

из Центральной Азии на восток, переходили к оседлости или оставались кочевыми и сыграли важную роль в создании сменяющих друг друга государственных образований в Восточном Туркестане. В настоящее время носители хотонского языка проживают в Синьцзян-Уйгурской автономии КНР и на территории Западной Монголии (Баянго-Монгольская префектура).

Объектом исследования данной статьи оказались хотоны, проживающие в Монголии. Генезис этнонима «хотон» до сих пор является дискуссионным, связывается с уйгурами, кыргызами, калмыками, монголами-ойратами. Авторы статьи на базе русских, европейских, монгольских, китайских источников, раскрывая различные точки зрения на происхождения хотонов, отмечают историю миграции, верований, проблемы сохранения традиций, языка и ассимиляции хотонов в монголоязычной среде. Для достижения данной цели были проведены экспедиция, интервью-опросы информантов, изучен язык в его лексической системе, в частности, антропонимы. В процессе исследования выявилось, что в имянаренении хотонов сохранились реликты древних тюркских традиции: табуирование имён, наречение по названию рода и ареальных этнических контактов; имянаренение также связанное с зоонимами и социальным статусом человека (алтае-тюркского происхождения с аффиксоидами *-хан, -бай, -тай, -дай*). Типичными для хотонов оказались имена с долгими гласными в ауслaute (*аа, оо, ээ, Шалдаа, Шөвөө, Шүлжээ, Чойдоо, Жаваа, Сэртээ*). Долгота гласных в хотонских словах и антропонимах обусловлена влиянием монгольского языка. Также влияние монгольского языка отмечается и в других фонетических закономерностях, в деривационных аффиксоидах: тюркская лексема хан изменяется в *хаан/хоон; бай > бой/вой/бо; дай/тай > даа* и т.п. Вероятно, язык хотонов подвергается сильной ассимиляции со стороны монгольского языка и сейчас находится на грани исчезновения. Влияние на хотонский язык оказали русские, индо-тибетские, арабо-персидские языковые контакты.

Выявленные в результате исследования антропонимы могут быть использованы как источник для инвентаризации и пополнения словарного запаса исчезающего хотонского языка.

Ключевые слова: хотоны и миграция, генезис, тюркские языки и исчезающий язык, Западная Монголия, миноритарный язык, антропоним, семантика имён, структурные изменения, влияние монгольского языка, языковые контакты.

Кіріспе

Моңғолияда өмір сүретін жиырма сегіз этнос екі топқа жіктеледі: моңғолтектес және түркітектес. Түркітектестердің қатарына қазақ, моншақ, тыва, түркілік ұраңхай, хотон, цаатан, чантуу этностары кіреді. Қазақтар мен цаатандардан (соңғы деректер бойынша бұл тілде сөйлейтін 300-дей адам қалған) басқасы өз тілдерін ұмытып, моңғолтілді қауымға айналған. Солардың бірі – хотондар. Олар шамамен 300 жыл бұрын Моңғолияның батыс өлкесіне қоныстана бастаған және өткен ғасырдың 90-шы жылдарына дейін сол аймақта шашырамай өмір сүріп келген. Бұл олардың тілін ұмытса да, салт-дәстүрін және мұсылмандықтың суннит бағытының жартылай болса да сақталуына біршама жақсы жағдай жасады. Қазіргі кезде аталған елдің барлық өлкесінен хотондарды кездестіруге болады және олар моңғол тілінің солтүстік ойрат диалектісінде дөрвітше және Моңғол елінің әдеби тілі – халха диалектісінде де сөйлейді.

Түр-әлпеті, наным-сенімі бойынша моңғолтектес халықтардан ерекшеленетін *хотон* [xotɪn] деп аталатын шағын этникалық топ туралы алғашқы мәлімет орыстың саяхатшы

ғалымдарының экспедициялық материалдарында кездеседі. Г.Н. Потаниннің «Очерки Северо-Западной Монголии» деп аталатын еңбегінің «Котоны на западномъ берегу озера Киргизь-норь» атты бөлімінде түркі-татар тілінде сөйлейтін, мұсылмандықтың кейбір белгілерін сақтаған халық туралы жазба бар. Олар өздерін *мусурмань* десе, дәрбэттер (дөрвіт – Авторлар) оларды *котонь* деп атайтындығы және көшпелілікпен қатар егіншілікпен де айналысатындығы туралы мәлімет қалдырады (Потанин, 1883: 15). Бұдан кейін 40 жыл өткен соң Батыс Моңғолияға сапар шеккен Б.Я.Владимирцов (1911 ж.) хотондар тілдерін толықтай ұмытып, тіпті отбасында да қолданбай, дөрвіт диалектінде сөйлейтін (Владимирцов, 1916: 272) қауымға айналғандығы туралы жазба қалдырады. Содан бері А. Самойлович өзіне дейінгі екі ғалымның жинақтаған сөздерін талдап, шағын түсіндірмелі сөздік жасады. Ал Г.Е. Грум-Гризмайло, Ц.Номинханов, Ц. Жамсарано, Б. Аристов, В. Радлов, Б. Ренчин, С. Бадамхатан, Ж.Батсуурь, Ц. Цэрэндаш, С. Басан т.б. шетелдік және моңғолдық сан алуан саланың мамандары бұл тақырыпқа өз зерттеулерін арнады. Ғалымдарды көбінесе «хотон» этнонимінің мәні, бұл жаққа қалай, қашан келгендігі, ұстанатын діндері, антропологиялық ерекшелігі, генефонды, салт-дәстүрі, тұрмыс-тіршілігі, шаруашылығы және т.б. мәселелер қызықтырумен келеді.

Хотондар өздерін Күнхэр (Күнхэр, Кункяр) ханның иелігінен келген деп есептейді. Моңғолдардың түсінігінде «Хүнхээрийн орон» (Күңкер елі) деген – батыста өмір сүрген бір мұсылман ханның елі. Ал моңғолдың тарихи жазбаларында түрік сұлтанын осылай атаған, тіпті *кун* – түркі, *нар* – хаған деген мағынаны білдіретін тибет сөзі; ерте дәуірден XV ғасырға дейінгі Үнді, Қытай және Моңғолдардың байланысының тарихы жазылған «Хөх дэвтэр»-де Чағатай өзінің 4-ші ұлы Кункэр-тайшты Рим, Түрік, Византия елдерінің (бұл Ыстанбұл болуы мүмкін) ханы сайлап, таққа отырғызады (Санхүү, 2015: 164) деген де дерек кездеседі.

Зерттеушілер хотондардың бұл өлкеге қоныстануы уақыты мен себебін әзірге нақты айта алмаса да, төмендегі болжамдарды ұсынады:

1. XV-XVII ғасырларда Моңғол империясы ыдырағаннан кейін басына ақ мата ораған дінбасылар мен хатунның жалшылары қазіргі Хяргас (Қырғыз) көлінің жағасына келіп қоныстанады.

2. Жоңғар ханы Галдан бошигт Синьзян, Шығыс Түркістан жақтан әскеріне азық-түлік әзірлету үшін ұйғырларды алып келеді.

3. Жоңғарлардан бөлініп Алтайдың арғы жағындағы Іле өзенінен көшкен дөрвіттерге жолдан шабуыл жасаған түркілерді Цэрэн-Уваш хан қолға түсіреді. Оған разы болған Маньчжур ханы түркілерді Цэрэн-Уваштың билігіне береді. Оның қол астындағы түркілер Түргэн, Сагиль, Давст сұмындарында тұрып, өздерінің түп-тамыры, әдет-ғұрпын толықтай ұмытып, дөрвіттеніп кетеді. 1758 ж. Маньчжур ханы Қырғыз көлінің маңында қоныстанған бұрынғы хотондарды да Дөрвіт далай ханға береді. Осы кезден бастап 1921ж. Социалистік революцияға дейін хотондардың тағдыры тым мүшкіл күйге түседі (Санхүү, 2015: 27-32).

Социалистік режим орнаған кезден бастап хотондар білім алу, оқу, жұмыс істеу және т.б. азаматтық құқықтарға ие болады. Бірақ атеистік идеологияның етек алуына байланысты қалыптасқан әдет-ғұрыптары, діни жоралғылары мен т.б. рәсімдері шектеуге тап болады. Сондықтан арабша хат танитын молдалардың қатары сиреп, Құран аяттары мен сүрелерін жасырын түрде ауызша жаттайтын болған. Қайта құру кезеңінен (2000 ж.-дың басынан) хотондар өздерінің тарихы мен тілін ашық түгендеп, мәдениетін жаңғыртуға кірісті.

Материалдар мен әдістер

Жойылған тілдің лексикасын, оның ішінде, қазір қолданыстан шыққан адам есімдерін түгендеп, түркілік сипатын анықтау үшін XVIII ғасырдың екінші жартысында хотондардың аузынан жазып алған Г.Н. Потаниннің 87 сөзі, Б.Я. Владимирцовтің 123 сөзі және бұл жазбалар негізінде құрастырылған А. Самойловичтің шағын түсіндірмелі сөздігі; С.Бадамхатанның диссертациясындағы 130 сөз бен сөйлем; Б. Санхүүдің басшылығымен жарық көрген «Худая» (2004), «Хотон ардын аман зохиол»¹ (2014) кітаптарында және «Хотон монголчуудын түүх, соёлын судалгаа»² (2015) бюллетені; «Хотон ястны ургийн алтан бичээс»³ (2019) шежіресі; Х.Ламжав құрастырған «Тариалан сумын товч тайлбар толь»⁴ (2019) және т.б. жинақтар. Жоба тобының 2023, 2024 жылдары Моңғолияның хотон өкілдері тұратын аймақтарына жасаған далалық экспедициясы кезінде тіркеген информанттардың аты-жөні; хотондардың моңғолша қалыптасқан ауыз әдебиеті үлгілеріндегі түркілік есімдер, Моңғолия халықтарының антропонимдік статистикалық сайты зерттеу материалдары ретінде алынды.

Зерттеу материалдарын жинақтау үшін дереккөздерді іздестіру, сараптау, тіркеу және тізім жасау жұмысы жүргізілді. Хотон есімдерін талдау барысында тарихи-салыстырмалы және типологиялық-салғастырмалы әдістер кеңінен қолданылды. Бір этнос өкілдерінің есімдерін этнопрагматикалық шеңберде қарастыру арқылы олардың типтік түрлері анықталды. Ал лексика-грамматикалық, семантикалық және деривациялық талдау негізінде хотон есімдерінің жасалу жолдары көрсетілді.

Моңғолтілді қауымның фонологиялық заңдылықтары, дыбысталым ерекшелігі бойынша моңғол кириллицасымен жазылған есімдерді түркілік сипатқа (негізінен, қазақ тіліне) бейімдеп тану, аудару, қажет болған жағдайда транскрипциялау тәсілі қолданылды.

Талдау

Жоғарыда аталған орыс және шетел ғалымдары Батыс Моңғолияда дөрвіттер мен баядтардың арасында егіншілікпен және мал шаруашылығымен айналысатын, өздерінің тілін ұмытып бара жатқан түркілік этнос жайлы мәлімет қалдырып, сол кездегі хотондардың аузынан біршама сөздерді жазып алады. Ал хотондарды моңғол зерттеушілері қандай сұрақтар бойынша қарастырды дегенге келер болсақ, этнограф С. Бадамхатан (1958) хотондар жайлы барлық сұрақтарды қамтуды көздеген диссертациялық еңбек жазған; проф. Ж.Батсуурь және шәкірті Ц. Цэрэндаш генетикалық тұрғыдан зерттеген. 2000 жылдан бастап математик, мәдениеттану ғылымының докторы, хотон бурд элкінінің өкілі Б. Санхүү туған халқының материалдық емес мұраларын жинақтап, жарыққа шығарумен айналысып келеді.

Түрколог ғалымдар да, атап айтсақ, О. Қаратаев хотондарды қырғыздардың ұрпағы дей келіп, Моңғолиядағы этнонимдік және топонимдік атаулардағы «қырғыз» сөзіне талдау жасайды (Karataev, 2015: 11-20). Тілі мен мәдениеті жойылу қаупі бар түркі халықтарының мәселелері бойынша ұйымдастырылған халықаралық симпозиум, конференция материалында да хотондар жайлы жалпы санаулы мақалалар бар.

¹ «Хотон ауыз әдебиеті»

² «Хотон моңғолдардың тарих, мәдениетінің зерттеулері»

³ «Хотон этносының тегінің алтын жазбасы»

⁴ «Тариалан сұмынының қысқаша түсіндірме сөздігі»

Ресей Федерациясы мен Моңғолия ғалымдарының жекелеген/біріккен гранттық жоба аясында хотондардың рухани және мәдени мұралары, этникалық бірегейлігі зерттелген. Олар хотондарды «... қазіргі кезде моңғол этносының және ойрат халқының бір бөлшегі, тілі мен мәдениеті толықтай моңғолданған» (Донгак, 2019: 105-108) деп есептейді.

Хотондар өздерінің түп-тамырын таратуда Ш. Уәлиханов еңбектеріне жиі сілтеме жасайды, ал Ш. Құдайбердіұлының «Түрік, қырғыз-қазақ һәм хандар шежіресі» еңбегінде қазіргі хотондардың мекен етіп келген жерлері нақты көрсетіліп, олардың қалмақтар тұтқынға алған түркілер екендігі және егіншілікпен айналысатындығы айтылады (Шәкәрім, 1991: 65). Демек, қазақ ғалымдары мен зерттеушілеріне сөз болып отырған этнос бұрыннан таныс болған. Тіпті А. Сейдімбектің «Қазақтың ауызша тарихы» еңбегіне сілтеме жасай отырып, «... бұл Арғынның Қотан ата атымен бөлініп кеткен бір бұтағы болуы кәдік. Қотанқарағай жерін осы румен байланыстыратын тарихшылар да бар» деген пікірді де кездестіреміз (Смайыл, 2013: 245). Осы айтылғандарды жинақтай келгенде, моңғолдық хотондар бір емес, бірнеше түркі тайпаларынан құралған шағын этнос ретінде қалыптасып, белгілі бір уақыт аралығында түркілік миноритар тілде өзара түсініскені анық. Ол тілдің қандай болғандығы және түркі тілдерінің нақты қайсысына жақын екендігін зерделеп, дәлелдеген ғылыми еңбек жоқ.

Хотон тілі қазір жойылған тілдердің қатарында болғанымен, діни және тұрмыстық рәсімдер кезінде айтылатын ауызша сақталған мәтіндер бар. Бұл мәтіндер туралы венгр ғалымы Т.Ф. Magdalena былай дейді: «Ер баланы мұсылмандық бойынша молда немесе хотон кітапты⁵ адам сүндетке отырғызады және олар тибет немесе араб па, әлде түрк тілінде (белгісіз тілде) дұға оқиды (Magdalena, 1979: 25). Осындай «үкімнен» соң ешкім хотон тілін зерттеуге құлықты болмаған тәрізді. Бұл мәтіндер молдалар арқылы ауызша тарап, тым қатты интерполяцияға ұшыраған, моңғолданған нұсқасы бүгінгі күнге жеткен. Хотон молдалары кейбір сөздерді ғана болмаса, мәтіннің мәнін толық түсінбейді және бір мәтіннің өзі он шақты нұсқада қолданыста жүр. Сондықтан ғалымдардың бұл мәтіндерді зерттеуге ниеті болса да, бірі түркі тілдерінің, енді бірі моңғол тілінің заңдылықтарын жете білмегендіктен, оған қоса мұнда мұсылмандық діни мәтіндер де араласып жүргендіктен, текстологиялық талдау жүргізу оңай болмаған.

Хотон тілін ғылыми тұрғыдан жан-жақты зерттеп, оның түркі тілдері арасындағы орнын айқындау үшін бұл мәтіндермен қатар халықтың жадында қалған басқа да тілдік деректерге көңіл аударған орынды. Сондай бағыттың бірі – ономастикалық деректер, яғни жалқы есімдер. Жалқы есімдердің ішінен хотондарға тән антропонимдер, топонимдер, теонимдерді арнайы зерттеуге болады. Хотондарда діни ұстанымдарына байланысты қалыптасқан *Амаль Хумаль*, *Хан Хожя Худая* және т.б. теонимдер бар; сонымен қатар 300 жыл бойы мекен еткен жерінде біраз топонимдерді де қалыптастырған. Антропонимдердің жер-су атауларына айналғаны да кездеседі. Біз мақала көлеміне бағына отырып, адамдардың есімі, яғни кісі аттарын қарастырдық. Оны зерделеу арқылы хотондардың ат қою ерекшелігі, тегі, әкесі, туыстық байланысы, ұлты, кәсібі, діни наным-сенімі, белгілі бір кезеңдегі трендтік ат қою рәсімі тәрізді көптеген сұрақтарға жауап алуға болады.

Хотондар ұзақ жылдар бойы түркі мәдениеті мен дүниетанымынан алшақтап, моңғолтілді ортада оқшауланғанымен, өздерінің түп-тамырын ұмытпауға талпынып, отбасылық иерархияны сақтап, ата-баба жолын, ұрпағын жалғастыруды қасиетті міндеттерінің бірі деп біледі. Оған дәлел ретінде ата жолындағы 9-шы ұрпақ, ал ана

⁵ Хотонша оқыған – Авторлар

жағынан 5-ші ұрпақ алмаспайынша қыз алысып, қыз берісіп, құда-құдандалы болмау қағидасын берік ұстанатындығын айтуға болады. Сонымен қатар «Хотон салтында атасының (моңғ. өвөг эцэг) есімін ұмыттырмас үшін төменгі 4-6 буынға, яғни шөбере, шөпшек, неменесіне қоятын болған» (Санхүү, 2019: 34). Бұл салт ұзақ жылдар бойы үзіліп қалған, 2000 жылдан бері қайта жанданып, *Бажу*, *Хайрол*, *Жирэнтэй* және т.б. есімдер қойылып жатқаны хотондар тұратын өлкеде жүргізілген жоба тобының 2023-2024 ж. экспедициясы кезінде белгілі болды.

Хотон антропонимдері экстралингвистикалық факторлардың әсерінен басқа түркі халықтарына қарағанда өзіндік ерекшелікте болары сөзсіз. Біздің назарымызды бірден аударғаны – генонимдер немесе хотондардың бір атадан тараған элкэндерінің атауы. *Элкэн* сөзі моңғолша *элэг*, дөрвітше *элкэн* [elkin], қазақшасы *бауыр* (дененің бір мүшесі) деген сөз. Орыс және шетелдік ғалымдардың еңбектерінде: 1. Аджу Курман 2. Яас (Жас) 3. Ильба (Ильбя, Нилва) 4. Бурут 5. Удзюбек (Өзбөк) 6. Джуппар 7. Касыл 8. Шалбак 10. Жәс 11. Хөчгәлд 12. Шаавай деп аталатын 12 элкэн тіркелген. Осындағы *Аджу Курман* (*Ач/ж Курман/Курман*), *Худай берди*, *Хочгәлд* (*Хөчгәлд*), *Джуппар* және т.б. есімдер апеллятивтеніп, элкэндердің жалпы атауына – генонимге айналған. Ал қазіргі хотондар 7 элкэннен құралады, оның әрқайсысы бірнеше *гал*-ға (бұрынғы атауы *отог*, қазіргісі *гал* (қаз.: *от*)) бөлінеді: 1. Шаавай, 28 гал; 2. Хольдог, 14 гал; 3. Бурд, 12 гал; 4. Шалбаг, 8 гал; 5. Оготор, 6 гал; 6. Хасан, 3 гал; 7. Хөчгәлд, 2 гал. Бұлар (галдар) әрі қарай жіктеліп *Уртынхан* (*ұзындардікі*), *Олон хэлнээнхэн* (*Көптілділердікі*), *Оймстынхан* (*Шұлықтылардікі*), *Доголонгийхан* (*Ақсақтардікі*) тәрізді т.б. өзіндік атаулармен аталады, яғни жалқы есімдер жалпы есімдермен немесе керісінше ауыстырылып, антономазия құбылысы орын алған. Мұндай атаулардың кейбірі сол әулеттің бас адамының аты немесе оларға тән жиынтық қасиеттердің белгісі, тіпті әулеттің лақап аты ретінде көрініс тапқаны байқалады. Мысалы, Шаавай элкэннің ішіндегі «Өрдөг» галынан тарайтын *Дуваан*, *Мэндбаяр*, *Вавааш*, *Буудай*, *Элдээ*, *Шүгжиг*, *Өргөнөө* деген аталарының атауы бар (Санхүү, 2019: 37). Оларды жалпылап *Дуваан – Уртынхан* (*ұзындардікі*), *Мэндбаяр – Төлөөгийхэн* (*төлектердікі*), *Вавааш – Зээрдийхэн* (*жүйріктердікі*), *Буудай – Тэмээчинхэн* (*түйешілердікі*), *Элдээ – Хогшлынхан* (*мүліктердікі*), *Шүгжиг – Гүлдээнхэн* (*гүлдендердікі*), *Өргөнөө – Гэнээргэнэ* (мағынасы анықталмады) деп те атайды. Басқаша айтқанда, бір кіндіктен тараған атаның атымен қосарлана жүретін жалпылама, лақап есімдер де болады. Сонымен қатар хотондарда қазақтар сияқты ат тергеу салты болған, мысалы *Буудай* деген атасының атын айтпас үшін *Шүйтэв* (шиті мылтық) деген ат қойған. Бұл да түркілік хотон есімдерінің сақталып қалуына септігін тигізген.

С. Бадамхатан бастаған зерттеушілер элкэн атауларының географиясы мен этимологиясын былайша тарқатады: *Шаавай* – шорлардың Шобо руының атауы; *Бурд* (*Бурут*) – қырғыз, телеуіт, алтай, торғауыт, тіпті жоңғарлардың құрамында болған тайпалардың атауы; *Шалбаг* – қырғыздардың сулак руы; *Хасан* (*Хаснууд*) – араб адамның аты немесе қазақтарды моңғолдар *хасаг* [hasik], көпше түрде хасгууд [hasgūd] ретінде дыбыстайды, бұл – қазақ этнонимінің атауы; ал *Оготор* [oɣtır] – қырғыз руының атауы, мұндағы *-дар* – көптік жалғауы; *Хольдог* элкэн бұрын *Нилва* немесе *Нилва-Хольдог* деп аталған, бұлар басқалардан бұрын жергілікті халықпен құда-жекжат болып араласып кеткендіктен, моңғол тілінің холих (араластыру) деген сөзінен шыққан.

Хотон есімдерінің жергілікті топонимдік атауларға айналғаны бар. Мысалы, атақты 4 батырының Амаабаатар – *Аагаан уул* (Аған тауы), Хаймаабаатар – *Хайдаа уул* (Хайда тауы), Омообаатар – *Омбоон билчир* (Омбонның жайлауы), Чорбообаатар – *Чорвоон хөтөл*

(Чорвоның асуы) деген атаулар қалыптасқан. Сондай-ақ Шаавайн салаа (Шаавайдың сайы), Дуваан (шұбар жылқылы бай адам болған), *Хармаг*, *Хонкоохоо* (хотондардың құрбан шалатын тауы), *Шашаан худаг* (Шашаның құдығы), *Тогтохын шил* (Тогтохтың мойнағы) және т.б. сол жерді мекендеген немесе ерекше қасиеттерімен халық жадында қалғандықтан антропонимдер апеллятивтеніп, топонимдік атауға ауысқан. Олардың кейбіреуі қазірге дейін аллоним ретінде жарыспалы түрде белсенді болмаса да, қолданылуда.

Хотондар жайлы алғашқы еңбектердегі жоғарыда аталған есімдермен қоса (кейбір фонетикалық ауытқуларды есептемегенде) *Могомет*, *Салээмат*, *Касн*, *Ходжагул* / *Хожгуул*, *Эркэбек*, *Пирмят*, *Тога*, *Мэндьбай*, *Төмөр*, *Шоос*, *Нилваа*, *Жимагул*/ *Жумагуул* деген есімдердің көпшілігі қазіргі түркі тілдерінде, соның ішінде қазақ тілінде де кеңінен қолданылады.

Хотон есімдерінің бірқатарын ән-жырлары, аңыз-әңгімелерінің мәтіндерінен табуға болады. Мұндай тәжірибе әлемдік лингвистикада бар. Бұл жайында «... ежелгі грек романдарында және жоғалған романдардың папирустағы үзінділерінде кездесетін мысырлық әйелдердің антропонимдері мен ол арқылы ашылуы мүмкін шындыққа қатысты кейбір аспектілер» (Maria Paz and etc., 2023: 149-158) зерттелгендігін атап өтуге болады. Хотондарда жазбаша сақталған әдеби мұралары болмаса да, ауыз әдебиеті моңғолша болса да, оған зер салып қарасақ, түркілік тұрпаттағы кісі аттарын таба аламыз. Мысалы: *Журай*, *Жумдаан* («Журай гәлдәнэ» ән мәтінінен алынды), *Мархун* («Мархун молданың қиялы» аңыз атауы), *Гүлдээн*, *Төлөөг*, *Шош*, *Басан*, *Жарай*, *Хожинхул* (*лақап аты* – *Хөххул*), *Хөхөө*, *Жамбал*, *Жоломоон*, *Жана* (ауыз әдебиеті үлгілерінде кездеседі) және т.б. Бұлардың ішіндегі *Гүлден*, *Жоламан*, *Шош*, *Қожақұл*, *Жамбыл* тәрізді есімдер қазақтарда да бар, ал жоғарыда аталған антропонимдер қазақ тілінен табылмаса да, басқа да түркі тілдерінен табылуы әбден мүмкін. Өйткені моңғолдарға бұл есімдер жат. Сонымен қатар дереккөздерінен жинақтаған тізілімнен қазақтар арасында кеңінен қолданылатын төмендегі антропонимдерді атап өтуді жөн көрдік (мұнда 1-сі хотонша, 2-сі қазақша): Аашир – Әшір, Ааяан – Аян, Авдай – Әбди, Авилхан – Әбілхан, Айлиа – Әлия, Алимаа – Әлима, Алимхан – Әлімхан, Алтай – Алтай, Алтан – Алтын, Аман – Аман, Бодуухан – Бодаухан, Кавал – Қабыл, Махмид – Махмуд, Сарвай – Сарыбай, Торгон – Торғын, Освоон – Оспан, Туз – Тұз, Хултай/Хултаа – Құлтай, Загираа – Зағира, Хусайн – Құсайын, Журтман – Жұртаман, Хаваа – Қаба, Сэрэг – Серік және т.б.

Жалпы алғанда, жаңа туған нәрестеге ат қою рәсімі – кездейсоқтық емес, адамдардың өзіндік ішкі тілегі мен ниетін ерекшелеп көрсететін тілдік параметрлердің бірі. Егер сөйлеушілер бірнеше тілді қатар тұтынатын болса, сол тілдердегі мәдени тенденцияларды да қабылдайды. Антропонимдер «... мәдениеттің тіл арқылы қалай жасалатынын және бір ұрпақтан екінші ұрпаққа жалқы есімдер арқылы қалай берілетінін көрсетеді. Сондай-ақ, бұл тілдерде сөйлеушілердің дәстүрлі мәдени тәжірибесінен көрініс табатын ортақ қабылдау немесе дүниетаным бар екенін байқатады» (Nasiyatu and etc., 2023: 87-114). Жалқы есімдердің тіларалық немесе мәдениетаралық алмасу үдерістері ұдайы жүріп отырады. Сондықтан 300 жылдан астам уақыт өзгетілді, мәдениеті мен діні басқа ортада өмір сүрген халықтың антропонимдік сипаты, оның жасалу жолдары әралуан болары сөзсіз.

Этнос атауларының антропологиялық қызметте жұмсалуды жиі кездеседі: *Оросоо* (Орыс), *Хасгаа* (Қазақ), *Сартуул* (Сартуыл), *Ураанхай* (Ұраңқай), *Монгол* (Моңғол), *Мянгад*, *Чантуу*, *Жонгоо* (Жүңге), *Тангад* (Таңғыт), *Хээрээ* (Керей), *Мончоог* ((Көк) Моншак), *Дунгаан* (Дүнген), *Халимаг* (Қалмақ) және т.б.

Зоонимдер, оның ішінде теке, бұқа, қой сияқты жануарлар атаулары аффиксоид ретінде жұмсалып, қалыптасқан есімдер бар: *Цагаантэх* (Ақтеке), *Бортэх* (Қоңыртеке), *Бөртэх* (Бөртеке), *Хөхтэх* (Көктеке), *Хөхбух* (Көкбұқа), *Харбух* (Қарабұқа), *Борхойт* (Қоңырқойлы), *Гулжаа* (Құлжа) және т.б.

Жазылуы мен дыбысталуы сәл өзгешелеу болғанымен, семантикалық тұрғыдан моңғол-хотон-қазақ этнопрагматикалық шеңберге тиесілі есімдер де бар: *Арслан*, *Булган*, *Баатар* (Батыр), *Базар*, *Болд* (Болат), *Бүргэд* (Бүркіт), *Марал*, *Жамбал* (Жамбыл), *Жирэнтэй* (Жирентай), *Төмөр* (Темір), *Тогтаал* (Тоқтал), *Тоть* (Тоты), *Хэнзээ* (Кенже) және т.б.

Қазіргі кезде кісі аттарының басым көпшілігі моңғолша, тибетше, үндіше, орыс және еуропаша. Оларды хотондар өздерінің акустикалық-артикуляциялық дағдыларына қарай бейімдеп игерген. Төменде хотондардың орыс және еуропалық есімдерді игеріп, қолдануы бойынша топтастырып қарастырдық.

А. Түпнұсқалық сипаттағы: *Нина*, *Зина*, *Иван*, *Октябрь*, *Рина*, *Сандра*, *Соңя*, *Юра*, *Борис*, *Артур*, *Мира* және т.б.

Ә. Моңғол тілінің дыбыстау, графикалық таңбалау ерекшелігіне ыңғайластырылған есімдер: *Галинаа*, *Ромаа/Ромоо*, *Аалаа* (Алла), *Октобор* (Октябрь), *Ийгэр* (Игорь), *Алагсандар* (Александр), *Лийдаа* (Лида), *Диймаа* (Дима), *Бааля* (Валя) және т.б.; мұндай үрдіс үнді-тибет тілінен алған есімдерге де тән: *Тамсран*, *Тамжав* (дұрысы: Лхамсүрэн, Лхамжав) және т.б.

Б. Орыс тілінің тектік жұрнақтарымен бірге қолданылуы: *Катов*, *Иванов*, *Молотов*, *Манчков* және т.б.

В. Орыс тілінің -ка/каа, -ло постфикстерімен бірге енген есімдер: *Мийшкаа*, *Мийкаа*, *Майкаа*, *Бачка*, *Аашкаа*, *Нинало* және т.б.

Г. Орыс тілінің еркелету, өзінсіну сипатындағы нұсқасымен: *Толя*, *Коля* және т.б.; тіпті СССР деген (криптоним сипатындағы) ерекше есімді де кездестірдік, оның фонетикалық варианты – *Сэсээр*. Хотон антропониміне орыс тілінің мұншама ықпал етуі, біріншіден, Моңғол Халық Республикасы социалистік елдер қатарында болған кезде 1980 жылдары Кеңес Одағының мамандары хотондар өмір сүретін Хархираа сұмынының жем-шөп шаруашылығында жұмыс істегеніне; екіншіден, қазақтар сияқты бала тоқтамаған жағдайда жаңылдырып, өзге ұлттың атын қоятындығына байланысты болса керек. Сонымен қатар балаға тіл-көз тимесін деп табу қолданатын жағдай да болады, мысалы, хотондар арасында көп кездесетін *Хулгар* (моңғолша) есімінің негізгі мағынасы *шұнақ* дегенді білдіреді.

Антропонимдердің бір қатарын гибрид есімдер құрайды. Оларды 3 топқа бөліп қарастырдық (мұндағы курсивпен терілгендер – түркілік сөздер): 1. *түркілік негіз* + тибет немесе моңғол негіз: *Балт* + ням, *Жамбал* + дорж, *Отгон* + хүү (зая), *Таран* + пүрэв, *Төмөр* + цоож, *Хос* + баяр; 2. тибет, моңғол *негіз* + түркілік негіз: *Гүмбэн* + болд, *Бум* + балай, *Халзан* + тэгш; 3. түркі, моңғол тілдеріне ортақ сөзден жасалған: *Хөх* + хул, *Барс* + болд, *Алтан* + цэцэг (шешек~гүл) және т.б.

Хотон есімдерінің соңында -аа типіндегі созылыққы, -ай, -эй -ёо қосарлы дыбыстар көптеп кездеседі. Бұл форманттар – моңғол тілдерінің апеллятивтік лексикасында етістіктен зат есім тудыратын жұрнақтар, ал антропонимдік лексикада есім сөздерден, кейде етістіктерден, сирек болса да еліктеуіш сөздерден кейін қолданылып, адам есімін жасауда белсенді қызмет атқарады (Ламожапова, 2015: 52). Хотондардағы *Шалдаа*, *Шаркаа*, *Шөвөө*, *Шүлкээ*, *Чойдоо*, *Чоёо*, *Улгаа*, *Жаваа*, *Донио*, *Сэртээ* т.б. есімдер осы тәртіппен жасалған. Ондағы грамматикалық формантты алып тастағанда, түркі тілдеріне қатысты қандай да бір түбір сөздің анықталуы мүмкін деген ойдамыз.

Түркі-моңғол антропонимдеріне ортақ *-хан; -хаан, -хоон* (халх-буряд) және *-бай; -бай/-бой/-вой* (халх-буряд), *-ба* (қалмақ) т.б. аффиксоидтар бар. Мұндай тұлғалар арқылы жасалған хотон есімдері: *Алимхан, Шартхаан, Саятхаан/Саятхан, Хүлэмхаан; Олзвой, Хулзамбай Илчимбээ/Илчинбээ, Тооромбоо* т.б. *-хан* тұлғаларының семантикасы салыстырылып отырған тілдерге түсінікті, ал *-бай* тұлғасы тек түркі тілдеріне тән деуге болады, моңғол тілдерінде ол баян ретінде көрініс табуы керек еді. Моңғолдарда ондай есімдер де (*Баянсан, Өнөрбаян* т.б.) баршылық. Ал *-бай/-бой/-вой* тұлғаларымен жасалғандардың саны шектеулі әрі ол тілде мағынасы анық емес. Демек бұны антропоним жасайтын түркілік формант деп білеміз. Осы қатарға *Илчимбээ/ Илчинбээ, Тооромбоо* тәрізді хотон есімдерін де жатқызамыз. Ал *-бай/-боо /-вой* т.б. әртүрлі нұсқада болуы, біріншіден, дыбыс үндестігіне, екіншіден, моңғолтілділердің дыбысталамы ерекшелігі бойынша қағазға түсіруіне байланысты.

Бурят, моңғол тілдерінде зат есім мен сын есімнің негіздеріне жалғанатын, түрлі семантикалық мән үстейтін *-дай/-дой, -дуй/-дэй* форманттарымен жасалған антропонимдер жиі кездеседі (Ламожарова, 2015: 43), бірақ бұл форманың нақты қандай семантикалық мәні бар екені айтылмайды. Біздің ойымызша, түркі тілдеріндегі ұқсастықты білдіретін *-дай/-дей, -тай/-тей* тұлғаларымен немесе қазақ тіліндегідей еркелету мәніндегі *-тай* формантымен байланысты болуы мүмкін. *Хотондардағы Жумдай, Гүлээндэй, Басандай, Ягаадай, Чулчигдай, Шоволдой, Шомбордой, Охидой, Ошуудай, Магздай* және *-даа* т.б. сияқты созылыңқы дыбыстыға аяқталатын *Гүлээндээ, Элдээ, Чонодоо/Чондоо, Чулдаа* т.б. есімдер осы тәсілмен жасалған.

Хотон есімдерінің ішінде *Жонж, Балаанз, Гүнг, Бурд, Бурж, Мурж, Муңц, Намк, Чайк, Гаанж* т.б. аулауы дауыссыздардың қосарлануымен берілгендері бар. Моңғол тілінде антропоним жасайтын тұлғаларды сүзіп шыққанда, оларда мұндай форманттың жоқ екенін анықтадық. Ал осы модельдегі Жолд қазақ тіліндегі Жолды деген есім екені анық. Демек хотон есімдеріндегі соңғы буындағы дауысты дыбыс моңғол тілінің ықпалымен түсіріліп жазылған. Өйткені моңғол тілінде сөз екпіні бастапқы буынға түседі, ал екінші буындағы жалаң дауысты дыбыс сингармонияға бағынып, жуан немесе жіңішке дыбысталады. Мысалы, Сайханчимэг деген екі сөзден құралған (*сайхан – жақсы, чимэг – әшекей*) моңғол есімі [*sajhyn, čimik*] ретінде дыбысталап, екінші буындардағы *а, э* әріптерімен жазылған сөздер *ы, і* ретінде айтылады. Сондықтан да сөз соңындағы түркілік жалаң дыбыстар елеусізденіп, түсіп қалады.

Хотондардың бірқатар антропонимдері тибет тілінен енген сияқты көрінгенімен, талдай келгенде, түркі тілдеріне қатыстылығын дәлелдеуге болады. Мысалы, *Нүрдээ/ Нүрзээ, Нүрзэд, Нүржин/Норжин* деген есімдер хотондарда жиі кездеседі. Бұларды тибет тілінен аударғанда *Нүрзэд* – тез жасаушы (шығарушы), *Норжин* – дүниені беруші деген мағынаны білдіреді деген түсініктеме беріледі. Біздің ойымызша, бұлардың барлығының басын қосып тұрған алғашқы буыны – нүр, яғни түркі тілдеріндегі нүр сөзі. Моңғолдардың дыбыстауы бойынша *Нүрзия* деген сөзді [*Nürzê*] ретінде айтатынын ескерсек, бұл есімдер *Нүрдээ/Нүрзээ – Нүрзия, Нүрзэд – Нүрзат немесе Нүрзада*, ал *Нүржин/Норжон – Нүржан* болуы әбден мүмкін. Тибет немесе моңғол тіліне тиесілі емес екендігін олардың ортақ белгілерінің болмауымен түсіндіруге болады. Мысалы, моңғолдарда *-жин* формантты, тибет тілінен енген *Должин* (қайғы-мұңнан арылтушы), *Бүжин* (кішкентай бала/көжек), *Балжин* (шоқ беруші), *Ранжин* (өзі шыққан), *Жанжин* ((қытай: пиньинь) әскери шен, қолбасшы), *Пулжин* (үлгі, дәмнің алды) тәрізді есімдер көп, бірақ ондағы *-жин* формантын белгілі бір семантикалық ұяшыққа біріктіру мүмкін емес. Моңғолдарда 3-10 сандарына тіркескен *Гурванжин*,

Дөрвөнжин, Таванжин, Зургаанжин, ..., Найманжин, Есөнжин, Арванжин деген адам аттары бар, бірақ мұндай есімдер басқа сөз табынан жасалмайды. Ал қазақ тілінде Біржан, Саржан, Елжан, Гүлжан т.б. есімдер аясы кең. Сондықтан біз хотондардағы -жин/жон тұлғалары жан сөзі деп ойлаймыз. Сол сияқты *Мулзаа* (Молзия), *Оролзад / Оролзод* (Оралзат /Оралзада) деген есімдердің құрамындағы -зия, -зада, -зат сөздері де антропонимдік аффиксоид екені анық.

Хотондар арасында жиі қойылатын есімнің бірі – Басан, ондай есім моңғолдарда да бар. Моңғол Елінің Бірыңғай статистикалық деректер қорында осындай есімді 155, ал Басандай есімді 2 адам бар⁶ екені көрсетілген. Моңғол тілінде *басан* сөзі *жапон мифологиясында ұшпайтын құс* дегенді білдіреді; ал М. Қашқари сөздігінде *басан* (№2237) – қайтыс болғандарды еске алу үшін берілетін ас (Махмұд, ал-Кāшгарй, 2005: 376). Ұлы ғалымның сөздігінде хотондар антропонимінен генониміне айналған *Адж Курум/Ач курум/Аджкурман*, қазіргі кезде *Ачкурим, Ачкурман* ретінде сақталған есімдерінің соңғы сыңары *курум* (№2228, 2229) – жартас; мол байлық, қазына; *курман* (№2576) – садақшы (Махмұд, ал-Кāшгарй, 2005: 376) деп түсіндірілген. Ал чуваш тілінде *васан* сөзі «қуыс», «құрғақ сай»; диалектінде «бұлақ» дегенді білдіреді (Егоров, 1964: 47). *Катав /Катев* антропонимін қазақ тіліндегі кәтеп сөзімен байланыстыруға болады: «Нар түйенің ыңыршағы; жүк артқанда нардың өркешіне батпау үшін ұзынынан қойылатын ағаш, қәтеп болып та айтылады (Қайыржан, 2013: 215). Сондай-ақ, *Агсарга, Балх, Вавааш /Вовааш* тәрізді есімдер ежелгі түркілік сөздердің тұрпатына ұқсас, бұларды (жалпы хотондардікі деп теріп алған есімдерді) Моңғолия халықтарының антропонимдік деректері де қамтылған статистикалық сайтынан таппадық, есесіне түркі халықтарында мұндай есімдер кездеседі, осы сияқты деректердің нақты қай тілге тән екендігін және этимологиясын анықтауды болашақ зерттеулердің еншісіне қалдырып отырмыз.

Нәтижелер

Хотон есімдерінің тізбесі жасалды және оны сараптау нәтижесінде аталған тілдің лексикалық қорына бұрынғы дереккөздерінде тіркелмеген 100-ден астам жаңа сөз қосылды. Мысалы, *Ааяан, Авилхан, Алимхан, Жолд, Журтман, Кавал, Сарвай, Сэрэг, Торгон, Туз, Хаваа, Хултай/Хултаа* тәрізді антропонимдердің құрамынан *аян, әбіл, әлім, жол, жұрт, аман, қабыл, сары, бай, серік, торғын, тұз, қаба, құл, тай* деген жаңа сөздерді бөліп алдық.

Хотондардың жат өлкеде, бір жағынан, өздерінің салт-дәстүрі мен діни наным-сенімдерін сақтау, екінші жағынан, тұрып жатқан мекеніндегі халықтармен үйлесіп өмір сүру ниетінің көрінісі антропонимдерден анық байқалады. Кісі аттарына қоғамдағы өзгерістер мен белгілі бір уақыттағы трендтер де әсер етпей қоймаған. Сондықтан моңғол, тибет-үнді, орыс-еуропа сипатындағы есімдер де кеңінен қолданылады. Біз бұл топтағы түркілік элементі бар есімдерді талдай келе, хотон есімдері: 1) біріккен сөздер арқылы (екі сөз де түркілік немесе бір сыңары түркілік, екіншісі шеттілдік); 2) түркі-моңғол тілдерінде параллель қолданылатын *-хан -хаан, -хоон -бай/-бой/-вой; -дай/-дой, -дуй/-дэй* (моңғол тілдерінде), *-дай/-дей, -тай/-тей* (түркі тілдерінде) тұлғаларымен; 3) түбір сөздердің *-тай, -бай, -хан* т.б. ретіндегі аффиксоидтармен жасалатындығын

⁶ Монгол Улсын Статистикийн мэдээллийн нэгдсэн сан (Моңғол Елінің Статистикалық деректерінің бірыңғай қоры) [Электрондық қор] – URL: <https://www2.1212.mn/sonirkholtoi/GivenName/> (қаралған күні: 15.05.2024).

анықтадық. Кейбір есімдердің моңғолданғаны сонша, сырттай қарағанда, тибет тәрізді жат тілдің элементі сияқты көрінеді. Оны моңғол тілінің заңдылықтарын саралау нәтижесінде, түркілік есім екені дәлелденді. Сонымен қатар хотондар шеттілдік кісі аттарын өздерінің фонологиялық қолайына қарай бейімдеп игергендігі аңғарылды.

Қорытынды

Үш ғасырдан астам уақыт түркілерден қол үзіп, ана тілдерін толық ұмытып, моңғолтілді қауымға айналса да, хотондардың антропонимдік лексикасы белгілі бір деңгейде сақталған. Олардың санасында ата-бабасы, түп-тұқиянына деген құрмет, салт-дәстүрінің арқасында тілінің бір парасы жеке адамдардың есімі ретінде бүгінгі күнге жеткен. Жойылған түркі тілінің лексикасын түгендеп, оның қай топқа жататындығын нақты анықтау үшін бұл да маңызды дереккөз бола алады. Бұл іске барлық түркітанушы ғалымдар назар аударып, ат салысса құп болар еді. Өйткені хотондар сөйлеген тіл – бірнеше түркі тілдерінің ерекшеліктерін бойына сіңірген, жаңа және ескі түркі тілдерінің де белгілері бар, айрықша сипаттағы тіл.

Хотон есімдерінде туыстас тілдердің төл сөздерімен қатар араб-парсыдан келген антропонимдер де мол кездеседі. Оның да этимологиясын анықтап, мәнін ашудың маңыздылығы бар, яғни зерттеу жұмысымыз осы бағытта әрі қарай жалғасатын болады. Ал хотон антропонимдерінің толық тізімін алдағы еңбектерімізде (монографияның қосымшасы ретінде) жариялайтын боламыз.

Әдебиет

Владимирцов Б.Я., 1916. Турецкий народец хотоны: Новые данные о хотонах // Записки Восточного Отделения Императорского Русского Археологического Общества. Пг.: Типография Императорской Академии Наук. С. 265-277.

Донгак А.С., 2019. Культ умерших предков в традиционной обрядности хотонов Западной Монголии // Сборник статей VII международной научно-практической конференции «Тенгрианство и эпическое наследие народов Евразии: истоки и современность». Бишкек. С. 105-108.

Егоров В.Г., 1964. Этимологический словарь чувашского языка. Чебоксары: Чувашское книжное издательство. 357 с.

Қайыржан К., 2013. Сөз-сандық: қазақтың көне сөздері. Алматы: Өнер. 480 б.

Ламожапова И.А., 2015. Исконные личные имена у монгольских народов: структура, семантика: учеб. пособие. Чита: Изд-во ЗабГГПУ. 139 с.

Махмұд ал-Кашғарй., 2005. Диван Лугат ат-Турк /пер. З.-А.М.Ауэзовой. Алматы: Дайк-Пресс. 1288 с. + 2 с. вкл.

Потанин Г.Н., 2005. Очерки Северо-Западной Монголии. Горно-Алтайск: Ак Чечек. 1026 с.

Санхүү Б., 2015. Хотон монголчуудын түүх, соёлын судалгаа. Ойрад судлалын бюллетень-ХЛХ. Улаанбаатар: Тод номын гэрэл төв. 240 х.

Санхүү Б., 2019. Хотон ястны ургийн алтан бичээс. Улаанбаатар: ТЭПЭ ХХК. 182 х.

Смайыл А., 2013. Көп томдық шығармалары. Т.3. Астана: Фолиант. 400 б.

Шәкәрім Қ., 1991. Түрік, қырғыз-қазақ һәм хандар шежіресі. Алматы: Қазақстан; Сана. 80 б.

Hasiyatu A., Samuel A., Samuel I., Moses O.A., John D.L., N.N. Mabilia N.N., 2023. languages and cultures expressed through personal names // International Journal of Language and Culture, Volume 10, Issue 1. P. 87–114. [Electronic resource] – URL: <https://doi.org/10.1075/ijolc.22037.abu> (Accessed: 02.02.2025).

Karatayev, O., 2015. Kirgiz soylu hotonlar. Moğolistan'daki «kirgiz» etnonimleri ve toponimleri // Karadeniz, Sayı: 26, pp. 11-20. [Электронный ресурс] – URL: <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/155505> (дата обращения: 09.10.2023).

Magdalena T.F., 1979. The Khotan of western Mongolia // Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae. T. XXXIII (1). P. 1-37.

María Paz L.M., Carlos S.-M.E., Ana Belén Z.G., 2023. The Reality of Women in the Universe of the Ancient Novel // Research in Linguistics and Literature. P. 149–158. [Electronic resource] – URL: <https://doi.org/10.1075/ivitra.40.09bla?locatt=mode:legacy> (Accessed: 10.01.2025).

Reference

Vladimirsov B.İa., 1916. Tureski narodes hotony: Novye dannye o hotonah [Turesk peoples Khotons: New data about Khotons], Zapiski Vostochnogo Otdelenia İmperatorskogo Russkogo Arheologicheskogo Obşestva [Notes of the Eastern Branch of the Imperial Russian Archaeological Society]. Pg.: Tipografia İmperatorskoi Akademii Nauk. P. 265-277. [in Russian].

Dongak A.S., 2019. Kült umershıh predkov v tradisionnoi obrädnosti hotonov Zapadnoi Mongolii [The cult of dead ancestors in the traditional ritual of the Khotons of Western Mongolia] (Sbornik statei VII MNPK:Tengrianstvo i epicheskoe nasledie narodov Evrazii: istoki i sovremennost) [Collection of articles of the VII International Scientific and Practical Conference “Tengrianism and the Epic Heritage of the Peoples of Eurasia: Origins and Modernity”]. Bishkek. P. 105-108. [in Russian].

Egorov V.G., 1964. Etimologicheskii slovar chuvashskogo iazyka [Etymological dictionary of the Chuvash language]. Cheboksary: Chuvashskoe knizhnoe izdatelstvo. 357 p. [in Russian].

Qaiyrjan K., 2013. Söz-sandyq: Qazaqtyñ köne sözderi [Vocabulary: Ancient Kazakh words]. Almaty: Öner. 480 p. [in Kazakh].

Lamojapova İ.A., 2015. İskonnye lichnye imena u mongölskih narodov: struktura, semantika: uchebnoe posobie [Original personal names among the Mongolian peoples: structure, semantics: textbook]. Chita: İzd-vo ZabGGPU. 139 p. [in Russian]

Mahmýd al-Kashgari, 2005. Divan Lugat at-Turk [Divan Lugat at-Turk] (per. Z.-A.M. Auezovoi) [transl. of Z.-A.M. Auezova]. Almaty: Daik-Press. 1288 p. + 2 p.ill. [in Russian].

Potantin G.N., 2005. Ocherki Severo-Zapadnoi Mongolii [Sketches of Northwestern Mongolia. Gorno-Altaysk: Ak Chechek. 1026 p. [in Russian].

Sanhüü B., 2015. Hoton mongolchuudyn tüüh, soölyn sudalgaa [Research into the history and culture of Mongolian khotons] (Oirat sudlalyn bülleten-XLIX) [Bulletin on Oirat Studies]. Ulaanbaatar: Tod nomyn gerel töv. 240 p. [in Mongolian].

Sanhüü B., 2019. Hoton iastny urgin altan bichees. T.2. [Golden inscription of the khotons fetus. V.2.]. Ulaanbaatar: TEPE HHK. 182 p. [in Mongolian].

Smaıyl A., 2013. Köp tomdyq şyğarmalary. T.3 [Multi-volume works. V.3.]. Astana: Foliant. 400 p. [in Kazakh].

Şäkärım Q., 1991. Türk, qırğyz-qazaq häm handar şejiresi [Turkish, Kyrgyz-Kazakh and khan genealogy]. Almaty: Qazaqstan; Sana. 80 p. [in Kazakh].

Hasiyatu A., Samuel A.I., Samuel O.A., Moses, D.L., John, N.N. Mabilia languages and cultures expressed through personal names [International Journal of Language and Culture]. Volume 10, Issue 1. P. 87–11. [Electronic resource]. URL: <https://doi.org/10.1075/ijolc.22037.abu> (Accessed: 02.02.2025).

Karatayev O., 2015. Kirgiz soylu hotonlar. Moğolistan'daki «kirgiz» etnonimleri ve toponimler [Kyrgyz noble Khotons. «Kirgiz» ethnonyms and toponyms in Mongolia]. Karadeniz. P. 11-20. [Electronic resource]. URL: <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/155505> (Accessed: 09.10.2023). [in Turkish].

Magdalena T.F., 1979. The Khotan of western Mongolia [Acta Orientalia Academia Science arum Hung. T. XXXIII (1). P. 1-37].

María Paz L.M., Carlos S.-M.E., Ana Belén Z.G., 2023. The Reality of Women in the Universe of the Ancient Novel. Research in Linguistics and Literature. P. 149–158. [Electronic resource]. URL: <https://doi.org/10.1075/ivitra.40.09bla?locatt=mode:legacy> (Accessed: 10.01.2025).

Авторлар туралы мәлімет:

Гомбосүрэн Нямдаваа, PhD, вице-профессор, Моңғол мемлекеттік университетінің Батыс өңірлік Ховд университеті, Жаргалант көшесі, 3, Ховд, Моңғолия.
ORCID: 0000-0001-8633-9889

Әбдікәрім Нұрзия, филология ғылымының кандидаты, Терминология бөлімінің жетекші ғылыми қызметкері, Ш. Шаяхметов атындағы «Тіл-Қазына» ұлттық ғылыми-практикалық орталығы, Сауран көшесі, 7а, Астана, Қазақстан Республикасы.

ORCID: 0000-0001-7990-5846

Scopus ID: 59304730300

Information about authors:

Gombosuren Nyamdavaa, PhD, Vice Professor, Western Regional University Khovd Mongolian State University, 3 Zhargalant Str., Khovd, Mongolia.

ORCID: 0000-0001-8633-9889

Abdikarim Nurziya, Candidate of Philology, Leading Researcher, Terminology Department, «Til-Qazyna» Sh. Shayakhmetov National Scientific and Practical Center, 7a Sauran Str., Astana, Republic of Kazakhstan.

ORCID: 0000-0001-7990-5846

Scopus ID: 59304730300

Сведения об авторах:

Гомбосүрэн Нямдаваа, PhD, вице-профессор, Западный региональный университет Ховд Монгольского государственного университета, ул. Жаргалант, 3, Ховд, Монголия.

ORCID: 0000-0001-8633-9889

Абдиқарим Нурзия, кандидат филологических наук, ведущий научный сотрудник отдела терминологии, Национальный научно-практический центр «Тіл-Қазына» имени Ш.Шаяхметова, улица Сауран, 7а, Астана, Республика Казахстан.

ORCID: 0000-0001-7990-5846

Scopus ID: 59304730300

Oral speech peculiarities of repatriates from Mongolia¹

S.Zh. Tazhibayeva^a, G.A. Kozhakhmetova^b, R. Auyeskhana^c, *N. Zhumay^d,
A. Islam^e

^aL.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Republic of Kazakhstan
(E-mail: tazhibayeva_szh@enu.kz)

^bL.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Republic of Kazakhstan
(E-mail: gulsarateacher@mail.ru)

^cCa'Foscari University, Venice, Italy
(E-mail: raima.auyeskhana@unive.it)

^dL.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Republic of Kazakhstan
(E-mail: nurmiraali@mail.ru)

*Corresponding author: nurmiraali@mail.ru

^eKazakh Ablai Khan University of International Relations and World Languages, Almaty, Republic of Kazakhstan
(E-mail: aisha_ling@mail.ru)

ARTICLE INFO

ABSTRACT

Keywords:

*Kandas, Mongolian
Kazakhs, sound
peculiarities,
affricates,
vowel harmony,
consonant and
vowel sounds,
introductory
sounds, repatriates,
hard and soft
sounds, linguistic
influence*

IRSTI 16.01.11

DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2025-1-193-209>

The phonetics of the Kazakh language underwent significant changes during the Soviet period, influenced by the phonological laws of the Russian language. However, these externally imposed linguistic changes disrupted the internal phonetic patterns inherent to Kazakh, a member of the Turkic language family. A key issue in this context is the principle of synharmonism, which is integral to Kazakh phonology and remains a focal point in discussions surrounding the reform of the Kazakh alphabet. Linguistic scholars argue that the phonetic divergence between native Kazakh lexemes and borrowed words threatens the preservation of the language's distinct phonological identity. Despite these influences, the phonetic integrity of Kazakh has been relatively well maintained among Mongolian Kazakhs. Ethnic Kazakhs, who lived outside of Kazakhstan and repatriated to their ancestral homeland following the country's independence in 1991 are officially called *kandas* (which means “of the same blood”). The oral traditions of these communities have played a crucial role in conserving key phonetic features such as sound interchange regularities, vowel harmony, and specific consonantal properties. To thoroughly examine this phenomenon, field research was conducted in 2023 involving Kazakh repatriates from Mongolia, aged between 22 and 70, residing in the Akmola region and Astana city. The analysis of linguistic data collected through structured interviews revealed the retention of

¹ This research is funded by the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan (Grant no. AP19676809).

phonetic attributes characteristic of traditional Kazakh speech. These include the continued use of affricates, systematic alternation of hard and soft sounds, and distinctive articulatory patterns in consonant pronunciation. Such findings highlight the resilience of Kazakh phonetic norms among repatriated communities, contrasting with phonetic shifts in Kazakhstan influenced by prolonged Russian linguistic contact.

This study underscores the significance of phonetic research in language revitalization and policymaking, emphasizing the necessity of aligning the Kazakh alphabet reform with the phonological principles intrinsic to the language. Moreover, it highlights the role of diaspora communities in preserving linguistic heritage, providing valuable insights into phonetic conservation in multilingual environments. Future research should further explore the impact of sociolinguistic factors on phonetic variation and investigate strategies to integrate historically authentic phonetic structures into contemporary Kazakh linguistic education and policy frameworks.

С.Ж. Тажибаева^a

^aЛ.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан Республикасы
(E-mail: tazhibayeva_szh@enu.kz)

Г.А. Кожаметова^b

^bЛ.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан Республикасы
(E-mail: gulsarateacher@mail.ru)

Р. Ауесхан^c

^cCa'Foscari университеті, Венеция, Италия
(E-mail: raima.auyeskhan@unive.it)

* Н. Жұмай^d

^dЛ.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан Республикасы
(E-mail: nurmiraali@mail.ru)

*Байланыс үшін автор: nurmiraali@mail.ru

А. Ислам^e

^eАбылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті, Алматы, Қазақстан Республикасы
(E-mail: aisha_ling@mail.ru)

Қандастар тіліндегі айтылым ерекшеліктерінің сақталуы

Аннотация. Қазақ тілінің фонетикасы ұзақ уақыт бойы орыс тілінің фонологиялық заңдарының әсерінен кеңестік кезеңде айтарлықтай өзгерістерге ұшырады. Аталған

Received 30 September 2024. Revised 03 October 2024. Accepted 20 February 2025. Available online 30 March 2025.

For citation: S.Zh. Tazhibayeva, G.A. Kozhakhmetova, R. Auyes Khan, N. Zhumay, A. Islam Oral speech peculiarities of repatriates from Mongolia // *Turkic Studies Journal*. 2025. Vol. 7. No 1. P. 193-209. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2025-1-193-209>

өзгерістер түркі тілдер отбасына жататын қазақ тіліне тән ішкі фонетикалық заңдылықтарды орасан бұзды. Бұл тұрғыдан келгенде, қазақ фонологиясының ажырамас бөлігі болып табылатын және қазақ әліпбиін реформалауға қатысты талқылауларда басты ғылыми тақырып болып қала беретін сингармонизм (дыбыс үндестігі) қағидаты маңызды аспект болып табылады. Лингвистердің пайымдауынша, қазақ лексемалары мен ауызекі сипатта айтылып жүрген негізгі сөздер арасындағы фонетикалық алшақтық тілдің бірегей фонологиялық бірегейлігін толық сақтауға қауіп төндіріп ғана қоймай тілдің бірізділігіне қолайсыздық тудыратыны сөзсіз.

Осы ықпалға қарамастан, қазақ тілінің фонетикалық тұтастығы 1991 жылы ел тәуелсіздік алғаннан кейін қандастардың тарихи отаны – Қазақстанға оралған Моңғолиядан келген этникалық қазақтар (қандастар) арасында салыстырмалы түрде жақсы сақталған.

Бұл тілдік құбылысты зерттеу үшін 2023 жылы Ақмола облысы мен Астана қаласында тұратын Моңғолиядан оралған 22 жастан 70 жасқа дейінгі қандастар қатысқан эмпирикалық зерттеу жүргізілді. Құрылымдық сұхбат барысында жиналған тілдік материалды талдау дәстүрлі қазақ тіліне тән фонетикалық сипаттамалардың сақталуын анықтады. Оларға үздіксіз қолдану жатады аффрикат, қатты және жұмсақ дыбыстардың жүйелі ауысуы, сондай-ақ дауыссыздардың тән артикуляциялық ерекшеліктері. Бұл нәтижелер орыс тілінің ұзақ әсер етуі салдарынан Қазақстанда байқалған фонетикалық өзгерістерге қарағанда, қандастар арасындағы қазақ фонетикалық нормаларының тұрақтылығын көрсетеді. Бұл өзгерістер ғылыми зерттеу аясында жинақталған ғылыми негіздегі эмпирикалық материалдарға сараптама жасау арқылы анықталды.

Зерттеу жұмысында осы кезге дейін өзінің ғылыми өзектілігін жоймай келе жатқан қазақ әліпбиін реформалауды тілге тән фонологиялық қағидаттармен үйлестіру қажеттігіне баса назар аудара отырып, тілді жаңғырту және тіл саясатын әзірлеу саласындағы фонетикалық зерттеулердің аса маңыздылығын атап көрсетеді. Сонымен қатар, ол көп тілді ортада фонетиканы сақтау туралы құнды түсініктер жиынына сараптама бере отырып, тіл мұрасын сақтаудағы қандастардың атқаратын ерекше рөлін айқын көрсетеді. Болашақта аталған социолингвистикалық факторлардың фонетикалық вариативтілікке әсерін егжей-тегжейлі зерделеп, іргелі толыққанды зерттеу жүргізіліп, тарихи түпнұсқалық фонетикалық құрылымдарды қазіргі қазақ тіл білімі мен тіл саясатына да интеграциялау стратегияларын зерттеу қажеттілігі де туындайтыны айқын.

Кілт сөздер: қандастар, Моңғолия қазақтары, дыбыстық ерекшеліктер, аффрикаттар, син-гармонизм, дауыссыз және дауысты дыбыстар, кірме дыбыстар, оралмандар, қатаң және ұяң дыбыстар, тілдік әсер.

С.Ж. Тажобаева^а

^а*Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева,
Астана, Республика Казахстан
(E-mail: tazhibayeva_szh@enu.kz)*

Г.А. Кожакметова^б

^б*Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Республика
Казахстан
(E-mail: gulsarateacher@mail.ru)*

Р. Ауесхан^с

^с*Ca'Foscari университет, Венеция, Италия
(E-mail: raima.auyeskhan@unive.it)*

* Н. Жумай^д

^д*Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева,
Астана, Республика Казахстан
(E-mail: nurmiraali@mail.ru)*

*Автор для корреспонденции: nurmiraali@mail.ru

А. Ислам^е

^е*Казахский университет международных отношений и мировых языков им. Абылай
хана, Алматы, Республика Казахстан
(E-mail: aisha_ling@mail.ru)*

Сохранение особенностей произношения в речи кандасов

Аннотация. Фонетико-фонологическая система казахского языка претерпела значительные трансформации в советский период, будучи под влиянием фонологических законов русского языка, нарушив внутренние фонетические закономерности, присущие казахскому языку, который относится к тюркской языковой семье. Важным аспектом в этом контексте является сохранение основных фонетических законов, к числу которых относится закон сингармонизма, истоки которого находятся в древнетюркском языке и в других исторических тюркских языках. Закон сингармонизма наряду с другими фонетическими закономерностями является неотъемлемой частью казахской фонологии и остается центральной темой в научных дискуссиях, касающихся реформы казахского алфавита. Лингвисты утверждают, что фонетическое расхождение между исконно казахскими лексемами и заимствованными словами ставят под угрозу сохранение уникальной фонологической идентичности языка.

Однако фонетическая целостность казахского языка была относительно хорошо сохранена среди этнических казахов-кандасов, репатриантов из Монголии, вернувшихся в Казахстан после обретения страной независимости в 1991 году. Для изучения данного явления в 2023 году было проведено полевое исследование, в котором приняли участие репатрианты из Монголии в возрасте от 22 до 70 лет, проживающие в Акмолинской области и городе Астане. Анализ данного языкового материала, собранного в ходе структурированных интервью, выявил сохранение фонетических характеристик, присущих традиционной казахской устной речи. К ним относятся

употребление аффрикатов, систематическое чередование твердых и мягких звуков, а также характерные артикуляционные особенности согласных. Результаты исследования показывают на устойчивость казахских фонетических норм среди кандасов, в отличие от фонетических изменений, наблюдаемых в Казахстане вследствие длительных контактов и взаимодействия с русским языком. Этнические казахи из Монголии сохранили уникальные особенности звуковой системы, которые были выявлены в ходе проведения полевых исследований и анализа эмпирического материала, собранных в рамках научного проекта.

Данное исследование подчеркивает значимость проведения фонетических исследований, акцентируя необходимость согласования реформы казахского алфавита с фонологическими принципами, присущими языку. Необходимо отметить, что сохранение языкового наследия у кандасов имеет важное значение и предоставляет ценные сведения о фонетических, лексических, грамматических особенностях казахского языка. В дальнейшем следует более детально изучить влияние социолингвистических факторов на фонетическую вариативность и исследовать стратегии интеграции исторически аутентичных фонетических структур в современное казахское языковое образование и языковую политику.

Ключевые слова: кандасы, казахи из Монголии, фонетические/звуковые особенности, аффрикаты, сингармонизм, согласные и гласные звуки, заимствованные звуки, репатрианты, твердые и мягкие звуки, языковое влияние.

Introduction

Based on research of the phonetic system of the Kazakh language dating back to the 19th century, researcher A. Zhunusbek divided the development of Kazakh phonetics into 4 stages. For the first time Russian researchers paid attention to the rules of syllabic harmony of the Kazakh language and recorded words by listening. In the first half of the 20th century, Kazakh researchers created the fundamental sound system of the Kazakh language, promoted the formation of morphemic and syllabic types, as well as consonantal writing. During this period, the phonetic regularities of the Kazakh language were revealed, a distinctive writing system emerged, and the science of phonetics began. From the 1950s and 1960s onward, researchers, influenced by Eurocentric approaches to phonetic studies, largely disregarded one of the fundamental principles of Kazakh phonology – the law of vowel harmony. As a result of the totalitarian system's directive ‘words borrowed from the Russian language should be pronounced and written without changes’, input letters (sounds) were introduced into the Kazakh alphabet, which led to the violation of spelling rules in writing (Akhanov, 1965: 8).

The problem of linguistic detriment caused by the direct adoption of alien words was analysed by Kazakh educators such as A. Baitursynov (Baitursynuly, 2006), Kh. Dosmukhameduly (Dosmukhameduly, 1998), (Torekulov, 2007) and others. The problem of incompatibility of sounds alien to the Kazakh language with Kazakh words is mentioned in the works of ethnic Kazakh from Mongolia, a scholar with a broad scope of linguistic interests, scientists-terminologists B. Bazytkhan (Bazytkhan, 1991). In the period from the 1970s to 1990s, renewed interest in Kazakh phonetics led to a resurgence of research on the law of consonance (syngarmonism), which became central to linguistic studies and facilitated the reintroduction of related scientific terminology.

Compliance with the laws of sounding of the Kazakh language also raises the question of revising the Kazakh alphabet. According to the scholar A. Zhunusbek (Zhunusbek, 2018: 192), who advocated reforming the phonetics of the Kazakh language, it is necessary to switch to writing that preserves the natural melodiousness of Kazakh speech, since the violation of the natural line of the previously formed order of sounding, thin pronunciation of thick melodic words, non-compliance with the tonality of the lips cause great damage to the language, due to the sounding specificity, the danger of loss is also not a concern.

In more than 30 years since Kazakhstan's independence, Kazakh has become the state language and its functions had expanded. However, in the modern information age, other languages still have an impact on the Kazakh language through the media, social networks. One such negative impact is the failure to observe the norms of spoken and written forms of the Kazakh language, namely, disregarding the difference between a word's spelling and pronunciation. In some mass media words are pronounced as they appear in the written form, reflecting the influence of contemporary youth language. For example, there is a pronunciation of words spelled *шаш* [шэш] - hair, *жайлау* [жэйләу] – nearly “summer camp”, *құбылыс* [құбұлұс] – phenomenon, etc. Of course, this does not mean that everyone speaks this way, however, this issue is a cause for concern among domestic linguistic researchers.

Nowadays, the importance of considering the peculiarities of the sound of *kandas* (Kazakh people who returned to their ancestral land after gaining Independence of Kazakhstan in 1991), contributing to the revival of the laws of Kazakh phonetics, has increased (Baigazh, 2024: 159-174).

In this article we will consider the current preservation of sound peculiarities of the language of compatriots who emigrated from Mongolia. The overwhelming majority of Kazakhs in Mongolia (77.7%) live in the Bayan-Olgii region (Aueskhan, 2022). Foreign researchers (Holly, Cynthia, 2011: 209-228) note in their works that Mongolian Kazakhs have preserved their religion and language and have become the dominant language in the Bayan-Olgii region. The basic law of consonance of Kazakh phonetics affects not only the understanding of several dialects (Southern, Northern, Western, Eastern) of each other, but also the rapid adaptation to communication of our compatriots who returned to their historical homeland. The peculiarities of sounding in the Mongolian Kazakh language did not hinder understanding with local Kazakhs, as the regularity of sounding of the Kazakh language was preserved in the regions with the predominance of Kazakh ethnicity and in places with a small influence of the Russian language. At the same time, we pay attention to the peculiarities of the exchange of sounds preserved in the language of *kandas* people, consonance of vowels and consonants, consonance of lips and others.

Materials and research methods

The article analyses the phonetic features of the Kazakh language as spoken in Mongolia by comparing them to the standard Kazakh literary language. It presents findings from interviews conducted to study the preservation of these features in the modern style of speech among compatriots who moved to Kazakhstan and their adaptation to the local Kazakh pronunciation.

This study takes a comprehensive approach to analyze the phonetic features of the Kazakh language spoken by *kandas* from Mongolia, comparing these features with both the standard Kazakh literary language and the phonological patterns observed among native Kazakh speakers in Kazakhstan. The research methods utilized include:

1. Literature review: a comprehensive review of existing research on the phonetic characteristics of the Kazakh language was undertaken. This review incorporated both foundational theories and recent advancements pertinent to the sound systems under investigation.

2. Field research: Structured interviews were conducted with Mongolian compatriots residing in both Mongolia and Kazakhstan, audio-video recordings were made. Participants were selected to represent diverse demographic groups, encompassing variations in age, gender and regional backgrounds. This approach allows for a better understanding of how phonetic features are maintained or altered in the context of migration.

3. Audio-visual data collection and analysis: audio-video recordings were obtained during the interviews to capture participants' natural speech patterns. These recordings were subjected to acoustic analysis using specialized software, such as Praat, enabling precise measurement of phonetic features, including vowel duration, intonation and consonant articulation. This quantitative data supports detailed comparative analyses.

4. Comparative phonological analysis: the acoustic data derived from the interviews were compared with the standardised phonological features of the Kazakh literary language. This comparative analysis aims to identify specific phonetic shifts or adaptations among speakers who have migrated to Kazakhstan, thereby elucidating the influence of regional phonetic norms.

5. Statistical analysis: to ensure the validity of our findings, statistical methods are conducted to assess the significance of observed phonetic variations.

6. Ethical considerations: all research activities adhered to ethical principles to ensure informed consent of participants and confidentiality of their responses. Prior to data collection, the study received approval from the relevant ethics committee. Both specific verbal and written consents were secured for the publication of interviewers' responses and audio-video material.

By integrating these methods, the research aims to provide a comprehensive analysis of the phonetic features of the kandas language returned from Mongolia and to examine the influence of the Kazakh literary language on native speakers in Kazakhstan.

Research background

The Republic of Kazakhstan became an independent state, separating from the USSR with the collapse of the totalitarian system of the time, which coincided with 1991. However, the pedestal of independence was secured by the December 1986 uprising in Almaty, and in 1991 the Kazakh people achieved the sovereignty they had craved for centuries. The country recognised its freedom and officially recognised the autonomy of the state by the Republic of Turkiye, the United States of America, Peoples' Republic of China, the United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland, Republic of Mongolia, French Republic, Japan, Republic of Korea, the Islamic Republic of Iran (Karigulova, 2016).

Following the declaration of Independence, the Republic of Kazakhstan underwent profound transformations across its political, cultural, and social spheres. These developments also prompted changes, renewal, replenishment of the population. The first President of the Republic of Kazakhstan extended an invitation to ethnic Kazakhs worldwide to return to their Atameken (Motherland) and the Kazakh land. This call of the first President was disseminated through various media, particularly in countries with significant Kazakh populations, such as Mongolia and China, thereby reaching Kazakhs residing abroad (Nazarbayev, 1992).

Thus, the demographic structure of Kazakhstan has undergone significant quantitative and qualitative changes. Such changes were mainly considered in the subject of research by sociologists (G. Shanbayeva), historians (Zh. Artykbayev, H. Abzhanov, A. Kalysh, D. Kassymova, K. Nurymbetova), and political researchers (G. Abdigaliyeva, A. Kamaldinova), but comprehensive studies on the integration of the kandas people from Mongolia and China remain limited, particularly from socio-cultural and linguo-ecological perspectives.

Addressing this gap, the present study aims to examine the migration experiences and integration processes of kandas within Kazakhstani society. It explores adaptation strategies, associated risks and challenges, linguistic environments, and ongoing socio-cultural integration. The purpose of the research is to assess the stages and levels of these processes, facilitating the development of effective ways of adaptation, integration of kandas into life in the Republic of Kazakhstan. Ultimately, the research seeks to enhance understanding of societal tolerance, dismantle integration barriers, and promote the full inclusion of kandas as active members of Kazakh society.

Analysis

1 Phonetic features in the language of the Kazakhs in Mongolia

The phonetic system of a language undergoes changes more slowly than other sections of Linguistics. As mentioned above, the phonetic features of the Kazakh language in Mongolia often correspond to the eastern dialect of Kazakhstan (Uderbayev, 2002: 35; 125)¹. For example, hard pronunciation of a soft vowel (*pīsu-pīsw*). A. Zhunisbekov focuses on the pronunciation of **i** – [i̇y, i̇y], **w** – [u̇w, u̇w] in Kazakh phonetics (Zhunisbek, 2018: 49). B. Bazylkhan notes that in the language of the Kazakhs in Mongolia these two sounds are diphthongs (Bazylkhan, 1991: 19). One of the differences in pronunciation is that in the language of the Kazakhs in Kazakhstan the sounds **e**, **o**, **ö** are pronounced as a diphthong [ye, uo, üö], and in the language of Bayan-Olgii Kazakhs these sounds have the form of a monophthong [e, o, ö] (Bazylkhan, 1991: 20).

1.1 Vowel Alternation

Vowel alternation is a phonetic feature of the Kazakh language. In the language of Bayan-Olgii Kazakhs there are all types of vowel alternations that occur in the eastern dialects of the Kazakh language, and these alternations do not affect the semantics. Vowel alternation includes the alternation of hard and soft vowels (**a**→**ä**, **ä**→**a**, **a**→**e**, **e**→**a**, **i**→**ï**, **ï**→**i**, **u**→**ü**, **o**→**ö**); alternation of open and closed vowels (**a**→**ï**, **ï**→**a**, **e**→**ï**, **ï**→**e**); alternation of labial and unlabialized vowels (**u**→**ï**, **ï**→**u**, **i**→**ü**, **ü**→**i**, **a**→**o**, **e**→**ö**, **e**→**ü**, **ä**→**ü**, **ö**→**ü**, **ü**→**ö**) and of labial vowel harmony.

The alternation of hard and soft vowels is also used in the eastern and northern regions of Kazakhstan. A. Uderbayev stresses that the alternation of these sounds is a historical relic of hard-sounding words that occur in the Kazakh language. He explains the alternation of some vowels (**ï**→**u**: *ṭīman-tūman*, *ṭīmaw-tūmaw*) by the principle of economy (Uderbayev, 2002: 126).

H. Karimov determines from the etymology of words that the use of the hard sound **a** in the words *äžim-ažim*, *arı-arı*, where the vowels **a** and **ä** alternate, existed in the Altai era (Karimov, 1986: 40). In the language of the Kazakhs in Mongolia, as in the Kazakh literary language, labial vowel harmony is well preserved in oral speech, but is not expressed in orthography.

¹ Uderbayev A.Zh., 2002. Mongolijadagy kazak diasporasynyn tilindegi fonetikalyk areal kubylystardy salyстыrmaly zertteu [A comparative study of phonetic areal phenomena in the language of the Kazakh diaspora in Mongolia] [Text]: cand. diss. of phil. sciences: 10.02.02 – Kazak tili. Almaty. 159 p. [in Kazakh].

1.2 Alternation of consonants

According to scholars studying the language of the Kazakhs in Mongolia, the alternation of some consonants is a sound feature typical for the Old Turkic language (Bazylkhan, 1991, 128). The alternation of consonants includes **b**→**m**, **ž**→**d**, **d**→**t**, **t**→**d**, **s**→**z**, **s**→**š**, **š**→**s**, **π**→**m**, **l**→**d**, **ž**→**ǰ**; instability of the consonants **g**, **γ**, **k**, **ķ**; the use of affricates **č**, **ǰ**: **š**→**č** (at the beginning of a word), **š**→**č** (in the middle of a word), and **ž**→**ǰ**. Academician N. Sauranbayev believes that the sound **č** is a phonetic phenomenon found in the southeastern dialects between Altai and the Syrdarya region, isolated from other groups of dialects (Sauranbayev, 1955: 47). Likewise, as a result of linguistic and geographical studies, it was established that the affricate, **ǰ** is a common phenomenon for the Zhetysu and Shu groups of dialects in the south (Nakysbekov, 1982: 6). The affricates **č**, **ǰ** in the dialects of modern Kazakh and the language of the Kazakhs in Mongolia are of ancient Altai origin, preserved in modern Turkic and Mongolian languages (Uderbayev, 2002: 58). At present, the majority of phonetic features characteristic of the spoken language of Kazakhs in Mongolia include, first of all, the sound of the affricates **č**, **ǰ** often found at the beginning and in the middle of words. A. Uderbayev comes to the conclusion that the use of the affricate **ǰ** in the middle of a word is very widespread (Uderbayev, 2002: 128). Secondly, the use of the consonant **d** instead of the voiced consonant **l** (*siñili-siñdi*, *korlık-kordük*, *tawlar-tawdar*), which occurs most often in endings. Thirdly, the use of only the voiceless form of the consonant **l**. In modern Kazakh there are two forms of the sound **l** hard [**ɮ**] and soft [**ɮʲ**] depending on the vowel sound next to it (*taq-legen*, *kaŋw-kelw*). The peculiarity of the use of the hard form of the sound [**ɮ**] by the Kazakhs in Mongolia is also observed in the language of the Kazakhs in China.

2 Pronunciation of borrowed words

Another way to preserve the phonetic features of the Kazakh language is to ensure that foreign words conform to its pronunciation rules of the Kazakh language. Many words borrowed from Arabic and Russian were adapted to the Kazakh language (*bötelke*, *poŋiz*, *türme*) and since the beginning of the XX century have been used in accordance with the pronunciation rules of the Kazakh language. As a result of the introduction of foreign sounds into the Kazakh alphabet from another languages, foreign letters (sounds) were added that led to a violation of the spelling rules in writing. The introduction of Russian letters **ı**, **w**, **ya**, **yw**, **sh**, **ch** changed the system of morphemes, syllables and hyphenation of the Kazakh language. According to K. Akhanov, foreign sound combinations that emerged under such influence violated the rules of epenthesis laws of epihesis, that is the process of inserting a vowel in the middle of or after consonants (*litr-letir*, *tank-tankı*) and prostheses, i.e. adding a vowel to a word beginning with a consonant (*layık-ılayık*) in the Kazakh language (Akhanov, 1965: 364). At the end of the last century, the pronunciation of foreign words was used according to the law of the Kazakh language mostly by older people or in a purely Kazakh-speaking environment. It was considered a sign of illiteracy to pronounce bicycle as *belesebet*, and collective farm as *kaŋkoz*.

The consonants **v**, **h**, **f**, **ts**, **ch** in the language of the Kazakhs in Mongolia are changed to **v**→**w**, **h**→**ķ**, **f**→**p**, **ts**→**s**, **ch**→**č** according to their colloquial speech (*zavod – zawat*, *fabrika – pabrika*, *tsentner – sentiner*) (Bazylkhan, 2006: 32). In the first half of the XX century, documents translated from Mongolian greatly influenced the incorporation of Mongolian words into the language of Kazakhs living in Mongolia. However, since the 1950s the influence of the Kazakh literary language has increased. Since Mongolian is the official language, the Kazakh people often used Mongolian words in the following areas: *administrative organization, law, position, profession, science and culture, construction, livestock, trade, household items, transport,*

military and sports (Sagidoldakzyzy, 2003: 167). Another feature of the language of the Kazakhs in Mongolia is the Kazakh suffixes added to the Mongolian root words. For example, the word *elžilew* (*put in turn*) was appeared when adding the verb-forming suffix *-lew* to the Mongolian word *elži* (*eelž*) (Sagidoldakzyzy, 2003: 173). However, the Turkic and Mongolian language researchers express common opinion that some words considered to come from the Mongolian language are also common to Turkic languages. Scholars N. Bazykhan (2006) and G. Sagidoldakzyzy (2003) studied the similarities and common features of the Kazakh and Mongolian languages. According to the scholars point of view, Turkic and Mongolian languages among the Altai languages have many common similarities. Etymological analysis reveals that nearly half of these words are Turkic loanwords in Mongolian languages, while the remaining half are Mongolian loanwords in Turkic languages (Rassadin, 2008: 61-62).

Results

Since 1991, when Kazakhstan gained independence, ethnic Kazakh people who remained in the land of another state or moved to another country due to historical events began to settle in their historical homeland. Kazakhstanian scholars have conducted various studies of the process of adaptation of the Kazakh repatriates in the linguistic and cultural environment. In this regard, it is important to analyze some differences in the pronunciation of the Kazakhs from Mongolia with the local Kazakh language from the point of mutual understanding. Taking into account the dialects in all regions of Kazakhstan, we can say that there are no problems of language communication with kandas. We focused on the problem of the diminished synharmonic pronunciation in contemporary Kazakh, preserved in the language of the kandas from Mongolia, who lived separately from their ancestral homeland for many years.

In the course of the study of changes in the modern pronunciation style of Kazakh people who immigrated to Kazakhstan in the first years of independence, and adaptation to the pronunciation of local Kazakhs, we analyzed the results of interviews (2023) conducted with the kandas aged 22-70 years old, immigrated from Mongolia, working in various fields of the Akmola region and Astana city. Most of the 18 people who took part in the interview are from the Bayan-Ulgii district. 95% of kandas are bilinguals. They are fluent in Kazakh and Mongolian languages. During the interview we observed the use of the affricate *č* at the beginning and middle of a word (78%), the replacement of hard and soft vowels *a-ä* (45%), the use of only the hard form of the consonant *l* (100%), and the use of the sound *d* instead of the consonant *l* (28%) in their pronunciation style (Table 1).

Table 1. The indicator of pronunciation features preserved in the language of the kandas from Mongolia

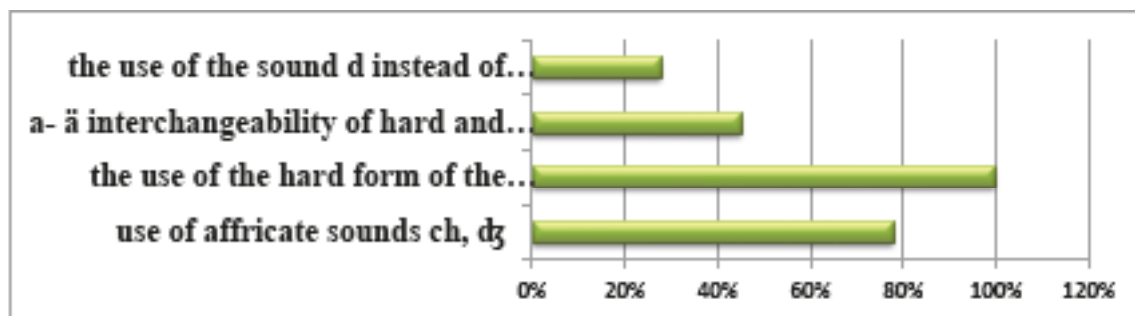

Table 2. The use of affricate sounds č, ĵ at the beginning and middle of the words (14):

Standard Kazakh language	Kazakh as spoken in Mongolia
<i>шешем</i> [šešem]	<i>чешем</i> [češem]
<i>төменшіктеу</i> [tömenšiktew]	<i>төменчиктеу</i> [tömen čiktew]
<i>келісімшарт</i> [kelісімšart]	<i>келісімчарт</i> [kelісім čart]
<i>бір жерде</i> [bır žerde]	<i>бір джерде</i> [bır ĵerde]
<i>жалпы</i> [žaḷpı]	<i>джалпы</i> [džaḷpı]
<i>екі жүз</i> [ekı žüz]	<i>екі джүз</i> [ekı ĵüz]

Чешем қарапайым жұмысшы болды / češem qarapayım žumışşı boldı

Балалық чағымда үш тілді қатар қолдандық / balañıq čağımда üš tıldı qatar qoldandıq

Әке-дәжешемізбен қазақ тілінде сөйлестік / Äke- ĵešemizben qazaq tılinde söyltestik

Орыс тілі қосымча тіл болып енгізілді / orıs tıli qosımča tıl boldı

Әке-дәжешем маңғолча білді / Äke-ĵešem mañğolča bıldı

It was observed among the interviewees that teachers and community workers holding positions in schools in Kazakhstan did not use or very rarely used affricates č, ĵ in oral speech.

Table 3. -a-ä interchangeability of hard and soft vowel sounds (8):

Standard Kazakh	Kazakh as spoken in Mongolia
<i>жаңағы</i> [žaṅağı]	<i>жәңегі</i> [žäñegi]
<i>тек қана</i> [tek қана]	<i>тек кәне</i> [tek қәне]
<i>ғана болды</i> [ғана boldı]	<i>гәне болды</i> [gäne boldı]

Бірге оқыған жәңегі достарым да бар / birge oқиған žäñegi dostarım da bar.

Маңғол тілі қосымча сабағы гәне болды / Mañğol tıli qosımja sabağı gäne boldı.

Table 4. Using only the unvoiced consonant l in the whole part of the word [ɬ] (18):

Standard Kazakh	Kazakh as spoken in Mongolia
<i>бөлме</i> [bölme]	<i>бөлмө</i> [bölmö]
<i>тілді</i> [tıldi]	<i>тілди</i> [tıldi]

Table 5. Using the d [d] sound instead of the consonant l [ɬ] (5):

Standard Kazakh	Kazakh as spoken in Mongolia
<i>оларға</i> [oɬaɣa]	<i>одарға</i> [odaɣa]
<i>балалар</i> [baɬaɬar]	<i>баладар</i> [baɬadar]

Со жерде баладарымызды оқыттық / so žerde baɬadarımızdı oқıttıq

Қатар тұрсақ одармен сөйлесеміз / қатар тұрсақ odarmen söylesemiz.

The importance of family, kinship relations of Mongolian Kazakhs in everyday life is noted by foreign scholars (Finke, 2004: 16). The process of returning to Atazhurt (Motherland) also focused on moving with relatives. During the interviews, the similarities in the sound features in the language of the kandas who moved together and settled in the same place were noticed. In the kandas language there are characteristic epenthesis and prothesis of the Kazakh language sound: *мемлекет-мемілекет, резинка-ірезинка* (memleket-memileket, rezinka-irezinka). Nowadays, the term, which entered the Russian language in the works of Kazakh terminologists, denoted a contraction of the sound a at the end of a word *теорема-теорем* (теорема-теорем) (ТМ, 2006: 30)

A. Dossanova, who conducted research on the problems of the kandas integration into Kazakh society, draws attention to the issue of otherness as it relates to the specific speech features of kandas youth, considering it one of the language barriers in the society and an important factor in the integration process (Dossanova, 2016). In this regard, we consider it necessary to pay attention to the peculiarities of the sounds, which have been preserved in the language of the kandas, and have become extinct in the language of local youth. Another peculiarity noted during the interviews is that the kandas living in Mongolia, who speak two languages, currently speak Kazakh without using Mongolian loan words.

One of the important principles that the Kazakh people adhered during a difficult period in the country's history was an unwavering commitment to preserving their language, religion, and traditions. This integrity not only preserves the cultural heritage of the Kazakh people, but also plays a key role in shaping the national identity of future generations. In particular, preserving the Kazakh language, especially its melodiousness and rich vocabulary, is essential for maintaining the indigenous expression of the modern Kazakh literary language.

Conclusion

The rule of sounding of language is one of the values, that, together with the national language preserves its character and melodic quality. Since the middle of the twentieth century, Kazakh phonetics adopted a “eurocentrism” approach that paid little attention to the law of consonance. During this period, as a result of the introduction of rules of sounding and writing the words and terms that entered the Russian language, the problem of loss of the specificity of sounding in the modern Kazakh language arose. It is noted that the violation of the laws of sounding leads to incomprehensible speech, artificiality that hinders auditory comprehension in both the language of today's youth and the language of mass media.

We draw attention to the preserved and now disappearing sound features in the language of Kazakhs who have returned to their historical homeland since Kazakhstan's independence period, including the kandas from Mongolia. The results of video interviews with the kandas aged 22 to 70 years old were analysed in order to study the changes in the manner of speech, adaptation of local Kazakh to the sound of compatriots who emigrated to Kazakhstan from Mongolia. As a result, we observed the preservation of such features of the kandas language as the use of affricates č, ž, the use of only the hard form of the consonant l, the interchangeability of hard and soft vowels a- ä, the use of the sound d instead of the consonant l.

We have seen that in difficult period in the country's history, the most important principle of Kazakhs who had to move out of the country was to preserve their language, religion, traditions and the formation of Kazakhs throughout the future generation. Among the Turkic

languages, preserving the melodious sound of the Kazakh language, along with its lexical vocabulary, is of great importance for its future development and continued use.

The melodious sound of the Kazakh language is not only an aesthetic quality; it also reflects the cultural peculiarities and emotional colouring of the Kazakh people. Its unique phonetic characteristics contribute significantly to the uniqueness and continuity of the community, serving as an important link between the past and the future. As the language evolves, ensuring the preservation of these melodious elements is also crucial to maintaining the specificity of the language of the kandas.

In addition, the preservation of the Kazakh language contributes to increasing its use, promoting effective communication and cultural expression in various fields such as education, the arts and public debate. By preserving the melodious sound of the language and expanding its lexical richness, the Kazakh language can ensure that it remains alive and relevant in a global context. Ultimately, language preservation not only honours the heritage of the Kazakh people, but also empowers future generations to confidently carry forward that legacy.

Әдебиет

Аханов Қ., 1965. Тіл біліміне кіріспе. Алматы: Мектеп. 592 б.

Байгаж А., 2024. Моңғолия қазақтарының ауызекі сөйлеуіндегі кірме сөздер // *Turkic Studies Journal*. Т. 6. No 3. 159-174 б. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2024-3-159-174>

Базылхан Б., 1991. Моңғолия қазақтарының тілі. Улаанбаатар-Өлгий. 206 б.

Базылхан Н., 2006. Моңғолдың құпия шежіресі (көне моңғол тіліндегі түпнұсқалық транскрипциясы, ғылыми мағыналық аудармасы мен түсіндермелерін көрсеткіштерін жасаған Н.Базылхан) [Мәтін] // Серия «Қазақстан тарихы туралы моңғол деректемелері», I том. Алматы: Дайк-Пресс. 400 б.

Байтұрсынұлы А., 2006. Бес томдық шығармалар жинағы [Мәтін]. IV т. Алматы: Алаш. 320 б.

Досанова А.М., 2016. Этникалық қазақтардың тілдік интеграциясы мен бейімделуі / Жалпы ред. басқ. Э. Сүлейменова. Алматы: Қазақ университеті. 166 б.

Досмұхамедұлы Х., 1998. Таңдамалы (Избранное). Алматы: Ана тілі. 384 б.

Жүнісбек Ә., 2018. Қазақ тіл білімінің мәселелері. Алматы: Абзал-Ай. 368 б.

Кәрімов Х.К., 1986. Қазақ тілі говорларындағы жуан, жіңішке дауыстылар сәйкестігі // Қазақ тілі теориясы мен тарихының мәселелері. Алматы: Ғылым. Б. 23-45.

Каригулова С.С., 2016. Тәуелсіз Қазақстан республикасының даму тарихы. «Абай» ақпараттық порталы. 23.11.

Құрманбайұлы Ш., 2014. Қазақ терминологиясы: Зерттеулер, оқулық, сөздік, библиография. Алматы: Сардар. 928 б. + 16 жапсырма бет.

Нақысбеков О., 1982. Қазақ тілінің оңтүстік говорлар тобы. Алматы: Ғылым. 168 б.

Назарбаев Н.Ә., 1992. Алыстағы ағайындарға ақ тілек. «Жаңа өмір» газеті, Бай өлке, 18-ақпан, № 13 (4973).

Рассадин В.И., 2008. О характере монгольско-казахских лексических параллелей // Гуманитарный вектор. Серия: Педагогика, психология. №4. С. 61-62.

Сағидолдақызы Г., 2003. Поэтикалық фразеологизмдердің этномәдени мазмұны (қазақ және моңғол тілдерінің материалдары бойынша салыстырмалы зерттеу). Монография. Алматы: Ғылым. 248 б.

Сауранбаев Н.Т., 1955. Диалекты в современном казахском языке. // Вопросы языкознания. Изд-во Академии наук СССР, № 5. С. 43-51.

Терминология мәселелері, 2006. 2-кітап. Астана: «ІС-Сервис» ЖШС. 288 б.

Төреқұлов Н., 2007. Шығармаларының көп томдық жинағы. Алматы: Ғылым. 288 б.

Auyeskhan R., 2022. An Overview of Mongolic-Kazakh Linguistic Relations with a Focus on the Kazakh Variety Spoken in Mongolia *Türkçe ve Moğolca Çalışmaları sempozyumu: Sir G. Clauson ve Talat Tekin'in Katkileri, Istanbul Universitesi. 28-29 Kasim 2022. Bildiler.* (ed. M. Ölmez, T. Karaayak) [Text] // Ankara: BilgeSu Yayıncılık. ISBN 978 605-2229590, <https://iris.unive.it/handle/10278/5047001?mode=complete> (қол жеткізу күні 18.11.2023)

Holly B., Cynthia W., 2010. The Kazakhs of Western Mongolia: transnational migration from 1990–2008 // *Asian Ethnicity*, 11:2. P. 209-228. DOI: 10.1080/14631361003779463

Finke P., 2004. Nomaden im Transformationsprozess. Kasachen in der post-sozialistischen Mongolei. *Kölner ethnologische Studien: Vol 29.* / LIT Verlag Münster. 364 p.

Reference

Akhanov K., 1965. Til bilimine kirispe [Introduction to Linguistics]. Almaty: Mektep. 592 p. [in Kazakh].

Baigazh A., 2024. Borrowed words in the oral speech of Mongolian Kazakhs. *Turkic Studies Journal*. Vol. 6. No 3. P. 159-174. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2024-3-159-174>. [in Kazakh].

Bazylkhan B., 1991. Mongoliya kazaktarynyn tili [The language of Mongolian Kazakhs]. *Ulaanbaatar-Olgii*. 206 p. [in Kazakh].

Bazylkhan N., 2006. Mongoldyn kupiya shezhiresi (kone mongol tilindegi tupnuskalyk transcriptsiasy, gylymi magynalyk audarmasy men tusindirmelerin korsetkisherin zhasagan N.Bazylkhan) [The secret chronicle of the Mongols (original transcription in ancient Mongolian language, scientific translation and explanations by N. Bazylkhan)]. *Seriya «Kazakstan tarihy turaly mongol derektemeleri»*, I tom. Almaty: Daik-Press. 400 p. [in Kazakh].

Baitursynuly A., 2006. Bes tomdyk shygarmalar zhinagy [Collection of works in five volumes]. IV t. Almaty: Alash. 320 p. [in Kazakh].

Dossanova A.M., 2016. Etnikalyk kazaktardyn tildik integratsiasy men beimdelui [Linguistic integration and adaptation of ethnic Kazakhs]. *Zhalpy red. Baskargan E.Suleimenova*. Almaty: Kazak universiteti. 166 p. [in Kazakh].

Dosmukhameduly Kh., 1998. Tandamaly (Izbrannoe) [Selected]. Almaty: Ana tili. 384 p. [in Kazakh].

Zhunisbek A., 2018. Kazak til biliminin maseleleri [Problems of Kazakh language linguistics]. Almaty: Abzal-Ai. 368 p. [in Kazakh].

Karimov Kh.K., 1986. Kazak tili govorlaryndagy zhuan, zhinishke dauystylar saikestigi [Correspondence of hard and soft vowels in the dialects of the Kazakh language]. *Kazak tili teoriyasyny men tarihyndy maseleleri*. Almaty: Gylym. P. 23-45. [in Kazakh].

Karigulova S.S., 2016. Täuelsiz Qazaqstan respublikasynyñ damu tarihy. «Abai» aqparattyq portaly, 23.11.

Kurmanbaiuly Sh., 2014. Kazak terminologiyasy: Zertteuler, okulyk, sozdik, bibliografiya [Kazakh terminology: Research, textbook, dictionary, bibliography] [Text]. Almaty: Sardar. 928 p. + 16 additional pages. [in Kazakh].

Nakysbekov O., 1982. Kazak tilinin ontustik govorlar toby [Kazakh language, group of southern dialects]. Almaty: Gylym. 168 p. [in Kazakh].

Nazarbayev N.Ä., 1992. Alystağy aǵaiyndarǵa aq tilek tyñ. «Jaña ömir» gazeti, Bai öлке, 18-aqpan [Best wishes to distant brothers. "New Life" newspaper, Bai Olke, February 18], № 13 (4973). [in Kazakh].

Rassadin V.I., 2008. O kharaktere mongolsko-kazakhskih leksicheskikh parallelei [O character of Mongolian-Kazakh lexical parallels]. Gumanitarny vektor. Seriya: Pedagogika, psikhologiya. №4. P. 61-62. [in Russian].

Sagidoldakyzhy G., 2003. Poetikalyk fraseologimderdin etnomadeni mazmuny (kazakh zhane mongol tilderinin materialdary boiynsha salystyrmaly zertteu) [Ethnocultural content of poetic idioms (comparative study of materials of Kazakh and Mongolian languages)]. Monograph. Almaty: Gylym. 248 p. [in Kazakh].

Sauranbayev N.T., 1955. Dialekty v sovremennom kazahskom yazyke [Dialect in modern Kazakh language] [Text]. Voprosy yazykoznyanya. Moscow: Izdatelstvo Akademii nauk SSSR. № 5. P. 43-51. [in Russian].

Terminologiya maseleler, 2006. [Terminology issues]. 2 book. Astana, «IC-Servis» JSC. 288 p. [in Kazakh].

Torekulov N. Şyğarmalarynyñ köp tomdyq jinağy [Collected Works in Multiple Volumes] [Text]. Almaty: Gylym. 288 p. [in Kazakh].

Auyeskhan R., 2022. An Overview of Mongolic-Kazakh Linguistic Relations with a Focus on the Kazakh Variety Spoken in Mongolia. Türkçe ve Moğolca Çalışmaları sempozyumu: Sir G. Clauson ve Talat Tekin'in Katkileri, Istanbul Universitesi. 28-29 Kasım 2022. Bildiler. (ed. M. Ölmez, T. Karaayak). Ankara: BilgeSu Yayıncılık. ISBN 978 605-2229590, <https://iris.unive.it/handle/10278/5047001?mode=complete> (accessed date 18.11.2023).

Holly B., Cynthia W., 2011. The Kazakhs of Western Mongolia: transnational migration from 1990–2008. *Asian Ethnicity*, 11:2. P. 209-228. DOI: 10.1080/14631361003779463

Finke P., 2004. Nomaden im Transformationsprozess. Kasachen in der post-sozialistischen Mongolei [Nomads in the transformation process. Kazakhs in post-socialist Mongolia] [Text]. *Kölner ethnologische Studien: Vol 29*. LIT Verlag Münster. 364 p. [in German].

Information about the authors:

Tazhibayeva Saule Zhaksylykbayevna, Doctor of Philology, Professor of the Department of Theory and Practice of Translation, L.N. Gumilyov Eurasian National University, 2 K. Satpayev Str., Astana, Republic of Kazakhstan.

ORCID: 0000-0002-5655-8391

Scopus ID: 56584418800

Kozhakhmetova Gulsara Amengeldievna, PhD., Senior Lecturer, Department of Theory and Practice of Foreign Languages, L.N. Gumilyov Eurasian National University, 2 K. Satpayev Str., Astana, Republic of Kazakhstan.

Scopus ID: 59136663600

Raima Auyeskhan, PhD., Ca'Foscari University, Dorsoduro 3246, 30123 Venice, Italy.

Scopus ID: 55507802200

Zhumay Nurmira, PhD., Acting Associate Professor of the Department of Theory and Practice of Translation, L.N. Gumilyov Eurasian National University, 2 K. Satpayev Str., Astana, Republic of Kazakhstan.

ORCID: 0000-0002-5998-0264

Scopus ID: 57216859284

Islam Aybarsha, Doctor of Philology, Professor, Dean of the Foreign Languages Teachers Training Faculty, Kazakh Ablai Khan University of International Relations and World Languages, 200 Muratbayev Str., Almaty, Republic of Kazakhstan.

ORCID: 0000-0002-8920-9294

Scopus ID: 57203278426

Авторлар туралы мәлімет:

Тәжібаева Сауле Жақсылықбайқызы, филология ғылымдарының докторы, Аударма теориясы мен практикасы кафедрасының профессоры, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Қ. Сәтбаев көшесі, 2, Астана, Қазақстан Республикасы.

ORCID: 0000-0002-5655-8391

Scopus ID: 56584418800

Қожахметова Гүлсара Аменгелдіқызы, PhD, Шет тілдерінің теориясы мен практикасы кафедрасының аға оқытушысы, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Қ. Сәтбаев көш., 2, Астана, Қазақстан Республикасы.

Scopus ID: 59136663600

Райма Ауесхан, PhD, Ca'Foscari университеті, Дорсодуро 3246, 30123 Венеция, Италия.

Scopus ID: 55507802200

Жұмай Нұрмира, PhD, Аударма теориясы мен практикасы кафедрасының доценті м.а., Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Қ. Сәтбаев көш., 2, Астана, Қазақстан Республикасы.

ORCID: 0000-0002-5998-0264

Scopus ID: 57216859284

Ислам Айбарша, филология ғылымдарының докторы, профессор, шет тілдер педагогикалық факультетінің деканы, Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті, Мұратбаев көш., 200, Алматы, Қазақстан Республикасы.

ORCID: 0000-0002-8920-9294

Scopus ID: 57203278426

Сведения об авторах:

Тажобаева Сауле Жаксылыкбаевна, доктор филологических наук, профессор кафедры теории и практики перевода, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, ул. К. Сатпаева, 2, Астана, Республика Казахстан.

ORCID: 0000-0002-5655-8391

Scopus ID: 56584418800

Кожахметова Гульсара Амангельдиевна, PhD, старший преподаватель кафедры теории и практики иностранных языков, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, ул. К. Сатпаева, 2, Астана, Республика Казахстан.

Scopus ID: 59136663600

Райма Ауесхан, PhD, Университет Са'Foscari, Дорсодуро 3246, 30123 Венеция, Италия
Scopus ID: 55507802200

Жумай Нурмира, PhD, и.о. доцента кафедры теории и практики перевода, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, ул. К. Сатпаева, 2, Астана, Республика Казахстан.

ORCID: 0000-0002-5998-0264

Scopus ID: 57216859284

Ислам Айбарша, доктор филологических наук, профессор, декан педагогического факультета иностранных языков, Казахский университет международных отношений и мировых языков им. Абылай хана, ул. Муратбаева, 200, Алматы, Республика Казахстан.

ORCID: 0000-0002-8920-9294

Scopus ID: 57203278426

Book review

МРНТИ 03.41.

DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2025-1-210-220>

REVIEW / СЫН-ПІКІР / РЕЦЕНЗИЯ

Актас: исследования и материалы

М.К. Хабдулина¹

*Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Республика Казахстан
(E-mail: mk_khabdulina@mail.ru)*

Восточное Жетысу в эпоху Великого переселения народов: старые архивы, новые концепции. Рец.: К.А. Акишев. Хунну-усуньский комплекс Актас. – Алматы: Институт археологии им. А.Х. Маргулана, 2024. – 264 с.

В 2024 г. вышло давно ожидаемое издание архивных материалов раскопок К.А.Акишевым комплекса памятников Актас первой половины I тыс. н.э. в Восточном Жетысу.

В 1961-1966 гг. Семиреченской археологической экспедицией под руководством К.А. Акишева были проведены масштабные разведочные и раскопочные работы на реке Кеген, в отрогах гор Кетмень. Здесь, в ущелье Курайлы были исследованы зимовка-поселение

¹ Работа выполнена при финансовой поддержке Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан в рамках программно-целевого финансирования 2023–2025, ИРН проекта BR21882346.

древних усуней Актас-2 и могильник раннего железного века Актас 1. Эти памятники получили название «Актас» от возвышающейся над ущельем горной гряды Актасты. Оба памятника до сих пор являются наиболее масштабно исследованными объектами конца раннего железного века – начала раннего средневековья. И оба памятника имеют большое значение в развитии теоретической археологии и интерпретации этнокультурных процессов средневековой истории Казахстана (Аканов, Лапин, 2024).

Издание научного архива ученого осуществлено к юбилейной дате – 100-летию со дня рождения Кималия Акишевича Акишева (1924-2003 гг.). Публикация материалов подготовлена сотрудниками двух научных учреждений: Института археологии им. А.Х. Маргулана Комитета науки МНВО РК и НИИ археологии им. К.А. Акишева при Евразийском национальном университете им. Л.Н. Гумилева. В предисловии монографии отмечено, что в подготовке к изданию проделана большая техническая (кабинетная и экспедиционная) работа.

Научный архив ученого сохранился в виде полевых чертежей, сделанных на миллиметровке и в масштабах, принятых в прошлом веке. Многие чертежи курганов, топографические планы сделаны схематично, «от руки». Дневниковые записи лишь частично набраны на машинке, большинство текстов остались в записи карандашом и ручкой. Негативы фотографий раскопок требовали оцифровки и дизайна, в целом научный архив следовало привести в современный вид.

Вся эта «черновая работа» была осуществлена научными сотрудниками НИИ археологии им. К.А. Акишева под руководством старшего научного сотрудника Адила Егинбая. Для составления ортофотопланов, цифровой модели местности, поиска мест раскопок поселений и курганов урочища Курайлы, актуального описания топографии и планировки памятников Институт археологии им. А.Х. Маргулана в июне 2024 г. был организован археологический отряд в составе археологов – специалистов по пространственному моделированию, владеющих технологиями лазерного сканирования, ГИС, компьютерной графики (СНС Г. Киясбек, А. Чотбаев, А. Ганиева. От НИИ археологии им. К.А. Акишева был командирован А. Егинбай). Сотрудниками этого отряда был выполнен значительный объем полевых работ. В результате данная монография содержит весь визуальный ряд современно оформленной фото- и чертежной документации, принятой в археологическом издании.

Главная ценность данной монографии – это чертежи курганов, рисунки предметов, фотографии процесса раскопок памятников урочища Актасты, показывающие природный фон ущелья Курайлы, расположение зимовок-поселений в пространстве горного ущелья, планировка курганных полей могильников Актасты, размеры и внешний вид курганов, фотографии могильных конструкций, керамики, деревянных подносов и столиков с остатками жертвенной пищи – всё то, что включает материальный мир древних усуней, хунну в археологическом преломлении.

Received 17 February 2025. Revised 19 February 2025. Accepted 27 February 2025. Available online 30 March 2025.

Для цитирования: М.К. Хабдулина Актас: исследования и материалы // Turkic Studies Journal. 2025. Т. 7. № 1. С. 210-220. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2025-1-210-220>

For citation: M. Khabdulina Aktas: research and materials// Turkic Studies Journal. 2025. Vol. 7. No 1. P. 210-220. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2025-1-210-220>

Ценность монографии не только в конкретном изложении материалов раскопок памятников, но и последующей трактовке их с позиций знаний, накопленных к настоящему времени. Эта часть интерпретации выполнена составителями монографии на основе анализа трудов К.А. Акишева по разработке теоретических проблем кочевниковедения, вызванных результатами исследования усуньского поселения Актас-2.

Монография в части поселенческой археологии являет собой энциклопедический труд, отражающий все структурные характеристики стационарных памятников ранних и поздних кочевников Казахстана и Центральной Азии. Археологический источник 1960-х годов значительно расширен привлечением данных современных раскопок поселений и кыстау кочевников Казахстана и соседних территорий.

Монография состоит из введения, трех глав, заключения, содержащего анализ теоретических проблем археологии усуней и хунну. Во введении дана краткая история изучения Восточного Жетысу, отмечено, что здесь представлены все виды археологических памятников. Здесь раскопаны крупные курганы сакской и усуньской элиты, исследованы тысячи погребальных сооружений рядового населения, нанесены на археологическую карту десятки крупных городов Великого Шелкового пути, изучены петроглифы, памятники наскального искусства. Все это свидетельствует о том, что Восточное Жетысу активно заселялось в древние и Средние века.

Первая глава монографии, посвященная природной характеристике Кетменской геосистемы, дает пояснение причинам столь высокой привлекательности края. Указано, что ущелья горного хребта Кетмень играли важную роль в жизни древних людей: они служили естественными путями миграций, изучение ландшафта и биоразнообразия региона показывают пригодность предгорных и горных долин как для земледелия, так и для использования под пастбища.

Важную роль в этом процессе играло геостратегическое положение Жетысу. Исторически это географическое пространство являлось кратчайшим миграционным путем, связывавшим Восточную и Южную Сибирь, Центральную Азию с внутриконтинентальными районами обширного Азиатского материка. Удобные коммуникационные связи и прекрасные природные условия объясняют сосредоточение здесь памятников всех археологических эпох.

Во введении отмечено, что в результате многолетних археологических работ в Жетысу выявлено своеобразие ландшафтного размещения древних памятников. Они расположены не в долине реки Кеген, а в горных ущельях и у речек, текущих в них. Горы Кетмень изрезаны многочисленными ущельями, по дну которых, причудливо изгибаясь, пробили себе ложе реки и речки. От многих из них в настоящее время остались только сухие ложбины. Но все они, вырываясь из ущелий, несли свои воды на юг, в сторону реки Кеген. Густая сеть ущелий была обжита с ранней древности до этнографической современности.

При анализе топографии памятников обращено внимание на четкое разграничение мира живых и мира мертвых. Земная жизнь древних усуней протекала в глубине ущелий. Поселения расположены внутри ущелий на аллювиальных почвах, в каньонах горной реки Курайлы. Размеры, планировка стационарных объектов зависели от ширины береговых террас, наличия удобных пойменных площадок под жилища и хозяйственную деятельность. Потусторонняя жизнь была вынесена за пределы каньона, на открытое пространство. Мир мертвых располагался вне производственных территорий.

Могильники примыкают к южным выходам ущелий Кетменьтау и тянутся меридиональными цепочками в сторону р. Кегень. Девять могильников Актас (I-IX) занимают пространство размерами 6-7 км в широтном измерении, 4-5 км в меридиане.

В полевом сезоне 2024 г., следуя дневниковым записям К.А. Акишева, эти могильники были найдены в рельефе, составлено их подробное описание с GPS-привязками. Установлено, что цепочки курганов разной длины имеют несколько композиционных привязок. На севере они привязаны к системе мелких ущелий (Калмаккора, Сулусай, Бурмесай), самым крупным из них является ущелье Курайлы. Часть цепочек в плане повторяет изгибы русла реки Курайлы или вытянутые очертания небольших гряд.

Многие курганные цепочки начинаются от отдельно возвышающихся природных объектов – каменных сопок, имеющих свои топонимы. Такую особенность планировочной структуры могильников при характеристике размещения погребальных памятников усуней Семиречья отмечают многие исследователи. Высказывается мнение, что, согласно своим воззрениям, усунь хоронили соплеменников у подножия родовой горы и таким способом маркировали родовые территории, то есть начало курганных цепочек привязывалось к конкретным природным объектам.

Вторая глава монографии содержит материалы раскопок стационарного объекта древних усуней Семиречья – «зимовки-поселения» Актас-2. В самом начале главы К.А. Акишев объясняет применение термина «зимовка-поселение». В ущелье Курайлы на протяжении 2 км было зафиксировано 5 пунктов древних поселений. Все они оказались перекрыты строениями казахских кыстау XVIII-XX вв., поэтому исследователь такие объекты предложил называть «зимовка-поселение». Это наблюдение привело к важному методическому заключению, которое используется археологами до настоящего времени. Оказалось, что казахские кыстау отмечают места расположения поселений раннего железного века и по этому признаку их можно обнаружить, т.е. стационарные объекты кочевников всегда многослойны. В последующем факт, выявленный К.А. Акишевым в середине XX в., стал основным признаком поиска поселений ранних кочевников.

Для объяснения такой топографии исследователь дает развернутое обоснование многослойности кочевнических поселений. Для этого ученому пришлось привлечь комплекс междисциплинарных источников от палеогеографии, динамики климатических колебаний, ландшафтных особенностей регионов, исторических записок, до этнографических и археологических материалов. В итоге эта тема в дальнейшем переросла в разработку ключевых проблем истории номадизма. Трактовка некоторых теоретических проблем синтезирована в заключении монографии.

Во второй главе монографии дано подробное описание архитектуры, конструкции и планировки усуньского поселения Актас-2. Описание документировано фотографиями и чертежами. Раскопки были осуществлены почти через две тысячи лет после существования здесь поселения. Тем не менее, прекрасно сохранилась на высоту 0,8-1,0 м кладка каменных стен, планировка всех строений. Это хорошо видно на черно-белых фотографиях процесса раскопок.

Зимовка-поселение Актас-2 до сих пор остается одной из наиболее масштабно исследованных поселений раннего железного века Восточного Семиречья. Общая площадь памятника 3200 кв. м, площадь раскопа 1200 кв.м, иначе говоря, исследована 1/3 часть поселения.

По стратиграфии культурных напластований зимовка-поселение была основана в I–III вв.н.э. Потом по каким-то причинам жизнь на поселении прекратилась. Жилищные строения разрушаются, затягиваются аллювием, формируется стерильный слой. Затем

через одно-два столетия это место вновь стало обитаемым. Выше стерильного слоя расчищено жилище прямоугольной формы площадью примерно 204 кв.м (слой III). Дата этого слоя по керамике, предметам вооружения и быта IV–VI вв.

Необычными для раннего железного века явились архитектура, планировочная композиция и мощные каменные стены строений нижнего культурного горизонта I–III вв. Архитектурно это оказался единый ансамбль, состоящий из комплекса жилых и хозяйственных строений, окруженных общей стеной площадью 900 кв.м. По планировке видно, что эта была одна прямоугольной формы усадьба, по мощности каменных стен и ограды ее можно считать отдельной цитаделью. Она поделена на две почти равные части.

Северная часть, названная К.А. Акишевым «Большой дом», имеет площадь 126 кв.м и стены толщиной 2,5 м. Именно на полу этого дома обнаружены обломок бронзового серпа, две зернотерки, каменные мотыги – как материальные свидетельства занятия усунями земледелием.

В культурном слое поселения найдено большое количество керамики. Дата верхнего горизонта (IV–VI вв.) обоснована находками двух железных кинжалов, типы которых распространены от позднесарматского до тюркского времени.

Поселения древних усуней занимали ровные поверхности террас, стены жилищ примыкали к склонам сопок, вокруг размещали загоны, окруженные изгородью из крупных камней. Рядом с такой усадьбой К.А. Акишев зафиксировал участки огородов и орошаемых полей, к которым подведены трассы арыков. Эти открытия, по мнению ученого, являются важными фактами существования земледелия у усуней. В выводах главы 2 особое внимание уделено доказательствам, свидетельствующим о стационарном обитании и наличии земледелия у усуней. Для этого подробно классифицирована посуда усуней с позиции их типологии и форм, характерных для оседлого образа жизни.

Таким образом, глава 2 направлена на археологическое обоснование длительной оседлости древних усуней и занятия их земледелием. Во второй части главы 2 привлечены новые материалы, полученные в последние десятилетия в процессе раскопок поселенческих объектов кочевников во всех регионах Казахстана и соседних территориях. Указано, что следствием открытия зимовки-поселения Актас-2 является формирование нового направления в археологии Казахстана – исследование поселений ранних и поздних кочевников. Позднее это направление распространилось и в археологии соседних территорий Алтая, Тувы, Южного Урала.

В третьей главе монографии изложены материалы раскопок курганов могильника Актас I. К.А. Акишев придавал важное значение могильнику Актас I как памятнику культуры хуннов.

По историческим документам хунны появились на территории Казахстана в I в. до н.э. после раскола их на северных и южных хунну. Северные хунны под руководством шаньюя Чжи-Чжи продвигаются на запад. Их присутствие отмечено в Жетысу и Приаралье. Эти места традиционно являлись территориями их сезонных кочевий.

В археологии Казахстана до сих пор актуален вопрос археологической идентификации хунну, выделение этнообразующих признаков культуры хунну.

На могильнике Актас I за два археологических сезона 1962–1963 гг. был получен материал из 61 кургана, который, по деталям погребального обряда, был поделен исследователем на две этнокультурные группы: усуньские и захоронения хунну. В монографии приведено описание сохранившихся в научном архиве 42 курганов, содержащих 48 погребений. Остальные конструкции не имеют описаний и чертежей.

Могильник Актас I отнесен К.А. Акишевым к памятникам рядового населения поздних усуней и хунну. При описании погребальных сооружений дана общая характеристика их внешнего вида, отмечены особенности погребальных конструкций. Указано, что надмогильные сооружения состоят из насыпных курганов и плоских оградок, выложенных камнями. Наиболее крупные из них имеют диаметр 6-11 м, высоту 0,8-1,0 м. Преобладают размеры 4,0-6,0 м, высота 0,2 м.

Насыпи курганов сложены из земли вперемешку с камнем, из щебня и камня. Камень серого и темно-красного цветов добывался в ущелье. Глыбы довольно крупные. Каменные оградки в виде колец круглой, квадратной и овальной форм выложены на поверхности насыпи.

В могильнике Актас I К.А. Акишев выделил усуньские курганы среднего этапа (I-III вв.) и позднеусуньские (III-V вв.). Позднеусуньские погребения обнаружены в 15 курганах. В позднеусуньское время появляются подбои, устроенные в северной продольной стене и закрытые деревянным настилом. В могилах поздних усуней увеличивается количество сосудов, рядом с ними в изголовье, появляются деревянные подносы, на которые положены крестец овцы и железный нож. Оружия нет. Изредка обнаружены предметы украшений: серьги, заколки, бусы, бронзовый браслет. Ориентировка усуней головой на запад, северо-запад.

Отдельно отмечены погребальные сооружения хуннов в количестве 25 курганов, содержащих 31 погребение. Для них характерны простые грунтовые ямы, ориентировки головой на север (9), на восток (6), на запад (5), неопределимые (6).

В отличие от усуней, погребения хунну сопровождаются оружием: кинжал, меч в ножнах, предметами украшений: подвески-колты (кург. 28), золотая подвеска пирамидальной формы (кург. 40), гривна, браслеты. В погребениях хунну зафиксированы черепа лошади, овцы. Часто в изголовье стоят деревянные столики на высоких ножках, деревянные сосуды. В кургане 31 на дне могилы стоял детский деревянный гроб без скелета. В конструкции могильных ям есть деревянные заставки, подбои, раскопана одна катакомба глубиной 3,1 м (кург. 32).

Редкой деталью погребального обряда являются горки раковин моллюсков, обнаруженные в трех погребениях. Они положены между бедер, на шее, в ногах рядом со скелетом. Аналогичная находка зафиксирована во впускном погребении, рядом с жилищем IV-VI вв. на территории зимовки-поселения Актас-2. Судя по форме развалов раковин моллюсков, они были положены в каких-то емкостях: мешочке, сумочке. Происхождение их непонятно. Возможно, это пища, характерная для населения восточных регионов Центральной Азии и в этом качестве она присутствует в погребальном обряде. Поиски аналогий пока не привели к успеху.

Могильник Актас I представляет несомненный интерес, так как материалы его могут служить источником разработки многих актуальных вопросов взаимоотношений, проникновения и расселения на рубеже эр и в первой половине 1 тыс.н.э. крупных этносов – юедей, хунну, усуней и поздних саков.

Известно, что история этих этносов имеет длительный период соседства, совместного обитания, взаимопроникновения, приведший к переплетению традиционных культур и во многом обретению одинаковых признаков погребального обряда. Поэтому трудно однозначно определить автономные признаки каждой культуры. В сравнительном отношении достаточно подробно известна археология усуней и практически мало представлены этноопределяющие блоки признаков культуры хуннов и юежди.

Размеры курганов и оградок свидетельствуют, что это могильник рядового населения усуней и хуннов. Золотые украшения, встреченные в могилах хуннов, могут претендовать на отнесение погребенных к знати. Особенно красиво и богато украшены две подвески-колты полулунной формы, выполненные в полихромном стиле (с. 205). Они с 1970-х годов XX в. представлены во всех изданиях альбомов, посвященных культуре и искусству хуннов.

Такие подвески – это не предмет массовой культуры. Они относятся к категории уникальных изделий, датированы крупнейшими специалистами IV-V вв. (Засецкая, 1994). К.А. Акишев датировал этот курган (№28) III-V вв. Колты хранятся в фондах Национального музея Республики Казахстан, описания их приведены в альбомах по древнему искусству.

В историческом развитии кочевников Жетысу и Тянь-Шаня первые века нашей эры представляют этап, связанный с появлением здесь новых кочевых племен центральноазиатского происхождения, известных под собирательным названием союза кочевых племен – гунны (хунну).

Принадлежность могильника Актас I хунну и датировка его первыми веками нашей эры подтверждается преобладанием северной ориентировки умерших, частым выявлением кольцевой деформации черепов, находками железных мечей, кинжалов без перекрестья и наверхия, луков гуннского типа, большим количеством деревянных изделий, украшений из золота, выложенных зернью.

Как пишет К.А. Акишев, этноопределяющие блоки артефактов (детали обряда, типы керамической посуды, изделия в полихромном стиле) настолько выразительно выделяют их из массива сако-усуньских комплексов, что ошибка определения культурной принадлежности и хронологии практически исключается.

В заключении освещены актуальные теоретические вопросы, вызванные открытием и изучением комплекса памятников в урочище Актасты. Важным результатом открытия и исследования многослойного поселения Актас-2, является пересмотр ряда теоретических установок исторической науки. Именно с открытия этого памятника начинается пересмотр концепции непрерывного кочевания «в поисках пастбищ и воды», и утверждения об отсутствии у кочевников земледелия.

Открытие и исследование стационарных объектов древних усуней – зимовок-поселений Актас в Восточном Жетысу стали источником формирования теоретических концепций по истории древней экономики, затрагивающей особенности хозяйственной структуры. В рамках существовавшей в истории традиционной точки зрения о кочевом образе жизни саков и усуней новационным стало всестороннее обоснование существования оседлости и земледелия в раннем железном веке.

В настоящее время это не вызывает сомнений, но в начале 1970-х гг. исследователю для научного обоснования своей аргументации пришлось мобилизовать многообразный комплекс прямых и косвенных данных в виде подробного анализа керамики, каменных орудий труда, стратиграфии культурных напластований, а для детализации формы земледелия, соотношения его с кочевничеством – рассмотреть экологическую характеристику ландшафтных зон, климата, изучить ботанические данные по растительному покрову, сезонности водообеспечения, привлечь сведения письменных источников по истории древних усуней. И в результате масштабного рассмотрения всех данных впервые в историко-археологической науке было предъявлено научное доказательство существования оседлости, земледелия у кочевников.

В монографии специально отмечено, что значение открытия поселений раннего железного века заключается в корректировке понятия «кочевничество» как хозяйственно-культурного типа и социокультурного явления. Важным следствием осмысления полученных результатов стала концепция параллельного существования двух форм хозяйственной деятельности – земледелия и скотоводства, которая является ведущей методологической основой изучения и интерпретации источников в археологии Казахстана.

В результате всестороннего анализа было сделано заключение, что структура хозяйства усуней Семиречья сочетала полукошачье скотоводство с богарным земледелием. И такая структура обусловлена локальными природно-географическими условиями горного ландшафта. В итоге дальнейшая разработка этого вопроса привела к созданию концепции пастбищно-кочевой системы, основанной на экологическом факторе и рациональном природопользовании и выделения трех природно-хозяйственных районов на территории Казахстана (Акишев, 1972, с. 31-34).

В заключении отмечено, что в 70-е годы XX в. были оформлены классические труды по социально-экономической истории раннего железного века. Концептуальными стали разработки К.А. Акишева по проблеме происхождения номадизма, возникновении оседлости и земледелия у усуней. С анализа материалов поселения Актасты 2 оформилась концепция пастбищно-кочевой системы – посезонного распределения пастбищ и водных источников.

Вызванная новым способом производства регламентация сезонного чередования пастбищ в разных природных зонах и в разные исторические эпохи имела свою дальность перекошевок. Но в любом случае в зимнее время кочевники вынуждены были иметь постоянные стационарные жилища. И, по мнению К.А. Акишева, места зимних стоянок «не менялись за весь период существования кочевого скотоводства на территории Казахстана». Рядом с ними возникали семейно-родовые могильники и кладбища, которые со временем разрастались (Акишев, 1972, с. 32, 33]. Важным является заключение, что сложение сезонных пастбищ началось в конце бронзового века и остается неизменным в течение трех тысячелетий.

Тема оседлости и земледелия по материалам раннего железного века была расширена за счет более глубоких древностей эпохи бронзы. Этнография, письменные сведения, географическая характеристика отдельных ландшафтных зон дали исследователю возможность выстроить модель кочевания и посезонного распределения пастбищ.

Открытие в Семиречье поселений и обширных некрополей хунну свидетельствует об их мирных отношениях с жившими в Семиречье и на юге Казахстана усунями и канцзюями и о формировании долговременных ставок, которые являлись культурно-экономическими и политическими центрами на пути их дальнейшего поэтапного движения на запад.

Литература

Аканов К.Г., Лапин Н.С., 2024. История тюрко-монгольских государств XIII-XIV вв. в новой книге американского ученого// *Turkic Studies Journal*. 2024. Т.6. №2. С. 206-213. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2024-2-206-213>

Акишев К.А., 1972. К проблеме происхождения номадизма в аридной зоне Казахстана // *Поиски и раскопки в Казахстане*. Алма-Ата: Наука КазССР. С. 31-46.

Засецкая И.П., 1994. Культура кочевников южнорусских степей в гуннскую эпоху (конец IV-V вв.). СПб: «Эллипс ЛТД». 224 с.

Reference

K.G. Akanov, N.S. Lapin., 2024. Istoriya tyurko-mongol'skih gosudarstv XIII-XIV vv. v novej knige amerikanskogo uchenogo [The history of the Turkic-Mongol States of the XIII-XIV centuries in a new book written by an American scientist]. Turkic Studies Journal. 2024. Vol. 6. No 2. P. 206-213. DOI: [http:// doi.org/10.32523/2664-5157-2024-2-206-213](http://doi.org/10.32523/2664-5157-2024-2-206-213) [in Russian].

Akishev K.A., 1972. K probleme proishozhdeniya nomadizma v aridnoy zone Kazakhstana. Poiski i raskopki v Kazakhstane [On the problem of the origin of nomadism in the arid zone of Kazakhstan // Searches and excavations in Kazakhstan]. Alma-Ata: Nauka KazSSR. P. 31-46. [in Russian].

Zasetskaya I.P. 1994. Kul'tura kochevnikov yuzhnorusskih stepej v gunnskuyu epohu (konec IV-V vv.) [The culture of nomads of the southern Russian steppes in the Hunnic era (late 4th-5th centuries)]. St. Petersburg: Ellips LTD. 224 p. [in Russian].

M. Khabdulina

*L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Republic of Kazakhstan
(E-mail: mk_khabdulina@mail.ru)*

Aktas: research and materials

Eastern Zhetysu during the Great Migration of Peoples: Old Archives, New Concepts. [Rev.] K.A. Akishev. Xiongnu-Wusun complex of Aktas. Almaty: A.H. Margulan Institute of Archaeology, 2024. 264 p.

Summary of the review. The monograph presents materials from two archaeological sites in Eastern Zhetysu, investigated by K.A. Akishev in the 1960s: the ancient Wusun settlement Aktas-2 and the Xiongnu burial ground Aktas I. These sites from the first half of the 1st-millennium AD are located along the Kegen River in the Kurailly Gorge of the Ketmen Mountains. Previously unpublished, these materials remained in the scholar's archive as field photographs and drawings, documented by mid-20th-century standards. Publishing the monograph required extensive modernization and preparation of the materials for contemporary research.

Structured into an introduction, three chapters, and a conclusion, the monograph explores key theoretical issues in Wusun and Xiongnu archaeology. The introduction provides a historical overview of research in Eastern Zhetysu, highlighting the diversity of its archaeological sites and the region's significant settlement during both the ancient and medieval periods.

The first chapter examines the Ketmen geosystem's environment, crucial for understanding ancient economies. The monograph's significance lies in detailed interpretation of excavation records through K.A. Akishev's theoretical contributions to nomadic studies.

The second chapter provides archaeological evidence of settlement and agriculture among the ancient Wusun, including remains of vegetable gardens and irrigation systems. These findings, originally documented in the 1960s, are enriched by modern excavations of settlements and kystau nomadic sites in Kazakhstan and neighboring regions.

The third chapter analyzes materials from the Aktas I burial ground, associated with the common population of the late Wusun and Xiongnu periods. The significance of this analysis lies in its contribution to the study of Xiongnu cultural characteristics. The examination of the Aktas

A burial ground has facilitated the identification of a complex of ethnically formative features within the Xiongnu funeral rites.

The conclusion addresses theoretical issues from studying the Aktasty monument complex. A key result of researching the Aktas-2 settlement is revising the concept of continuous nomadism and the assumption that nomads avoided agriculture. The study establishes the coexistence of agriculture and cattle breeding as a fundamental methodological principle in analyzing archaeological and historical sources. Additionally, the monograph provides valuable insights into Xiongnu archaeology and the ethnic dynamics of the Great Migration period.

Keywords: Archaeology, Kazakhstan, Wusun, Xiongnu, Zhetysu, Aktas, Kegen agriculture, cattle breeding, problems of nomadic studies.

М. Хабдулина

*Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан
Республикасы*

(E-mail: mk_khabdulina@mail.ru)

Ақтас: зерттеулер мен материалдар

Халықтардың ұлы қоныс аудару дәуіріндегі Шығыс Жетісу: ескі мұрағаттар, жаңа тұжырымдамалар. [Рец.] К.А. Ақышев. Ғұн-үйсіндік Ақтас кешені. Алматы: А.Х. Марғұлан атындағы археология институты, 2024. 264 б.

Рецензияның қысқаша мазмұны. Монографияда Шығыс Жетісуда 1960 жылдары К.А. Ақышев зерттеген екі археологиялық нысанның қазба жұмыстарының материалдары жинақталған. Бұлар – ежелгі үйсіндердің Ақтас-2 қонысы және ғұндардың Ақтас I қорымы. Ескерткіштер Кеген өзенінің аңғарында, Кетпен тауының Қурайлы шатқалында орналасқан, біздің дәуіріміздің бірінші мыңжылдығының бірінші жартысына жатады. Ескерткіштердің материалдары толық көлемде жарияланбаған және ғалымның ғылыми мұрағатында ХХ ғасырдың орта кезіндегі талаптар бойынша рәсімделген далалық фотосызба құжаттамасы түрінде қалған. Сондықтан монографияны шығару алдында ғылыми мұрағатты заманауи үлгіге келтіру үшін үлкен техникалық жұмыстар атқарылды.

Монография үйсін және ғұн археологиясының теориялық мәселелерін талдауды қамтитын кіріспеден, үш тараудан, қорытындыдан тұрады. Кіріспеде Шығыс Жетісудың зерттелу тарихы қысқаша беріліп, бұл аймақтың ежелгі және ортағасырлық дәуірлерде белсенді қоныстанғанын айғақтайтын археологиялық ескерткіштердің барлық түрлері ұсынылғаны атап өтілді.

Бірінші тарауда ежелгі дәуірлердегі шаруашылық құрылымын негіздеу үшін қажетті Кетпен геожүйесінің табиғи жағдайларының сипаттамасы келтірілген. Монографияның құндылығы тек ескерткіштердің қазба материалдарын нақты баяндаудан ғана емес, сонымен қатар оларға осы уақытқа дейін жинақталған білім тұрғысынан түсінік беруден көрінеді. Түсіндірудің бұл бөлігі К.А. Ақышевтің көшпенділердің теориялық мәселелерін әзірлеу жөніндегі еңбектерін талдауға негізделген.

Екінші тарау ежелгі үйсіндердің қоныстануын және олардың егіншілікпен айналысуын археологиялық негіздеуге бағытталған. Оған суармалы арықтар жалғанған бақша және суармалы егіс алқаптары дәлел бола алады. 1960 жылдардағы археологиялық

дереккөз Қазақстандағы және көршілес аумақтардағы көшпенділердің қоныстары мен қыстауларының заманауи қазбаларының деректерін қосу арқылы айтарлықтай кеңейді.

Үшінші тарау кейінгі үйсіндер мен ғұндардың қарапайым тұрғындарының ескерткіші ретінде жіктелетін Ақтас I қорымының материалдарына арналған. Оның мәні ғұн мәдениетін сипаттауда жатыр. Ақтас I қорымының зерттеу нәтижесі ғұндардың жерлеу ғұрпының этникалық құраушы белгілерінің кешенін анықтау болды.

Қорытындыда Ақтасты шатқалындағы ескерткіштер кешенінің ашылуы мен зерттелуі нәтижесінде белгілі болған негізгі теориялық мәселелер баяндалады. Ақтас-2 көп қабатты қонысын зерттеу тарих ғылымындағы бірқатар теориялық көзқарастарды қайта қарауға негіз болды. Ең алдымен үздіксіз көшіп-қону тұжырымдамасы және «көшпенділер егіншілікпен айналысқан жоқ» деген пікір өзгерді.

Негізгі нәтиже – археологиялық және тарихи дереккөздерді зерттеу мен түсіндірудің жетекші әдіснамалық негізіне айналған шаруашылық қызметтің екі нысанының – егіншілік пен мал шаруашылығының қатар болуы тұжырымдамасы. Монографияда халықтардың ұлы қоныс аудару кезіндегі этникалық топтар тарихындағы даулы мәселелерге жарық түсіретін хунну археологиясына қатысты жарқын материалдар қамтылған.

Кілт сөздер: Археология, Қазақстан, үйсіндер, ғұндар, Жетісу, Ақтас, Кеген егіншілік, мал шаруашылығы, көшпенділік мәселелері.

Сведения об авторе:

Хабдулина Марал, кандидат исторических наук, директор НИИ археологии имени К.А. Акишева, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, ул. К. Сатпаева, 2, Астана, Республика Казахстан.

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7195-5723>

Scopus ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57192665106>

Information about author:

Khabdulina Maral, Candidate of Historical Sciences, Director of the K.A. Akishev Research Institute of Archaeology, L.N. Gumilyov Eurasian National University, 2 K. Satpayev Str., Astana, Republic of Kazakhstan.

ORCID: 0000-0002-7195-5723

Scopus ID: 57192665106

Автор туралы мәлімет:

Хабдулина Марал, тарих ғылымдарының кандидаты, К.А. Ақышев атындағы археология ҒЗИ директоры, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Қ. Сәтбаев көшесі, 2, Астана, Қазақстан Республикасы.

ORCID: 0000-0002-7195-5723

Scopus ID: 57192665106

ARTICLE FORMATTING REQUIREMENTS

Authors wishing to publish in the journal must register and upload the article on the website tsj.enu.kz

2. Languages of publications: English, Kazakh, Russian.

3. The volume of the article – 20-40 thousand characters (with spaces), without metadata.

4. Scheme of articles construction:

- Full name of the author/authors (if there are two or more authors the *Corresponding author is indicated), center alignment, bold lower-case letters.
- Place of work, city, country; e-mail; center alignment, in italics.
- Article title-centered, without indentation, bold lowercase letters.
- The abstracts volume in all three languages, as well as the summary in a review article, should range from 300 to 350 words. Keywords (10-12 words) in the language of the article.
- Text of article .....
- The literature (in the language of the article) and the Reference section should include transliteration and translation of the literature into English.
- In the Reference section, all designations should be in Latin script, without mixing with Cyrillic script.
- The literature should also include publications on the topic of the article over the last three years.
- Abstract and keywords in two other languages (authors from near and far abroad can provide this data in English and Russian, and they are translated into Kazakh by the Editorial Board of the journal).
- Information about the author/authors at the end of the article is given in three languages (Russian, Kazakh, English): Full name, academic degree, academic title, university name, address, city, country, ORCID or Scopus ID.

5. Use the Microsoft Word editor for Windows to type text, formulas, and tables.

Text editor parameters: margins-2 cm on all sides; width alignment; fontTimes New Roman, size-12; line spacing-1.15; paragraph indent-1 cm; page orientation-book.

6. References to cited works in the text are given in brackets, indicating the first author of the work, year of publication: number of page(s). For example:

1. (Samashev, 2022: 45) or (Samashev, 2021: URL);
2. If two or more authors:
  - a) (Samashev et al., 2022: 45) or
  - b) (Samashev, Abayev, Khan, 2022: 45);
3. If there is no direct link: (Samashev, 2022).

The font of the list itself is Times New Roman, size-12, the first line of the paragraph-with a protrusion of 1.25 cm, width alignment with hyphenation.

7. The list of references is provided in two versions:

- 1) alphabetically without numbering in the language of the article;

2) Latin transliteration, with the English translation in square brackets.

3) the list of references should not include the following types of sources such as dissertations, abstracts of dissertations, texts of official documents in various publications (decrees, orders, resolutions, programs, etc.), archival sources and data from the author's field materials are indicated in the text of the article in round brackets and should be referenced by automatic footnotes.

All abbreviations of the output data of archival documents are listed separated by commas and indicated with lowercase letters (GA, f. 4, d. 2, p. 16). They are not included in the reference. (see sample: References).

8. The requirements apply to review articles and book reviews.

9. The article should be thoroughly checked for spelling and syntax errors and technical design. Articles that do not meet the technical requirements will be returned for revision. Returning for revision does not mean that the manuscript has not been accepted for publication.

A SAMPLE OF AN ARTICLE

IRSTI 03.41.91 (defined by the link <http://grnti.ru/>)

*M. Khabdulina^a

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Republic of Kazakhstan

^a(E-mail: mk_khabdulina@mail.ru).

*Corresponding author: mk_khabdulina@mail.ru

S. Shnaider^b

Institute of Archaeology and Ethnography SB RAS,

Novosibirsk, Russian Federation

^b(E-mail: sveta.shnayder@gmail.com)

A.Yeginbay^c

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Republic of Kazakhstan

^c(E-mail: adil_eginbaev2000@mail.ru)

Z. Karimbayeva^d

M.K. Ammosov North-Eastern Federal University, Yakutsk,

Saha, Russian Federation

^d(E-mail: zulxumar63@gmail.com)

The Kazakh farmstead of the ethnographic settlement of Kozykosh

Abstract. The issue of study of the settled culture of nomads in recent decades has been actively developed by various archaeological teams in Kazakhstan. This new field known as paleo-ethnographic got a scientific formalization in the 70s of the XX century. In 2021, excavation of a late-medieval settlement of Kozykosh of the late XIX – early XX centuries began in Akmola Ishim region. The purpose of this article is to define the planning and compositional structure of the ethnographic settlement of the Kazakhs, to describe the housing and utility complexes, architecture, construction business based on the records of the excavated dwelling No.3, to demonstrate the changes of spatial layout and

planning concept of the settlements due to the social and political changes of the early XX century in Kazakhstan. The research materials are based on the archaeological excavations of the housing and utility complex of the farmstead No. 3 of the settlement of Kozykosh; the remote, geophysical, historical and ethnographic methods of study were used for the research. The significance of the excavations of the settlement of Kozykosh lies in the first large-scale experience of obtaining the materials, which confirm and describe the ethnographic information concerning the Kazakh wintering areas.. [300-350 words].

Keywords: Saryarka, Kozykosh, Nura, excavations, settlement, dwelling, farmstead, kystau, turf bricks [10-12 words/word combinations]

MAIN TEXT OF THE ARTICLE

The main text of the article should contain the following structural elements:

- Introduction
- Materials and research methods
- Research background
- Analysis
- Results
- Conclusion
- Abbreviations

Литература (design of sample)

Книга: Manz B.F., 1989. The Rise and Rule of Tamerlane. Cambridge: Cambridge univ. press. 240 p.
Абаев А.К., 2022. Кыпчаки. Алматы. 254 с.

Статья в научном сборнике: Камалов С.К., 1993. О географических названиях в эпосе «Эдиге» // Историко-географические аспекты развития Ногайской Орды. Махачкала: Наука. С. 132-134.

Коллективная монография: Улус Джучи (Золотая Орда). XIII – середина XV в., 2009. Казань: Институт истории АН РТ. 1056 с.

Материалы конференции: Аничкин Л.К., 2011. Золотоордынское наследие // Материалы второй Международной научной конференции «Политическая и социально-экономическая история Золотой Орды», посвященной памяти М.А. Усманова. Казань, 29-30 марта 2011 г. Казань: ООО «Фолиант», Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ. 368 с.

Статья в журнале: Мухаметов Ф.Ф., 2007. Монгольская «Яса» и ее роль в системе общественных отношений империи Чингисхана. *Turkic Studies Journal*. 2 (Т.11). P. 150-155.

Электронный источник: Сабитов Ж.М., 2015. Золотая Орда – «падчерица» казахстанской историографии. // Молодой ученый. Т. 104. №24. С. 842-851. [Электронный ресурс] – URL: <https://moluch.ru/archive/104/23260/> (дата обращения: 07.09.2020).

Учебное пособие: Логунова Г.В., 2014. Русь и Золотая Орда: проблема взаимовлияния: учеб. пособие. Иркутск: Изд-во ИГУ. 110 с.

Reference (design of sample)

Book: Manz B.F., 1989. The Rise and Rule of Tamerlane. Cambridge, New York, Port Chester, Melbourne, Sydney: Cambridge univ. press. 240 p.

Article in a scientific collection: Kamalov S.K., 1993. О географических названиях в эпосе «Эдиге» [About place names in the epic «Edige»], *Istorikogeograficheskie aspekty razvitiya Nogajskoj Ordy* [Historical and geographical aspects of the development of the Nogai Horde] (Nauka. Mahachkala. P. 132-134). [in Russian].

Collective monograph: Ulus Dzhuchi (Zolotaya Orda). XIII – seredina XV v., 2009. [Ulus Jochi (Golden Horde). CHII – middle of SWR c.] (Institute of History of the Academy of Sciences of the Republic of Tatarstan. Kazan'. 1056 p.). [in Russian].

Conference materials: Anichkin L.K., 2011. Zolotoordynskoe nasledie. Vypusk 2. Materialy vtoroj Mezhdunarodnoj nauchnoj konferencii «Politicheskaya i social'no-ekonomicheskaya istoriya Zolotoj Ordy», posvyashchennoj pamyati M.A. Usmanova [Golden Horde heritage. Issue 2. Materials of the Second International Scientific Conference «Political and Socio- Economic History of the Golden Horde»]. Kazan, March 29-30, 2011. Kazan: LLC «Foliant», Institute of History. Sh. Mardzhani AS RT. 368 p. [in Russian].

Journal article: Muhametov F.F., 2007. Mongol'skaya «YASA» i ee rol' v sisteme obshchestvennyh otnoshenij imperii Chingiskhana [Mongolian «YASA» and its role in the system of public relations of the empire of Genghis Khan], Voprosy istorii [history issues], 11(5), P. 150-155. [in Russian].

Electronic source: Sabitov Zh.M., 2015. Zolotaya Orda – «padcherica» kazakhstanskoj istoriografii [Holden Horde – «stepdaughter» of Kazakhstani historiography], Molodoj uchenyj [Young scientist], 24 (104). P. 842-851. [Electronic resource]. Available at: <https://moluch.ru/archive/104/23260/> (Accessed: 7.09.2020). [in Russian].

Tutorial: Logunova G.V., 2014. Rus' i Zolotaya Orda: problema vzaimovliyaniya: ucheb. posobie. [Rus and the Golden Horde: the problem of mutual influence: textbook]. Irkutsk: Izd-vo IGU. 110 p. [in Russian].

*М. Хабдулина^a

Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан Республикасы

^a(E-mail: mk_khabdulina@mail.ru).

*Байланыс үшін автор: mk_khabdulina@mail.ru

С. Шнайдер^b

РФА СБ Археология және этнография институты,

Новосибирск, Ресей Федерациясы^b

(E-mail: sveta.shnayder@gmail.com)

А. Егинбай^c

Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан Республикасы

^c(E-mail: adil_eginbaev2000@mail.ru)

З. Каримбаева^d

М.К. Аммосов атындағы Солтүстік-Шығыс федералдық университеті,

Якутск, Саха, Ресей Федерациясы

^d(E-mail: zulxumar63@gmail.com)

Қозыкөш этнографиялық қонысының қазақ үй-жайы

Аннотация. Көшпенділердің отырықшы мәдениетін зерттеу мәселесін соңғы онжылдықтарда Қазақстанның түрлі археологиялық ұжымдары белсенді түрде дамытып келеді. Палеоэтнографиялық деп аталатын бұл жаңа бағыт ХХ ғасырдың 70-жылдарында ғылыми сипатқа ие болды. Қазіргі уақытта жинақталған материалдың көлемі кейінгі орта ғасырлардағы стационарлық ескерткіштерді екі хронологиялық кезеңге бөлуге мүмкіндік береді: Қазақ хандығының XV-XVIII ғғ. және XIX-XX ғғ. этнографиялық

уақытының ескерткіштері. Далалық Сарыарқадағы Қазақ хандығы дәуіріне тиесілі қоныстар әзірше белгісіз. 2021 жылы Ақмола өңірінде XIX ғ. аяғы мен XXғ. басындағы Қозыкөш кеш ортағасырлық қонысында қазба жұмыстары басталды. Осы мақаланың мақсаты: Қозыкөш өзеніндегі қазақтардың этнографиялық қонысының жоспарлау-композициялық құрылымына сипаттама беру, қазылған No3 тұрғын үйдің материалдары бойынша XIX ғасырдағы тұрғын үй-шаруашылық кешендерін, сәулетін, құрылыс ісін сипаттау, Қазақстандағы XX ғасырдың басындағы қоғамдық саяси өзгерістерге байланысты қоныстардың (қыстақтардың) кеңістіктік орналасуы мен жоспарлау бейнесінің өзгеруін көрсету... [300-350 сөз].

Кілт сөздер: Сарыарқа, Қозыкөш, Нұра, қазба жұмыстары, қоныс, тұрғын үй, усадьба, қыстау, шымды кірпіштер. [10-12 сөз/сөз тіркесі].

*М. Хабдулина^a

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева,

Астана, Республика Казахстан

^a(E-mail: mk_khabdulina@mail.ru).

*Автор для корреспонденции: mk_khabdulina@mail.ru

С. Шнайдер^b

Институт археологии и этнографии СО РАН,

Новосибирск, Российская Федерация

^b(E-mail: sveta.shnayder@gmail.com)

А. Егинбай^c

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева,

Астана, Республика Казахстан

^c(E-mail: adil_eginbaev2000@mail.ru)

З. Каримбаева^d

Северо-Восточный федеральный университет им. М.К. Аммосова,

Якутск, Саха, Российская Федерация

^d(E-mail: zulxumar63@gmail.com)

Казахская усадьба этнографического поселения Козыкош

Аннотация. Проблема изучения оседлой культуры кочевников в последние десятилетия активно разрабатывается различными археологическими коллективами Казахстана. Это новое направление, известное как палеоэтнографическое, получило научное оформление в 70-х годах XX в. К настоящему времени объем накопленного материала позволяет делить стационарные памятники позднесредневековой эпохи на два хронологических периода: памятники периода Казахского ханства XV-XVIII вв. и этнографического времени XIX-XX вв. В степной Сарыарке поселения периода Казахского ханства пока не известны. В 2021 г. в Акмолинском Приишимье начаты раскопки позднесредневекового поселения Козыкош конца XIX – начала XX в. В рамках одного большого памятника, содержащего более 80-ти жилищно-хозяйственных комплексов,

вычленяются два этапа развития и трансформации стационарного казахского жилища. Результаты наших раскопок касаются многих сторон хозяйственной деятельности, характеристики исторически сложившихся моделей казахского природопользования... [300-350 слов].

Ключевые слова: Сарыарка, Козыкош, Нура, раскопки, поселение, жилище, усадьба, кыстау, дерновые кирпичи. [10-12 слов/словосочетаний]

Information about authors:

Khabdulina Maral, Candidate of Historical Sciences, Director of the K.A. Akishev Research Institute of Archaeology, L.N. Gumilyov Eurasian National University, 2 K. Satpayev Str., Astana, Republic of Kazakhstan.

ORCID: 0000-0002-7195-5723

Scopus ID: 57192665106

Shnaider Svetlana, Candidate of Historical Sciences, Senior Researcher, Institute of Archaeology and Ethnography SB RAS, 17 akad. Lavrentiev Ave., Novosibirsk, Russian Federation.

ORSID: 0000-0003-2230-4286

Scopus ID: 56801877800

Eginbai Adil, Master, Researcher, K.A. Akishev Research Institute of Archaeology, L.N. Gumilyov Eurasian National University, 2 K. Satpyaev Str., Astana, Republic of Kazakhstan.

ORCID: 0000-0001-6035-014X

Karimbaeva Zulhumar, Master, Department of Anthropology and Ethnology, M.K. Ammosov North-Eastern Federal University, 42 Kulakovskii Str., Yakutsk, Saha, Russian Federation.

ORCID: 0000-0003-2893-8423

Авторлар туралы мәлімет:

Хабдулина Марал, тарих ғылымдарының кандидаты, Қ.А. Ақышев атындағы археология ҒЗИ директоры, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Қ. Сәтбаев көш., 2, Астана, Қазақстан Республикасы.

ORCID: 0000-0002-7195-5723

Scopus ID: 57192665106

Шнайдер Светлана, тарих ғылымдарының кандидаты, РҒА СБ Археология және этнография институтының аға ғылыми қызметкері, Акад. Лаврентьев даңғ., 17, Новосибирск, Ресей Федерациясы.

ORCID: 0000-0003-2230-4286

Scopus ID: 56801877800

Егінбай Аділ, магистр, Қ.А. Ақышев атындағы археология ҒЗИ ғылыми қызметкері, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Қ. Сәтбаев көш., 2, Астана, Қазақстан Республикасы.

ORCID: 0000-0001-6035-014X

Каримбаева Зулхумар, антропология және этнология кафедрасының магистрі, М.К. Аммосов атындағы Солтүстік-Шығыс федералдық университеті, Кулаковский көш., 42, Якутск, Саха, Ресей Федерациясы.

ORCID: 0000-0003-2893-8423

Сведения об авторах:

Хабдулина Марал, кандидат исторических наук, директор НИИ археологии имени К.А. Акишева, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, ул. К. Сатпаева, 2, Астана, Республика Казахстан.

ORCID: 0000-0002-7195-5723

Scopus ID: 57192665106

Шнайдер Светлана, кандидат исторических наук, старший научный сотрудник отдела археологии, Институт археологии и этнографии СО РАН, пр. Академика Лаврентьева, 17, Новосибирск, Российская Федерация.

ORCID: 0000-0003-2230-4286

Scopus ID: 56801877800

Егинбай Адиль, магистр, научный сотрудник НИИ археологии имени К.А. Акишева, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, ул. К. Сатпаева, 2, Астана, Республика Казахстан.

ORCID: 0000-0001-6035-014X

Каримбаева Зулхумар, магистр кафедры антропологии и этнографии, Северо-Восточный федеральный университет имени М.К. Аммосова, ул. Кулаковского, 42, Якутск, Саха, Российская Федерация.

ORCID: 0000-0003-2893-8423

МАҚАЛАНЫ БЕЗЕНДІРУ ТАЛАПТАРЫ

1. Журнал бетінен көрінгісі келетін авторлар tsj.enu.kz веб-сайтына тіркелуі және өз мақалаларын соған жүктеуі тиіс.

2. Жарияланым тілі: ағылшын, қазақ, орыс.

3. Мақала көлемі: 20-40 мың таңба (ашық орындармен), метадеректерсіз.

4. Мақала мәтіні келесі тәртіп бойынша рәсімделеді:

- Автордың/авторлардың аты-жөні (екі және одан көп авторлар болған жағдайда *Байланыс үшін автор көрсетіледі), беттің ортасында, қалың кіші әріптер.
- Қызмет орны, қаласы, елі, электронды поштасы; беттің ортасында, курсивті қаріп.
- Мақаланың атауы – беттің ортасында, шегінссіз, қалың кіші әріптер.
- Барлық үш тілдегі аннотациялардың көлемі және сондай-ақ шолу мақаланың қысқаша мазмұнының көлемі – 300-тен 350 сөзге дейін. Кілт сөздер (10-12 сөз) мақала тілінде келтіріледі.
- Мақала мәтіні.....
- Әдебиеттер (мақала тілінде) және Reference транслитерация жасалып, ағылшын тіліне аударылып беріледі.
- Reference-ге барлық белгілер кирилл графикасы араластырылмай, латын графикасымен ұсынылады.
- Әдебиетте мақала тақырыбы бойынша жарияланымдар сондай-ақ соңғы үш жыл ішіндегі жарияланымдарды қамтуы тиіс.
- Аннотация және кілт сөздер басқа екі тілде (таяу және алыс шетел авторлары бұл деректерді ағылшын және орыс тілдерінде бере алады, қазақ тіліне журналдың редакциясы аударды).
- Мақала соңында автор туралы ақпарат үш тілде (қазақ, ағылшын, орыс): аты-жөні (толық), ғылыми дәрежесі, ғылыми атағы, ЖОО (ғылыми ұйым) атауы, мекен-жайы, қаласы, елі және Orcid немесе Scopus ID болуы міндетті.

5. Мәтінді, формулаларды және кестелерді теру үшін Windows жүйесіне арналған Microsoft Word редакторы пайдаланылады. Мәтін редакторының параметрлері: барлық шеті – 2 см; ені бойынша теңестіріледі; қарпі – Times New Roman, өлшемі – 12; жоларалық интервал – 1,15; абзацтық шегініс – 1 см; беттің кескіні – кітап үлгісінде.

6. Әдебиеттер тізіміндегі тиесілі дереккөздерге жасалатын мәтіндегі сілтемелер доғал жақша ішінде бірінші авторы, басылған жылы, бет(тер) саны көрсетіліп рәсімделеді, мысалы:

1.(Самашев, 2022: 45) немесе (Самашев, 2021: URL)

Егер 2 немесе одан да көп автор болса:

а) (Самашев және т.б., 2022: 45) немесе

ә) (Самашев, Абаев, Хан, 2022: 45);

Егер тікелей сілтеме жасалмаған болса: (Самашев, 2022).

Тізімнің қарпі – Times New Roman, өлшемі – 12, абзацтың алғашқы тармақ шегерімі –1,25 см, жолдан жолға көшу арқылы ені бойынша теңестіріледі.

7. Әдебиеттер тізімі екі үлгіде:

1) мақала тілінде алфавиттік рет бойынша нөмірленбей беріледі;

2) латынша транслитерациясы және оның тік жақша ішінде ағылшын тіліндегі аудармасы ұсынылады.

3) Диссертациялар, авторефераттар, әртүрлі басылымдардағы ресми және бей ресми (қаулылар, бұйрықтар, бағдарламалар және т.б.), мұрағаттық (автордың қазба жұмыс материалдары) құжаттар әдебиеттер (reference) тізіміне енгізілмейді. Мақала мәтінде бұл материалдар жақша ішінде көрсетіліп, сілтеме арқылы сол беттің өзінде көрсетілуі керек. Мұрағат құжаттарының шығыс деректері үтірмен бөлініп, кіші әріптермен белгіленеді (МА, ф. 4, і. 2, б. 16). Олар әдебиеттер тізіміне енгізілмейді. (Reference үлгісін қараңыз).

8. Талаптар ғылыми шолулар, рецензияларға қатысты да қолданылады.

9. Қолжазба орфографиялық және синтаксистік қателердің болмауы мен техникалық безендіру тұрғысынан мұқият тексерілуі тиіс. Техникалық талаптарға сай келмейтін мақалалар пысықтауға қайтарылады. Пысықтауға қайтару қолжазба жариялануға қабылданған жоқ дегенді білдірмейді.

МАҚАЛАНЫ БЕЗЕНДІРУ ҮЛГІСІ

ХҒТАР 03.41.91 (мына сілтеме бойынша анықталады: <http://grnti.ru/>)

*М. Хабдулина^a

Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан Республикасы

^a(E-mail: mk_khabdulina@mail.ru).

*Байланыс үшін автор: mk_khabdulina@mail.ru

С. Шнайдер^b

PFA CB Археология және этнография институты, Новосибирск, Ресей Федерациясы

^b(E-mail: sveta.shnayder@gmail.com)

А. Егинбай^c

Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан Республикасы

^c(E-mail: adil_eginbaev2000@mail.ru)

З. Каримбаева^d

М.К. Аммосов атындағы Солтүстік-Шығыс федералдық университеті,

Якутск, Саха, Ресей Федерациясы

^d(E-mail: zulxumar63@gmail.com)

Қозыкөш этнографиялық қонысының қазақ үй-жайы

Аннотация. Көшпенділердің отырықшы мәдениетін зерттеу мәселесін соңғы онжылдықтарда Қазақстанның түрлі археологиялық ұжымдары белсенді түрде дамытып келеді. Палеоэтнографиялық деп аталатын бұл жаңа бағыт ХХ ғасырдың 70-жылдарында ғылыми сипатқа ие болды. Қазіргі уақытта жинақталған материалдың көлемі кейінгі орта ғасырлардағы стационарлық ескерткіштерді екі хронологиялық кезеңге бөлуге мүмкіндік береді: Қазақ хандығының XV-XVIII ғғ. және XIX-XX ғғ. этнографиялық уақытының ескерткіштері. Далалық Сарыарқадағы Қазақ хандығы дәуіріне тиесілі қоныстар әзірше белгісіз. 2021 жылы Ақмола өңірінде XIX ғ. аяғы мен ХХ ғ. басындағы Қозыкөш кеш ортағасырлық қонысында қазба

жұмыстары басталды. Осы мақаланың мақсаты: Қозыкөш өзеніндегі қазақтардың этнографиялық қонысының жоспарлау-композициялық құрылымына сипаттама беру, қазылған №3 тұрғын үйдің материалдары бойынша ХІХ ғасырдағы тұрғын үй-шаруашылық кешендерін, сәулетін, құрылыс ісін сипаттау, Қазақстандағы ХХ ғасырдың басындағы қоғамдық-саяси өзгерістерге байланысты қоныстардың (қыстақтардың) кеңістіктік орналасуы мен жоспарлау бейнесінің өзгеруін көрсету... [300-350 сөз]

Кілт сөздер: Сарыарқа, Қозыкөш, Нұра, қазба жұмыстары, қоныс, тұрғын үй, усадьба, қыстау, шымды кірпіштер. [10-12 сөз/сөз тіркесі]

МАҚАЛАНЫҢ НЕГІЗГІ МӘТІНІ

Мақаланың негізгі мәтінінде келесі құрылымдық элементтер болуы керек:

- Кіріспе
- Материалдар және зерттеу әдістері
- Тақырыптың зерттелу дәрежесі
- Талдау
- Нәтижелер
- Қорытындылар

Әдебиет

(безендіру үлгісі)

Книга: Manz B.F., 1989. The Rise and Rule of Tamerlane. Cambridge: Cambridge univ. press. 240 p.
Абаев А.К., 2022. Кыпчаки. Алматы. 254 с.

Статья в научном сборнике: Камалов С.К., 1993. О географических названиях в эпосе «Эдиге» // Историко-географические аспекты развития Ногайской Орды. Махачкала: Наука. С. 132-134.

Коллективная монография: Улус Джучи (Золотая Орда). XIII – середина XV в., 2009. Казань: Институт истории АН РТ. 1056 с.

Материалы конференции: Аничкин Л.К., 2011. Золотоордынское наследие // Материалы второй Международной научной конференции «Политическая и социально-экономическая история Золотой Орды», посвященной памяти М.А. Усманова. Казань, 29-30 марта 2011 г. Казань: ООО «Фолиант», Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ. 368 с.

Статья в журнале: Мухаметов Ф.Ф., 2007. Монгольская «Яса» и ее роль в системе общественных отношений империи Чингисхана. *Turkic Studies Journal*. 2 (Т.11). 2022. P. 150-155.

Электронный источник: Сабитов Ж.М., 2015. Золотая Орда — «падчерица» казахстанской историографии. // Молодой ученый. Т. 104. № 24. С. 842-851. [Электронный ресурс] – URL: <https://moluch.ru/archive/104/23260/> (дата обращения: 07.09.2020).

Учебное пособие: Логунова Г.В., 2014. Русь и Золотая Орда: проблема взаимовлияния: учеб. пособие. Иркутск: Изд-во ИГУ. 110 с.

Reference

(design of sample)

Book: Manz B.F., 1989. The Rise and Rule of Tamerlane. Cambridge, New York, Port Chester, Melbourne, Sydney: Cambridge univ. press. 240 p.

Article in a scientific collection: Kamalov S.K., 1993. O geograficheskikh nazvaniyah v epose «Edige» [About place names in the epic «Edige»], *Istoriko-geograficheskie aspekty razvitiya Nogajskoj Ordy*

[Historical and geographical aspects of the development of the Nogai Horde] (Nauka. Mahachkala. P. 132-134). [in Russian].

Collective monograph: Ulus Dzhuchi (Zolotaya Orda). XIII – seredina XV v., 2009. [Ulus Jochi (Golden Horde). CHII – middle of SWR c.] (Institute of History of the Academy of Sciences of the Republic of Tatarstan. Kazan'. 1056 p.). [in Russian].

Conference materials: Anichkin L.K., 2011. Zolotoordynskoe nasledie. Vypusk 2. Materialy vtoroj Mezhdunarodnoj nauchnoj konferencii «Politicheskaya i social'no-ekonomicheskaya istoriya Zolotoj Ordy», posvyashchennoj pamyati M.A. Usmanova [Golden Horde heritage. Issue 2. Materials of the Second International Scientific Conference «Political and Socio-Economic History of the Golden Horde»]. Kazan, March 29-30, 2011. Kazan: LLC «Foliant», Institute of History. Sh. Mardzhani AS RT. 368 p. [in Russian].

Journal article: Muhametov F.F., 2007. Mongol'skaya «YASA» i ee rol' v sisteme obshchestvennyh otnoshenij imperii Chingiskhana [Mongolian «YASA» and its role in the system of public relations of the empire of Genghis Khan], Voprosy istorii [history issues], 11(5), P. 150-155. [in Russian].

Electronic source: Sabitov Zh.M., 2015. Zolotaya Orda – «padcherica» kazahstanskoj istoriografii [Holden Horde – «stepdaughter» of Kazakhstani historiography], Molodoj uchenyj [Young scientist], 24 (104). P. 842-851. [Electronic resource]. Available at: <https://moluch.ru/archive/104/23260/> (Accessed: 7.09.2020). [in Russian].

Tutorial: Logunova G.V., 2014. Rus' i Zolotaya Orda: problema vzaimovliyaniya: ucheb. posobie. [Rus and the Golden Horde: the problem of mutual influence: textbook]. Irkutsk: Izd-vo IGU. 110 p. [in Russian].

*M. Khabdulina^a

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Republic of Kazakhstan

^a(E-mail: mk_khabdulina@mail.ru).

*Corresponding author: mk_khabdulina@mail.ru

S. Shnaider^b

Institute of Archaeology and Ethnography SB RAS, Novosibirsk, Russian Federation

^b(E-mail: sveta.shnayder@gmail.com)

A. Yeginbay^c

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Republic of Kazakhstan

^c(E-mail: adil_eginbaev2000@mail.ru)

Z. Karimbayeva^d

M.K. Ammosov North-Eastern Federal University, Yakutsk, Saha, Russian Federation

^d(E-mail: zulxumar63@gmail.com)

The Kazakh farmstead of the ethnographic settlement of Kozykosh

Abstract. The issue of study of the settled culture of nomads in recent decades has been actively developed by various archaeological teams in Kazakhstan. This new field known as paleo-

ethnographic got a scientific formalization in the 70s of the XX century. In 2021, excavation of the late medieval settlement of Kozykosh of the late XIX – early XX centuries began in Akmola Ishim region. The purpose of this article is to define the planning and compositional structure of the ethnographic settlement of the Kazakhs, to describe the housing and utility complexes, architecture, construction business based on the records of the excavated dwelling No.3, to demonstrate the changes of spatial layout and planning concept of the settlements due to the social and political changes of the early XX century in Kazakhstan. The research materials are based on the archaeological excavations of the housing and utility complex of the farmstead No.3 of the settlement of Kozykosh; the remote, geophysical, historical and ethnographic methods of study were used for the research. The significance of the excavations of the settlement of Kozykosh lies in the first large-scale experience of obtaining the materials, which confirm and describe the ethnographic information concerning the Kazakh wintering areas... [300-350 words]

Keywords: Saryarka, Kozykosh, Nura, excavations, settlement, dwelling, farmstead, kystau, turf bricks [10-12 words/word combinations]

*М. Хабдулина^a

*Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева,
Астана, Республика Казахстан
^a(E-mail: mk_khabdulina@mail.ru).*

*Автор для корреспонденции: mk_khabdulina@mail.ru

С. Шнайдер^b

*Институт археологии и этнографии СО РАН, Новосибирск, Российская Федерация
^b(E-mail: sveta.shnayder@gmail.com)*

А. Егинбай^c

*Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева,
Астана, Республика Казахстан
^c(E-mail: adil_eginbaev2000@mail.ru)*

З. Каримбаева^d

*Северо-Восточный федеральный университет им. М.К. Аммосова,
Якутск, Саха, Российская Федерация
^d(E-mail: zulxumar63@gmail.com)*

Казахская усадьба этнографического поселения Козыкош

Аннотация. Проблема изучения оседлой культуры кочевников в последние десятилетия активно разрабатывается различными археологическими коллективами Казахстана. Это новое направление, известное как палеоэтнографическое, получило научное оформление в 70-х годах XX в. К настоящему времени объем накопленного материала позволяет делить стационарные памятники позднесредневековой эпохи на два хронологических периода: памятники периода Казахского ханства XV-XVIII вв. и этнографического времени XIX-XX вв. В степной Сарыарке поселения периода Казахского ханства пока не известны. В 2021 г. в Акмолинском Приишимье начаты раскопки позднесредневекового поселения Козыкош конца XIX – начала XX в. В рамках

одного большого памятника, содержащего более 80-ти жилищно-хозяйственных комплексов, вычлняются два этапа развития и трансформации стационарного казахского жилища. Результаты наших раскопок касаются многих сторон хозяйственной деятельности, характеристики исторически сложившихся моделей казахского природопользования... [300-350 слов]

Ключевые слова: Сарыарка, Козыкош, Нура, раскопки, поселение, жилище, усадьба, кыстау, дерновые кирпичи. [10-12 слов/словосочетаний]

Авторлар туралы мәлімет:

Хабдулина Марал, тарих ғылымдарының кандидаты, Қ.А. Ақышев атындағы археология ҒЗИ директоры, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Қ. Сәтбаев көш., 2, Астана, Қазақстан Республикасы.

ORCID: 0000-0002-7195-5723

Scopus ID: 57192665106

Шнайдер Светлана, тарих ғылымдарының кандидаты, РҒА СБ Археология және этнография институтының аға ғылыми қызметкері, Акад. Лаврентьев даңғ., 17, Новосибирск, Ресей Федерациясы.

ORCID: 0000-0003-2230-4286

Scopus ID: 56801877800

Егінбай Аділ, магистр, Қ.А. Ақышев атындағы археология ҒЗИ ғылыми қызметкері, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Қ. Сәтбаев көш., 2, Астана, Қазақстан Республикасы.

ORCID: 0000-0001-6035-014X

Каримбаева Зулхумар, антропология және этнология кафедрасының магистрі, М.К. Аммосов атындағы Солтүстік-Шығыс федералдық университеті, Кулаковский көш., 42, Якутск, Саха, Ресей Федерациясы.

ORCID: 0000-0003-2893-8423

Information about authors:

Khabdulina Maral, Candidate of historical sciences, Director of the K.A. Akishev Research Institute of Archaeology, L.N. Gumilyov Eurasian National University, 2 K. Satpayev Str., Astana, Republic of Kazakhstan.

ORCID: 0000-0002-7195-5723

Scopus ID: 57192665106

Shnaider Svetlana, Candidate of Historical Sciences, Senior Researcher, Institute of Archaeology and Ethnography SB RAS, 17 akad. Lavrentiev Ave., Novosibirsk, Russian Federation.

ORSID: 0000-0003-2230-4286

Scopus ID: 56801877800

Eginbai Adil, master, researcher at K.A. Akishev Research Institute of Archaeology, L.N. Gumilyov Eurasian National University, 2 K. Satpyaev Str., Astana, Republic of Kazakhstan.

ORCID: 0000-0001-6035-014X

Karimbaeva Zulhumar, master of the Department of Anthropology and Ethnology, M.K. Ammosov North-Eastern Federal University, 42 Kulakovskii Str., Yakutsk, Saha, Russian Federation.
ORCID: 0000-0003-2893-8423

Сведения об авторах:

Хабдулина Марал, кандидат исторических наук, директор НИИ археологии имени К.А. Акишева, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, ул. К. Сатпаева, 2, Астана, Республика Казахстан.

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7195-5723>

Scopus ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57192665106>

Шнайдер Светлана, кандидат исторических наук, старший научный сотрудник отдела археологии, Институт археологии и этнографии СО РАН, пр. Академика Лаврентьева, 17, Новосибирск, Российская Федерация.

ORCID: 0000-0003-2230-4286

Scopus ID: 56801877800

Егинбай Адиль, магистр, научный сотрудник НИИ археологии имени К.А. Акишева, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, ул. К. Сатпаева, 2, Астана, Республика Казахстан.

ORCID: 0000-0001-6035-014X

Каримбаева Зулхумар, магистр кафедры антропологии и этнографии, Северо-Восточный федеральный университет имени М.К. Аммосова, ул. Кулаковского, 42, Якутск, Саха, Российская Федерация.

ORCID: 0000-0003-2893-8423

ТРЕБОВАНИЯ ДЛЯ ОФОРМЛЕНИЯ СТАТЬИ

1. Авторы, желающие публиковаться в журнале, должны пройти регистрацию и загрузить статью на сайте tsj.enu.kz

2. Язык публикаций: английский, казахский, русский.

3. Объем статьи: 20-40 тысяч знаков (с пробелами), без метаданных.

4. Статья оформляется в следующем порядке:

- Ф.И.О. автора/авторов (при наличие двух и более авторов указывается *Автор для корреспонденции), выравнивание по центру, жирные строчные буквы.
- Место работы, город, страна, e-mail; выравнивание по центру, курсив
- Название статьи – по центру, без отступа, жирные строчные буквы.
- Объем аннотаций на всех трех языках и также объем краткого содержания в обзорной рецензии – от 300 до 350 слов.
- Ключевые слова (10-12 слов) на языке статьи.
- Текст статьи .....
- Литература (на языке статьи) и Reference даются транслитерация и перевод литературы на английский язык.
- В Reference все обозначения даются латинской графикой, не смешиваясь с кириллической графикой.
- В литературе публикации по теме статьи должны также включать публикации за последние три года.
- Аннотация и ключевые слова на двух других языках (авторы из ближнего и дальнего зарубежья эти данные могут дать на английском и русском языках, на казахский язык переводятся редакцией журнала).
- Информация об авторе/ авторах в конце статьи дается на трех языках (русском, казахском, английском): Ф.И.О. (полностью), ученая степень, ученое звание, название вуза, адрес, город, страна, ORCID или Scopus ID.

5. Для набора текста, формул и таблиц используется редактор Microsoft Word для Windows. Параметры текстового редактора: поля – 2 см со всех сторон; выравнивание по ширине; шрифт – Times New Roman, размер – 12; межстрочный интервал – 1,15; абзацный отступ – 1 см; ориентация листа – книжная.

6. Ссылки в тексте на соответствующий источник из списка литературы оформляются в круглых скобках с указанием первого автора работы, года издания, номера страниц(-ы), например:

1. (Самашев, 2022: 45) или (Самашев, 2021: URL);

2. Если 2 и более автора:

а) (Самашев и др, 2022: 45);

б) (Самашев, Абаев, Хан, 2022: 45);

3. Если нет прямой ссылки: (Самашев, 2022).

Шрифт самого списка – Times New Roman, размер - 12, абзац – отступ 1,25, выравнивание по ширине с переносами.

7. Список литературы предоставляется в следующем образом:

1) по алфавиту без нумерации на языке статьи;
2) латинской транслитерацией, в рамках которого в квадратных скобках дается перевод на английский язык

3) в списке литературы (референс) не должны включаться следующие виды источников как диссертации, авторефераты диссертаций, тексты официальных документов в различных изданиях (указы, приказы, постановления, программы и пр.), архивные источники (и данные полевых материалов автора) указываются в тексте статьи в круглых скобках и следует ссылаться постраничными автоматическими сносками. Все сокращения выходных данных архивных документов перечисляются через запятую и указываются с строчными буквами (ГА, ф. 4, д. 2, л. 16). В список литературы они не выносятся. (см. Образец: Reference).

8. Требования распространяются на научные обзоры, рецензии.

9. Статья должна быть тщательно выверена на орфографические и синтаксические ошибки и техническое оформление. Статьи, не соответствующие техническим требованиям, будут возвращены на доработку. Возвращение на доработку не означает, что рукопись не принята к публикации.

ОБРАЗЕЦ ОФОРМЛЕНИЯ СТАТЬИ

МРНТИ 03.91.03 (определяется по ссылке: <http://grnti.ru/>)

*М. Хабдулина^a

*Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева,
Астана, Республика Казахстан
^a(E-mail: mk_khabdulina@mail.ru).*

*Автор для корреспонденции: mk_khabdulina@mail.ru

С. Шнайдер^b

*Институт археологии и этнографии СО РАН,
Новосибирск, Российская Федерация
^b(E-mail: sveta.shnayder@gmail.com)*

А. Егинбай^c

*Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева,
Астана, Республика Казахстан
^c(E-mail: adil_eginbaev2000@mail.ru)*

З. Каримбаева^d

*Северо-Восточный федеральный университет им. М.К. Аммосова,
Якутск, Саха, Российская Федерация
^d(E-mail: zulxumar63@gmail.com)*

Казахская усадьба этнографического поселения Козыкош

Аннотация. Проблема изучения оседлой культуры кочевников в последние десятилетия активно разрабатывается различными археологическими коллективами Казахстана. Это новое направление, известное как палеоэтнографическое, получило научное оформление в 70-х годах XX в. К настоящему времени объем накопленного материала позволяет делить стационарные памятники позднесредневековой эпохи на два хронологических периода: памятники периода Казахского ханства XV-XVIII вв. и этнографического времени XIX-XX вв. В степной Сарыарке поселения периода Казахского ханства пока не известны. В 2021 г. в Акмолинском Приишимье

начаты раскопки позднесредневекового поселения Козыкош конца XIX – начала XX в. В рамках одного большого памятника, содержащего более 80-ти жилищно-хозяйственных комплексов, вычлняются два этапа развития и трансформации стационарного казахского жилища. Результаты наших раскопок касаются многих сторон хозяйственной деятельности, характеристики исторически сложившихся моделей казахского природопользования... [300-350 слов]

Ключевые слова: Сарыарка, Козыкош, Нура, раскопки, поселение, жилище, усадьба, кыстау, дерновые кирпичи. [10-12 слов/словосочетаний]

ОСНОВНОЙ ТЕКСТ СТАТЬИ

Основной текст статьи должен содержать следующие структурные элементы:

- Введение
- Материалы и методы исследования
- Степень изученности темы
- Анализ
- Полученные результаты
- Выводы

Литература (образец оформления)

Книга: Manz B.F., 1989. *The Rise and Rule of Tamerlane*. Cambridge: Cambridge univ. press. 240 p.
Абаев А.К., 2022. *Кыпчаки*. Алматы. 254 с.

Статья в научном сборнике: Камалов С.К., 1993. О географических названиях в эпосе «Эдиге» // Историко-географические аспекты развития Ногайской Орды. Махачкала: Наука. С. 132-134.

Коллективная монография: Улус Джучи (Золотая Орда). XIII – середина XV в., 2009. Казань: Институт истории АН РТ. 1056 с.

Материалы конференции: Аничкин Л.К., 2011. Золотоордынское наследие // Материалы второй Международной научной конференции «Политическая и социально-экономическая история Золотой Орды», посвященной памяти М.А. Усманова. Казань, 29-30 марта 2011 г. Казань: ООО «Фолиант», Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ. 368 с.

Статья в журнале: Мухаметов Ф.Ф., 2007. Монгольская «Яса» и ее роль в системе общественных отношений империи Чингисхана. *Turkic Studies Journal*. 2 (Т.11). 2022. P. 150-155.

Электронный источник: Сабитов Ж.М., 2015. Золотая Орда – «падчерица» казахстанской историографии. // Молодой ученый. Т. 104. № 24. С. 842-851. [Электронный ресурс] – URL: <https://moluch.ru/archive/104/23260/> (дата обращения: 07.09.2020).

Учебное пособие: Логунова Г.В., 2014. Русь и Золотая Орда: проблема взаимовлияния: учеб. пособие. Иркутск: Изд-во ИГУ. 110 с.

Reference (design of sample)

Book: Manz B.F., 1989. *The Rise and Rule of Tamerlane*. Cambridge, New York, Port Chester, Melbourne, Sydney: Cambridge univ. press. 240 p.

Article in a scientific collection: Kamalov S.K., 1993. O geograficheskikh nazvaniyakh v epose «Edige» [About place names in the epic «Edige»], Istorikogeograficheskie aspekty razvitiya Nogajskoj Ordy [Historical and geographical aspects of the development of the Nogai Horde] (Nauka. Mahachkala. P. 132-134). [in Russian].

Collective monograph: Ulus Dzhuchi (Zolotaya Orda). XIII – seredina XV v., 2009. [Ulus Jochi (Golden Horde). CHII – middle of SWR c.] (Institute of History of the Academy of Sciences of the Republic of Tatarstan. Kazan'. 1056 p.). [in Russian].

Conference materials: Anichkin L.K., 2011. Zolotoordynskoe nasledie. Vypusk 2. Materialy vtoroj Mezhdunarodnoj nauchnoj konferencii «Politicheskaya i social'no-ekonomicheskaya istoriya Zolotoj Ordy», posvyashchennoj pamyati M.A. Usmanova [Golden Horde heritage. Issue 2. Materials of the Second International Scientific Conference «Political and Socio-Economic History of the Golden Horde»]. Kazan, March 29-30, 2011. Kazan: LLC «Foliant», Institute of History. Sh. Mardzhani AS RT. 368 p. [in Russian].

Journal article: Muhametov F.F., 2007. Mongol'skaya «YASA» i ee rol' v sisteme obshchestvennyh otnoshenij imperii Chingiskhana [Mongolian «YASA» and its role in the system of public relations of the empire of Genghis Khan], Voprosy istorii [history issues], 11(5), P. 150-155. [in Russian].

Electronic source: Sabitov Zh.M., 2015. Zolotaya Orda – «padcherica» kazahstanskoj istoriografii [Holden Horde – «stepdaughter» of Kazakhstani historiography], Molodoj uchenyj [Young scientist], 24 (104). P. 842-851. [Electronic resource]. Available at: [https:// moluch.ru/archive/104/23260/](https://moluch.ru/archive/104/23260/) (Accessed: 7.09.2020). [in Russian].

Tutorial: Logunova G.V., 2014. Rus' i Zolotaya Orda: problema vzaimovliyaniya: ucheb. posobie. [Rus and the Golden Horde: the problem of mutual influence: textbook]. Irkutsk: Izd-vo IGU. 110 p. [in Russian].

*М. Хабдулина^a

Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан Республикасы

^a(E-mail: mk_khabdulina@mail.ru).

*Байланыс үшін автор: mk_khabdulina@mail.ru

С. Шнайдер^b

РФА СБ Археология және этнография институты,

Новосибирск, Ресей Федерациясы

^b(E-mail: sveta.shnayder@gmail.com)

А. Егинбай^c

Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан Республикасы

^c(E-mail: adil_eginbaev2000@mail.ru)

З. Каримбаева^d

М.К. Аммосов атындағы Солтүстік-Шығыс федералдық университеті,

Якутск, Саха, Ресей Федерациясы

^d(E-mail: zulxumar63@gmail.com)

Қозықөш этнографиялық қонысының қазақ үй-жайы

Аннотация. Көшпенділердің отырықшы мәдениетін зерттеу мәселесін соңғы онжылдықтарда Қазақстанның түрлі археологиялық ұжымдары белсенді түрде дамытып келеді. Палеоэтнографиялық деп аталатын бұл жаңа бағыт ХХ ғасырдың 70-жылдарында ғылыми сипатқа ие болды. Қазіргі уақытта жинақталған материалдың көлемі кейінгі орта ғасырлардағы стационарлық ескерткіштерді екі хронологиялық кезеңге бөлуге мүмкіндік береді: Қазақ хандығының XV-XVIII ғғ. және XIX-XX ғғ. этнографиялық уақытының ескерткіштері. Далалық

Сарыарқадағы Қазақ хандығы дәуіріне тиесілі қоныстар әзірше белгісіз. 2021 жылы Ақмола өңірінде XIX ғ. аяғы мен XXғ. басындағы Қозыкөш кеш ортағасырлық қонысында қазба жұмыстары басталды. Осы мақаланың мақсаты: Қозыкөш өзеніндегі қазақтардың этнографиялық қонысының жоспарлау-композициялық құрылымына сипаттама беру, қазылған №3 тұрғын үйдің материалдары бойынша XIX ғасырдағы тұрғын үй-шаруашылық кешендерін, сәулетін, құрылыс ісін сипаттау, Қазақстандағы XX ғасырдың басындағы қоғамдық-саяси өзгерістерге байланысты қоныстардың (қыстақтардың) кеңістіктік орналасуы мен жоспарлау бейнесінің өзгеруін көрсету... [300-350 сөз]

Кілт сөздер: Сарыарқа, Қозыкөш, Нұра, қазба жұмыстары, қоныс, тұрғын үй, усадьба, қыстау, шымды кірпіштер. [10-12 сөз/сөз тіркесі]

*M. Khabdulina^a

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Republic of Kazakhstan

^a(E-mail: mk_khabdulina@mail.ru).

*Corresponding author: mk_khabdulina@mail.ru

S. Shnaider^b

Institute of Archaeology and Ethnography SB RAS,

Novosibirsk, Russian Federation

^b(E-mail: sveta.shnayder@gmail.com)

A.Yeginbay^c

L.N. Gumilyov Eurasian National University,

Astana, Republic of Kazakhstan

^c(E-mail: adil_eginbaev2000@mail.ru)

Z. Karimbayeva^d

M.K. Ammosov North-Eastern Federal University, Yakutsk,

Saha, Russian Federation

^d(E-mail: zulxumar63@gmail.com)

The Kazakh farmstead of the ethnographic settlement of Kozykosh

Abstract. The issue of study of the settled culture of nomads in recent decades has been actively developed by various archaeological teams in Kazakhstan. This new field known as paleo-ethnographic got a scientific formalization in the 70s of the XX century. In 2021, excavation of the late medieval settlement of Kozykosh of the late XIX – early XX centuries began in Akmola Ishim region. The purpose of this article is to define the planning and compositional structure of the ethnographic settlement of the Kazakhs, to describe the housing and utility complexes, architecture, construction business based on the records of the excavated dwelling No.3, to demonstrate the changes of spatial layout and planning concept of the settlements due to the social and political changes of the early XX century in Kazakhstan. The research materials are based on the archaeological excavations of the housing and utility complex of the farmstead No.3 of the settlement of Kozykosh; the remote, geophysical, historical and ethnographic methods of study were used for the research. The significance of the excavations of the settlement of Kozykosh lies in the first large-scale experience of obtaining the materials, which confirm and describe the ethnographic information concerning the Kazakh wintering areas... [300-350 words]

Keywords: Saryarka, Kozykosh, Nura, excavations, settlement, dwelling, farmstead, kystau, turf bricks [10-12 words/word combinations]

Сведения об авторах:

Хабдулина Марал, кандидат исторических наук, директор НИИ археологии имени К.А. Акишева, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, ул. К. Сатпаева, 2, Астана, Республика Казахстан.

ORCID: 0000-0002-7195-5723

Scopus ID: 57192665106

Шнайдер Светлана, кандидат исторических наук, старший научный сотрудник отдела археологии, Институт археологии и этнографии СО РАН, пр. Академика Лаврентьева, 17, Новосибирск, Российская Федерация.

ORCID: 0000-0003-2230-4286

Scopus ID: 56801877800

Егинбай Адиль, магистр, научный сотрудник НИИ археологии имени К.А. Акишева, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, ул. К. Сатпаева, 2, Астана, Республика Казахстан.

ORCID: 0000-0001-6035-014X

Каримбаева Зулхумар, магистр кафедры антропологии и этнографии, Северо-Восточный федеральный университет имени М.К. Аммосова, ул. Кулаковского, 42, Якутск, Саха, Российская Федерация.

ORCID: 0000-0003-2893-8423

Авторлар туралы мәлімет:

Хабдулина Марал, тарих ғылымдарының кандидаты, Қ.А. Ақышев атындағы археология ҒЗИ директоры, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Қ. Сәтбаев көш., 2, Астана, Қазақстан Республикасы.

ORCID: 0000-0002-7195-5723

Scopus ID: 57192665106

Шнайдер Светлана, тарих ғылымдарының кандидаты, РҒА СБ Археология және этнография институтының аға ғылыми қызметкері, Акад. Лаврентьев даңғ., 17, Новосибирск, Ресей Федерациясы.

ORCID: 0000-0003-2230-4286

Scopus ID: 56801877800

Егинбай Аділ, магистр, Қ.А. Ақышев атындағы археология ҒЗИ ғылыми қызметкері, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Қ. Сәтбаев көш., 2, Астана, Қазақстан Республикасы.

ORCID: 0000-0001-6035-014X

Каримбаева Зулхумар, антропология және этнология кафедрасының магистрі, М.К. Аммосов атындағы Солтүстік-Шығыс федералдық университеті, Кулаковский көш., 42, Якутск, Саха, Ресей Федерациясы.

ORCID: 0000-0003-2893-8423

Information about authors:

Khabdulina Maral, Candidate of Historical Sciences, Director of the K.A. Akishev Research Institute of Archaeology, L.N. Gumilyov Eurasian National University, 2 K. Satpayev Str., Astana, Republic of Kazakhstan.

ORCID: 0000-0002-7195-5723

Scopus ID: 57192665106

Shnaider Svetlana, Candidate of Historical Sciences, Senior Researcher, Institute of Archaeology and Ethnography SB RAS, 17 akad. Lavrentiev Ave., Novosibirsk, Russian Federation.

ORSID: 0000-0003-2230-4286

Scopus ID: 56801877800

Eginbai Adil, Master, Researcher, K.A. Akishev Research Institute of Archaeology, L.N. Gumilyov Eurasian National University, 2 K. Satpyaev Str., Astana, Republic of Kazakhstan.

ORCID: 0000-0001-6035-014X

Karimbaeva Zulhumar, Master, Department of Anthropology and Ethnology, M.K. Ammosov North-Eastern Federal University, 42 Kulakovskii Str., Yakutsk, Saha, Russian Federation.

ORCID: 0000-0003-2893-8423

TURKIC STUDIES JOURNAL

2025. Vol. 7, №1 – Астана: ЕҰУ. – 242 б.

27.03.25 басуға жіберілді

Тираж – 40 дана.

Авторларға арналған нұсқаулар,
жариялау этикасы журнал сайтында берілген: tsj.enu.kz

Техникалық хатшы: А. Байгаж
Компьютерде беттеген: Д. Нурушева
Редакцияның мекенжайы:
010008, Қазақстан, Астана қ., Сәтбаев к-сі, 2.
Тел.: +7 (7172) 709-500, (ішкі 31-434)

E-mail: turkicstudiesjournal@gmail.com, web-site: tsj.enu.kz

Қазақстан Республикасы Ақпарат және қоғамдық даму министрлігінде тіркелген.

24.02.2021 ж.

№KZ27VPY00032814 – тіркеу куәлігі (алғашқы тіркеу нөмірі және күні 28.03.2019, 17636-Ж).

© Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті

tsj.enu.kz

